

ÚTITÁRSÁK

TANULMÁNYKÖTET KÉRI KATALIN TISZTELETÉRE

SZERKESZTŐK: PUSZTAFALVI HENRIETTE – TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA

LEKTORÁLTA: RÉBAY MAGDOLNA

OLVASÓSZERKESZTŐ: SOMODI IMRE

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT, ELEKTRONIKUS KIADÁS

ISBN: 978-963-7068-17-1

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

PÉCSI TERÜLETI BIZOTTSÁGA

PÉCS, 2023

TARTALOM

ELŐSZÓ – LÉNÁRD LÁSZLÓ	4
RENDAHAGYÓ KÖSZÖNTŐ – FEDELES TAMÁS	6
I. MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK	8
ÁCS MARIANNA: TÜSKÉS TIBORNÉ SZEMES ANNA MAGYARTANÁRNŐ TANÁRI ÉLETÚTJÁNAK TŰKÖRCSEREPEI (1952–1984)	9
MÉSZÁROS VIRÁG – BERTALAN PÉTER: MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK AKKOR. ÉS MOST? HUNYADI MÁTYÁS, MINT TANÍTVÁNY ÉS MESTER.....	26
NAGY ADRIENN: MINDEN A GYERMEK, MINDENT A GYERMEKÉRT. SZEKERES MARGIT ISKOLAALAPÍTÓ A HAZAI PEDAGÓGIAI ÉLET SZOLGÁLATÁBAN	44
PUSZTAFALVI HENRIETTE – TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA: BERDE KÁROLY ÉLETE ÉS TUDOMÁNYOS, VALAMINT NEVELŐ MUNKÁSSÁGA	71
SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA: A MAGYARORSZÁGI PAPNEVELÉS MEGÚJÍTÓJÁNAK EMLÉKEZETÉRE. DR. SZALAI JÁNOS CÍMZETES PRÉPOST, TEOLÓGIATANÁR, AZ ÚJJÁALKULT PÉCSI KARITÁSZ ELSŐ IGAZGATÓJÁNAK ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA.....	83
SIMONNÉ PALLÓS PIROSKA: MEHMED NUR-EDDIN. ERŐDI BÉLA SZEREPE A TÖRÖK–MAGYAR KAPCSOLATOK ÉPÍTÉSÉBEN.....	97
V. MOLNÁR LÁSZLÓ: NAGYVÁRADI DÉKÁN, PÉTERVÁRI REKTOR ÉS IGAZSÁGÜGYI ÁLLAMTITKÁR. ADALÉKOK BALUGYÁNSZKY MIHÁLY KARRIERTÖRTÉNETÉHEZ.....	118
VÖRÖS KATALIN: EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE A <i>MAGYAR PEDAGÓGIÁBAN</i>	134
II. OKTATÁS ÉS NEVELÉS INTÉZMÉNYEKEN BELÜL ÉS KÍVÜL	152
BENCÉNÉ FEKETE ANDREA: LEÁNYOK TANÓRÁN KÍVÜLI TEVÉKENYSÉGE A „KAPOSVÁRI ZRINYI ILONA ÁLLAMILAG SEGÉLYEZETT KÖZSÉGI POLGÁRI LEÁNYISKOLÁBAN”	153
FEDELES-CZEFERNER DÓRA: AZ OSZTRÁK ÉS A MAGYAR NŐMOZGALOM FEJLŐDÉSE A SZÁZADFORDULÓIG	171
K. FARKAS CLAUDIA: ISKOLÁK A SÖTÉT IDŐKBEN. NÉMET KATAKOMBAISKOLÁK ÉS ZSIDÓ ISKOLÁK A FASIZMUS IDEJÉN	191
HUSZÁR ZOLTÁN: A DGT ISKOLAFENNTARTÓI TEVÉKENYSÉGE A PÉCSI BÁNYAVIDÉKEN (1868–1944).....	204
KLEIN ÁGNES: AZ OKTATÁSPOLITIKA HATÁSA A NEMZETISÉGI NYELVHASZNÁLATRA A TOLNA MEGYEI NÉMETEK KÖRÉBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	236
PÁLMAI DÓRA: AZ INTÉZMÉNYES BÁBAKÉPZÉS KEZDETEI PÉCSETT. A BÁBAKÉPZŐ TANFOLYAM ÉS A PÉCSI M. KIR. BÁBAKÉPZŐ INTÉZET	250
III. MÉDIA ÉS NEVELÉS	266
MAISCH PATRÍCIA: BEPILLANTÁS A NŐK OLVASÓVÁ NEVELÉSÉNEK HISTORIOGRÁFIAI PERSPEKTÍVÁIBA.....	267

MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA: A MOHÁCSI CSATA REPREZENTÁCIÓJA A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI TANTERVEKBEN	287
STUMMER KRISZTINA: SAJTÓTERMÉKEK A NŐI FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLÁKRÓL A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	302

ELŐSZÓ – LÉNÁRD LÁSZLÓ

Különleges könyvet tart kezében az olvasó. Az Útitársak című tanulmánykötet tisztelgés Kéri Katalin neveléstörténész munkássága előtt. Kéri Katalin egyetemi tanár, az MTA doktora, 38 évvel ezelőtt kezdte el egyetemi tanulmányait Pécsen és 33 éven keresztül oktatott és kutatott a Pécsi Tudományegyetemen. Ezen idő alatt a neveléstudomány hazai és nemzetközi szinten is kiemelkedő személyiségévé vált. 2004-től a Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék vezetője, 2012-től a PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Doktori Iskolájának tisztagja és vezetője. Hat önálló könyv, számos szerkesztett könyv, több, mint száz tanulmány és egyéb publikáció jelzi kiváló kutatói tevékenységét. Számos hazai és nemzetközi folyóirat és tudományos szervezet tagja, koordinátora. A nem nyugati kultúrák neveléstörténetével, a pedagógusetikával, a muszlim neveléstörténettel és a női művelődés újkori magyarországi történetével kapcsolatos kutatásai kiemelkedőek. Nem véletlen, hogy egy ilyen kitűnő szakember számos állásajánlatot és meghívást kap más egyetemektől. Bár rövidebb ideig a Salamancai Egyetemen és a Rouen-i Egyetemen volt vendégprofesszor, és a Selye János Egyetemen is oktat, végül a Soproni Egyetem meghívását fogadta el, ahol jelenleg a Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet professzora. Pécsi tanítványai és kollégái úgy döntöttek, hogy Kéri Katalin munkássága előtt tisztelegve egy tanulmánykötetet szerkesztenek. Ez nem búcsúzás, inkább neveléstörténeti szakmai összefoglalás.

A kötet három részből áll. A Fedeles Tamás által írt „Rendhagyó köszöntő” után a „Mesterek és tanítványok”, az „Oktatás és nevelés intézményeken belül és kívül”, majd ezt követően a „Média és nevelés” című fejezet következik. A kötet gondos szerkesztését Takács Zsuzsanna Mária és Pusztafalvi Henriette végezte. A könyvet Rébay Magdolna lektorálta.

Egy hagyományos előszó itt be is fejeződhetne, de mindebből kimaradt Kéri Katalin azon munkássága, amit a Pécsi Akadémiai Bizottságában végzett. 1996-tól folyamatosan dolgozott a II. Sz. Filozófiai és Történettudományi Szakbizottságban, a Pedagógiai Munkabizottságban, a Balkán Munkabizottságban, az Ibero-Amerikai Munkabizottságban és a Neveléstörténeti Munkabizottságnak tíz éven keresztül volt az elnöke. Számos konferencia, könyvbemutató szervezését végezte, hogy támogassa a területi munkabizottságok tagjainak előmenetelét, tevékenységét, továbbá, hogy elősegítse a helyi kutatók publikációs tevékenységét. Szakmai tudása, segítőkészsége és kedves, közvetlen személyisége méltán tette népszerűvé a kutatók közösségében. Mint a Pécsi Akadémiai Bizottság jelenlegi elnöke mindannyiunk nevében

szeretnék köszönetet mondani Kéri Katalinnak akadémiai tevékenységéért, a Pécsi Akadémiai Bizottságot támogató munkásságáért. Nem búcsúzunk: ez a változás, a Soproni Egyetemre való távozás csak egy cezúra Kéri Katalin életében. Mindig szeretettel várjuk vissza Pécsre, az egyetemre és a Pécsi Akadémiai Bizottságba.

Lénárd László

a PAB elnöke

RENDAHAGYÓ KÖSZÖNTŐ – FEDELES TAMÁS

Ambivalens érzések kavargtak bennem, amikor jó néhány hónappal ezelőtt jelen ünnepi kötet egyik szerkesztője beavatott terveibe, s egyúttal jelezte, hogy számítana egy előszóra tőlem. Természetesen a telefonban azonnal igent mondtam – mi mást is tehettem volna –, hiszen nagy tisztelője vagyok a kötet Címzettjének. Az ellentmondást éppen az okozta számomra, hogy ilyen *Festschriftet* általában egy kerek születésnapra szoktunk nagy titokban és nagy örömmel készíteni – e téren van tapasztalatom –, azonban e tanulmánygyűjtemény *horribile dictu* egy búcsúajándék! A búcsú pedig mindig egyfajta lezárást, befejezést jelent, amely – az emberi természetből fakadóan – hiányérzetet, következképpen szomorúságot eredményez. Márpedig Kéri Katalin Professzor Asszony életében lezárult egy több évtizedet felölelő fontos szakasz. Elhagyva a mediterrán várost, az *Alma Matert*, a Pécsi Tudományegyetemet, ahol pályafutása a professzori címmel, a tanszék, az intézet és a doktori iskola vezetésével kiteljesedett, immár másutt folytatja életét és karrierjét. A város és az egyetem mellett a Magyar Tudományos Akadémia – amelynek doktori címét is elnyerte – Pécsi Területi Bizottságától is megválnak, ezzel pedig lezárul az a közös munka, amelyet a II. Filozófia-, Történettudomány- és Néprajztudományok Szakbizottsága keretei között végeztünk. Az elmúlt nyolc évben, amióta a szakbizottság munkáját koordinálok, a Kéri Professzor Asszony vezette Neveléstörténeti Munkabizottság volt az egyik legaktívabb. Számos konferenciát, kerekasztalbeszélgetést, könyvbemutatót szerveztek, köteteket jelentettek meg, amely motorja Elnök Asszony volt. Amellett, hogy aktívan szervezte a programokat, amely munka során biztos támaszkodhatott széleskörű, gondosan ápoltságára, kapcsolatszerzésére, mindent precízen dokumentált, így a megszokott, év eleji beszámoló és tervek leadásánál sem nagyon lehetett megelőzni. Tényleg öröm volt vele dolgozni! És itt egy szokványos, a hivatali kötelezettségből adódó protokoll előszó nagyjából le is zárulhatna... Nem véletlen azonban a feltételes mód, mert néhány személyesebb gondolatot is szeretnék papírra vetni – így máris érthetőbbé válik e rövid írás címe.

Immár elhagyva a száraz, hivatalos kereteket, Kéri Katihoz fűződő személyes kapcsolatomban néhány vonását villantom fel – persze korántsem olyan biztos ecsetkezeléssel, mint amellyel Ő készíti festményeit. A korábbi felületes ismeretségünk – amely egy nagy intézményben az egymástól távolabbi területen dolgozó kollégákat általában jellemzi – 2018 nyarán kezdett intenzívebbé válni. Számos hosszú és tartalmas beszélgetést követően sikerült megnyernem,

hogy – két kollégánkkal kiegészülve – egy csapatot formálva próbáljunk meg közös anyakarunk életébe új impulzusokat vinni. Jóllehet erőfeszítéseinket végül nem koronázta siker, azokban a nagyon intenzív, lázas tervezéssel és számos egyeztetéssel teli hónapokban egy valódi szövetségesre leltem Katiban. A mindig elegáns, megnyerő stílusa, empátiája, – a néha már talán túlzó – szerénysége, közvetlensége, a roppant széleskörű és sokrétű műveltsége, tájékozottsága, érdeklődési köre, lényeglátása, s nem utolsó sorban kreativitása egyszerűen lenyűgözött! Nem hagyhatom említés nélkül természetesen páratlan humorérzékét sem, amely még a nehezebb pillanatokot is egy szempillantás alatt feloldotta. Nagyon gyorsan egy hullámhosszra kerültünk, szövetségesek, majd észrevétlenül – talán nem tűnik szerénytelenségnek – barátok lettünk. Mindez azt jelenti, hogy mindketten számíthatunk a másokra, amit a fizikai távolság sem befolyásol. Kati magával ragadó személyisége, a tudomány iránti alázata, nyitottsága számos tudós és oktatókolléga, hallgató tiszteletét váltotta ki. Egy mester munkáját pedig valójában a tanítványok teszik teljessé, s Katit méltán tekintik sokan mesterüknek.

Kéri Kati egy valódi példakép, akit minden téren érdemes követni. Az eddigi útitársak többsége e kötet lapjain rövidebb-hosszabb írásokkal fejezte ki iránta érzett tiszteletét. Végezetül azt kívánom, hogy még többen csatlakozzanak Katihoz, s váljanak útitársává, bizton állíthatom: nem fognak csalódni!

Pécs, 2022. november 7.

Fedeles Tamás

I. MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK

ÁCS MARIANNA: TÜSKÉS TIBORNÉ SZEMES ANNA MAGYARTANÁRNŐ TANÁRI ÉLETÚTJÁNAK TÜKÖRCSEREPEI (1952–1984)

E tanulmányban Tüskés Tiborné Szemes Anna (1930–2020) középiskolai magyartanárnő tanári életútját (1952–1984) idézzük fel a Tüskés Anna és Tüskés Gábor által szerkesztett „*Drága Tanárnő!*” *Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021)* című könyvben található források alapján.

A vizsgálat célja, hogy e különféle műfajú dokumentumok – személyi és hivatalos iratok, az önéletrajzi és tanítványi visszaemlékezések, az irodalmi szakköri munka forrásai, beszédek, újságcikkek, interjúk és levelek – kvalitatív módszerekkel történő elemzésével rámutassunk arra, hogy mit jelentett középiskolai magyartanárnak lenni az 1950-es évektől a Kádár-korszak végéig Baranyában, Pécsen. Elsősorban arra keressük a választ e személyes tanári hagyaték forrásai segítségével, hogy hogyan gondolkodott igazgató, tanár, tanítvány, szülő a tanári hivatásról, az iskoláról, a tanulásról, a tanításról e korszakon át regnáló politikai hatalmak nyílt és burkolt politikai elvárásainak keretében. A tanulmány eredményei hozzájárulnak a neveléstörténeti kutatások közül a korszak tanári életútjainak a feltárásához, valamint az iskolatörténeti kutatásokat, elsősorban a pécsi Leőwey Klára Gimnázium történetét és Pécs város oktatástörténetét is gazdagítják.¹

Tüskés Tiborné Szemes Anna 1930-ban Nagykanizsán született és itt végezte iskoláit,² 1948-ban érettségizett a nagykanizsai Piarista Gimnáziumban.³ Tanulmányait 1948 és 1952 között a Pázmány Péter majd Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatta. „1952 júliusától a pécsi Cséti Ottó Bányaipari Technikumban tanított magyart és történelmet. (...) 1956. szeptember 1-jétől 1984. július 31-ig a pécsi Leőwey Klára Gimnázium magyar nyelv és irodalom tanára, a magyar irodalmi szakkör vezetője volt.” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 12) Ez idő alatt Pécs híres írójának, kritikusának, irodalomtörténészének, a Jelenkor c. folyóirat főszerkesztőjének az első felesége,⁴ s ekkor születtek gyermekeik: Gábor (1950–) és Tünde (1959–).

¹ VINCZE Beatrix (2018): Tanári életutak a 20. század második felében. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

² Középiskolai tanulmányait a város Notre Dame Leánygimnáziumában kezdte (TÜSKÉS, 2021: 12).

³ Tanulmányi Értesítője szerint Szemes Anna a gimnázium 5. osztályától, az 1944–1945. iskolai évtől járt a nagykanizsai Piarista Gimnáziumba, ahol Tüskés Tibor is tanult (TÜSKÉS, 2021: 12).

⁴ „1989 júniusában a Pécsi Városi Bíróság a házasságot felbontotta.” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 13)

A személyes források jelentősége a neveléstörténeti kutatásokban

1997-ben Gyáni Gábor azt írta az Új Pedagógiai Szemlében, hogy „*az írásos nyomokat, melyek a történészek zömének szinte kizárólagos forrásai, a közelmúltig csak a hatalom hagyott ránk, amelyek így főleg a mindenkori elitől informálnak és a mindenkori elit nézőpontjából láttatják a valamikori világokat és szereplőit.*” (GYÁNI, 1997; vö. ELEKES, 2002; GUBIN, 2008; KÉRI, 2016). A 20. század második felétől – főképp a történelem kutatásának olyan új irányai jelentek meg, mint az olasz mikrotörténetet (Simon Cerutti, Giovanni Levi, Carlo Ginzburg), az angol-amerikai történeti antropológiát, vagy a német mindennapok történetét (Alltagsgeschichte) művelők, illetve a Fernand Braudel által is vezetett francia Annales iskola, amelyek előtérbe helyezik a társadalomtörténeti témákat, a mindennapi életre és annak szereplőire fókuszálnak.

Az Annales iskola szemlélete a JPTE BTK megalakulásától jelen van a pécsi történészek kutatásaiban (CZOCH, 2015: 138; ÁCS, 2019: 11). Tüskés Tiborné Szemes Anna hagyatéka és a belőle készült „*Drága Tanárnő!*” című válogatás ilyen forrásokat tartalmaz, melyeknek a vizsgálata lehetővé teszi, hogy a történelmi múltat egy személyes sorson keresztül értelmezhesük. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy ezeknek az egyedi tanári életúthoz kötődő forrásoknak az elemzésével a MÚLT-ról egy újabb diskurzust⁵ generáljon (GYÁNI, 1997).

A kutatási kérdések és a kutatási módszerek

A tanároknak mint a nevelési folyamatok fontos kulcsszereplőinek életútja olyan forrás, amelynek narratív eszközökkel történő vizsgálata a neveléstudományi kutatások fontos és elengedhetetlen területe (FALUS 2001; KOVÁCS 2007; VINCZE, 2018: 35). Erre ad lehetőséget a „*Drága Tanárnő!*” *Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). Emlékezések (2019, 2021)* című kötet, melyben található források közül azokat elemeztük, melyek Tüskés Tiborné Szemes Anna tanári életútját – családi és intézményes neveltetését, egyetemi tanulmányait és középiskolai tanári tevékenységét – világítják meg az 1930 és 1984 közötti időszakra vonatkozóan.

Az elemzett források műfajukat tekintve sokszínűek: vannak közöttük hivatalos iratok, melyek szerzője hivatalos személy vagy egy testület (bizottság). Ezeknek a dokumentumoknak a műfaja: bizottsági jelentések, igazgatói jellemzések, jegyzőkönyvek. A

⁵ Keith Jenkins szerint (Re-thinking History) a történelem és a múlt két külön dolog. A történelem nem más, mint a történetírás, ami viszont a világról szóló „diskurzusok” szüntelen folyamata, melyek tárgya a múlt. Múlt egy van, ám róla számtalan diskurzus alakult ki eddig is, a múltnak tehát egynél több története van, elvben annyi, ahány történész vagy történetírói iskola leírja és magyarázza azt. (GYÁNI, 1997a)

másik csoportba tartoznak azok az iratok, melyeket Tüskés Tiborné Szemes Anna készített különféle célokból. Ide tartoznak a magánjellegű iratok, melyek szubjektív hangvételűek, és a műfajuk levél. Unokája, Anna számára íródott a gyermekkorára való visszaemlékezése és tanítványával, Koch Valériával folyó levelezése tartozik ide. Szemes Anna a szerzője a hivatalos célokból született önéletrajzoknak, osztályairól szóló jelentéseknek, egy kutatás eredményeiről szóló beszámolóknak, valamint egy jegyzőkönyvhöz készült magyarázatait összegző feljegyzésnek. Ez utóbbiak hangneme kevert: részben személyes – tükrözik a szerzőjük véleményét, őszinte reflexióit –, de tárgyilagos és hivatalos is.

A szövegek tartalmát a következő kérdések mentén elemeztük:

- Miért választotta a tanári hivatást a „*kétkezi munkáscsalád*” leánygyermek, Szemes Anna az 1940-es években Nagykanizsán?
- Milyen nehézségekkel kellett szembenézni a tanárrá válás útján?
- Milyen hatással voltak a tanárrá válására az 1945-től kezdődő politikai változások?
- A tanári szerepeiből mit mutatnak meg a források?
- Milyen pedagógiai ars poetica ismerhető fel írásaiban? Hogyan vélekedik a magyar tantárgy tanítása céljáról, iskola, tanár, diák viszonyáról, a tanulás–tanítás folyamatában betöltött szerepeiről?
- Hogyan állította az iskolai tehetséggondozás szolgálatába férjének, Tüskés Tibornak kapcsolati hálóját?
- Hogyan befolyásolta a politika, különös tekintettel az oktatáspolitikára a tanárnő tanári életútját?

A dokumentum- és tartalomelemzés módszereivel élünk, melyet kiegészítettünk az elsődleges források forráskritikai elemzésével.

Az elsőgenerációs értelmiségivé válás, avagy út a középiskolai tanárságig

Az első forrás a „Drága Tanárnő!” c. kötet „II. Dokumentumok” c. fejezetében található 1992-ben Tüskés Tiborné Anna unokája számára, levél formában írt, „Gyermekkorom” című visszaemlékezés. E forrás szubjektív módon reflektál a szerző gyermekkorára, családjára és intézményes neveltetésének színhelyeire, tanári mintákra és az egyetemi évekre. Szemes Anna szüleinek egyetlen gyermeke volt. Édesapja, Szemes (Széling⁶) János (Nagykanizsa, 1902. febr. 16. – Nagykanizsa, 1961) „*egyszerű, kétkezi munkás-család gyereke volt, aki a hat elemi osztály elvégzése után édesapja mesterségét, a szijgyártóságot tanulta ki. A*

⁶ 1934-ben változtatott nevet.

szakmájában azonban csak a nagy gazdasági válságig (az 1930-as évek) dolgozhatott, nem tudta beszerezni a bőryanagot, így kénytelen volt közalkalmazottként elhelyezkedni,⁷ ami mindenképpen lecsúszást jelentett neki és leendő családjának. Édesanyja, Szemes Jánosné Horváth Rozália (Nagykanizsa, 1905. szept. 29. – Nagykanizsa, 1970. aug. 1.), a nagykanizsai Ideál kötő-szövőgyárban dolgozott, később háztartásbeli.⁸ A szülők egyetlen gyermeküket áldozatok árán is tovább kívánták taníttatni, s e szempont szerint választottak számára Nagykanizsán iskolát. Annát először szülővárosának katolikus fenntartású leánylíceumába, a Notre Dame Leánylíceumba írátták, ahová 14 éves koráig járt, majd az 1944–1945. tanévtől a nagykanizsai Piarista Gimnáziumnak a leányok számára indított osztályába nyert felvételt, és itt is érettségizett 1948-ban, a gimnázium államosításának évében (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 38).

A társadalmi mobilitás kérdését Andorka Rudolf vizsgálta a Horthy-korszakban, s megállapította, hogy a munkás–paraszt származású fiatalok aránya a felsőoktatásban alacsony volt, míg az értelmiségieké felülreprezentált. A kereskedő és az iparos réteg soraiból jelentősebb számban jutottak egyetemre (ANDORKA, 1979; KIRÁLY, 2015). A feltörekvő rétegek között az 1930-as évek végétől az altiszt réteg is ott volt, s a felsőoktatásban a hallgatók aránya elérte a 10%-ot (LAKY, 1931; KIRÁLY, 2015). A társadalom alsóbb rétegei, mint a munkás- és parasztsorban élők, de még a kispolgárság és a közalkalmazottak egy része is – így Szemesék is – anyagi nehézségekkel küzdöttek. Számukra a gyermekeik taníttatása (pl. tandíj előteremtése és a ruháztatás költségei), a lakhatás gondja (kollégium vagy albérlet) súlyos áldozatok vállalásának árán volt lehetséges. Ezt súlyosbította az iskolában a tanulót érő társadalmi kirekesztettség érzése is, melyről így ír Szemes Anna: „Az én gyermekkoromban, aki nem akart megrekedni az elemi iskolai tanulmányoknál, az tíz éves korában került felsőbb iskolába. Így én a Notre Dame líceumba, tehát apácák által vezetett iskolába... Itt soha nem éreztem jól magam. Többszörösen kellett teljesítenem ahhoz, hogy megkapjam a megérdemelt jegyet, nem találtam barátnőre sem, hiszen ezek az osztálytársaim mind olyanok voltak, akiknek az orvos, mérnök, ügyvéd, tanár szülei és a gyerekek is régről ismerték egymást.” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 37)

⁷ 1927-től „áll. elemi iskolai napibéres szolga”, 1929-től „áll. el. isk. kisegítő altiszt”, 1943. júl. 31-től aug. 16-ig „áll. el. isk. ideigl. min. II. o. altiszt”, 1943. aug. 16-tól „áll. el. isk. II. oszt. altiszt”, 1946-tól „ált. isk. altiszt” a Nagykanizsa, I., majd III. körzeti (Petőfi u.) iskolában. In: Szemes János altiszt önéletrajza, 1949. júl. 22. (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 33)

⁸ Munkakönyve szerint Szemes Jánosné 1954–1958 között takarító, helyettesítő hivatalsegéd és gyermekfelügyelő munkakörökben dolgozott a nagykanizsai Fegyveres Erők Klubjában és a Petőfi Sándor Általános Iskolában. (U. o.)

A gimnáziumi érettségi lehetővé tette Anna számára, hogy a Pázmány Péter, majd Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar–történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerezzen. Anna Budapestre kerülésének idején, az állam életében is fordulat következett be: befejeződött a kommunista diktatúra kiépítésének folyamata, amit a Szovjetunió a „felszabadító”-megszálló szovjet csapatok jelenlétével, nyomásgyakorlásával a magyarországi kommunista pártra és annak vezetőire⁹ támaszkodva valósított meg az átmenet idején. 1948-ra egy új rendszer épült ki,¹⁰ melynek új politikája számos olyan intézkedést hozott, mely megrengette az addigi szilárdnak hitt társadalmi rendet, új igazodási pontokat – a szovjethatalom befolyásának a növekedésével – teremtett, melyek a Horthy-korszak elitje számára fájdalmas következményekkel jártak. Eltávolították a korábbi rendszer vezetői rétegét és elkötelezettjeit az oktatásügyi irányítás éléről, a felsőoktatásból anélkül, hogy szakmai szempontokat mérlegeltek volna (PUKÁNSZKY, 1996).¹¹ Megszüntették a nagybirtokrendszert, s ennek következtében az egyházak földbirtokait is elvették,¹² az egységes állami iskolarendszer kiépítését tűzték ki célul, s egyházi iskolák jelentős részét államosították,¹³ a hitoktatást fakultatívvá¹⁴ tették, az egyesületeket feloszlatták¹⁵, számos szerzőt, író-típusra tettek¹⁶ (BÁNFI, 2003: 24–25), bevezették az orosz mint kötelező tárgyat.¹⁷ A tanárképzés új struktúrája épült ki, mely igazodott a közoktatás új szerkezetéhez. A polgári iskolatípus megszűnt, és létrejöttek az ingyenes és kötelező, a továbbtanulásra is felkészítő nyolcosztályos általános iskolák.¹⁸ A nyolcosztályos gimnáziumok négy évfolyamosokká váltak. A tanárképzés duális modellt követett: az általános iskolai tanárokat

⁹ Szakasits Árpád, Gerő Ernő, Rákosi Mátyás, Marosán György.

¹⁰ Lemondatták Tildy Zoltánt, s Rákosi Mátyás vezetésével a Magyar Dolgozók Pártja került a hatalomra. 1949-től „egypárti választást” követően megszületett szovjet mintára az új alkotmány.

¹¹ Az iskolarendszer egészében nem vitték véghez a tanárcserét, melyről 1972-ben Puja Frigyes – az MDP, majd az MSZMP külügyeket irányító tagja, 1983-tól külügyminiszter – így nyilatkozott: „*Más népi demokráciákban, például az NDK-ban a felszabadulás után úgyszólván az egész pedagógus társadalmat kicserélték, új politikailag megbízható erőket vontak be. Nálunk ezt nem tettük meg: iskoláinkban hosszú ideig – részben még ma is – a Horthy-rendszerből itt maradt pedagógusok, volt levanteoktatók, katonatisztek stb. teljesítettek szolgálatot.*” (P.A. 288.f. 41/188. Idézi: HALÁSZ, 1988)

¹² Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 600. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára. 1945. Bp., 1945. 55–62. Idézi: KOVÁCS, 2003: 267.

¹³ 1948. évi 33. tc.

¹⁴ Az Elnöki Tanács 1949. szeptember 5-én kiadott rendelete.

¹⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 529/1945. M. E. számú, „*a fasiszta politikai és katonai jellegű szervezetek feloszlásáról szóló*” rendelet alapján. (Fontosabb jogszabályok az államszocializmus időszakában, 1944–1963. Idézi: ÁCS, 2017: 151)

¹⁶ 530/1945-ös kormányrendelet. Magyar Törvénytár. 1943–1945. évi törvénycikkek. Budapest, [1946.] 73–79.

¹⁷ Az orosz nyelv tanítását már az 1945–1946. tanévben bevezették rendkívüli tárgyként fakultatív módon (ÁCS, 2017: 82; 84; 206). 1949 őszétől kötelezővé tették az általános iskola felső tagozatán, illetve a középiskolákban. 1956 novemberében, a forradalom leverését követően, fakultatívvá tették az orosz nyelv oktatását, majd 1957-től 1989-ig ismét kötelező tárgyként tanították (KERESZTES, 2013).

¹⁸ 1945. augusztus 18. 6650/1945. M. E. sz. rendelete.

főiskolán képezték, míg a középiskolai tanárokat egyetemeken. Az új rendszer kedvezett a munkás–paraszt származású fiatalok továbbtanulásának, segítette a középiskolába jutást és könnyítve az érettségien, lehetővé tette, hogy minél nagyobb számban kerüljenek a felsőoktatásba, így támogatva a hatalomra került Magyar Dolgozók Pártjának társadalmi bázisát. A pedagógusképzés – főképp a főiskolákon – az új hatalmi elit kiképzésének színterévé lett (VINCZE, 2018; PUKÁNSZKY, 1996), lehetővé téve azoknak az alacsony társadalmi státuszú fiataloknak is a továbbtanulását, akik családjá számára a Horthy-korszakban a társadalmi felemelkedés még elképzelhetetlennek tűnt.

Szemes Anna származását tekintve megtestesítette a kiépülő új rendszer ideálját, mégis a felszabadultság, a lehetőségek korlátlan megvalósításának érzése helyett az egyetemi éveit (1948–1952) a honvágy okozta lelki gyötrelmek, az anyagi gondok, a nem megfelelő lakhatási körülmények és a politikai helyzetből adódó megpróbáltatások nehezítették. Erről így olvashatunk a „Gyermekkorom” című visszaemlékezésében: *„Évfolyamtársaim nagy része a rendszer besúgója lett, párttagok voltak egyetemistaként (bent is fogták őket az egyetemen tanársegédnek), állandó figyelőállásba, ki jár templomba, ki szól egy félremagyarázható szót, ki mit mond a szemináriumokon, s bizony nemegy tehetséges évfolyamtársamat kizárták az egyetemről ezek spiclikedése miatt.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 40) Az egyetem elvégzésének évében Budapesten, 1952. február 18-án, Bolgár Elek, dékán, Kékes Andor, a Tanulmányi Osztály vezetője és Polányi Imre, káderes által aláírt „Jelentés és jellemzés” címmel Szemes Annáról a következőt írták: *„Az egyetemen azonban nem olyan munkát végzett, mint amelyet osztályhelyzete révén vártunk tőle. Az I. évtől kezdve közismerten klerikális elemekkel tartott barátságot. Az évfolyam haladó részétől kezdettől fogva tudatosan elzárkózott. (...) Kisebb mozgalmi munkát elvégzett, de nem lelkesen. (...) Apolitikus magatartásán azonban nem változtatott.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 46). A szövegrészlet mutatja, hogy a középiskolai évek a katolikus fenntartású Notre Dame Leánylíceumban és a Piarista Gimnáziumban meghatározóak voltak az értékrendjére, a szokásaira és ez által az új rendszerhez való alkalmazkodására nézve.

A tanári szerepek az egyéni életút tükrében

Szemes Anna az unokájának címzett levélben a tanári hivatáshoz való attitűdjének a gyökereiről is vall. A gyermekkori szerepjáték emlékeként idézi fel a tanítási folyamatnak a pedagógiai értékelés elemét. *„Nekem is volt noteszom, amibe a társaimat osztályoztam”* – írja a „Gyermekkorom” c. visszaemlékezésében (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 36). Az 1959-ben a pécsi Bányaiipari Technikumban mint gyakorló tanár készített „Önéletrajz (1959)” című

dokumentumban a magántanári tevékenysége kapcsán számol be Szemes Anna a tanítás módszerének, a magyarázatnak a gyakorlása feletti örömről ily módon: „*A költségeim egy részét magántanítással kerestem meg. A tanítás már ekkor öröm volt számomra, előgyakorlatnak gondoltam ahhoz, amikor igazi katedráról, igazi tanárnőként magyarázhatok (...).*” Ugyanebben a dokumentumban a tanuló személyiségére figyelő tanárként vall magáról, olyan tanárról, aki felkarolja, segíti a hátránnyal küzdő tanulóit: „*a tanulókkal többen foglalkozva megláttam, hogy a munkásgyerekekben milyen értékek vannak, csak felszínre kell hozni*” – írja (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 75).

A Leőwey Klára Gimnáziumban készített osztályjelentéseiben is kitért az alacsonyabb társadalmi státuszban lévő tanulók tanulásának segítésére, ami valószínűleg személyes indíttatásából is következett, de egybe is esett azzal az oktatáspolitikai céllal is, hogy a gimnáziumban tanuló munkás–paraszt származású fiatalok ne morzsolódjanak le, érettségizzenek, és akár felsőfokú intézményekben is továbbtanuljanak. A tanárnő elkötelezettségét az alacsonyabb társadalmi rétegből származók felé mutatja az is, hogy az 1950-es évek végén a dolgozók általános iskolájában¹⁹ is vállalt tanítási feladatokat, melyről önéletrajzában 1959-ben így vall: „*A dolgozók iskolájában is tanítottam, ami életem legszebb, leghatásosabb nevelője volt. Itt tanultam meg igazán becsülni a kétkezi munkásembert, szívós akaratukkal, áldozatkészségükkel, amikor sokszor 12 órai munka után is beültek a padba, mert tanulni akartak, és itt döbbsentem rá igazán a tanári hivatás szépségére.*” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 51)

Az 1974-ben készített „Jelentés a Leőwey Klára Gimnázium IV. A (általános) osztályának négy évi munkájáról” című dokumentumban leírja, hogy „*A fizikai dolgozók gyermekeinek szellemi fejlődésével különösen sokat törődött az iskola vezetősége és az osztályban tanító tanárok: az iskola magyar szakos munkaközössége vezetőjének irányításával ingyenes helyesírási korrepetálásra jártak a sok hibával író tanulók (...) az iskola vezetősége figyelemmel kísérte a felsőoktatási intézmények által hirdetett előkészítő tanfolyamokat, és a szaktanárok odairányították a tanulókat (...) az osztályfőnök²⁰ a továbbtanulásra alkalmas munkás származású tanulók szüleit meggyőzte, engedjék leányukat felsőfokú oktatási*

¹⁹ A II. világháború után megalakultak a dolgozók iskolái (PUKÁNSZKY, 1996). A létrehozásuk céljáról Mayer József tanulmányában így ír: „A dolgozók iskoláit eredetileg 1945-ben azok számára hozták létre, akik »történelmi okok« miatt nem tudtak magasabb szintű tanulmányokat folytatni, illetve, ha mégis, de azt elsősorban anyagi, másodsorban politikai okok miatt nem tudták befejezni. A »dolgozók« kifejezést a szó eredeti jelentésében használták, hiszen úgy gondolták, hogy ebbe az iskolatípusba azok fognak járni, akik munka mellett tudják elkezdeni és/vagy folytatni tanulmányaikat. Idővel e szó tartalma azonban módosult. A fordulat éveit követően már elsősorban a munkás és paraszti származású dolgozókra számítottak, hiszen a cél már nemcsak a történelmi igazságszolgáltatás volt, hanem a korábbi szakmai eliteknek a lecserélése is.” (MAYER, 2018)

²⁰ Tüskés Tiborné Szemes Anna.

intézménybe tanulásra jelentkezni (...).” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 75) Fontos azonban „*a továbbtanulásra alkalmas*” jelzős szerkezetre figyelni, amely rámutat arra, hogy a korábban az 1960-as évek elejéig kimutatható oktatáspolitikai célt – mely szerint a munkás–paraszt származású fiatalok feltétel nélkül, tömegesen kerüljenek a felsőoktatásba, hogy megtörténhessen az új rendszer társadalmi bázisának a kiépülése – felváltotta az iskolai expanzió visszafogására irányuló oktatáspolitikát (HALÁSZ, 1988; NAGY, 1999, VINCZE, 2018). Ennek oka, hogy a megnövekedett beiskolázás nem tudta a munkaerőpiaci szükségleteket kielégíteni feszültségeket eredményezve a társadalomban. Az oktatáspolitikai irányítói a helyzet megoldását attól remélték, hogy a gimnáziumnak igyekeztek a korábbi funkcióját erősíteni, azaz a felsőfokú intézményekben való továbbtanulásra való felkészítést szorgalmazni, illetve nagy számban irányították a szakmunkásképzésbe a fiatalokat (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: Középközpont végzettség száma 1960–1986 között.

	1960	1970	1980	1986
Gimnázium	27 367	50 414	43 247	105 194
Szakközépkola	13 706	30 898	39 436	131 787
Összesen	41 073	33 733	82 683	236 981

Forrás: VINCZE, 2018: 29.

A politikai retorika szintjén azonban továbbra is az oktatáspolitikai annak a társadalompolitikai ígéretnek kívánt megfelelni, amely a középiskola általánossá tételével az iskolarendszeren keresztül megvalósuló társadalmi mobilitást kívánta lehetővé tenni a szélesebb társadalmi rétegek számára (HALÁSZ, 1988).

A „tudós tanár” szerep²¹ bizonyos elemei Tüskés Tiborné Szemes Anna tanári életútján is felfedezhetők. A tanórákon előadásokat tartott, melyeket a tanulóknak jegyzetelni kellett. E módszer nem aratott osztatlan sikert a diákok és a szülők között.²² A tehetséggondozás terén azonban – a továbbtanulást elősegítendő – több figyelemreméltó módszert is alkalmazott. 1956-tól vezette a Leőwey Klára Gimnázium magyar irodalmi szakkörének tevékenységét, melyekre ismert írókkal, költőkkel, kritikusokkal és irodalomtörténészekkel folytatott

²¹ Az 1948-as fordulat után a mozgalmár szerepet, a politikai ideológia közvetítő szerepét várták el elsősorban a középiskolai tanártól is, de ebben változás is érzékelhető az 1970-es évektől (ld. a Tanárnő olvasási szokásokról készített kutatása).

²² A Tanárnőt többször támadták a diktálás és „körmölés” módszere miatt (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 181–211, 190).

levelezései²³ mutatnak rá. A szakkör és a magyar irodalom tanításának céljáról, és a magyartanár szerepéről legpontosabban „Az értéket továbbadni” című írásában fogalmaz a következők szerint: *„napjainkban az irodalmi szakkör elsősorban az olvasói érzékenység sokoldalú fölkeltését, a művészi értékek megismerését, megértését és megbecsülését, az esztétikai fogékonyság elmélyítését kívánja szolgálni.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 109) A szakkör keretein belül a tanulók találkozhattak kortárs írókkal, Tüskés Tibor barátaival, pályatársaival, kiállításokat szerveztek és irodalmi kirándulásokon vehettek részt, színpadi műveket adtak elő, pályamunkákat készítettek és előadásokat tartottak felkészülve a kutatói, a tudományos és a tanári pályákra.

A „Drága Tanárnő!” „I. Dedikált írások” című fejezetében olvashatjuk Németh Lászlónak – Tarr Ágnes irodalomszakkörös tanítvány felkérésére – 1969-ben „A Leőwey Klára Gimnázium magyar szakkörének válaszként született levelét”, melyben a tanárságot a generációk közötti érték- és kultúraközvetítőként jelöli meg Tüskés Tiborné szakkörvezető példája nyomán. Így ír erről a fent említett levélben: *„Aki egyetlen nagy célra szánta az életét, pályája végeztével szétnéz, merre vannak az emberek, akikben az, amiért ő élt, tovább él valahogy. A természetes az lenne, hogy egy öreg író a fiatalabb írók közt találjon ilyen örökség-átvevő társaságot. Tőlem ezt a szívmengető kört (különböző, messze vezető okokból) a sors megtagadta. Így fedeztem föl öregkorom vigaszául a tanárokat, a magyar tanárság egy töredékét, amelyet az, amit mi magyar irodalomnak tartottunk, úgy átjárt, hogy nem tudják megállni, nem tudnak lemondani róla, hogy tanítványaikon át a nemzetnek tovább ne adják.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 19) Az értékközvetítés sikerességére mutatnak rá „A Leőwey Klára Gimnázium magyar irodalmi szakkörének forrásai” közül azok, amelyeknek a szerzői az irodalomszakkörös diákok.²⁴ Az irodalom szakkör olyan találkozásokra adott lehetőséget tanár és tanítvány között, mely túllépett az iskolai időszak korlátjain, és sokak számára élethosszig tartott. Ezt mutatja a Tanárnőnek Koch Valéria költőnővel való 30 éven át folyó levelezése is, melynek darabjait szintén tartalmazza a „Drága Tanárnő” című kötet. Továbbá a könyv „Emlékezések 2019–2021” című fejezetében több

²³ A szerzők között ott találhatjuk többek között Németh Lászlót, Takáts Gyulát, Fodor Andrást, Bertha Bulcsut, Bertók Lászlót, Szécsi Margitot, Vekerdi Lászlót, Vargha Balázst, Görömbei Andrást, Domokos Mátyást, Nagy Imrét és Bókay Antalt vagy Földessy Dénest (jogi doktor, újságíró, ügynök; vö. GERVAI, 2010: 269–296, 374–382; SZÖNYEI, 2012 számos említéssel).

²⁴ Lásd Kovács Judit IV. osztályos tanuló „25 év magyar irodalma: (Beszámoló egy kiállításról) (1970)” c. írását, mely a Baranya Ifjúsága című folyóiratban jelent meg.

mint 25 tanítvány²⁵ számol be a Tanárnővel való, egész életen át tartó, meghatározó kapcsolatáról.

„A szabadidő kitöltésének vizsgálata a III. A osztályban” című dokumentumban, amelyet a tanárnő 1977-ben osztályfőnökként az osztályában készített el, rámutat az 1972 után az oktatáspolitikában kezdődő új politikaátalakítási szakaszra, melynek lényege, hogy „intenzív kutatásokat kell elindítani” abból a célból, hogy az 1970-es évek végére meg lehessen reformálni az oktatási rendszert (HALÁSZ, 1988). A politikaalakítás áttolódott a tudományos kutatás szférájába, ezáltal a háttérben a szakmaiság megjelent az oktatáspolitikában. A tanárnő az osztálytermi kutatást az iskola vezetőségének az ösztönzésére készítette el annak érdekében, hogy pedagógiai munkáját eredményesebbé tegye. Ez a szemlélet távol áll attól az ideológiától átítatott oktatáspolitikai szemlélettől, amely még a hivatalos jelentések, igazgatói jellemzések sajátja volt az 1960-as évek közepéig, melyekben a vezetők az oktatáspolitikai iránymutatásnak megfelelően azokra a szempontokra tértek ki a tanárnő munkájának a jellemzésekor, melyek az uralkodó pártideológia – a szocialista embertípus – nevelési céljának megfeleltek.²⁶ E mikrokutatást Szemes Anna az igazgatóhelyettes kérésére Gazsó Ferenc – Pataki Ferenc – Várhegyi György „Diákéletmód Budapesten” című műve (1971) alapján készítette el. A következő szavakkal vezette be osztályában végzett vizsgálatát: *„Célom az volt, hogy a művelődésnek az életmód egészében betöltött helyét tárjam föl, s bepillantást nyerjünk a tanulók értékorientációjába, izlésvilágába. A következő jelenségeket vizsgáltam: az olvasás rendszeressége, gyakorisága, tematikája; a moziba és színházba járás igénye, a megtekintett filmek, színdarabok műfajok szerinti megoszlása; a zenei rendezvények látogatottsága, és a zenei érdeklődés némely vonása; a képzőművészet iránti érdeklődés; a kirándulás, a sport, a szakkörök, a tanulmányi versenyek, valaminek a gyűjtése, tánc stb. milyen szerepet játszanak a szabadidő értékes kitöltésében.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 77) A tanulók olvasási szokásainak eredményeit ismertetve – mondhatni, hogy a

²⁵ Tanítványai a Leőwey Klára Gimnáziumból: Antal Emília (1970–1974), Berthold (Kovács) Erzsébet (1978–1982), Böhm György, Csékeiné Korda Klára, Dévényi Márta (1968, 1969), Gállos Orsolya (1960–1964), Dr. Horváth Istvánné Kakas Tünde (1966–1970), Hönig Klára (1974–1978), Márkusné Vörös Ibolya (1970–1974), Márta Anett (1978–1982), Meláth Ferenc, a Német Nemzetiségi Tagozat D osztályának növendékei (1967–1971): Rudolf Teri, Mátray Enikő, Lipók Éva, Schäffer István, Darida Miklós, Véghelyi Erzsébet, Nyitray Kornélia (1978–1982), Nyúlne Révfalvi Ildikó (1967–1971), Saáry Katalin (1966–1970), Schubert Magdolna (1975–1979), Szántó Mariann (1978–1982), Tarr Ágnes (1967–1971), Tóth Ilona, Wolfart-Stang Mária (1963–1967).

²⁶ „Ideológiai továbbképzésben – tekintettel arra, hogy 1959 októberében második gyermeke megszületett és így szabadságon volt – nem vett részt, de jövőre jelentkezett »A munkásmozgalom története« tanfolyam I. évfolyamára. A sajtóban, a rádióban az aktuális politikai eseményeket figyelemmel kísérte, de hozzászólni, véleményt nyilvánítani ritkán, alig szokott. Az ellenforradalmi időszakban – egyéniségének megfelelően – passzív volt.” (Részlet dr. Görcs László igazgató 1960-ban Tüskés Tibornéról készített jellemzéséből. TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 54)

pártideológiára való reflektálás okán – kihangsúlyozta, hogy az olvasás nem függ a diákok társadalmi státuszától: „*Tehát az egyik póluson ott találjuk azt a diákot, aki évente 10 könyvet olvas el, a másikon pedig azt, aki évi átlagban 25–30-at. Ha a tanulók társadalmi helyzete szerint vizsgáljuk az olvasás mennyiségét, arra a megállapításra jutunk, hogy nem a könyvvel bélelt lakásban élők olvasnak a legtöbbet, sőt nem is az értelmiségi családból származók. Az osztályban az öt legtöbbet olvasó tanuló közül egy értelmiségi (...), négy munkás származású.*” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 78)

A tanárnő osztályfőnökként jelentésekben számolt be egy-egy osztály négyéves munkájáról. Az 1980-as évek elejének oktatáspolitikai válságára mutat rá az „*Összegezés a pécsi Leőwey Klára Gimnázium IV. A osztályának tanulóiról, a négy évben végzett munkájukról (1978–82)*” című dokumentum, mely bizonyítja, hogy az 1970-es évek oktatáspolitikájában megjelenő szakmai igény az oktatási reformokra kevésnek bizonyult, és nem hozott tényleges és átütő eredményeket az 1980-as évekre, mert a politikai ideológiák fogságából nem tudott kitörni (HALÁSZ, 1988). Ebben az írásban a harminc éve tanító Szemes Anna a nevelés terén végzett sikertelenségéről nyújt őszinte beszámolót a gimnázium vezetősége számára. „*Az osztály közösségi életének fejlődése, neveltségi szintje*” alponban a következőt olvashatjuk: „*Amikor az osztályfőnök leírja: a tanulók az elmúlt négy év alatt nem fejlődtek közösséggé, maga fölött is ítéletet fogalmaz meg. Ennek tudatában mégis megteszi. – Az osztályfőnök mögött éppen harminc tanítási év van, s ezalatt mindig osztályfőnök is volt. Egyik osztályát könnyebben, a másikat nehezebben tudta irányítani az érték felé. (...) Miért?: – mert nem sikerült tudatosítania tanulóiban, hogy az iskola őértük van, s nem a tanárokért. Hogy a tanítás és tanulás szép modellje csak összefogásból, diák és tanár munkatársi kapcsolatból jöhet létre. Ők az iskolát folyónak tekintették, amelynek partjáról az ellenség tüzel egymásra...*” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 87) A konkrét okok között a következőket sorolja fel: a tanulók és szüleik állandóan támadták az osztályt tanító tanárokat, azzal vádolva őket, „*hogy egyetlen olyan tanáruk sem volt a gyerekeknek, akiktől tudásban és érzelemben gazdagodhattak volna.*” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 88) A diákok felsőbbrendűségi érzését emlegeti, a válások számát, az anyagi javak miatt elkanászodó és a szülők által elkényeztetett tanulókról ír, arról, hogy mennyire nagynak érzi a szakadékot az 1945 után született szülők nemzedékének a gyermekei és a saját nemzedéke között. Egy hivatalos jelentésben értékválságról panaszkodik egy olyan társadalomban, mely a szocializmus társadalmi egyenlőség és igazságosság eszméjét hirdeti. „*Az anyagi jólét mindenütt túlzottan biztosított. Nemegy tanulónak saját televíziója, autója, lakása van. A tanulók ezt a legtermészetesebbnek tartják. Azt is, hogy ők a munkájukat, a tanulást nem kötelesek*

elvégezni, az mindig a hangulatuk függvénye lehet. (...) Mintha nem egy, másfél, de öt generáció választaná el a szülőket és az osztályfőnököt. Az még külön aggodalomra ad okot, hogy be nem vallottan a szülők maguk is érzik, hogy gyerekeik kicsúsztak az otthonból, még abból az alacsonyabb normából is, amit ők állítottak, mégis takargatják a hibákat, s tehetetlenségükben zúdítták vádjukat az iskolára, a tanárookra. A szülők tudják, a tanár nem tartozik a megbecsülendő emberek közé. S ezért csak elvárásaik vannak az iskolával, a tanárokkal szemben. Tudják, abból semmi baj nem lesz, nem lehet, ha pedagógust bírálnak, igaztalanul vádolnak” – írja. Az okok között nemcsak a szülők és a diákok kritikája olvasható ki, hanem megfogalmazódik az is, hogy „az osztályfőnök 30 év alatt belefáradt az osztályfői munkába.” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 88)

A politika nyomásgyakorlása a tanárnő tanári munkájára

A kötetnek az adott korban keletkező forrásai azt jelzik, hogy 1952-től 1984-ig a politika hatással volt a tanárnő hallgatói majd később tanári tevékenységére. A Tüskés Tiborné által készített beszámolók, az osztályairól készített jelentések, de a magyar szakkör tevékenységéhez kapcsolódó írókkal, irodalomtörténészekkel folyó levelezések (pl. Vekerdi Lászlóval 1976-ban folytatott levélváltás) rámutatnak a baloldali diktatúra (hol keményebb, hol puhább formában) az oktatásra gyakorolt, s benne a tanárra irányuló elnyomásának jeleire. Az 1964–1965. tanévben egy éven át fegyelmi eljárást²⁷ folytattak a tanárnő ellen egy névtelen feljelentés alapján. Maximalizmussal, házi olvasmányos napló vezetetésével, a folyóiratok rendszeres figyeltetésével, tanmenetének be nem tartásával, a szovjet és az orosz irodalom tanításának mellőzésével vádolták. Sajátos tanítási módszerét is szemére vetették, melynek lényege az volt, hogy a tanulóknak nem a tankönyvből kell felkészülnie, hanem a tanórán a diktálás után készített jegyzeteikből. Az eljárás folyamatos óralátogatásokkal és ellenőrzésekkel járt, amiről a következőképpen emlékezett meg a „Három forrás 1984-ből” című fejezetben Tüskés Tiborné „Feljegyzések a Feljegyzéshez” című írásában: *„Aztán rendszeresen látogatta az óráimat az igazgató és helyettese, a szakfelügyelő és a Műv. Osztály képviselője. Sokszor előfordult, hogy a látogató szakfelügyelő nem a szaktanárral ment be az osztályba, hanem előbb, már a szünetben. A látogatás módszeréhez hozzátartozott, hogy a szakfelügyelő nem az osztályban, hanem az ajtón kívülről hallgatta végig a tanítási órát, amikor kicsengettek, azonnal bejött és összeszedte a füzeteket, nyilvánvaló elképzeléssel, hogy én másmilyen órákat tartok, ha látogató van, és másfelét, ha nincs. Mindenképpen tanulni*

²⁷ Dr. Görcs László volt az igazgató, Gábrriel József a városi Művelődési Osztály vezetője, Gelencsér Géza a tanulmányi felügyelő, Dancsó Klára a szakfelügyelő.

szerettem volna a szakfelügyelő óráiból, aki szintén a LKG-ban tanított. Ezért kértem engedélyt óráinak a látogatására, melyről vélemény nélküli, csak tényyszerű bejegyzést tettem az iskola hospitálási naplójába. Egy idő után a 10 oldal feljegyzést kivágták (?) a naplóból.” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 190)

A feljelentés ismételten megtörtént 1984-ben, egy más oktatáspolitikai környezetben. Az 1978-as KB határozatban az oktatáspolitikai irányítói megfogalmazták az iskolai önállóság politikáját, melynek lényege, hogy nem kívánják a társadalompolitikai elveket mindenáron érvényesíteni, s az iskolákban folyó szakmai tevékenységek elé helyezni, és az iskola tanárainak, nevelőinek az egyetértése nélkül az iskola életére vonatkozó döntéseket hozni (HALÁSZ, 1988). Tüskés Tiborné esete is azt mutatja, hogy még hat évvel a keletkezésük után, 1984-ben is ezek az elvek – az elvek szintjén maradtak. A „Három forrás 1984-ből” (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 181–211) című fejezetben olvashatunk arról, hogy Tüskés Tiborné Szemes Anna tanári pályájának vége másfél évvel a nyugdíjazása előtt befejeződött. E három forrás közül az egyiket, a „Rendhagyó köszöntés Tanárnőmnek, 1984 pedagógusnapján” címűt, Koch Valéria, a költővé lett tanítvány írta. Állásfoglalás a tanárnő mellett egy olyan ügyben, melynek következtében elbocsájtották, illetve olyan helyzetet teremtett a Leőwey Klára Gimnázium vezetősége, a Pécs Városi Tanács V. B. Művelődési Osztálya, illetve a tanfelügyelet, hogy el kellett mennie az intézményből. Koch Valéria pedagógusnapra köszöntése belehelyezi az életútját az áldozat kontextusába (a jó pástort elárulták, vérért vették).²⁸

A fejezet első forrása (a pécsi Leőwey Klára Gimnázium igazgatói irodájában 1984. február 29-én készült Róna Géza – Dr. Bernáth Józsefné – Bencs Éva: Feljegyzés c. jegyzőkönyv) pedig a szocializmus áldozata kontextusát teremti meg. Ezt a jegyzőkönyv következő részei támasztják alá: a III. osztály szülői közössége arról panaszkodott, hogy *„nem tudnak egyetérteni a tanárnő némely megnyilatkozásával, amelyek az egyébként is zavaros fejű gyerekek világnézeti tisztánlátását nehezítik. Elsősorban vallásos jellegű megjegyzéseit észrevételezték, de más jellegű megjegyzéseket is tettek. (...) Megjegyezték, amennyiben az iskola vezetése nem tud intézkedni, akkor ők elmennek a Megyei Pártbizottságra, és a Pártbizottságtól kérnek segítséget.”* (TÜSKÉS G. ÉS TÜSKÉS A., 2021: 182) Az elnyomás elnyomottat eredményez, akinek áldozata pedig igazságszolgáltatás után kiált. Zarándi Zoltán 2009-ben megjelent „A közelmúlt birtokbavételének pedagógiája” című tanulmányában azt írja, hogy a társadalomnak igénye van a történelmi igazságtételre, valamint

²⁸ A Drága Tanárnő! című kötet forrásainak metaforaelemzéssel való értelmezése Baska Gabriella módszerét alkalmazva további lehetőségeket jelenthet a történelmi múlt feltárására (BASKA, 2008; ÁCS, 2017).

a történettudomány posztmodern nyitása a személyes történetek történelemmé integrálását eredményezi. „*E katalizmákat átélt társadalmak méltán várják a történettudománytól a múlt azon szereplőinek vizsgálatát, akik nem az intézmények és struktúrák élén állva, hanem azok működésének az elviselése, az élhető élet érdekében éppen működésük elhárítása terén fejtettek ki »érdeklődésünkre méltó« ténykedést.*” (ZARÁNDI, 2009) Tüskés Tiborné Szemes Anna magyartanári életútja erre bizonyíték. Képes volt tanári ars poeticája mellett kiállni, munkáját e szellemben végezni, híres író férjének kapcsolatrendszerét is felhasználva tanítványait a kortárs irodalomra, az értékek felismerésére nevelni. Nem volt súlyos egzisztenciális következménye (börtön, halál) a „lázasának”, a pályaelhagyásának. De áldozatává vált az iskolai vezetéstől, az oktatáspolitikai irányítóitól, az ellene állást foglaló szülőktől, a lázadó tanítványoktól és kortársaktól érkező támadásnak.

A gazdag forráshagyaték lehetőséget teremt arra, hogy megismerhessünk egy a 20. század második felében tevékenykedő középiskolai tanárnői életpályát, mely egyediségében is hordozza azokat az általános jegyeket, mely a történelem e szakaszában meghatározta a tanárság előtt álló lehetőségeket és akadályokat hivatásuk gyakorlásában.

IRODALOM

ÁCS Marianna (2017): *Még a kövek is... Nőnevelés a Felsőbaranyai Református Egyházmegye polgári leányiskolájában és internátusában (1916–1948)*. ID Research Kft. – Publikon, Pécs.

ÁCS Marianna (2019): *Pécsi törekvések a nőtörténeti kutatások terén (Bevezető)*. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új utak a nőnevelés történetéről. Kronosz Kiadó, Pécs. 7–16.

ANDORKA Rudolf (1979): *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele*. In: *Statisztikai Szemle 1979/57*, 2. szám.

BÁNFI Szilvia (2003): *Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában” Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tára megalakulásának vázlatos története (1945–1953)*. In: Monok István (szerk.): *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok*. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 22–40. <http://mek.oszk.hu/01600/01641/01641.pdf> [2022. 06. 29.]

BASKA Gabriella (2008): *Metaforák egy 19. századi városi néptanítóról*. In: *Neveléstörténet* 2008/5, 1–2. szám. 44–71.

https://epa.oszk.hu/04300/04386/00001/pdf/EPA04386_nevelestortenet_2008_01-02_044-071.pdf [2022. 06. 29.]

CZOCH Gábor (2015): Az Annales történetírásának magyarországi recepciója az 1960-as években. In: Erdősi Péter – Klement Judit (szerk.): Vis-à-vis. Tanulmányok az Atelier fennállásának 25. évfordulójára. Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék – Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 111–143. https://www.academia.edu/32323307/Az_Anales_t%C3%B6rt%C3%A9net%C3%ADr%C3%A1s%C3%A1nak_magyarorsz%C3%A1gi_recepci%C3%B3ja_az_1960-as_%C3%A9vekben. [2018. 10. 07.]

ELEKES Irén Borbála (2002): A nő és a társadalom. Huszadik századi körkép. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/00400.pdf> [2018. 09. 29.]

FALUS Iván (szerk.) (2001): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 177–185.

GAZSÓ Ferenc – PATAKI Ferenc – VÁRHEGYI György (1971): Diákéletmód Budapesten. Gondolat Kiadó, Budapest.

GERVAI András (2010): Fedőneve: „szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák. Jelenkor, Pécs.

GUBIN, Eliane (2008): Choisir l’histoire des femmes. In: Revue belge de philologie et d’histoire, tome 86, fasc. 2. 494–497.

GYÁNI Gábor (1997a): Mit várhat az iskola a szkeptikus történetírástól? In: Új Pedagógiai Szemle 1997. április. <https://efolyoirat.oszk.hu/00000/00035/00004/1997-04-ta-Gyani-Varhat.html> [2022. 05. 23.]

GYÁNI Gábor (1997b): A mindennapi élet mint kutatási probléma. In: Aetas 1997, 1. szám. https://www.epa.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html [2022. 05. 23.]

HALÁSZ Gábor (1988): Az oktatáspolitikai alakításának állami-politikai mechanizmusai a hetvenes és a nyolcvanas évek elején. http://halaszg.elte.hu/download/Oktataspolitika_60-70-es_evok.htm#_Toc209013789 [2022. 06. 29.]

KERESZTES Csaba (2013): Diákkövetelés az orosz nyelv kötelező tanulása ellen. https://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/diakkoveteles_az_orosz_nyelv_kotelezo_tanulasa_ellen.html [2022. 06. 29.]

KÉRI Katalin (2013): Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet nemzetközi kutatásában. Neveléstörténet és nőnevelés-történet. In: VÁMOS Ágnes (főszerk.): Neveléstudomány: Oktatás – Kutatás – Innováció 2013/1, 3. szám. 22–39.

- KÉRI Katalin (2015): Nőtörténeti és lánynevelés-történeti kurzusok és kutatások a PTE Bölcsészettudományi Karán hazai kitekintéssel. In: *Autonómia és Felelősség* 2014/1, 1. szám. 19–31.
- KÉRI Katalin (2018): *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon nemzetközi kitekintéssel és nő történeti alapozással*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (2019): Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet kutatásában. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új utak a nőnevelés történetéről. Kronosz Kiadó, Pécs. 17–30.
- KÉRI Katalin – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla – SZABOLCS Éva (2013): Neveléstörténeti tartalmak a magyar neveléstudományi doktori iskolák programjaiban. In: Baska Gabriella – Hegedűs Judit – Nóbik Attila (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai. A múlt értékei, a jelen kihívásai és a jövő*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 29–37.
- KIRÁLY Sándor (2015): A társadalmi mobilitás lehetőségei a Horthy-korszak felsőoktatási rendszerében. In: *Gerundium* 2015/6, 3–4. szám. 47–71. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/260302/A_tarsadalmi_mobilitas_lehetosegei_a_Horthy-korszak_felsooktatasi_rendszereben.pdf?sequence=1 [2022. 06. 28.]
- KOVÁCS Éva (2003): „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. In: *Történelmi Szemle*, 2003/55, 2–4. szám. 265–304. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2003-3-4/265-304_KovacsEva.pdf [2022. 06. 27.]
- LAKY Dezső (1931): *A magyar egyetemi hallgatók statisztikája 1930*. Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 87.
- MAYER József (2018): *Pedagógusok és tanulók a dolgozók iskoláiban (1945–1948)*. <https://ofi.oh.gov.hu/publikacio/pedagogusok-es-tanulok-dolgozok-iskolaiban-1945-1948> [2022. 06. 29.]
- NAGY Péter Tibor (1999): Minőségek versengése. In: *Educatio* 1999/7, 3. szám. 429–461.
- SZÖNYEI Tamás (2012): *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990, I–II*. Noran, Budapest.
- TÜSKÉS ANNA – TÜSKÉS GÁBOR (2021): „Drága Tanárnő!” Irodalom- és művelődéstörténeti források Tüskés Tiborné hagyatékából (1949–1997). *Emlékezések* (2019, 2021).
- VINCZE Beatrix (2018): *Tanári életutak a 20. század második felében*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

ZARÁNDI ZOLTÁN (2009): A közelmúlt birtokbavételének pedagógiája.
https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/kozelmult?fbclid=IwAR0THWfDQ2pza1Q8JZXIGjFuzNKw8f0zpAmvDeqn_8n6e4d9aORPXlsWk0o [2022. 06. 29.]

MÉSZÁROS VIRÁG – BERTALAN PÉTER: MESTEREK ÉS TANÍTVÁNYOK AKKOR. ÉS MOST? HUNYADI MÁTYÁS, MINT TANÍTVÁNY ÉS MESTER

A modern társadalmi alrendszerek közül az egyik legfontosabb az oktatási alrendszer. A 21. századi gazdasági kihívásokra gyorsan kell reagálnia, flexibilitásával, a rendszert alkotó aktorok közötti korszerű, gyors információáramlással azonnal válaszolnia kell a komplex többrétegű hálózatok által uralt modern világ által teremtett hálózati rengésekre, kataklizmákra. A komplex társadalmi hálózatok közül az egyik legkevésbé kutatott az oktatási hálózatok rendszere, ezen belül is a mester és tanítvány hálózati kapcsolat, valamint ennek a viszonynak a történelmi korokon átívelő transzformációja. A mester-tanítvány kapcsolat örök érvényű reláció, melyre adott történelmi korszakok és társadalmi dimenziók – mint minden egyéb társadalmi kapcsolatra – rányomják bélyegüket. Minden történelmi kornak megvannak a „testre szabott” nehézségei, melyek az emberi létre testi-lelki-szellemi árnyékot vetnek, s ezzel a gyermeknevelésre, oktatásra és gyermektörténetekre is hatással vannak.

A felsőoktatás hozzáadott értékét meghatározó értékteremtő folyamatok és tényezők után kutatva az egyik jól azonosítható szakirodalom-csoport az oktatás, a tanulás-tanítás minőségét helyezi fókuszba. A meghatározó fontosságú tanulási-tanítási környezet kiemelt jelentőségű eleme a tanár-tanuló kapcsolat. Írásunkban speciális terepet választottunk a tanulás-tanítás, az ehhez kötődő gyerekkorfelfogás és a gyermek iránti tisztelet vizsgálatára. Kutatói kíváncsiságunk a Hunyadi Mátyás életében szerepet játszó mester-tanítvány modell és a családjában kialakult gyerekkorfelfogás összefüggéseire irányul. A Hunyadi családban kialakult gyerekkorfelfogás milyen hatással volt a gyermek nevelőjével kialakított kapcsolatára, illetve a mester-tanítvány viszony milyen hatással volt az oktatás, nevelés minőségére, eredményére? Milyen üzeneteket hordozhat a humanizmus gyerekkor-, és tanulás-tanítás felfogása a ma és a jövő családjainak és iskoláinak? Ezeket a kérdéseket kutatjuk neves szaktekintélyek forrásaira támaszkodva. Írásunkban a reneszánsz korszak és a humanista embereszmény, valamint gyermekszemlélet jellemzőit mutatjuk be. Ezek után fókuszálunk a 15. század meghatározó itáliai nevelési aspektusaira, majd rátérünk a humanista főúri nevelés itáliai és magyarországi vonatkozásaira. Végül rátérünk a Hunyadi család gyermekkortörténeti vonatkozású vizsgálatára a korábbiakban meghatározott kutatói kérdésre fókuszálva.

A reneszánsz korszak szelleme

A középkori világkép jelentős változását magával hozó reneszánsz fogalma nem csupán Európa művelődéstörténetének 1300-tól 1600-ig tartó korszakát jelenti. A reneszánsz hátrahagyja a középkor közösségi érdekérvényesítést társadalmasító szemléletét, és az egyéniség kerül a központba. Az önálló és sokoldalúan képzett embereszmény, a „studia humanitatis” tantárgykörét és a görög-latin műveltséget elsajátító, a természettudományok iránt érdeklődő s mindemellett testi gyakorlatokban is jártas, kellemes társas lény, az „uomo universale”, aki maga is alkot. A szépség, a külsín, a forma és „az alaki tökéletesség becsülete uralkodik” (FINÁCZY, 2004), sokak szemében visszatetszést keltve. A Guttenberg nevéhez köthető könyvnyomtatás elhozta az olvasás személyes élményét, mellyel kitágultak az ismeretszerzés és művelődés addig jellemzően közös és hangos olvasáshoz kötött lehetőségei. A műveltség révén elérhetővé válnak a középkorban a klérus által uralt közszolgálati pozíciók, a világi életutak kitágulnak. Ugyanakkor a műveltség gyakorlati haszna mellett személyiségfejlesztő szerepének is nagy jelentőséget tanúsított a reneszánsz ember. A humanizmus így egyben „kulturális és pedagógiai programként is értelmezhető” (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2000: 62).

A reneszánsz gyermekszemlélete

Mivel a humanizmusról szólva nem beszélhetünk tömegesedésről, így a hétköznapi gyermekszemlélet nehezen, vagy szinte alig tudott elszakadni a középkori valójától. A kegyetlenül magas gyermekhalandóság valahol meg is követelte a „túlélők” távolságtartását, illetve a szemlélet, miszerint a hét évet megélt gyermek már mintegy felnőttként csatlakozott a családi létfenntartásba, szintén nehézkessé tette a gyermekként való felfogást. A városi gyermek életében változatlanul jelenlévő korai (szinte azonnali) elválasztás (dajkához küldés), majd a családba történő visszailleszkedés, ezt követően a körülbelül hét éves fiúk számára következő iskola, a lányok 16 év alatti férjhezmeneteli kötelessége folyamatosan edzette a gyermekek alkalmazkodási képességét, és bizonyára sok lelki és fizikai traumát is okozott. (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2000)

A hétköznapiokból kiemelkedő, korszakváltó humanisták műveiből, nézeteiből azonban már egy megújult gyermekszemlélet rajzolódik ki. A humanista gyermekkép ábrázolásához Rotterdami Erasmust hívjuk segítségül, aki az 1529-ben írt „A gyermekek korai erkölcsös és tudományos nevelése” című értekezésében a gyermeket mint alakatlan, de egyben formálásra és nevelésre fogékony, ártatlan lényt tünteti fel. A gyermeket meg kell óvni a káros hatásoktól, az erkölcsös életre és illemre való nevelés által kulturált és civilizált emberfőt kell

belőle formálni, különben „magától állati alakot ölt fel”. (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1996) „A gyermek illő magatartásáról” címmel 1530-ban megjelenő nevelő könyvecskét Erasmus az úri családok gyermekeinek szánta. A „jól nevelt gyermek” egy újfajta gyermekszemlélet megtestesítője, ahol a gyermek mint ártatlan, védelemre és nevelésre szoruló lény jelenik meg. (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1996)

Megfogalmazódott a gyermeki sajátosságokhoz (pl. tempóhoz, felfogáshoz, mozgékonyasághoz, játékosághoz) igazodó, bizalmi viszonyt és szeretetteljes légkört kialakító nevelés fontossága. S bár a humanista gondolkodók a testi fenyítést egyértelműen elutasítják és a „szükséges minimumra” csökkentését hirdetik, a hétköznapi életben a gyermekek testi fenyítése változatlanul tovább él. A középkor minden visszahúzó ereje ellenére megújult reneszánsz gyermekkép méltó²⁹ lenyomatot hagyott az új nevelési elméleteken és pedagógiai programokon. Anglia élen járt a „gyermekmozgalom”-ban, ahol a 16. században egyre jellemzőbbé válik a „gyermek mint az öröm forrása és a figyelem középpontja” típusú gyermekfelfogás. Jó példaként szolgál erre az Angliában 1545-ben megjelenő első gyermekgyógyászati könyv. (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2000: 77)

A középkori gyerekkor-felfogás hiányát hirdető Philippe Ariès nézeteinek számos megalapozott bírálata keletkezett, bizonyítva a középkori gyerekkor-felfogás és a szülő-gyermek kötődés (mint biológiai jelenség) létezését. Szintén Arièsre reflektálva dolgozta ki elméletét DeMause, aki a szülő-gyermek kapcsolat fejlődésének 14–17. század időszakát az ambivalencia meghatározással tipizálta (PUKÁNSZKY, é. n.), mellyel a középkorban gyökerező távolságtartáshoz ragaszkodó, de már a gyermeki sajátosságokat és ártatlanságot felfedező, a neveléssel gyermekéhez közeledő szülői felfogás együttélésére utal. A jelen írás keretében vizsgált 15. század, illetve a reneszánsz harmadik évszázada is jól érzékelhetően még közel van a középkorhoz, ugyanakkor a humanista nevelés által újra életre keltett, antik gyökerű mester-tanítvány viszony talán még tartogat muníciót napjaink neveléstudománya számára is.

A 15. század meghatározó itáliai nevelési elméletei és gyakorlatai

Fináczy Ernő a reneszánsz kori nevelés történetének lapjain megjegyzi, hogy a határozottan körvonalazódó humanista eszméket halványabb formájában lehet felfedezni a neveléssel foglalkozó írásokban, hiszen „nem szabad felednünk, hogy ezen tractatusok szerzői nagyobbára egyházi férfiak, s hogy a középkori nevelés rendje és szelleme ebben a században még erősen éreztette hatását mindenütt. A kultúra összes tényezői közül a nevelés mindenkor

²⁹ Sok esetben napjaink reformpedagógiájában is megjelenő.

a legmélyebben gyökerezik a hagyományban; a róla való gondolkodás aránylag a leglassúbb lépésekkel halad új célok felé.” (FINÁCZY, 2004) Az írásunk központi alakját jelentő Hunyadi Mátyás életútját figyelembe véve kívánjuk rendszerbe szedni azokat a meghatározó reneszánsz nevelési elméleteket és gyakorlatokat, amelyek a 15. századi magyarországi recenzióánál befolyásoló tényezőként felismerhetők. Így írásunk ezen része semmiféleképpen nem tekinthető teljeskörűnek a reneszánsz nevelési elméletek vonatkozásában; elsősorban a 15. századi magyar humanizmusra leginkább hatással lévő itáliai nevelési elméleteket és gyakorlatokat kívánjuk bemutatni.

Pier Paolo Vergerio (1370–1444)

Vergerio nyitja az új szellemiséget szolgáló „nevelők” sorát. A 15. század elején írt „A nemes származású gyermekek neveléséről” című értekezésében (1404) többek között szól a klérus kizárólagosságának megszűnéséről a tudománnyal kapcsolatban, a fizikai és szellemi ismeretszerzés együttes fontosságáról a gyermekek nevelésében (ahol a tantárgykör ismerete mellett a klasszikus írók olvasása is „kritérium”). (FINÁCZY, 2004) Nézeteiben helyet kap a reneszánsz erkölcsös és dicsőségre törekvő személyiségnek, a testi-lelki edzettségnek, a klasszikus és természeti ismereteknek a dualitása, a kulcsin fontossága és a test gondozása. A belső tartalom külső formában akkor tud tökéletesen kiteljesedni, ha a ruházat alkalomhoz, helyhez, időhöz és a személyiséghez illeszkedik. Valamint mindezen ismeretek elsajátításának a követelményeit igyekezzék a nevelő olyan aktív és egyben pihentető szünetekkel biztosítani, hogy ne legyen teher a tanulás. A tanulástól való mentesülés időszakaira a megfelelően választott játékok, szabadbéli időtöltések, zene, ének, tánc, lovaglás, séta, vagy esetleg egy új olvasmány a régi helyett, számtalan lehetőség megfelelő. A nevelő legyen tekintettel arra, hogy a túlterhelés nem teljesítéshez vezet, valamint, hogy bizonyos fiataalkori vágyak kiélése ne vonjon maga után ésszerűtlen büntetést – inkább fiataalkorban elégítsék ki ezeket, mintsem átvigyék a felnőttkorba.(!) (FINÁCZY, 2004) Vergerio különösen fontos írásunk szempontjából, hiszen jelentős magyarországi vonatkozásokkal bír: a Hunyadi család számára különösen nagy jelentőségű uralkodó, Zsigmond király (1387–1437) udvarában teljesített hosszú szolgálatot.

Enea Silvio di Piccolomini (II. Pius pápa)

A latinul Aeneas Sylvius névre hallgató humanista gondolkodó szintén fontos magyarországi kapcsolattal bír, ugyanis a kisgyermekként trónra kerülő (és a Hunyadi család életében szintén fontos szerepet játszó) V. László magyar és cseh király nevelésére vonatkozó

alapelvek tőle származnak, melyeket a királynak, illetve az uralkodó nevelőjének szánt. A hercegi nevelés elméletét tartalmazó 1450-ben írt pedagógiai műve kizárólag V. László nevelésére vonatkozik, ugyanakkor némi elvonatkoztatással könnyen általánosítható, főúri nevelésre vonatkozó alapelveket találunk benne. Ezek közül kettő szerintünk kiemelten fontos: 1) A testi nevelés és gyakorlottság prioritása, amely nem csupán a kemény fizikai és harci gyakorlatok által edzett, hanem az étkezésben mértékletességet és egyszerűséget tartó majdani katonát készíti fel. 2) A bölcsesség erényének elsajátítására rendkívül alapos és széleskörű ismeretszerzést, műveltséget rendel el. Mai szemmel is jó olvasni a király szerepköréből adódó felelősségre és kötelezettségre való felszólítást. V. Lászlónak soknyelvű birodalmának irányításához elengedhetetlenül fontos az általa uralt országok nyelvének ismerete, enélkül nem tud vérbeli uralkodóvá válni. Említésre is kerül az ebben jó példát mutató Zsigmond (nagybácsi), és rossz példát mutató Albert (V. László apja) esete.

Maffeo Vegio (1407–1458)

Bár Vegio vonatkozásában nem tárható fel az előző két humanistához fogható magyar kapcsolódás, azért szeretnénk néhány mondattal nevelési elméletét bemutatni, mert neki tulajdonítható a humanizmus első egységes, összefüggő pedagógiai programja, melynek 1450 körüli megjelenése lehetőséget adhatott, hogy szintén ismerje a fiatal Mátyás. „A gyermekek neveléséről és tiszta erkölcsokről” címet viselő, hat könyvből álló pedagógiai mű elsőszámú erénye a rendszerősége. A testi- és az erkölcsi nevelés mellett a legnagyobb teret az értelmi nevelésre szánja. (FINÁCZY, 2004) A tudományt nagyra értékelő humanista a 15. század közepén megfogalmazott nevelési elveiből sok ma is jól cseng, és gyakorlatban edzett pedagógust takar. Ilyenek például a gyermeki lélekhez igazított tanítói eljárás, vagy a pozitív visszacsatolás motivációban betöltött fontossága. Mai napig hasznos pedagógiai elvek.

A humanista főúri nevelés a 15. századi Itáliában

Guarino da Verona (1374–1460)

Az itáliai humanista gyakorló nevelők közül az egyik legismertebb volt a bizonyíthatóan Vergerio nevelési elveit követő (MÉSZÁROS, 1984) Guarino, aki több észak-itáliai városban is tanította görög és latin szerzők műveit, míg Niccoló d’Este örgróf hívására 60 évesen Ferrarában telepedett le. Az örgróf rábízta gyermeke tanítását, s ez remek alkalomnak bizonyult egy bentlakásos magániskola létrehozására. A humanista embereszménynek megfelelő antik műveltség egyhamar híressé tette az iskoláját (ahol állítólag akkoriban leggyorsabban és legjobban lehetett megtanulni görögül) (FINÁCZY, 2004), így Európa

minden tájáról, köztük hazánkból is érkeztek Guarino iskolájába, amely tulajdonképpen a „studia humanitatis” gyakorlati megvalósításának a példája volt. Kiemelendő magyar szál, hogy ő volt Janus Pannonius mestere. Szerencsére Janus Pannonius dicsőítő versének köszönhetően fennmaradt bizonyítékunk van a karizmatikus Guarino által vezetett contubernium egész napot átfogó tanítási-tanulási gyakorlatáról, ahol a legjobbak együtt lakhattak a mesterrel. (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2000: 65–66) Janus Pannoniusban a közel 10 éves tanulmányai alatt életre szóló ragaszkodás és műveiben megnyilvánuló tisztelet alakult ki a személyes példájával mindenki előtt járó mester irányában, a megszerzett kiváló görög és antik műértésen és műveltségen felül. Említésre méltó, hogy ő volt az egyetlen hazai humanista, aki jól beszélt görögül. (MÉSZÁROS, 1984)

Vittorino da Feltre (1378–1446)

A padovai egyetemen tanuló Feltrét kiváló mesterekkel (köztük Vergerioval) indította el pályáján a sors. Guarino is a mesterei közé tartozott, akivel hasonló nevelési elveket vallott. Görögül az éppen Velencében tanító Guarino mesternél tanult meg, utána ismét a padovai egyetemre kerül tanárként. Akárhon is volt, mindenhol magához vett és tanított gyermekeket. Első magániskoláját Padovában nyitotta meg. Latin és görög nyelvet és matematikát tanított. Tanítványai között szegény növendékek is voltak, bár elsősorban gazdag polgárok küldték hozzá gyermekeiket. Barátjához hasonlóan egy őrgróf (Gianfrancesco Gonzaga) hívta gyermekei mellé, ez esetben Mantovába. Jó anyagi feltételek mellett megnyitotta a „Casa giocosa” („A vidámság háza”) elnevezésű bentlakásos magániskolát, ahol az őrgróf gyermekein túl más mantovai nemesi családok gyermekeit is tanította. Pestalozzit néhány évszázaddal megelőzve (bár azért túl nem szárnyalva) 70 szegény gyermeket is maga mellé vett. (FINÁCZY, 2004) A humántudományokat kiegészítette a testneveléssel, melyhez remek helynek bizonyult a házat körülvevő pazar kert. Ő maga is részt vett a vidám játékokban, gyakran vitte kirándulni a gyermekeket. A „tanterv”-ben helyett kapott a képzőművészet és a zene is, amellett, hogy a vallás tanítása és az érzület átadása mellett az erkölcsös nevelést és tanítványai erkölcsi fejlődését is szem előtt tartotta. Gazdag tanítványai számára is az egyszerű ruhák viselését írta elő, mint ahogy ő maga is ezt tette.

Pedagógiai programjának fontos részét képezte, hogy személyesen ismerte tanítványait, és így sokszor tudott segítséget, megoldást találni egyéni problémáikra. (MÉSZÁROS, 1984) Mindez családias környezetben és limitált létszám mellett volt elképzelhető, ahol azonban ugyanazon sokoldalú műveltségi rend szerint képezte az előkelő családok gazdag és a saját maga által finanszírozott szegény gyermekeket. A tanítványaival kialakított, a középkorban

megszokottnál lényegesen bensőségebb viszony sokat jelenthetett a tanulási motiváció és a személyiségfejlődés terén is. S hogy mi tette olyan különlegesen jóvá Feltre iskoláját a már eddig felsorolt emberközpontú szemléletet tükröző tanterven és tanítási stíluson túl? Talán az, ami minden kiváló iskolában közös, hogy az iskolamester „az embereket nem kereste; az iskola volt egész világa, gyönyörűsége, dicsősége. Semmi más nem akart lenni, mint iskolamester” (FINÁCZY, 2004).

A reneszánsz főúri nevelés a 15. századi Magyarországon

A test és szellem együttes fejlesztését, és az antik műveltség fontosságát hirdető, ugyanakkor a gyermeki sajátosságokat is figyelembe vevő reneszánsz nevelési elvek Magyarországon elsőként és még évtizedekig egyedül a főúri nevelésben mutatkoztak meg. A lovagi eszmény megújult reneszánsz formáját meglehetősen jól indokolják és bizonyítják a már korábban tárgyalt magyar vonatkozások, miszerint:

- A Zsigmond király udvarában hosszú ideig tartózkodó Vergerio értekezéseiben megörökítette és egyben terjesztette is a megváltozott lovagi eszményt.
- Ugyanígy igaz ez Aeneas Sylviusra is, aki V. László nevelőjének adott nevelési útmutatót a humanista eszméket követendő.
- Valamint ide sorolhatjuk a Guarino mesternél tanult Janus Pannoniust, aki mesterét dicsőítő költeményével elsősorban előkelő körökben terjeszti a humanista nevelés alapelveit.

Tehát az „uomo universale” reneszánsz embereszményének megfelelő nevelés Magyarországon először a főúri gyermekek nevelésében bontakozott ki. (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1996) Ugyanakkor büszkeséggel kell hangsúlyoznunk a tényt, hogy a hazánkban jelenlévő itáliai befolyás, főleg az Anjou dinasztia uralkodása okán Magyarországon a többi európai országnál korábban jelentek meg a humanista áramlatok. A magyar fiatalok előszeretettel választották az itáliai egyetemeket, ahonnan visszatérve hatékonyan segítették elő az új szellemi áramlatok terjedését. (FINÁCZY, 2004)

Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet

A lovagi eszmény megjelenésében és megformálásában akarva, s akaratlanul nagy szerep jutott a Hunyadi családnak. Hunyadi János fiatalon követte apja nyomdokait, és Zsigmond király szolgálatába állt. Rövid időn belül igen megbecsült tagjává vált a királyi udvarnak, sok fontos eseménynél ott volt Zsigmond kíséretében. Katonai pályára készülvén az ehhez szükséges testi és lelki erő, valamint edzettség kiemelkedően magas fokát érte el, melyhez

tartozó megingathatatlan keresztény hite karizmatikus kisugárzással ruházta fel. Ugyanakkor a tudományos műveltségnek híján volt, még latinul sem beszélt. Természetesen a királyi udvarban lehetősége volt ennek pótlására, de az tény, hogy az ő nevelésében még nem a humanista elveknek való megfelelés dominált érthető módon. Életének későbbi szakaszában megtanult latinul, és kormányzósága alatt már az itáliai humanistákkal tartja a kapcsolatot. (FRAKNÓI, 1890) Életpályáján végig nézve elmondható, hogy joggal érezhette magát kiválasztottnak, mivel ezt a kiváltságot egyrészt veleszületett képességeinek, másrészt kemény fizikai, erkölcsi és lelki edzettségének köszönhette. Hazánk szolgálatában is a legnagyobb felelősségvállalással és hivatástudattal állt, úgy, ahogy azt Aeneas Sylvius V. László nevelésére vonatkozó írásában királyi kötelemként megfogalmazta.³⁰

Magas szintű felelősségtudattal bíró személyiségének és éles látásmódját önműveléssel tovább szélesítő ismereteinek köszönhetően ő már apaként mindent megtett azért, hogy a humanista embereszménynek megfelelően neveltesse fiait. Hogy milyen gyerekkorfelfogással bírt Hunyadi János, illetve a Hunyadi család? Erről legtöbbet talán fiaik neveltetése kapcsán tudunk elmondani.

Előtte még azonban szót kell ejtenünk a széles műveltséggel rendelkező és mélyen vallásos feleségről és édesanyáról. Szilágyi Erzsébet horvát származású, a Temes megyei Horogszeg uradalmán birtokot kapó nemesi család szülöttje. A 15. század elején, 1427-1430 körül kötött házassága Hunyadi Jánossal első és egyetlen házastársi kapcsolata volt. Az apai ágon örökölt elszántság és áldozatkészség jó kormányzó-feleséggé tette. (FRAKNÓI, 1890) Minden leírásban egy szikár, jótartású, nagy önfegyellemmel bíró asszony képe bontakozott ki róla. Férje hosszas távollétei alatt ő irányította és rendezte a birtok mindennapi ügyeit, és a kiskorú gyermekeinek felügyelete is rá hárult (természetesen mindezt megfelelő személyzettel végezte). Tiszteletet vívott ki magának a birtokon belül és a kortársak között is, akik Szent Asszonyként emlegették. (FRAKNÓI, 1890) De szüksége is volt testi és lelki tartására, hiszen két fiút szült, akikre szintén az apjuk veszélyes hivatása várt. A haza dolgaival való foglalatosság ugyanis veszélyes, szó szerint életveszélyes volt azokban az időkben. A törökverőként a magyar történelembe nevét (és ezzel az egész családot) örökre bevéső Hunyadi János feleségének és fiú gyermekeinek anyjának lenni egyfelől nagy dicsőség, másfelől nagy felelősség és örök aggodás volt. Hihetetlen lelki erővel, kifelé férfiszívet és -erőt mutatva nevelte fiait, így tudta támogatni azt a humanista főúri nevelést, ahol nem volt helye a babusgatásnak. Méltó társa volt a fiúk által bálványként tisztelt apának, és ő mindig

³⁰ Bár nem annak a hatására.

elérhető volt a gyermekek számára.³¹ Aggodalmi sajnos beigazolódta: idejekorán el kellett temetnie férjét és elsőszülött fiát is, akiknek halálához a haza ügyeivel való foglalatosság vezetett. S bár arról, hogy miként vett részt gyermekei nevelésében, szinte semmit sem tudunk (HORVÁTH, 2018: 56), de az anyai szeretetét és a család egysége iránti elkötelezettségét nincs okunk megkérdőjelezni. Elsősorban férje halálától, illetve Mátyás trónra lépésétől kerülnek előtérbe tettei: fontos szerepet töltött be a történelmi események alakulásában. Az anya, a „családfő” és a taktikus „politikus” lépései aligha bonthatók szét. (HORVÁTH, 2018: 58) Az ártatlan gyermek és a gyerekkor iránti tiszteletéről unokájával való viszonya árulkodik, melyre még a későbbiek folyamán visszatérünk.

Hunyadi Mátyás

Mátyás mint tanítvány

Hunyadi László 1433-ban született Vajdahunyadon. A másodszülött Mátyás már a kolozsvári rezidencián látta meg a napvilágot 1443-ban.³² A szülők a leggondosabb nevelést igyekeztek biztosítani fiaik számára. Janus Pannonius nagybátyja, Hunyadi János ifjúkori barátja, a humanista gondolkodásáról híres Vitéz János véleményét kérték ki a gyermekek nevelésével kapcsolatos legfontosabb instrukciókról. A Hunyadi által személyesen is támogatott főpapi pálya kötelmei mellett a későbbi esztergomi érsek, Vitéz János időt és energiát szánt a gyermekek nevelésének folyamatos követésére, a tanterv és a tanítás megszervezésére. Fraknói Vilmos szerint, amikor csak lehetett, a Hunyadi-birtokra látogatott, és személyesen is részt vett a gyermekek tudomány iránti szeretetének, főúri ambícióinak fejlesztésében. (FRAKNÓI, 1890) Mivel a gyerekek mellé teljes állású nevelőre is szükség volt, és mind a ketten jól ismerték Sanocki Gergely vieliczka plébánost, I. Ulászló király gyóntatóját, így őt kérték fel a nevelői hivatás betöltésére. Humanista műveltsége, tapasztalatai, képességei alapján nagyszerű jelöltnek bizonyult, és szívesen el is vállalta a megtisztelő feladatot. Mindez valamikor a várnai csata után pár évvel következett be: azt tudjuk, hogy a várnai csatában is résztvevő Sanocki, onnan sikeresen megmenekülve Magyarországra tért vissza. (FRAKNÓI, 1890; KELÉNYI, 2020)

Nem volt egyszerű a nagy korkülönbség mellett a fiúk közös oktatása, azonban így nagyobb befolyással bírt Mátyásra, illetve szoros együttműködés alakult ki mester és tanítvány között. A latin nyelv elsajátítása mellett Mátyás szert tett a korszellemnek megfelelő

³¹ Talán ezek a legjobb anyák ismérvei.

³² Fraknói Vilmos az 1440. évet jelöli meg Mátyás születési évének, de az olvasott tanulmányok tükrében mi is inkább 1443. február 24-ét kezeljük Mátyás születésnapjaként.

antik műveltségre is, valamint számos európai nyelvet tanult meg (FRAKNÓI, 1890), amihez egyaránt szükség volt kiváló értelmi képességére, motiváltságára, lelkességére. Harsányi Zsolt „Mathias Rex. Hunyadi Mátyás életének regénye” című művének nyitóképében megkapóan ábrázolja a páncéltovább lomtárában megbújva Liviuszt olvasó gyermek Mátyás találkozását Hannibál seregével. (HARSÁNYI, 1940)

Fraknói Vilmos szerint Hunyadi – amikor ezt megtehetette – részt vett gyermekei tanulmányaiban. Más forrás szerint azonban nyomok maradtak arra vonatkozóan, hogy Hunyadi János kormányzóságának teljes ideje alatt (1446–1452) mindösszesen pár hetet tartózkodott a családi birtokon. Ha ehhez hozzávesszük azt az állítást, miszerint Mátyás sokat vendégeskedett Vitéz János váradi birtokán, és a tanítás egy része ott folyt (HORVÁTH, 2018), akkor elképzelhető, hogy ilyenkor ott csatlakozott az apa Mátyáshoz.

Az eddigiek alapján talán joggal feltételezzük, hogy Hunyadi János tisztában volt a humanista pedagógia két meghatározó tényezőjének, a szerető, gondoskodó, emberarcú szülőknek és a jövőbeli hivatásra felkészítő nevelésnek a fontos szerepével.

Ennek a nevelésnek természetesen nagyon fontos részét képezte a kormányzó alapneveltetését is meghatározó testi és harci kiképzés, melynek a törökkel és egyéb lázadásokkal, fegyveres érdekérvényesítésekkel terhelt időkben különösen nagy gyakorlati jelentősége volt. A testi-lelki-szellemi nevelés harmóniáját szem előtt tartó, Vitéz János által körültekintően megtervezett és megszervezett tanításból és tanulásból természetesen nem maradhattak ki a magyar hazát érintő gyakorlati ismeretek, az ország helyzetét meghatározó szereplők, szándékok és a múltbeli gyökerek ismeretének átadása. Ebben nagy szerepet vállaltak maguk a szülők is, hiszen ez együtt járt az életükkel: a Hunyadi család történelme elválaszthatatlanul összefonódott Magyarország történelmével és fordítva. Ugyanakkor a nemzeti szempontokra fókuszáló tanítás magyar nevelőt kíván, s ezért Vitéz János tanácsára magyar nevelőt rendeltek a fiúk mellé. (FRAKNÓI, 1890)

Különös jelentőséggel bírt a középkori szokásokban gyökerező, a harcra kész állapotot megszentelő lovaggá ütés eseménye (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1996) a Hunyadi családban. Tulajdonképpen ez jelentette a gyermekkor végét és egyúttal azon ifjúkor kezdetét, amikor már apjuk mellett is segédkezhetek katonai és politikai akciók során a fiúk. A gyerekkorfeldolgozás után kutatva, ez is annak létét, sőt a felnőttkorba való átlépés ünnepélyes kereteit jelzi. Az más kérdés, hogy a fiúk közötti nagy korkülönbség, illetve a karizmatikus kormányzó édesapa milyen mértékben motiválta Mátyást az átlagosnál jobban a felnőtté válásra. Vagyis, hogy Mátyás maga mennyire értékelte a gyermekkorát, illetve milyen türelmetlenül várta, hogy csatlakozhasson a másik két Hunyadi küzdelmeihez. Addig a

fiúgyermek helye is inkább az anyja mellett a birtok körüli teendők és a tanulás köre korlátozódott. A lovaggá ütés a katonai, testi gyakorlatokban már kisgyermekkoruk óta résztvevő Hunyadi fiúk esetében – a középkori szokásoknál korábban (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1996) – a 14. életévben történt, a lovaggá ütő pedig az édesapa, Hunyadi János volt. Mátyás esetében már 11. életévében megtörtént Nándorfehérváron. A bonyolódó történelmi helyzetet ismerve valószínűsíthető, hogy édesapjának igen nagy szüksége volt a legmegbízhatóbb családi támogatásra fiai személyében, valamint valószínűleg látta, hogy Mátyás készen áll a magasabb szintű feladatokra.³³

Bonfini tollából fennmaradt Szilágyi Mihály királyválasztó országgyűlési beszéde, ahol a következőképpen méltatja Mátyás felkészültét az uralkodásra: „Higgyétek el nekem, hogy nem fajzik el az apjától, hanem vetekedni fog vele hírből és dicsőségben; táborban született, fegyverben növekedett, a veteránok sátrában nevelkedett, csecsemőkorától megtanulta, hogy ne sápadjon el a török zenebonájától, csatasorától, megtanult ostromtető alatt harcolni, a századparancsnok utasításainak engedelmeskedni, lovon, gyalog egyformán verekedni, naponta kopját törni, a Dunán átúsztatni, fagyban, hőségben éjjel-nappal sisakot hordani, türelemmel viselni a fáradtságot és szükségletet, másra sem vágni, mint az ellenség látványára, élvezni a párbajt, a táborban társaival folyvást háborúsdit játszani, mindennél jobban megvetni a gyávaságot és a tunyaságot, mindennél jobban kívánni a háborút.” Ehhez járul a vele született nyájasság, jóság, a becsülettel párosult nemes erkölcs, ezenfelül a mély vallásosság és a korát meghazudtoló bölcsesség. (NAGY, 1999: 465)

Említésre méltó az emlegetett készségek között a testi és harci felkészültség túlsúlya, mely a történelmi helyzetben elhelyezve teljesen érthető. Az első számú szempont a töröktől és egyéb ellenségtől való védelem, a bátorság, a becsület és a nemes erkölcs.

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Mátyás kit tartott mesterének, illetve milyennek értékelte szerepét az életében, az alábbi bekezdésben igyekszünk választ adni. Eddigi ismereteink alapján elmondható, hogy édesapját bálványként tisztelte, s ebben biztos helye volt az apa-fió kapcsolat minőségének, apja mint a hazájának dicsőséget szerzett humanista embereszmény megtestesítőjének is. Ezen kívül Bonfini „Az 1471-es lázadás okairól” szóló írásában érdekes sorra találtam: „A szövethozók feje a két János volt, az unokabácsi és unokaöcs, az egyik a Mátyás által mindig apjának tekintett esztergomi érsek.” (NAGY, 1999: 515) Vagyis Vitéz János a külvilág felé is láthatóan fontos szerepet töltött be az édesapját sokat nélkülöző és korán elvesztő Mátyás számára. Az más kérdés, hogy bár az

³³ Például édesapjának már fordított latin nyelvű tárgyalásoknál. (www.szabadsag.ro, 2018)

akkori eszközökhöz mértén finoman, de uralkodói erejét nem meghazudtolva, határozottan félreállította ellene szervezkedő „nevelő apját”.

Mátyás mint édesapa és mester

Nem lenne teljes a jelenleg vizsgált gyermekkortörténet vonulata, ha nem térnénk ki röviden Mátyás apaként betöltött szerepére, ezzel kapcsolatban gyerekkorfelfogására és attitűdjére. Ezzel kapcsolatban az elsőként említendő körülmény, hogy Mátyás király egyetlen gyermeke nem törvényes házasságból született. A nagypapa után Jánosnak nevezett és az apai családtól a Corvin melléknevet kapó gyermek származása miatt sokkal nehezebb utat járt be, mint spanyol, itáliai vagy francia főnemesek udvaraiban házasságon kívül született gyermekek. Ezekben a birodalmakban a reneszánsz korról bekövetkezett erkölcsi felszabadulás elsőként a királyi udvarokban hagyott nyomot, ahol a törvényesség tekintetében nem voltak megkülönböztetve ezen „szerelemgyerekek”. Nem így volt ez Magyarországon, ahol sokkal rigidebb erkölcsi szabályok uralkodtak,³⁴ így Mátyásnak jól felépített bevezetési tervet kellett kitalálnia és végrehajtania Corvin János mint trónörökös elfogadtatására. Mátyás királysága alatt is kimagaslóan fontos szerepet töltött be Szilágyi Erzsébet, aki talán az egyetlen mindhalálig hűséges szövetségese volt Mátyásnak. A király édesanyja nagy támasza volt Mátyásnak Corvin János hercegi és egyben szeretetteljes nevelésében és ezáltal elfogadtatásában is.

További vizsgálatunkat megnehezítő körülményként jelentkezik, hogy a Corvin János felé irányuló gesztusok mennyire származtak a királytól, illetve az apától. Már Szilágyi Erzsébetnél is kitértünk az összeforrott szerepekre, és Mátyást apa szerepben vizsgálva is azt gondoljuk, hogy az apa és a király elválaszthatatlanul együtt élő szerepek, nem levonva az apa szerep értékéből, inkább megerősítve azt. A fókusz a következő kérdésekre irányítjuk: Hogyan gondoskodott a fiáról, milyen neveltetésben részesítette, milyen közeli, bizalmas kapcsolatot ápolt vele? Hogyan mutatkoztak meg a gyermek iránti tiszteletének jelei és volt-e valamilyen különleges attitűd gyerekkorfelfogásában?

Az 1473-ban született Corvin János neve is jelezte, hogy édesapja a nyilvánosság előtt is felvállalja a gyermeket. Azt, hogy Hunyadi gyermekhez méltó módon kíván róla gondoskodni, tettei bizonyítják. Kezdetnek hunyadi grófi címmel és hercegi méltósággal ruházta föl. A gyermek édesanyjáról, aki az özvegy királlyal való megismerkedése után évekig nagyon visszafogott körülmények között Mátyással élt, nem tudunk sokat. A budai

³⁴ „A fiatal Corvinust születésének szegénybélyege ugyan reménytelenségre ítélte...” – Bonfini Corvin János kísérletéről a királyság megszerzésére (NAGY, 1999: 563).

várba 1476-ban érkező új feleség, Aragóniai Beatrix számára bizonyára nem volt szokatlan egy házasságon kívüli gyermek, és Borbála meg is könnyítette a helyzetét: távozott. A „hagyomány szerint a királyné érkezése előtt kolostorba vonult” (SCHÖNHERR, 1894). Más forrás szerint férjhez ment (HORVÁTH, 2018: 59). A kisgyermeket Szilágyi Erzsébet vette magához, aki – ahogy korábban említésre került – a nagymamai szeretet törődő gondoskodásával és nemzeti alapismeretekkel bátyázta körbe a kis Jánoskát, és bizonyára látta benne a lehetséges trónörökös is. Halálakor teljes vagyonát Corvin Jánosra hagyta. (SCHÖNHERR, 1894)

Mátyás könyvtárosát, a kiváló Taddeo Ugolettit kérte fel a gyermeke nevelésére. A tanulmányi rend tekintetében Vitéz János elveit hagyta meg mérvadónak.³⁵ Corvin János jó tanítványnak bizonyult, már kiskorában „éles elméről, élénk, tanulékony szellemről” tett tanúságot (SCHÖNHERR, 1894). Hunyadi Mátyás érdeklődéssel követte fiának fejlődését: meg kellett ismernie személyiségét, képességeit, és a humanizmus szellemében formálni azokat. Élénk szellemi gócpontként működött a király fiának nevelése, sok tudós, nevelőnek adva munkát. Az alapismeretek után az antik műveltség területével ismerkedett meg a gyermek, görögül, latinul, németül, szlávul, olaszul beszélt. Nem maradhattak ki a természettudományi és stratégiai ismeretek sem. Mivel Jánoska kisgyermekkorában egyik lábára komolyan, örök bénulást okozva megsérült, a testi és harci gyakorlatok kimaradtak a nevelésből. Mátyás nagyon figyelt a gyermek társaságának megválasztására,³⁶ a társas illetet pedig az udvarban megtanulhatta az élet adta helyzetek során. Az idegen nevelő ellenére a nagymama és az édesapa gondoskodott a magyar viszonyok és ismeretanyag átadásáról. (SCHÖNHERR, 1894)

Ahogy a gyermek elméje és tudása csiszolódott, egyre gyakrabban vezette őt be a király a szertartásokra, ahol lehetősége adódott további tanulásra és szerepgyakorlatokra. A Corvin Jánosnak szóló első adománylevelél szövegében, amely 1479. október 21-i keltezésű, három magvaszakadt erdélyi nemes jószágairól rendelkezik. Később adományok hada követi ezt. „A gyermek még nem töltötte be 12-ik évét, midőn az észak-nyugati Kárpátok alján, a Tisza hátán, az Alföldön, a három Körös mentén, a Duna és Dráva közt és Erdélyben fejedelemséggel föléró uradalmak vallották jogszerint való birtokosuknak.” (SCHÖNHERR, 1894) A gyermek testi fogyatékosága és Beatrix királyné ármánykodásai is okozói lehetnek, hogy rövid ideig a papi pályára³⁷ szánta a király Jánost. Mivel Beatrixszal való házassága nem

³⁵ Ez is fontos információtartalommal bír annak vonatkozásában, hogy miként vélekedett az esztergomi érsek tanrendjéről, pedagógiájáról.

³⁶ Itt is visszaköszönnek Aeneas Sylvius tanácsai V. László neveléséhez.

³⁷ Félreállításra kiváló.

kecsegtetett gyermekáldással, és János képességei kiválóak voltak, később már egyetlen egyenes pálya állt a fiú előtt, a királyi trón. (SCHÖNHERR, 1894)

Méltatlan lenne említés nélkül hagyni a mátyási reneszánsz királyi udvar és a művészetek kapcsolatát, illetve a Mátyás udvarában pártolt művészetek gyermeknevelés kapcsán sem elhanyagolható szellemjavító és -fejlesztő erejének fontosságát. Ugyanígy a csodálatosan gazdag könyvtár bizonyára Mátyás gyermekkoránál sokkal intenzívebben tudott Corvin János személyiségfejlődésében jelen lenni.

Összegzés

Speciális terepet választottunk a gyerekkorfelfogás és a gyermek iránti tisztelet vizsgálatára. A rang megőrzéséért folytatott örök emberi küzdelem különösen kiemelt szereppel ruházta fel a bármikor „kiélesíthető” hercegek nevelését. További kutatási terület lehetne, mely sajnos jelenlegi írásunk kereteit már túlfeszítené, hogy a középnemesi származásból hősi helytállásuk és kiváló képességeik által szerencsésen kiemelkedő Hunyadi család generációinak gyerekkortörténete milyen hasonlóságokat és különbségeket mutat a nyugati országok hosszabb távon és származás által irányítottan uralkodó dinasztiáinak gyerekkorfelfogásával. Ugyanígy rendkívül izgalmas további területnek bizonyul a házasságon kívül született gyermekek történetének vizsgálata.³⁸

Mátyás király neveltetése és veleszületett képességei okán is kiemelkedő alakjává vált kora Európájának. Ebben bizonyára szerepet játszottak tanítványévei is. De vajon mennyire volt igazi, gondtalan gyermekora? És mennyiben tudta ezt biztosítani fiának? Úgy véljük édesanyjuk közelsége meghatározó a gyermekek kiegyensúlyozott fejlődése és boldogsága vonatkozásában, s ez Mátyásnak teljes mértékben, Jánosnak limitált ideig – utána azonban nagyanyai szeretet formájában – „biztosítva volt”; ezt meghatározónak érezzük a boldog gyermekkor vonatkozásában.

Minden történelmi kornak megvannak a „testre szabott” nehézségei, melyek az emberi létre testi-lelki-szellemi árnyékot vetnek, s ezzel a gyermeknevelésre és gyermektörténetekre is hatással vannak. Erre a tudatos, éles látású és gyermekét tisztelő szülő tud lehetőségeihez mértén megoldásokat találni. Mátyás és Corvin János is korán lehetőséget kaptak édesapjuktól a „kulisszák” mögötti betekintésre, a közös munkára; így a szakmai nevelők mellett az édesapák is betöltötték a mester szerepet. Látható, hogy Mátyás mintegy családi tradícióként ragaszkodott a Vitéz János által összeállított tantervhez, ugyanakkor a tanítási-tanulási

³⁸ Havas Gyula A házasságon kívül született gyermekek jogállapotáról szóló 1883-ban írt tanulmánya sok dilemmát vet fel a témakörben.

környezetbe hozzászól a szellemi központként üzemelő könyvtárat, és a művészetek soha nem látott virágzásának ad teret. Tananyagában, módszerében és folyamatában tudatos, szeretetteljes és gyakorlatias elveken alapuló nevelést kapott, és ezt továbbfejlesztve biztosította gyermekének. Tette ezt a 15. századi Magyarországon, amely általa ismerkedett meg az új szellemi és művészeti irányzattal. S ha tágabban nézzük a nevelésről kialakított nézeteit, akkor ide kíváncsodik még a Mátyás király és Giugnio Dominico közötti szívesen idézett vita (FINÁCZY, 2004), amelynek középpontjában a nevelés szerepe állt. Míg a firenzei szerint a nevelés teszi kiváló elméjűvé az embereket, addig Mátyás mesterien érvel amellett, hogy a természet, vagyis a velünk született képességek által válunk éles eszűvé. Ez azonban nem keverendő össze a műveltséggel – aminek például a parasztok között nem sok gyakorlati haszna van. A gyermekének jót akaró szülő természetesen taníttatja gyermekét, mely neveléssel sokszor akár el is téríti tehetségét. Javaslat, hogy miután mindent megmutattunk, hagyjuk dönteni a gyermeket. Ezzel, úgy gondolom, nem a főúri nevelés szükségességét és szerepét kérdőjelezi meg, hanem a nevelésről korát messzemenően meghaladó nézeteit hangoztatja.

Felidézve a DeMause által a szülő-gyermek kapcsolat evolúciójáról kialakított elméletet, Hunyadi Mátyás szemlélete a nevelésről a támogató szülőkről tipizáltakkal cseng egybe, amely DeMause szerint az 1950-es éveket(!) követően jelenik meg. (PUKÁNSZKY, é. n.) Arról, hogy Mátyás és Corvin János neveltetése sikeres, eredményes volt, nem lehet kétségünk. Annak megválaszolására, hogy ennek a sikernek a hátterében milyen mértékben állt a szülők gyermekkorfelfogása, és ehhez miként kötődött az oktatás minősége, s ebben milyen szerepet töltött be a mester-tanítvány viszony, a következő összefüggéseket tártuk fel:

- A Hunyadi szülők családi tradíciókra és a humanizmus eszmeáramlatára támaszkodva elismerték és tiszteletben tartották a gyermekkor; legfontosabb feladatának a jövőre való felkészülést, a testi-szellemi-lelki aspektusú tanulást határozták meg.
- A gyermekek értették és megértették a nevelés fontosságát, a szülők egyben idolként is voltak számukra. Az ezek következményeként kialakult magas motiváció (kiváló képességeikről most nem szólva) megkönnyítette a tanulás megkedvelését. Továbbá a kiválasztott tananyag, módszer, folyamat és attitűd tekintetében globálisan és lokálisan is kiváló szakértőket alkalmaztak.
- A gyermek Mátyás és Corvin János mint tanítványok mesternek fogadták el tanítójukat. A nevelők a jövő döntéshozóját tanítva bizonyára megtisztelve érezték magukat.

- Azt, hogy a tanítvány és a mester között ténylegesen milyen volt a kapcsolat, az összes eddig felsorolt körülmény határozta meg, melynek gyújtópontjában a tanulás szeretete és a tudásszomj, valamint a tanuló gyermek iránti gondoskodás és felelősségérzet állt.
- Feltételezzük, hogy ha ebből a láncolatból a gyermekkor elismerését és tiszteletben tartását elhagynánk, a minőségi oktatás és a minőségi gyermekkor „modelljének” alapját távolítanánk el.

A mester-tanítvány viszony örökérvényű kapcsolati reláció, melyre természetesen az adott történelmi korszakok és társadalmi dimenziók rányomják a bélyegüket. Ahhoz, hogy a jelen és a jövő gyermekkorának is természetes velejárója lehessen, bele kell kapaszkodnunk a hálózatok új világába. A gyermekkor tiszteletben tartása, a testi-szellemi-lelki aspektusú tanulás fontosságának felismerése és biztosítása, a tanulás fontosságának gyermek általi megértése, valamint a szülő mint idol „szereplése” mind a magas tanulási motivációt támasztották alá. Ezzel „teszi a tanítvány a mesterét”. A kiválasztott tananyag, módszer, folyamat és attitűd tekintetében globálisan és lokálisan is kiváló szakértők alkalmazása, a nevelők/oktatók tudatossága, miszerint a jövő döntéshozóit taníthatják, tisztelettel vegyes felelősségérzetet hordoz. Azt, hogy a tanítvány és a mester között ténylegesen milyen volt a kapcsolat, számos – néhány említésre is került – tényező határozta meg, melynek a gyújtópontjában a tanulás szeretete és a tudásszomj, valamint a tanuló fiatal iránti gondoskodás és felelősségérzet állt. Feltételezzük, ha ebből a láncolatból a gyermekkor elismerését és tiszteletben tartását elhagynánk, a minőségi oktatás és a minőségi gyermekkor modelljének alapját távolítanánk el.

Az oktatók és hallgatók közötti kapcsolati tőke meghatározó fontosságú a felsőoktatás minősége aspektusából is. A mai hazai felsőoktatás hozzáadott értékét kutatva elmondható, hogy a mester-tanítvány kapcsolat a hálózati dimenzió kiemelten fontos elemét jelenti, melyre mind a hallgatók, mind a felsőoktatási döntéshozók, vezetők így tekintenek. E kapcsolat mai felsőoktatási kontextusának kutatásához, értelmezési adaptációjához reményeink szerint sokat fogunk hasznosítani jelen kutatási tapasztalatainkból.

IRODALOM

BORECKZY Ágnes (2001): Változások a szülők gyerekfelfogásában, a gyerekek életkörülményeiben és szocializációjában (1910–1990) In: Magyar Pedagógia 2001/101, 2. szám. 151–169.

FINÁCZY Ernő (2004): A reneszánsz kori nevelés története. Egyetemes neveléstörténet III. Neumann Kht., Budapest. <http://mek.niif.hu/04700/04731/html/index.html> [2019. május 15.]

FRAKNÓI Vilmos (1896): A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). In: Szilágyi S.: A magyar nemzet története. Negyedik kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> [2019. május 13.]

HARSÁNYI Zsolt (1940): Mathias Rex. Hunyadi Mátyás életének regénye. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. <http://mek.oszk.hu/02100/02151/02151.html> [2019. május 16.]

HAVAS Gyula (1883): A házasságon kívül született gyermekek jogállapotáról. Demeter és Kiss nyomdája. http://mtdaportal.extra.hu/books/havas_gyula_a_hazassagon_kivul_szuletett_gyermekek.pdf [2019. május 20.]

HORVÁTH Richárd (2018): Kormányzóné, anyakirálynő, hercegi nagymama: Szilágyi Erzsébet élete. In: Múlt-kor 2018, tavasz. 55–61.

KELÉNYI Borbála (2020): Magyarországi egyetemjárás a Mátyás-korban. In: Bódvai András (szerk.): Mátyás király emlékkönyv. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. Budapest. 173–181.

KÉRI Katalin (1996): Neveléstörténeti vázlatok. <http://mek.oszk.hu/11300/11314/11314.pdf> [2019. május 15.]

Mátyás király és Kolozsvár – előzetes a Mátyás emlékévhöz (2018). www.szabadsag.ro, <http://www.magnificat.ro/portal/index.php/hu/koezoes-ertekeink/16215-matyas-kiraly-es-kolozsvar-elozetes-a-matyas-emlekevhöz> [2019. május 18.]

MÉSZÁROS István (1984): A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században. Tankönyvkiadó, Budapest.

MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2000): Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest.

NAGY Gábor (szerk.) (1999): Magyar középkor 997–1526. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, Debrecen.

PÉTER Katalin (1996): Gyermek a kora újkori Magyarországon. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest.

PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1996): Neveléstörténet. <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/> [2019. május 10.]

PUKÁNSZKY Béla: Bevezetés a gyermekkor történetébe. <http://www.pukanszky.hu/gyertort.pdf> [2019. május 10.]

PUKÁNSZKY Béla: Gyermekképek, gyermekideológiák. Előadás, www.pukanszky.hu [2019. május 10.]

PUKÁNSZKY Béla: Gyermeküket tanító apák.

epa.oszk.hu/00000/00011/00058/pdf/konfer2002-3.pdf [2019. május 15.]

SCHÖNHERR Gyula (1894): Hunyadi Corvin János (1473–1504). Franklin-Társulat, Budapest.

<http://mek.oszk.hu/05700/05789/html/> [2019. május 20.]

UGRON Zsolna (2016): Hollóasszony. Libri Kiadó, Budapest.

NAGY ADRIENN: MINDEN A GYERMEK, MINDENT A GYERMEKÉRT. SZEKERES MARGIT ISKOLAALAPÍTÓ A HAZAI PEDAGÓGIAI ÉLET SZOLGÁLATÁBAN

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy bemutassa Szekeres Margit pedagógiai munkásságát és az általa 1921-ben Budapesten alapított magánfenntartású középfokú leányiskola és tanulói sorsának alakulását. A kutatás során vizsgáltuk a családi környezetet, ahol Szekeres Margit nevelkedett, arra keresve a választ, vajon milyen indíttatásból döntött úgy, hogy 25 év után elhagyja – az addigi tanári pályáját nagyban meghatározó – Budapest egyik, ha nem legjobb hírű leányiskoláját, azért, hogy egy önálló magánfenntartású iskolát alapítson. Kutatásunk tárgyát képezte annak feltárása, hogy sikerült-e Szekeres Margitnak megvalósítani az oktatásról, nevelésről általa megfogalmazott pedagógiai elképzeléseit, valamint az általa ideálisnak tartott intézményi struktúrát. Jelen tanulmánynak így nem célja az egyes leányiskolatípusok (felsőbb, felső leányiskola, líceum, kereskedelmi tanfolyam) korabeli oktatási környezetben való elemző bemutatása, ez utóbbiakhoz az olvasónak csak hivatkozási, szakirodalmi támpontokat igyekszünk adni.

Szekeres Margit családi környezetben

Szekeres Margit Szekeres Mátyás honvédfőhadnagy, majd adóhivatali tisztviselő és Szekeres Mátyásné született Tichy Szidónia második gyermekeként 1875. január 13-án Temesváron, míg testvére, a szintén a tanári hivatást választó Szekeres Kálmán 1859. szeptember 27-én Nagyváradon született (SZINNYEI, 1909). A tanulás, azaz a közép- és felsőfokú tanulmányok fontos értéket képviseltek a Szekeres családban. Édesapja, Szekeres Mátyás maga is tanult ember volt, 1831-ben Szolnokon született, itt végezte gimnáziumi tanulmányait is, majd a pesti egyetem orvostanhallgatója lett. Felsőfokú tanulmányait az 1848-as szabadságharc kitörése szakította félbe, ugyanis a harmadik zászlóalj tagjaként harcolt, majd századosi rangban küzdött Zentánál, később Temerinél, ahol 1848 augusztusában megsérült és fogságba esett. Szabadulását és felépülését követően (maradandó sérüléseket szerzett) pénzügyi, adóügyi tisztviselőként dolgozott Szolnokon, 1856–1868 között Nagyváradon, 1868 és 1873 között Debrecenben. 1873-ban a család Temesvárra költözött, ahol Mátyás magasabb fizetéssel járó királyi számtanácsosként helyezkedett el, azonban eddig nem ismert okok miatt 1875-ben öngyilkosságot követett el az otthonában, hátrahagyva két gyermekét és feleségét. (SZINNYEI, 1909)

Szekeres Mátyás még életében nagy gondot fordított fia, Kálmán taníttatására, aki gimnáziumi tanulmányait Debrecenben, Temesváron és Rozsnyón végezte. 1877 és 1881 között a budapesti tudományegyetemen és a műegyetemen tanult, ahol mennyiségtan és természettan középiskolai tanári diplomát szerzett. 1881-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen doktorált matematikából. Tanári pályáját Rozsnyón kezdte, Szolnokon folytatta, majd a soproni főreáliskola (későbbi Széchenyi István Gimnázium) tanára lett, ahol fizikai laboratóriumot szervezett, illetve itt dolgozta át Fehér Ipoly két kötetes Kísérleti Fizika tankönyvét, melyet később országszerte Fehér–Szekeres tankönyvként emlegettek (SZINNYEI, 1909). 1895-től Budapesten a Markó utcai főreáliskolában tanított. 1906-tól a II. kerületi főreáliskola (későbbi Toldy Ferenc Gimnázium) igazgatója volt 1918-ig, munkássága elismeréseként 1911-ben nemesi címet kapott (így lett nagyszandai Szekeres Kálmán), majd nyugdíjazása után 1921-től a húga, Margit által alapított leányiskolában tanított. Szekeres Kálmán a világra nyitott emberként 1899 és 1905 között sokat utazott, hogy megismerje az egyes országok (Anglia, Németország, Franciaország, Hollandia, Belgium) középiskoláinak és egyetemeinek fizikai szertárait. Tudományos tevékenysége főleg a matematika és természettan tárgykörét érintette, rendszeresen publikált (a Természettudomány Közleményekben, a Physikai Lapban, az Urániában és a Polytechnikai Szemlében) (KEMPELEN, 1931; CSEGÉNY, 1940: 9). Kálmán tanári munkája mellett fontos küldetésének tartotta a közérthető nyelvű ismeretterjesztést, számos ismeretterjesztő előadást tartott többek között a rádióban, illetve cikkek is írt, ami rendkívüli hatással volt Margitra, tisztelte és szakmailag is felnézett testvéreire. A családi példát követve Kálmán mindhárom gyermekének (ifj. Szekeres Kálmán, Szekeres Magda, Szekeres Margit) intézményes oktatására nagy hangsúlyt helyezett, felsőfokú egyetemi (jogász, bölcész: művészettörténész, zenetanár, középiskolai tanár) tanulmányaikat támogatta.

A fentiekben említett családi közeg inspirálóan hathatott Szekeres Margitra, aki ugyan a természettudományok iránt szintén rajongó, bár e téren végül kiteljesedni nem tudó édesapját nem ismerhette, mivel születése évében meghalt, azonban a családja és nála jóval idősebb testvére nagy figyelmet fordított Margit nevelésére és intézményes oktatására. Margit tanulmányait Rozsnyón kezdte, ezt követően a budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskolában folytatta, majd a VI. kerületi Magyar Királyi Állami Felső Nép- és Polgári Iskolai Tanítónőképzőben magyar nyelv és történelem szakos polgári iskolai tanítói diplomát szerzett (CSEGÉNY, 1940). Ezt követően tanulmányai helyszínén a VI. kerület Andrassy út 65. szám alatti felsőbb leányiskolában (1921-től Mária Terézia Felsőleányiskola

és Leánygimnáziumban) kezdett tanítani egészen nyugdíjazásáig.³⁹ Az itt szerzett 25 éves pedagógiai tapasztalatait igyekezett hasznosítani az általa alapított iskola megszervezése során. A tanítás mellett irodalmi művei is megjelentek: 1892-ben Egy igaz történet című munkája az Állatvédő Egyesület pályadíját is elnyerte, továbbá ifjúsági regényeket írt, a Pallas Nagylexikon világtörténeti részének munkatársa volt, valamint a jótékonyág, esetetek támogatása is fontos szerepet játszott az életében (BOZZAY, 1931: 902).

1. kép. Szekeres Margit⁴⁰

A Szekeres Margit által alapított középfokú leányiskola működése, sorsának alakulása 1921 és 1940 között

Az első világháború után hazánkban bekövetkező politikai változások (tanácsköztársaság időszaka) – melyek értelemszerűen az oktatáspolitikai környezetre is hatással voltak – Szekeres Margitot tanári pályája, pedagógiai tevékenysége összegzésére és egyúttal átgondolására készítették. Szekeres Margit 1921-ben az alábbiak szerint összegezte az 1918 utáni időszak tapasztalatait: „Ránk szakadt a vörös esztendő s fekete gyászt hozott

³⁹ Szekeres Margit 1921-ben kérelmezte nyugdíjazását, a tankerületi főigazgató határozata értelmében 1922. július 1-től vonult nyugdíjba, azaz részesült végelbánásban. BFL VIII. 34. a. 1. doboz. Ügyviteli iratok 1921–1931. VKM 1922. június 28-án kelt 81.919/1920. számú rendelete Szekeres Margit Úrnőnek.

⁴⁰ SZEKERES, 1940: 6.

Magyarországra. Senki lelkében nem okozhatott a proletár-diktatúra nagyobb kétségbeesést, mint a lélek szerint való pedagógusokban, mennyire ronggyá tépte, mennyire befeketítette az az irányzat tanulóinknak minden új hatás iránt fogékony lelkét! Hány szülő riadt fel, midőn szelíd tisztelet helyett a hetyke gúnyt hallotta ki lánya hangjából. (...) A szomorú viszonyok között megnyugtató volt rám nézve az a tapasztalat, hogy nem minden gyermek tántorodott meg. Azok, akikkel alkalma volt a tanárnak sűrűbben érintkezni, akiknek lelkében a tanár saját értékeit átvihte, akikbe öntudatot, kritikát és akaratot ültethetett el, azokat még a fenyegetések sem térítették helytelen irányba. De ha az a kiváló tanári testület, amely a legnagyobb veszedelem idejében csaknem teljes egyértelműséggel védelmezte a tanuló ifjúságot a zavaró külső hatások ellen, nem volt képes nemes meggyőződését és pedagógiai törekvéseit a maga teljességében megvalósítani, annak legfőbb akadályát a tanulók nagy tömege okozta. Ez a körülmény vezette arra a gondolatra, hogy kitűnő tanári testület is csak kisebb számú tanuló ifjúság mellett képes a növendékek fejlődését teljesen ellátni, céltudatosan irányítani.” (SZEKERES, 1922: 3)

Szekeres Margit az általa nagyra értékelt, tanári pályáját meghatározó VI. kerületi állami felső leányiskolában az 1918 után bekövetkező oktatáspolitikai változások hatására kérelmezte nyugdíjazását, melynek kapcsán az alábbiak szerint fogalmazott: „Olyan szerencsés voltam, hogy tanítói működésemet a VI. kerületi állami leányiskolában a nőnevelés kiváló munkásai körében kezdetem meg és mindvégig ott is teljesítettem. Ott, ahol a legkedvezőbb föltételek egyesültek arra, hogy a nemes pályán elinduló nevelő a helyes irányt megtalálja és fejlődésében a kedvező hatásokat magára nézve értékesítse. Teljesen távol volt tőlem az a gondolat, hogy valaha is megváljak attól az intézettől, amelyhez annyi szeretettel és önérettel ragaszkodtam.” (SZEKERES, 1922: 3)

Nyugdíjazását követően mindezen körülmények arra az elhatározásra sarkalták Szekeres Margitot, hogy a fentiekben említett Andrassy úti iskolában szerzett tapasztalataira hagyatkozva, pedagógiai elképzeléseit egy általa alapított önálló magánfenntartású leányiskola keretei között valósítsa meg. Hosszas előkészítő munka után 1920-ban benyújtotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban: VKM) felé egy önálló magánfenntartású leányiskola alapítása iránti szándékát, illetve kérelmét, melyet a VKM miniszter 11.0548/1920. V., illetve a 2702/1921. V. szám alatt kelt rendeletében engedélyezett. Így az 1921. augusztusában alapított Szekeres Margit Felső Leányiskola⁴¹

⁴¹ A felső leányiskolák, leánygimnáziumok, líceumok és kereskedelmi tanfolyamok korabeli iskola piacon betöltött szerepét lásd bővebben: NAGY, 2019: 72–94; NAGY, 2011; 7–20.; KÉRI, 2008; MÜLLER, 2000: 131–204.; RÉBAY, 2009; PAPP, 2006: 713–756; PAPP ÉS SIPOS, 2017.

szeptember 11-én négy évfolyammal, az V. kerület Kálmán utca 22. szám alatti bérház második emeletén nyitotta meg a kapuit, melynek az első osztályába 11, a másodikba 8, a harmadikba 12, míg a negyedikbe 12 fő nyert felvételt, azaz összesen 43 tanulóval indult el az oktatás (SZEKERES, 1922: 3).⁴² Az iskola fenntartója és tulajdonosa Szekeres Margit felső leányiskolai tanítónő. A tanulói létszám már előrevetítette azt a tényt, hogy van igény az állami mellett magánfenntartású középfokú leányiskolákra is. Az iskola megszervezésében és későbbi irányításában Margit segítségére volt bátyja, Szekeres Kálmán volt iskolaigazgató, aki az első években tanított is, később az iskola adminisztratív ügyeinek felügyeletét látta el, valamint vezetői tapasztalataival segítette a tanári testület munkáját.

Az iskola a 36.714/1922. V. számú VKM rendelet értelmében 1922 őszén megnyíló V. osztálya is nyilvánossági jogot nyert. Bár az osztály felső leányiskolai jellege megmaradt, de azoknak a lányoknak, akik gimnáziumi tanulmányokat kívántak folytatni, latin nyelvből és matematikából a különbözeti vizsgára való felkészítést is biztosította az iskola, így lehetőséget kínálva a tanulmányok valamely leánygimnáziumban való folytatására (SZEKERES, 1922: 12). Továbbá a magántanulók számára a VI. osztály is megszervezésre került. Az 1923–1924. tanévtől megnyílt nappali tagozaton is a VI. osztály, majd a VKM 24.166/1924. V. számú rendelet értelmében 1924 őszén a VII. osztály is nyilvánossági és záróvizsgáztatási jogot kapott, mely igény esetén biztosította a felkészülést a már említett gimnáziumi tanulmányokra is (SZEKERES, 1925: 3).

Az 1923–1924. tanévben már jelentős túljelentkezés volt az első osztályba, melybe végül 32 fő nyert felvételt, bár ezt a létszámot már túl soknak tartotta Szekeres Margit. Mindemellett ebben a tanévben jelentős számú leánytanuló jelentkezését kellett az iskolának visszautasítania, annak érdekében, hogy a tantestület által kijelölt, az átlagosnál kisebb tanulói létszámra kidolgozott pedagógiai program továbbra is megvalósítható legyen (SZEKERES, 1924: 1).

Az 1927–1928. tanév újabb változást hozott az iskola életében, ugyanis a VKM 37.313/1927. V. szám alatt kelt rendelet értelmében az iskola első osztálya leánylíceummá⁴³ alakult. Az új nyolc osztályos (a VIII. osztály 1931–1932-ben nyílt meg) iskolatípus feladata, hogy „a tanulót általános műveltséghez juttassa, ekként az egyetemi és általában a főiskolai tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára képessé tegye”, azaz a líceum tanulói a tanulmányaikat a nyolcadik osztály után érettségivel fejezhették be” (SZEKERES, 1927: 21).

⁴² BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1922. február 16–17-én Dr. Pintér Jenő tankerületi főigazgató látogatása alkalmából tartott értekezletről.

⁴³ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 141/1928. ikt. sz. Kérelem a VKM felé az V. osztályt is mint leánylíceumot megnyithassa.

1932-től a latin nyelv és irodalmat rendkívüli tárgyként heti három órában oktatták, melyet az ötödik osztályos tanulók választhattak, míg hatodik osztálytól gyors- és gépírást tanulhattak a lányok. Az első érettségi vizsga megtartására is az 1931–1932. tanévben került sor.

Az 1927–1928. tanévben a VKM 6389/1927. szám alatt kelt rendeletben foglalt keretek és előírások szerint elindult az egy évfolyamos kereskedelmi szaktanfolyam is, mely az 1928–1929. tanévtől az Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamarának a Szekeres Margit Leánylíceummal kapcsolatos Egy Éves Női Kereskedelmi Szaktanfolyamaként működött tovább.⁴⁴ Szekeres Margit a VKM felé 1927. július 18-án benyújtott kérelmében azzal indokolta a tanfolyam megnyitását, hogy a megváltozott gazdasági viszonyok mellett egyre több leány és szülője részéről fogalmazódott meg az igény a kereskedelmi és általában a gyakorlati pályákra végzettséget adó képzések iránt.

A tanfolyami képzés szakmai felügyeletét az Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamarával⁴⁵ közösen kívánta Margit biztosítani, ezen együttműködés által a német és a francia nyelv mellett beemelve a képzésbe az olasz nyelv oktatását is.⁴⁶ Az Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamara 1927. július 25-én kelt levelében arról tájékoztatta az iskolát, hogy szívesen tesz eleget Szekeres Margit felkérésének, egyúttal biztosítja kereskedelmi tárgyak oktatásában való részvételét, gyakorlati szakemberek bekapcsolódását.⁴⁷ A kereskedelmi tanfolyam indítását minden bizonnyal az is indokolta, hogy a korábbi túljelentkezések után az 1927–1928. tanévre csökkent az iskolába jelentkező tanulók száma, ezáltal az intézmény bevétele is, így egyre komolyabb anyagi nehézséggel küzdött Szekeres Margit, melyről az 1927 őszén tartott értekezleten a tanári testületnek is beszámolt.⁴⁸ Ezen nehézségek részbeni megoldásaként indította az iskola az ebben az időszakban országosan is népszerű kereskedelmi tanfolyamot. A szaktanfolyam a négy, öt, hat középiskolai osztályt (felső leányiskola, gimnázium, polgári iskola) végzett vagy érettségizett lányoknak kínált a családi életben hasznosítható ismereteken túl a munkaerőpiacon, a kereskedelmi pályákon való elhelyezkedést segítő konkrét végzettséget, ezáltal szükség esetén megélhetési alternatívát, amennyiben a családi körülmények nem tették lehetővé a fiatal leány megélhetését.

⁴⁴ Kereskedelmi tanfolyamok megszervezését lásd bővebben: NAGY, 2014: 71–111.

⁴⁵ Az Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamara női kereskedelmi szakoktatásban betöltött hazai szerepét lásd bővebben: NAGY, 2014: 145–147; NAGY, 2015: 170–178.

⁴⁶ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 171/1927. ikt. sz. Kérelem a VKM miniszternek címezve a kereskedelmi tanfolyam engedélyezése tárgyában, 1927. július 18.

⁴⁷ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 6571/1927. ikt. sz. Camera di Commercio Italiana e Ungherese főtitkára levele Szekeres Margit részére 1927. július 25.; Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamara kérelme női kereskedelmi tanfolyam elindítására. MNL OL VKM K503 – 1927. – 109. cs. – 3. t. – 54428. a. – 63896. ikt.

⁴⁸ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 234/1927. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit Leánylíceum tanári testületének 1927. október 9-én tartott tanári értekezletéről.

Szekeres Margitot folyamatosan foglalkoztatták az őt és az általa terelgetett fiatal lányokat körbevevő, befolyásoló korabeli társadalmi kérdések, melyekre igyekezett választ találni, hogy az iskolájából kikerülő lányok az általános műveltség mellett a gyakorlati, mindennapi életben való boldoguláshoz szükséges ismeretek és készségek birtokában is legyenek. A pályaválasztásról egy 1930-ban tartott szülői értekezleten elhangzott tájékoztató alapján a következőképpen vélekedett, illetve az alábbi, az iskolára váró kihívásokat fogalmazta meg a tantestület a lányok elhelyezkedési lehetőségeiről: „A társadalmi berendezkedésnek és felfogásnak természetes következménye, hogy a pályaválasztás kérdése ma lányoknál éppen annyira égető kérdés, mint a fiúknál. De hol keresse meg a nő a neki legmegfelelőbb és megélhetést biztosító helyet? Figyelembe kell-e venni az egyéni hajlandóságot, rátermettséget, tehetséget, vagy csak a kiképzési tartamát és költségeit, pálya kereseti lehetőséget? Mindezek olyan kérdések, amelyekre általánosságban nem, csak esetről-esetre lehetne válaszolni.” (SZEKERES, 1930: 4–5) Szekeres Margit véleménye szerint a tehetség fejlesztése mellett mindenképpen szükséges az általános műveltség elsajátítása is, különösképpen a helyesírásban és önálló fogalmazásban való jártasság nélkül egyetlen pályán sem lehet hosszútávon sikereket elérni, a megszerzett állást megtartani. Továbbá úgy vélte, „óvakodni kell attól, hogy az értelmiségi pályákra esetleg olyan gyermeket erőltessünk”, akinek ahhoz nincs kedve, nem kellően tehetséges, így kedvetlenül, kudarccal és állandó segítséggel tudja csak a feladatait elvégezni. „Milyen kár ezeket ilyen megerőltető és neki unalmas munkára fogni, amikor valamelyik gyakorlati pályán minden tehetségük kibontakozhatnék és kellőképpen érvényesülhetne is.” (SZEKERES, 1930: 5) A lányok számára a még nem túltelített értelmiségi pályák közül a női lélekhez inkább illeszkedő a szociális-egészségügyi (védőnő, csecsemőgondozó, iskolanővér, szociális gondozó), míg a gyakorlati pályák közül a fényképészetet (fotóriporter, filmfényképészet), textiltechnikát, gyors- és gépirást ajánlotta (SZEKERES, 1930: 5).

Az 1935–1936. tanév újabb változást hozott az iskola életében és elnevezésében, ugyanis az 1934. évi XI. törvény értelmében felmenő rendszerben az iskola leánygimnáziumként működött tovább (Szekeres Margit nyilvános jogú Magán Leánygimnázium. II-VII. osztály leánylíceum) egészen Szekeres Margit haláláig (1940. február 7.). Az iskola hivatalosan 1940. június 30-án zárta be a kapuit.⁴⁹

⁴⁹ BFL VIII.34. a. 4. Ügyviteli iratok 1936–1939. Dr. Szekeres Kálmán tájékoztató levele az V. kerületi forgalmi adóosztály részére az intézmény megszűnéséről.

Szekeres Margit pedagógiai hitvallása, oktatási-nevelési céljai

Szekeres Margit úgy gondolta, szükség van egy olyan iskolatípusra, amely ugyan nem készít fel egyetemre, de tanulóinak olyan készségeit fejleszti, amely a tanulók társadalmi helyzetének megfelelő kulturális fejlődését lehetővé teszi (SZEKERES, 1925: 3). Szekeres Margit azt tartotta a legfontosabbnak, hogy növendékei szeressenek iskolába járni, ennek érdekében a tantestülettel együtt arra törekedett, hogy otthonos környezetet és a korabeli, inkább távolságtartó tanár-diák viszonyhoz képest egy lehetőleg minél „melegebb, közvetlenebb” viszony alakuljon ki a tanárok és a diákok között, mely „természetessé teszi, hogy a tanulók szívesen járnak iskolába” (SZEKERES, 1923: 1). „Otthont akarunk adni a gyerekeknek, olyan otthont, amely a fegyelem erejével, de gyöngéd melegséggel törekszik, hogy a ránk bízott lelkek értékes emberekké fejlődjenek.” (SZEKERES, 1923: 1)

Szekeres Margit az általa alapított iskola pedagógiai elképzeléseit és céljait röviden az alábbiak szerint foglalta össze, amely az iskola jelmondata is lett: „Minden a gyermek és mindent a gyermekért, (...) mindent elkövetünk, hogy az esetleg felmerülő nehézségek miatt a gyermek sohasse szenvedjen.” (SZEKERES, 1921: 4) Szekeres Margit a nevelés legfontosabb eszközének a „művészi érzés és a közvetlen szemléleten alapuló gyakorlati érzék” fejlesztését tartotta (SZEKERES, 1922: 5). Az elsőt szolgálta a zenei intelligencia fejlesztése, amely a gyakorlatban elsősorban a szolfézstanfolyam formájában valósult meg, míg a másodikat a tantárgyak gyakorlati tapasztalatok útján való megismertetése: kísérletek tanteremben és a szabadban, valamint kirándulások által. A művészi „érzés” fejlesztésére a már említett szolfézstanfolyam, rajzstanfolyam (a tanulók rajzpályázatokon való részvétele), míg a mindennapi életben való boldogulást segítő német nyelvtanfolyam, illetve a diákok jó egészségének megőrzését is szolgáló svéd torna tanfolyam indult az iskolában. 1926-ban megalakult a „Csaba” elnevezésű ifjúsági sportkör.

Szekeres Margit úgy vélte, hogy a szolfézs a zenei nevelés legjobb módszere, mivel még a kevésbé tehetséges gyerek esetében is jó eredményeket lehet elérni a ritmus, a hang és hallásfejlesztés területén. A szolfézs gyakorlatok kiváló eszközei a figyelemre, illetve az önfegyelemre szoktatásnak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter és az Operaház igazgatójának engedélyével például lehetősége volt a lányoknak az Operaházban ifjúsági operaelőadásokat hallgatni. Továbbá 1928-ban megalakult a Juventus, az első hazai ifjúsági filmszínház, melynek hat hónapos működését dr. Nagy Árpád VKM államtitkár is méltatta a hágai nemzetközi oktatófilm kongresszuson. Előadása a mozifilm mint oktatásmódszertani eszköz felhasználását mutatta be, hangsúlyozva ennek hazai úttörőjeként Szekeres Margit leányiskolájának a tevékenységét (SZEKERES, 1928: 7).

Szekeres Margit ugyanis az osztrák, német gyakorlatot tanulmányozva nem értett egyet a korszakban a hazai pedagógusok körében elterjedt azon nézettel, mely szerint a mozifilm káros a fiatalok erkölcsi fejlődésére, ugyanis úgy gondolta, hogy ez csak abban az esetben következik be, ha nem megfelelő környezetben, nem az ifjúság életkorának, lelki fejlődésének megfelelő filmeket néznek. Véleménye szerint a magyar és külföldi filmkultúra megfelelően válogatott alkotásai egyértelműen a tanulók értelmi, erkölcsi, kulturális fejlődését szolgálják. Meggyőződése volt, hogy a Juventus akkor lehet sikeres, ha megad mindent, ami „nemesen szórakoztatja az ifjúságot, mert az nem volna pedagógiailag megfelelő, ha az iskolai tanuláson kívül, még délután is tudományos dolgokkal foglalkoztatnánk őket. Hiszen a lélek és a szív fejlődik szórakozás közben is csak a módot kell kedvezően megválasztani.” (SZEKERES, 1928: 7)

A Juventus filmszínháznak 1929–1930-ra egyre nagyobb sikere lett a szülők körében is, akik egyre nagyobb létszámban támogatták gyermekük részvételét az iskola által válogatott filmalkotások megtekintésében. „Kezdi a szülők átlátni, mi a Juventus célja, nem a moziba szoktatni a tanulókat, de elvonni a nem nekik való filmektől.” (SZEKERES, 1929: 8) A filmet a napi oktatásban is segítségül hívták a tanárok. Az 1930-as évek második felében egy tanévben átlag 40 filmet mutattak be, 1938-ban 47 filmet, ebből 22 földrajzi, 12 természetrajzi, 10 vegytani, 2 fizikai, 1 művészettörténeti tárgyú volt (SZEKERES, 1939: 7).

A gyakorlati tárgyak közül a nyelvoktatás is kiemelt szerepet kapott, melyet a mindennapi életben, társalgásban, de a munka világába kilépve is elengedhetetlennek tartott Szekeres Margit. 1924 novemberében értekezletet hívott össze abból a célból, hogy meghallgassa kollégái véleményét arról, hogy miként lehetne eredményesebbé tenni az iskolai nyelvoktatást. A nyelvtanárok abban egyetértettek, hogy a nyelvi tárgyak számára biztosított csekély óraszám mellett az iskolában megtanulni és megtanítani egy idegen nyelvet lehetetlenség. Ezért a legfontosabbnak tartották a tanulók önképzésre való felkészítését és biztatását.

Szekeres Margit úgy látta, nem minden tanulónak van tehetsége a nyelvtanuláshoz, de többségüknek van kedve, és ezt kell szem előtt tartani, útbaigazítást nyújtani oly módon, hogy megmaradjon lelkesedésük és az iskolán kívül is foglalkozzanak nyelvvel. A kedv fenntartásához idegen nyelvű (például francia) gyermeklapok, napilapok vásárlását javasolták a nyelvtanárok, melyek rövid cikkeinek fordítása által sok kifejezés játékosan elsajátítható, valamint észrevétlenül tanulják a nyelvtani, mondatszerkezeti fordulatokat. Nyelvi ismereteiket iskolai versenyek keretei között és szóbeli előadásokkal, szituációs párbeszédekkel is gyakorolhatták. Az ifjúsági önképzőkörön belül külön hangsúlyt kapott az

idegen nyelv tanulása. Margit szerint a nyelvi képzés elsődleges célja, hogy a mindennapi nyelvet beszéljék és értsék: minél többet hallanak az adott idegen nyelven, annál hamarabb sajátítják el. Raj Ilona Mária tanárnő javaslata szerint a nyelvet tanulók csoportja nem szabad, hogy több legyen, mint 20 fő, azért, hogy minden órán minden tanuló beszélhessen, azaz hosszú értelmetlen leckék felmondása helyett beszélgetni kell a gyerekekkel, és a feleltetésnek is ilyen formában kell történnie.⁵⁰

Szekeres Margit hangsúlyozta, hogy a tanítás középpontjában „ne a tanári asztal közepén fekvő osztályozó napló legyen, amelybe a tanár mint a csalhatatlanságának jelképe, határozott arccal jegyzi be a végítéletet. A tanítás derűs összmunka legyen, ahol a tanár munkáltat, a gyerek pedig a tanár folytonos irányítása mellett képességeinek megfelelően dolgozik.”⁵¹ Azonban azt is megjegyezte, hogy ez „csak szép álm, valóságban ezt a törekvést a tanár csak bizonyos mértékig valósíthatja meg, de feltétlenül hiszem, hogy megfelelő derűs és kiegyensúlyozott lelkű tanár, aki helyes pedagógiai érzékkel rendelkezik, tud a tanulók többségében szeretetet és érdeklődést ébreszteni tárgya iránt, sőt olykor a tananyagon túlmenő érdeklődést is tud kelteni.”⁵² Meglátása szerint egy 10-12 éves gyerek nehezen összpontosítja figyelmét elvont dolgokra, de bármely pillanatban kész kisebb erőfeszítésre, ha játékos ösztöneit kielégítik, ezért már az első nyelvi órákon „megjátszathatjuk velük mindazt, amit mondanak vagy akár rajzoltatjuk őket”.⁵³

A gyermekek nevelése, iskolai munkájuk értékelése kapcsán az alábbiakra hívta fel tanártársai figyelmét: „a tanulók elbírálásánál a legnagyobb körültekintéssel járjunk el, nem csak szigorúnak, de méltányosnak is kell lennünk ott, ahol a tehetség hiányzik, türelmes elnézéssel kell a tanulókat elbírálnunk, de ahol a szorgalom és a törekvés hiányát látjuk, szigorúságot kell alkalmaznunk, nem lehet célunk a buktatás, (...) a jelesekkel fukarról bánjunk, a jeles olyan jutalom legyen, melyet csak a legnagyobb szorgalommal érhetnek el. A gyakorlati tárgyak fontosságát hangsúlyoznunk kell azzal is, hogy azért, mert az elméleti tárgyakból jól vannak osztályozva, ne enyhítsük a gyakorlati tárgyak elbírálását. A lányoknál különösen fontos a rajz és a zene művelése által lelküket szebbé, tornával pedig testüket egészségessé tegyék. Ha a szünetben meg is engedjük a hangos vidámságot, játékot, órákon a

⁵⁰ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőbb leányiskolában 1924. november 7-én tartott rendkívüli tanári értekezletről.

⁵¹ BFL VIII.34. a. 4. Ügyviteli iratok 1936–1939. 32/1938. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit nyilvános jogú leánygimnázium tanári testületének 1938. december 22-én tartott pedagógiai értekezletéről.

⁵² BFL VIII.34. a. 4. Ügyviteli iratok 1936–1939. 32/1938. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit nyilvános jogú leánygimnázium tanári testületének 1938. december 22-én tartott pedagógiai értekezletéről.

⁵³ BFL VIII.34. a. 4. Ügyviteli iratok 1936–1939. 32/1938. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit nyilvános jogú leánygimnázium tanári testületének 1938. december 22-én tartott pedagógiai értekezletéről.

legteljesebb csendet követeljük.”⁵⁴ A legnagyobb értéknek az örömeztetését tartotta Szekeres Margit. „Iparkodjunk megérteni leányainkkal, hogy nem azért kell hibát kerülniük mert nyomában feddés jár, hanem hogy olyat ne cselekedjenek, mely miatt más előtt szégyelleniük kellene magukat.”⁵⁵

Az iskola különös figyelmet és egyúttal jelentős anyagi forrást fordított a tantermek, a könyvtár, illetve a szertárak felszerelésére. Ez utóbbit különösen fontosnak tartotta Margit, mivel ezen eszközökkel végzett gyakorlati (fizikai, kémiai) kísérletek során szerette volna a fentiekben említett gyakorlati tapasztalatok általi ismeretek elsajátíttatását biztosítani a tanulók számára, ugyanis hitvallása szerint „a tanítást mindig kísérletek által lehet alátámasztani” (SZEKERES, 1925: 11). Az iskolának 10 féle szertára volt: ifjúsági könyvtár, történelmi, művészettörténeti, földrajzi, természetrajzi, fizikai, vegyi, mértani, rajz és tornaszertár (SZEKERES, 1935: 31).⁵⁶ A tantermek kialakítása kapcsán a tankerületi főigazgatói jelentések is tágas, világos, jól szellőztethető, parkettás, modern két személyes padokkal felszerelt helységekről számolnak be.⁵⁷

Szintén a tapasztalati úton való oktatás-nevelést segítették a kirándulások, melyek során igyekeztek megismertetni a gyerekeket Budapest, illetve a vidék, továbbá az évente 12 napos külföldi utazások alkalmával (pl. olasz, osztrák, német) városok természeti (pl. budai hegyek, Balaton környékének növény- és állatvilága), építészeti, művészeti (múzeumok, kiállítások, Aquincum, régészet, képzőművészet, történelmi helyszínek, személyek, emlékek, források) és gazdasági értékeivel (gyárak, a magyar ipar, mezőgazdaság megismerése: tanyák látogatása, állatok, ültetvények).

A lányok társas kommunikációs készségeinek fejlesztése az állami és egyéb fenntartású leányiskolákban sem volt ritka, azonban Szekeres Margit által kiemelten fontos szerepet kaptak az iskolai ünnepélyek és egyéb alkalmakból megrendezésre kerülő színházi előadások. Ezek között volt számos kisebb, iskolában előadott, csakúgy, mint a Vöröskereszt üdülőházának felépítése céljából rendezett nagyszabású, zenekarral kísért, a Nemzeti Színház Kamaratermében teltház előtt nagy sikerrel bemutatott színdarabok, vagy éppen rádió szereplések (SZEKERES, 1937: 14). Az előadások színpadra állításával járó teendők

⁵⁴ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1922. január 26-án tartott osztályozó értekezletéről.

⁵⁵ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jelentés a Budapest Tankerületi kir. Főigazgatóság részére, 1926. június 21.

⁵⁶ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 27/1924. ikt. szám alatt kelt Jegyzőkönyv arról az értekezletről, mely dr. Pintér Jenő budapesti tankerületi kir. főigazgatója összegezte a Szekeres Margit féle magánfelsőleányiskolában 1923. november 8-án végzett látogatás eredményeit.

⁵⁷ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1922. január 26-án tartott osztályozó értekezletéről.

mindegyikében részt vettek a diákok a tanárokkal együtt, legyen szó a szereposztásról, az előadás helyszínéről, a jegyárakról, a műsorplakátról – ezek készítésére például külön leánycsapat alakult. A táncok koreográfiájának kidolgozásába a lányok is bekapcsolódtak, csakúgy, mint a jelmezek tervezésébe, melyeket a Lintext-gyár állított elő, gyártott le, azonban ennek a folyamatát is végig kísérhették a tanulók. Az iskola sokat köszönhetett Dobó Sándor énektanár zeneszerzőnek, aki a művek zenéjének szerzője volt, és rendezőként segítette az előadásokat. Szekeres fontosnak tartotta, hogy a tanulók a gyakorlatban tapasztalják meg munkájuk eredményét, azaz a terveket miként érdemes elkészíteni, hogyan lehet kivitelezni (anyagtípus, mennyiség, költségvetés stb.), az olykor 110 tanulót mozgató előadást miként lehet koordinálni, és ehhez milyen sokrétű ismeretre van szükség. Így megtapasztalhatták, hogy a legcsekélyebb mulasztás is akár az egész munka sikerét kockáztathatja.

2. kép. Az Anyánk című előadás 1935-ben⁵⁸

⁵⁸ SZEKERES, 1936: 17.

3. kép Vöröskeresztes előadás jelenete 1936-ban⁵⁹

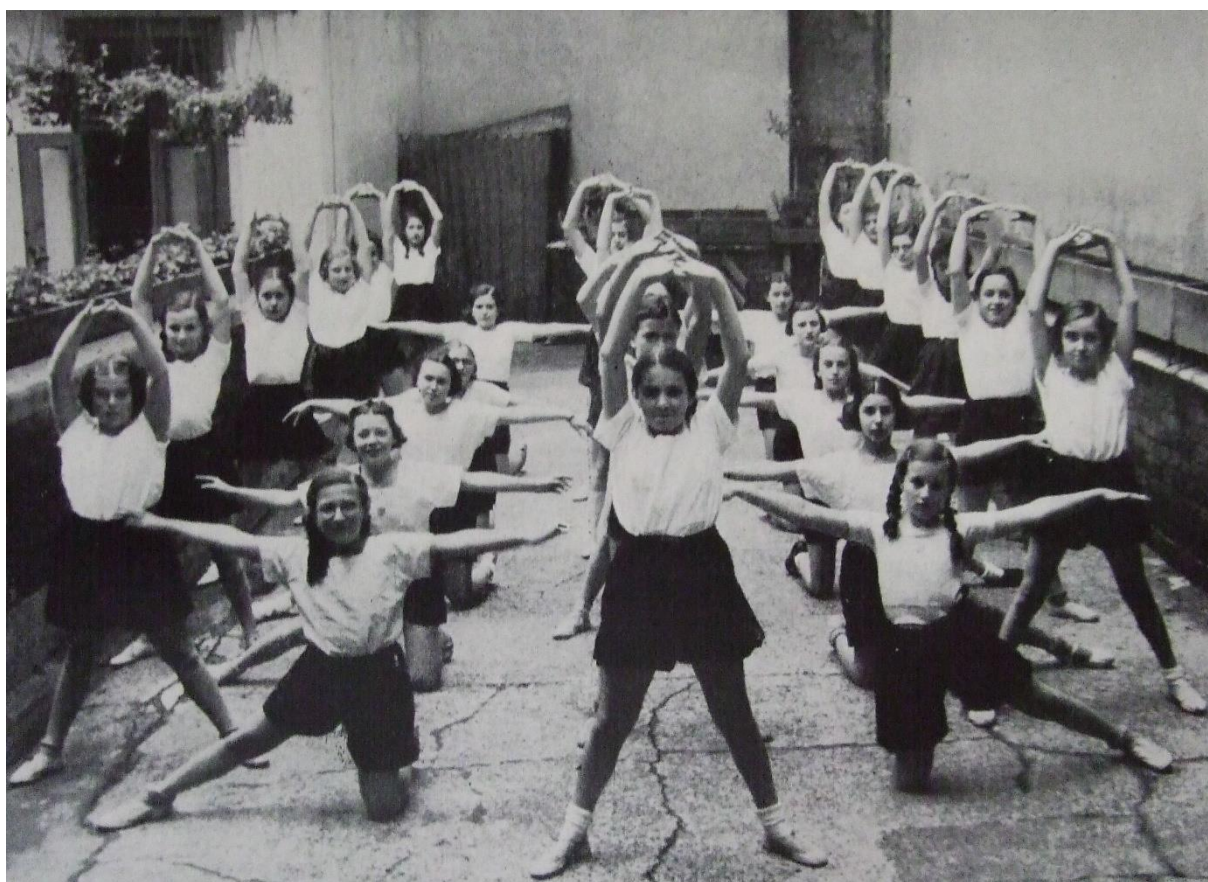
„Az iskola azt akarja, hogy a tanulók – a mai küzdő korhoz illeszkedve – megtanulják a bátrabb, biztosabb fellépést, öntudatosabb és mégis szerényebb, a másokhoz alkalmazkodóbb mozgást, beszédet. És főképpen, hogy megszokják, megtanulják az együttérzés, együttműködés hatalmas erejét. Hogy ráeszméljenek, hogy nemcsak a kivételes tehetségek, hanem a legszerényebb is, a legkisebb szerepben is hozzájárulhat az »egész« sikeréhez, ha egy akarással, kéz a kézben állanak valamely eszme szolgálatában.” (SZEKERES, 1931: 6) Szekeres Margit szerint a cél „nem primadonnák szerepeltetése és ünnepeltetése”, hanem hogy megtanítsák a növendékeknek, hogyan kell tisztán, értelmesen beszélni, illetve, hogy megtanulják a közös munka értékét, valamint az elért siker növelheti a tanulók önbizalmát, egyúttal esetleg új utat mutathat a jövő pályaválasztáshoz (SZEKERES, 1933: 6). Tehát a fentiekben összegzettek alapján elmondható, hogy ezen előadások többféle készséget

⁵⁹ SZEKERES, 1937: 15.

igyekeztek fejleszteni, mint az átlagos iskolai ünnepi műsorok.⁶⁰ Mindemellett a jellemfejlesztést szolgálta a különböző jótékonyági egyesületekben való részvétel (Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület, Szent Teréz Kör), és azok támogatása is.

A szellemi és lelki fejlesztés mellett legalább ilyen fontosnak tartotta Szekeres Margit, hogy növendékei a testi, fizikai egészségüket is megőrizzék, ezt szolgálták a heti rendszerességgel tartott tornaórák, melyekre egyrészt egy 127 négyzetméteres jól felszerelt tornateremben (svéd bordásfal, mászó pózna, lebegő gerenda, ugró mérce, ugrószőnyeg), másrészt a szabadban, az iskola 140 négyzetméteres teraszán került sor.⁶¹

4. kép. Tornaóra az iskola teraszán 1938-ban⁶²

Említésre érdemes, hogy a sportkör tagjai eredményesen szerepeltek a KIOSK versenyeken, különösen úszásban, teniszben, atlétikában és műkorcsolyában (SZEKERES, 1934: 17). Itt

⁶⁰ Az egyes tanévekben bemutatott előadások témáját lásd bővebben az iskola kiadott értesítőjében (SZEKERES, 1928–1940).

⁶¹ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1922. január 26-án tartott osztályozó értekezletéről.

⁶² SZEKERES, 1939: 33.

kiemelendő Wittmann Erzsébet,⁶³ aki 1932-ben 100 méteres gyorsúszásban indult az Újpesti Torna Egylet (UTE) képviselőjeként és 1 perc 34 másodperccel harmadik helyezést ért el (SZEKERES, 1934: 17). Wittmann mellett egy-egy tanévben akár 12-13 tanuló is járt rendszeresen úszóedzésre és versenyekre (SZEKERES, 1935: 14).

5. kép. K.S.O.K verseny győztesei 1937-ben⁶⁴

⁶³ Wittmann Erzsébet Alice 1916. szeptember 19-én született Budapesten Wittmann Hugó vas- és sportszerkereskedő gyermekeként. A család 1919. június 7-én tért át az izraelita hitről a római katolikus vallásra. Erzsébet már fiatal korában megismerkedett az úri sportokkal. 9 évesen, 1925-ben Terézia Ilona nevű nővérével együtt vett részt a Budapesti Korcsolyázó Egylet (BKE) szezonnyitó műkorcsolya-versenyén. Ezt követően rendszeres látogatója lett a jégpályának. 1927-ben megnyerte az egylet 12 év alatti gyermekek számára kiírt háziversenyét, 1928-ban a BKE városligeti háziversenyén nyert műkorcsolyázó számban. Bátyja, Vadas Marcell 1930 és 1932 között országos műkorcsolya-bajnok volt. 1930-ban gyephokiban az Amateur Hockey Club (AHC) színeiben, 1932-ben 100 méteres gyorsúszásban indult az Újpesti Torna Egylet képviselőjeként, harmadik helyezést ért el. A sprintúszás és a műkorcsolyázás ifjúsági bajnoka volt. A zeneakadémián zongorázni és énekelni tanult. Az érettségi után szeretne volna megvalósítani gyerekkori álmát: színésznő szeretett volna lenni. 1932-től használta a Vadas Lici művésznévet. 1932-ig egy előkelő intézetben nevelkedett Párizsban, majd 1933-ban tanulmányait a Szekeres Margit Líceum VII. osztályában folytatta. 1934 tavaszán egyetlen tanulóként az osztályból sikertelen érettségét tett: a tanulás helyett a színpad vonzotta, ugyanis énekelni, táncolni, előadni tanult. 1934. november 9-én mutatkozott be a zsűri előtt, és azonnal szerződtette is az egyik budapesti színház. 1934-ben debütált primadonnaként a Moulin Rouge színpadon. 1935-től a sportot is inkább csak a hangjával űzte: 1935. január 20-án már nem a vízben, hanem a medence szélén vett részt az első önálló női úszóversenyen – ő volt a bementő. (PÁPAI, 2018)

⁶⁴ SZEKERES, 1937: 9.

Szekeres Margit a tanári kar tagjait is nagy gonddal válogatta össze. Az indulás évében, 1921-ben a tanárok száma az igazgatót is beleszámolva 12 fő volt, akik közül 11 fő középiskolai tanári, míg egy fő polgári iskolai képesítéssel rendelkezett. A rendes tanárok, azaz az országos tanári nyugdíjintézetbe bejelentettek száma 5 fő, az óraadó tanárok száma 7 fő volt.⁶⁵ A tanári testület tagjai közül kiemelendő a történelem tantárgyat tanító dr. Tirscher Jolán, aki később levéltárnokként a Magyar Királyi Országos Levéltár elismert munkatársaként dolgozott, dr. Nagy Sarolta mennyiség- és természettan tanár, aki korábban Szekeres Margit munkatársa volt a Mária Terézia felső leányiskolában és gimnáziumban, Kószeghy Zsófia tornatanár, aki 1940-től a Corvin Mátyás gimnázium tanára és egyúttal a XVI. kerületi gyógytestnevelés vezetője lett, dr. Pogonyi Karola magyar nyelv és történelem szakos tanár, aki 1940-től a zalaszentgróti magán polgári iskola igazgatójaként folytatta munkáját és a már említett Dobó Sándor énektanár, zeneszerző. 1932-től tanította az intézményben a matematikát és fizikát Szekeres Maria Magdolna, Szekeres Kálmán lánya (1938. október 7-én hirtelen bekövetkező haláláig). Az iskola tanára volt dr. Pilászyné dr. Pogány Ida francia és német nyelvtanár, az Egyetemet és Főiskolát végzett Nők választmányának tagja.

6. kép. Szekeres Mária Magdolna⁶⁶

Az igazgatónő felhívta a tanárok figyelmét arra, hogy a diákoktól csak akkor várható el a pontosság, ha a tanárok jó példát mutatnak és maguk is pontosan érkeznek az órakezdesre.⁶⁷

⁶⁵ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1922. január 26-án tartott osztályozó értekezletéről.

⁶⁶ SZEKERES, 1939: 4.

⁶⁷ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 16/1924. ikt. sz. Szekeres Margit felsőleányiskola 1924. január 23-án tartott osztályozó értekezlet.

Továbbá kiemelte, hogy a szünetekben való felügyelet a nevelés egyik legértékesebb ideje: „azt gondolom ki kell használni, hogy akkor érintkezhetik a pedagógus legközvetlenebbül a tanulóval, akkor férközhetik legkönnyebben a lelkéhez, ezért e felügyeletből elmulasztott minden perc a gyermeket károsítja, különösen fontos a 8 óra előtti felügyelet, mert másképp lép be a gyermek az iskolába, ha látja a tanárt és szinte más hangulatban kezdi meg a napot, mintha egyedül érzi magát.”⁶⁸

Szekeres Margit azt kérte, soha ne haraggal, hanem nyugodtan, szeretettel, mindig következetesen oktassa minden tanár a gyermeket. „A tanárnak nem csak utasítani kell, de a tanulóval együtt csinálni mindent.”⁶⁹ A tanulókat komolysággal, de egyszersmind szeretettel kell értékelni. Ne a rideg igazság, hanem a megértő méltányosság vezesse a tanárt. Vissza kell emlékeznünk mindannyiunknak saját tanulói korszakunkra. „Ne osztogassunk olyan sebeket melyeket bizonyára kaptunk, amikor egy-egy ridegebb, vagy kevésbé gondos tanár keze alatt voltunk, legyen az iskola minden gyermek számára meleg otthon, ahova örömmel és nem félelemmel járnak.”⁷⁰ Ez utóbbi kapcsán elért eredményeket erősítette meg Schmidt Márton igazgató és szakfelügyelő az 1925 júniusában tartott záróvizsgát követő értekezleten tett összegző véleményében is, aki kiemelte, hogy a tanulók eredményessége a tanárok buzgóságán és a tanulók szorgalmán túl annak tulajdonítható, hogy a tanulók nem állnak rideg vizsgálóbírók előtt, akiktől félni kell, ezért a tanulók bátran, öntudatosan viselkedtek, nem látszott rajtuk a kétségbeesés.⁷¹

Szekeres Margit szerint nem lehet egyforma „mértékkel mérni” a tanulókat, a tehetségek különböző irányúak és fokúak. „Nem szabad egyiket kihasználatlanul hagyni, de a másikat sem agyonterhelni. Mindenkitől meg kell kívánni egy bizonyos minimumot, a többitől annyit, amennyit megkívánhatunk, anélkül, hogy a gyöngébbek önértékét ez megsértené, érezniük kell a tehetségeseknek, hogy ők jobban szárnyalhatnak, hogy az ő képességük több kötelességet ró rájuk.”⁷² Úgy gondolta, hogy mindez olyan iskolában valósítható meg, ahol a létszám kicsi, mint az általa alapított intézményben, így a tanár és a diák is úgy érezheti, hogy érdemes dolgozni.

⁶⁸ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 16/1924. ikt. sz. Szekeres Margit felsőleányiskola 1924. január 23-án tartott osztályozó értekezlet.

⁶⁹ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 128/1925. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola 1925. szeptember 1-én tartott alakuló értekezletéről.

⁷⁰ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 16/1924. ikt. sz. Szekeres Margit felsőleányiskola 1924. január 23-án tartott osztályozó értekezlet.

⁷¹ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 94/1926. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskolában 1925. június 8-án tartott VIII. osztályos záróvizsga értekezletéről.

⁷² BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola tanári testületének 1926. szeptember 18-án tartott módszeres értekezletéről.

A legjobb nevelési eszköznek a példamutatást tartotta, s erre ösztökélte kollégáit is. Úgy vélte, így lehet becsületességre, pontosságra és szociális érzékenységre nevelni. Ez utóbbit – ti. a szociális érzékenység felébresztését – tartotta a legnehezebbnek, aminek okát a szülői nevelésben látta: „A ma gyermeke olyan egocentrikus szellemben nő fel talán a nagy szülői szeretetnek vagy elhanyagolás miatt, hogy észre sem veszi, hogy más is van körülötte hacsak valami hasznot nem érez ki belőle. De ha az az elcsavart szívű teremtés látja, hogy tanárja nevelője jó és kedves hozzá, nemcsak mosolyával, hanem szívével, ha látja, hogy fárad, dolgozik érte, s többi kis társnőjéért, ha látja, ha bajban van akkor nem korholja, hanem segíteni akar rajta, ha megérzi a tanár sugárzó jóságának nagy melegét, lehetetlen, hogy meg ne érezze, semmivel édesebb, nemesebb érzés másoknak örömet szerezni, mint mindig a magunknak sokszor jogtalan érzéseinket kikövetelni.”⁷³

Szekeres Margit szerint fontos, hogy a tanulók által elkövetett hibák kapcsán történő figyelmeztetés „ne legyen türelmetlen, szidással nem érünk el annyi eredményt, mint folytonos, de gyengéd figyelmeztetéssel. A jó modor, előzékenység, szerény magatartás éppúgy lehet az oktatás eredménye, mint a jól ápolt fog, gondozott haj.”⁷⁴ Felhívta a kollégái figyelmét, hogy nem érdemes buktatással fenyegetőzni, valamint tanári megjegyzésekkel alapot adni a tanulóknak a gúnyolódásra: ezzel a gyermek önérzetét sértik meg. A kollégák ne terheljék túl a gyerekeket elvéve ezzel a kedvüket a tanulástól: „nem szabad azt gondolni, hogy csak a mi tárgyunk fontos.”⁷⁵ Vigyázzunk, hogy eleinte nagy követelésekkel ne riasszuk el őket a tanulástól. A tanárok vegyék figyelembe az elemi és a középiskola közötti átmeneti időszakot, „hidat kell építenünk, a tanulókat a nagy szakadékon át kell segítenünk”, mindez csak azáltal valósítható meg, ha a „növendéket megtanítjuk tanulni”, mert ezzel minden nehézségüket legyőzhetik.⁷⁶

A lányok öltözködésében esetlegesen megmutatkozó társadalmi különbségeket is igyekeztek keretek között tartani, az ékszerektől, ízléstelen divattól mentes szerény megjelenést támogatták, alsó négy osztályban bevezették az egyforma kötény viseletét.⁷⁷

⁷³ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit felsőleányiskola tanári testületének 1926. szeptember 18-án tartott módszeres értekezletéről.

⁷⁴ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit leánylíceum tanári testületének 1927. szeptember 17-én tartott módszeres értekezletéről.

⁷⁵ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit leánylíceum tanári testületének 1927. szeptember 17-én tartott módszeres értekezletéről.

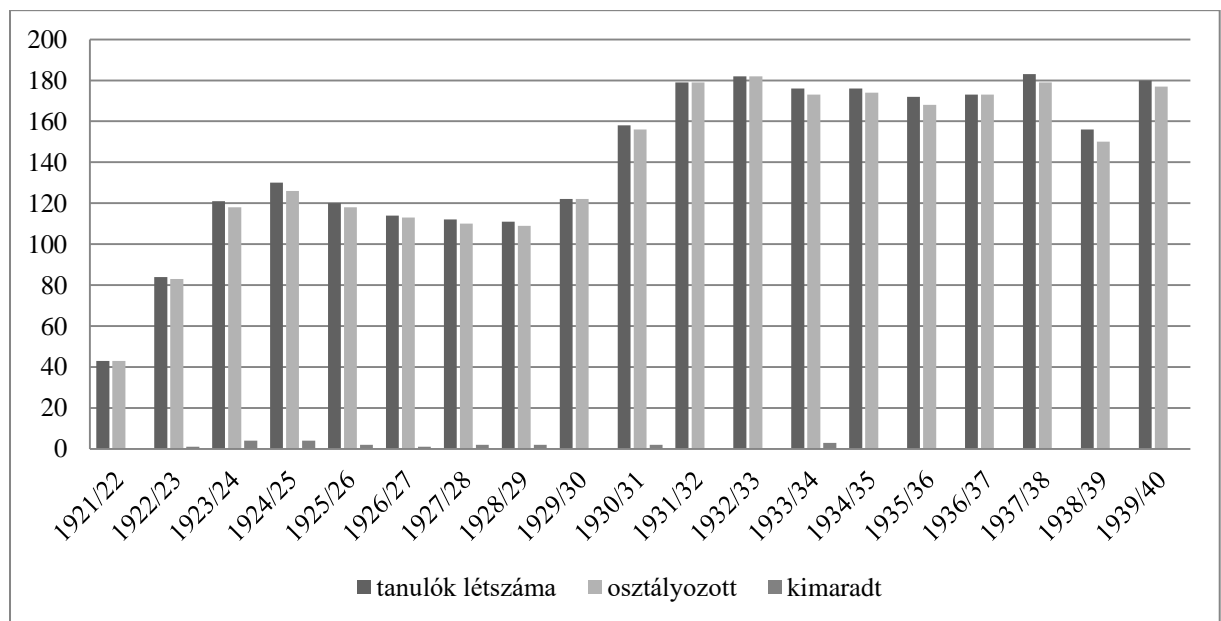
⁷⁶ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. 247/1928. ikt. sz. Jegyzőkönyv a Szekeres Margit leánylíceum tanári testületének 1928. augusztus 31-én tartott megnyitó értekezletéről.

⁷⁷ BFL VIII.34. a. 1. Ügyviteli iratok 1921–1931. Jelentés a Budapest Tankerületi kir. Főigazgatóság részére, 1926. június 21.

Az iskola tanulóinak társadalmi összetétele

Az iskola tanulói létszáma folyamatosan növekedett. Itt fontos megjegyezni, hogy az iskolának nem volt célja az osztálylétszámok, illetve a párhuzamos osztályok számának jelentős mértékű növelése a fentiekben összegzett pedagógiai elvek okán. 1927 és 1928 között volt némi visszaesés a jelentkezők számában, amely az iskola anyagi fenntartásában is komolyabb nehézséget okozott, azonban az 1930-as évektől a líceumi osztályok megnyitása, az érettségi megszerzésének lehetősége után ismét növekedett az iskola iránt érdeklődő tanulók száma (lásd: 1. ábra).

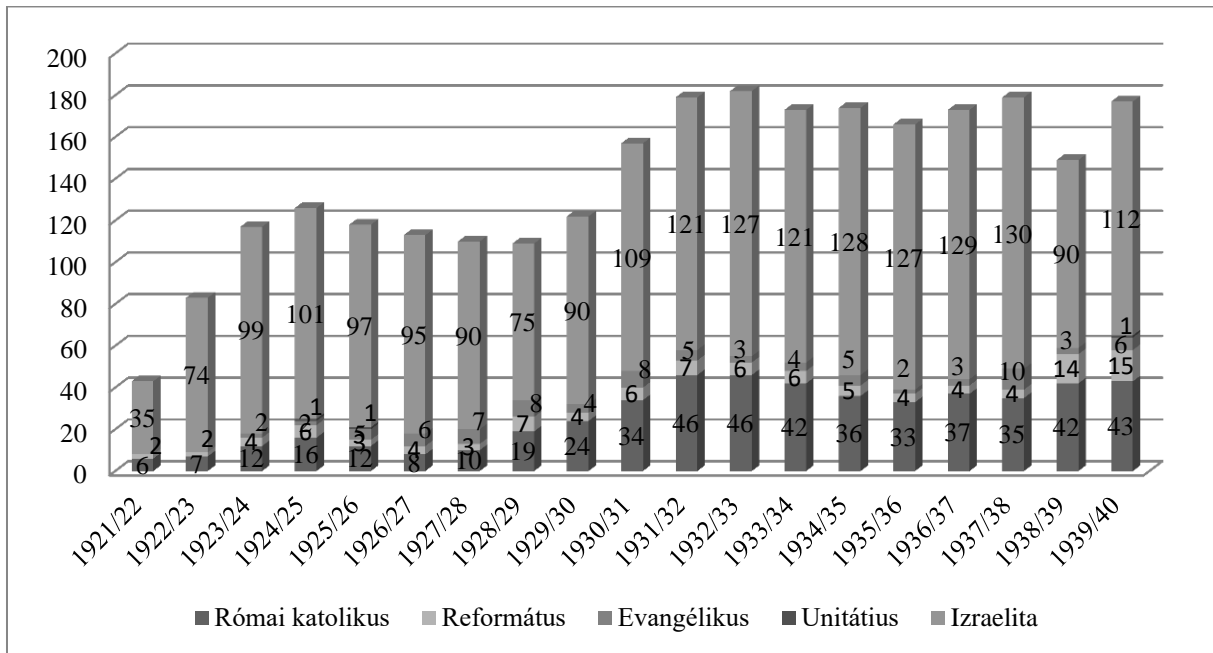
1. ábra. Az iskola tanulóinak létszáma (fő)

Forrás: Értesítők, 1921–1940.

A tanulók felekezeti megoszlását tekintve a legnagyobb arányban – átlag 75%-ban – az izraelita, valamint a katolikus felekezet – átlag 19%-ban – képviseltette magát (lásd: 2. ábra).

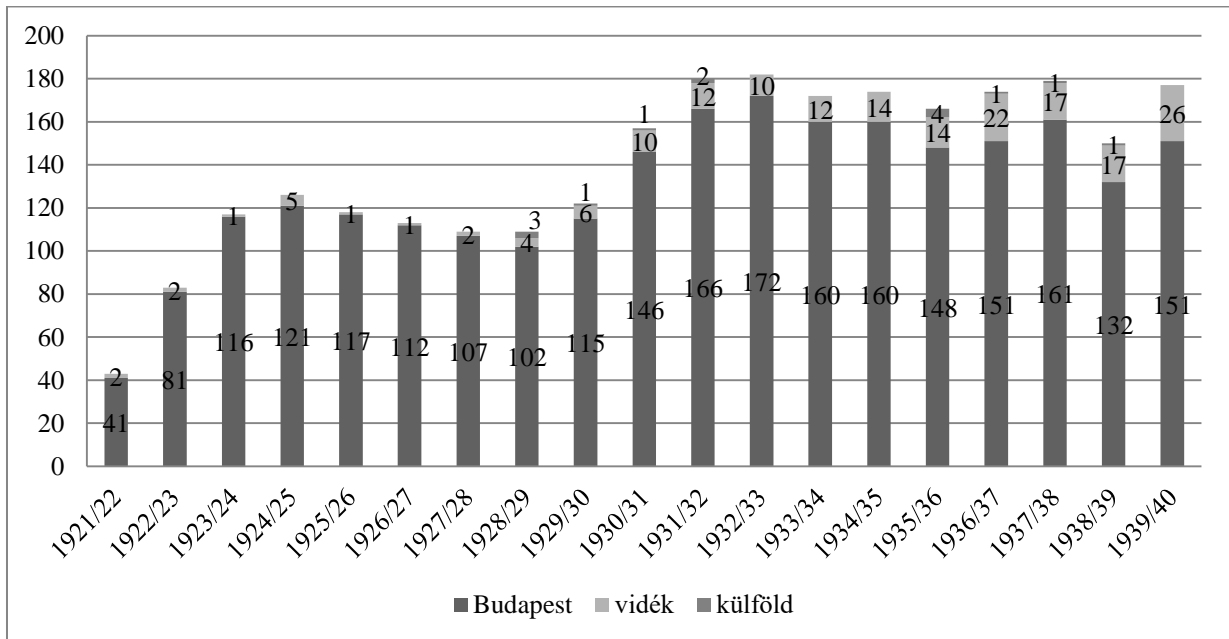
2. ábra. Az iskola tanulóinak felekezeti megoszlása (fő)

Forrás: Értesítők, 1921–1940.

A tanulók döntő többsége budapesti lakhellyel rendelkezett (lásd: 3. ábra), ehhez az is hozzájárult, hogy az iskolának működése során nem volt internátusa.

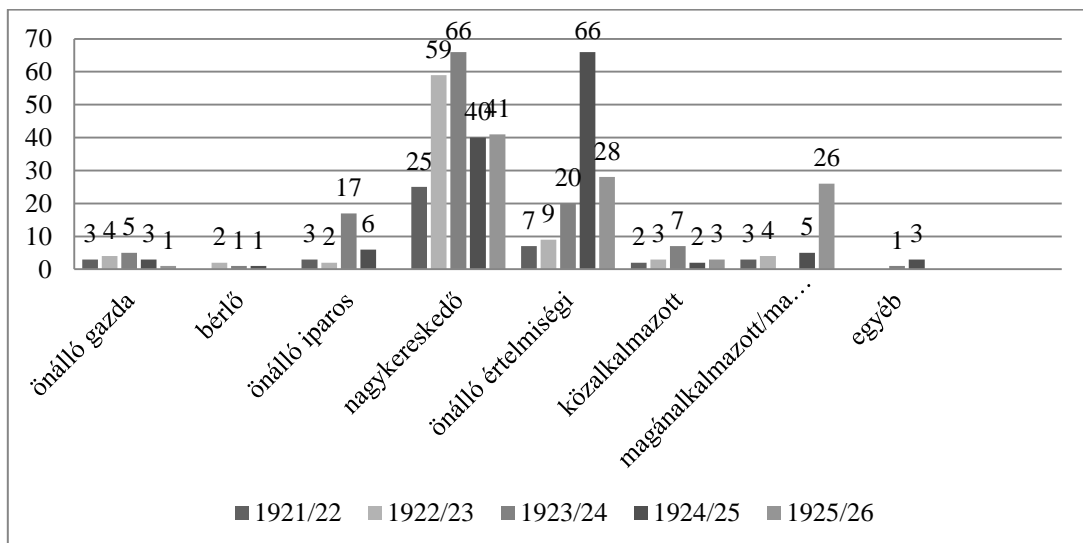
3. ábra. Az iskola tanulóinak létszáma lakhely szerint (fő)

Forrás: Értesítők, 1921–1940.

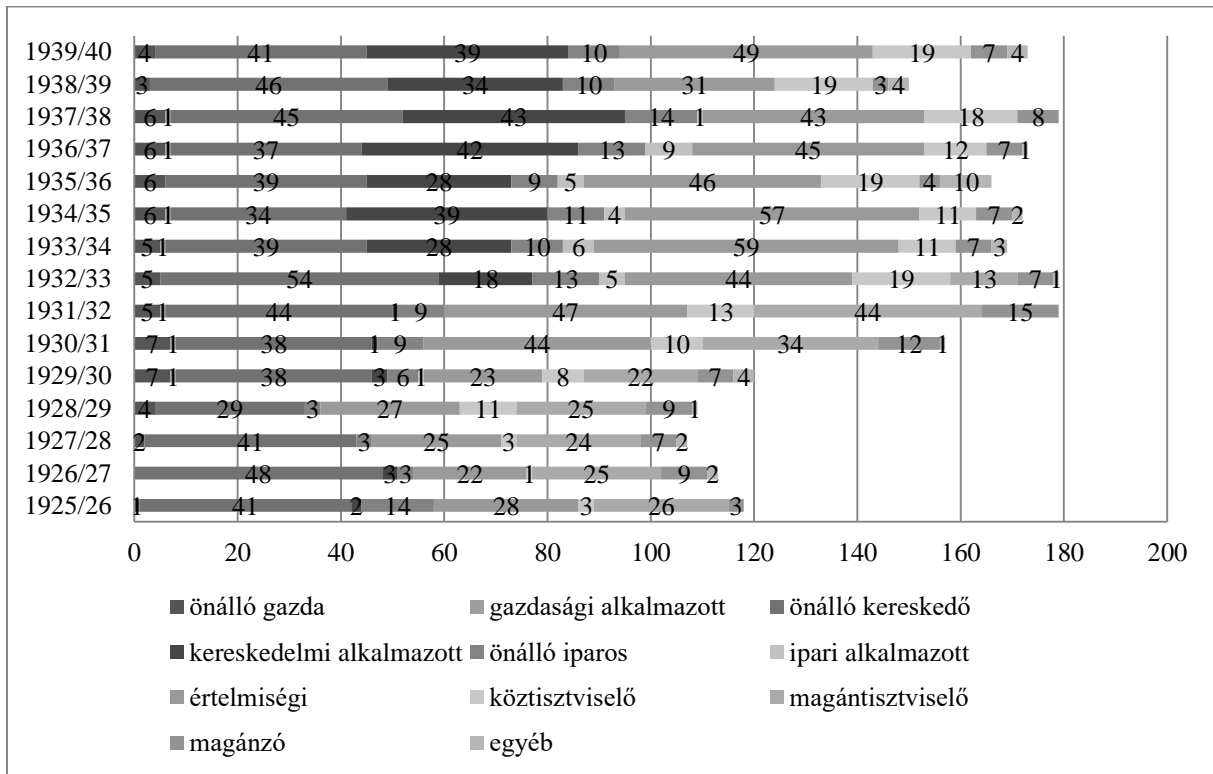
A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy az iskolát a többségében izraelita felekezetű, iparos, kereskedő- és magántisztviselő-, illetve a katolikus felekezetű értelmiségi, köztisztviselő-réteg látogatta (lásd: 4–5. ábra).

4. ábra. Az iskolai tanulók szüleinek foglalkozása, 1921–1926 (fő)

Forrás: Értesítők, 1921–1940.

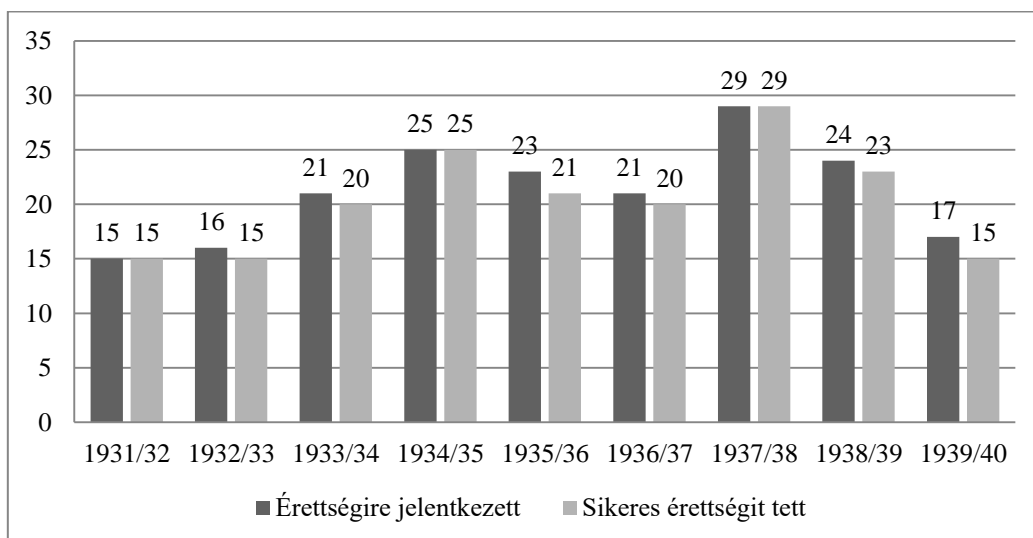
5. ábra. Az iskolai tanulók szüleinek foglalkozása, 1926–1940 (fő)

Forrás: Értésítők, 1921–1940.

Az iskola az 1931–1932. tanévtől kapta meg az érettségi vizsgáztatás jogát. Az érettségre jelentkező lányok 1932 és 1940 között, egy-két kivételtől eltekintve, sikeresen teljesítették a vizsgát (lásd: 6. ábra).

6. ábra. Az érettségizett tanulók létszáma, 1932–1940 (fő)

Forrás: Értésítők, 1921–1940.

A tanulók pályaválasztásáról nem közölnek adatokat az iskolai értesítők, a levéltári forrásokban pedig csak töredékesen maradtak fenn a Magyar Statisztikai Hivatalnak megküldött, az iskolára vonatkozó statisztikai kimutatások, így mindössze 5 tanév (1924–1925, 1926–1927, 1937–1938, 1938–1939, 1939–1940) 108 IV. osztályt végzett tanulójának pályaválasztásáról, illetve továbbtanulási szándékáról rendelkezünk adatokkal. Ez alapján megállapítható, hogy a negyedik osztály után a lányok átlag 52%-a gimnáziumban (helyben vagy más iskolában), 16%-a közép fokú, érettségit adó felső kereskedelmi iskolában vagy kereskedelmi tanfolyamon tanult tovább, 6%-a otthon maradt, 4%-a az iparban helyezkedett el kilépve a munkaerőpiacra, míg 22% esetében nincs információnk a választott tevékenységről.⁷⁸

Az iskola diákjai közül érdemes megemlítenünk az 1930-ban az V. osztályba belépő Rauchwerger Lilit, aki Rév Lívia néven Párizsba költözése után (1946) lett világhírű zongoraművész. Rauchwerger Lili 1931 májusában iskolai ünnepélyen elhangzott zongorajátékát a korabeli sajtó is méltatta,⁷⁹ melyen az iskola másik, szintén nem kisebb világhírnévnek örvendő zenei tehetsége, az 1929–1930-ban az iskola V. osztályába felvételt nyert Fischer Annie is fellépett. Kaba Márta és ikertestvére, Kaba Mária így emlékeztek 2005-ben barátnőjükre, Fischer Annie-ra és az iskolai évekre: „Annie az iskolát komolyan vette, bár ekkor már koncertező csodagyerek volt, 1933-ban megnyerte a Nemzetközi Liszt Zongoraversenyt, amelyet mi is végig drukoltunk az Annie-t ugyancsak szerető édesanyánkkal együtt. Olyan jóban voltunk, hogy hármasikreknek neveztek minket. Koncertjei miatt Annie ugyan sokat hiányzott, de ha jelen volt, szinte pillanatok alatt mindent megtanult és jó osztályzatokat szerzett. (...) Annie olyan természetes ember volt, mint bármelyikünk, nem érezte kényeztetéssel különleges képességeit.” (SZÉKELY, 2014: 9)

Továbbá az iskola növendéke volt, a híres óbudai textilgyár-tulajdonosnak, a modern magyar textilipar megteremtőjének, Buday-Goldberger Leónak egyetlen leánygyermek, a Magyarországot 1948-ban elhagyó és szintén Franciaországban karriert építő híres textiltervező, Goldberger Friderika, aki évekig tartó kemény munkával, szülői támogatás nélkül, önállóan alapította meg saját textiltanácsadó cégét, és elismert üzletasszonyként évtizedekig adott tanácsokat textiltervezőknek, gyárosoknak, hogy milyen alapanyagokat szőjenek, milyen mintázatokat használjanak.⁸⁰

⁷⁸ BFL VIII. 34. a. Ügyviteli iratok 1921–1940. Statisztikai Kimutatás 1924/25, 1926/27, 1937/38, 1938/39, 1939/40. tanévről.

⁷⁹ VADÁSZ, 1931: 6. Magyar Hírlap, 1931: 10.

⁸⁰ Goldberger Friderikára emlékezünk, Óbudai Múzeum, <http://www.obudaimuzeum.hu/article/2021-02-24/goldberger-friderikara-emlekezunk> [2021. 02. 24.] Goldberger Friderika (1919–2021) szigorú nevelést

Összegzés

Összességében elmondható, hogy Szekeres Margit közel 25 éves tanári munka után az 1919-ben bekövetkező politikai és egyszersmind oktatáspolitikai változások hatására már nem látta biztosítottak az általa vallott pedagógiai elvek mentén a leányok oktatását és nevelését, ezért elhagyta az általa oly nagyra tartott, tanári pályáját meghatározó budapesti leányiskolát és önálló iskolát alapított. A 19 évig működő középfokú leányiskola igen jó hírnévnek örvendett, az általa megfogalmazott nevelési, oktatási, pedagógiai elvek és elképzelések igen haladó szellemiségűek voltak a korszakban. Szekeres Margit az iskola működése során konzekvensen tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy alacsonyabb tanulói létszámmal, párhuzamos osztályok nélkül biztosítsa az oktatást, oly módon, hogy a hangsúly ne önmagában az oktatásra, azaz a tárgyi ismeretek átadására helyeződjön, hanem a tanulók egyéni képességeit, tehetségét figyelembe véve, elsősorban önállóan gondolkodó, a családi életben, illetve szükség esetén a munkaerőpiacon is helyüket megálló tanulókat neveljen. Szekeres Margit és testvére, Szekeres Kálmán (elhunyt 1940. január 8-án) életük végéig az iskolának, a tanításnak és a gyerekeknek szentelték az életüket, a növendékeikről való gondoskodás töltötte ki a mindennapjaikat. Szekeres Margit 1940. február 7-én bekövetkező halála előtt 12 nappal már betegen ugyan, de íróasztala mögött ült, és még áttanulmányozta a tanulók félévi osztályzatait. Utolsó gondolataival is a tanítványaiért aggódott, amikor a következőket mondta már nagy betegen: „Nagyon hideg az idő, ne engedjétek ki őket a temetésemre.” (CSEGÉNYI, 1940: 7)

Csegényi Margit, aki az iskola tanára majd helyettes igazgatója volt, és majd 20 évet töltött el Szekeres Margit mellett, a következőképpen fogalmazott Szekeres Margit pedagógiai munkásságáról: „Művészi adottságokkal tudott harmóniákat kicsalni a sokszor diszharmonikusra elhangolt gyermeklelkek húrjaiból is. Tudta, hogy minden lélek más, nem lehet egyformán kezelni őket, azért kinek-kinek egyéniségéhez, adottságaihoz alkalmazta nevelő eljárását. És azért volt mindig eredményes.” (CSEGÉNYI, 1940: 7) A szülők közül Dési Gézáné, akinek két leánygyermek is az iskola növendéke volt, a következőképpen emlékezett meg Szekeres Margitról: „Csodálatos képessége a gyermekek jellemének kiismerésében éppen az én két lányom kiismerésében is frappánsan megmutatkozott. Mikor

kapott: bár a tehetős gyároscsaládnak volt autója, de Friderikának földalattin kellett utaznia. Friderika a gimnázium mellett bejárt a gyárba megtanulni a textilgyártás fontos lépéseit, ahol mérnökök tanították a fonás, a szövés és a textilnyomás rejtelseire. Goldberger Leó a mauthauseni haláltáborban vesztette életét. A II. világháború után államosították a Goldberger gyárat. A család elhagyta az országot, először Zürichben, végül Párizsban telepedett le. Friderika így emlékezett gyermekkorára: „*Nevelőnőimtől megtanultam angolul, németül és franciául, de ettől eltekintve szinte proletárként neveltek, busszal jártam iskolába, veteményeskertet gondoztam, dolgoztam a gyárban, megtanultam szőni. Azt hiszem ennek köszönhetem, hogy mindent túléltem, pedig a politika mindig beleszólt az életembe.*” (CSERBA, 2021)

felvittem őket első ízben, hogy beiratkozzanak (I. és II. gimnázium) velük diktáltatta be adataikat. Azután kiküldte őket és megmondta nekem a két gyerek jellemét, úgy mintha 10 éve ismerte volna őket, azt is mondta, hogy a nagyobbikat kell megerősíteni lelkileg, mert a kicsi bátorsága és biztos fellépése miatt nyomja amazt. Mindenkihez volt egy kellemes, szellemes megjegyzése, amivel derűt, életkedvet fakasztott maga körül. A lelkekben tovább él az a szeretet és az a szellem, amit ő egy emberöltőn át annyi fiatal lélekbe beleplántált és a fiatal lelkeken keresztül még visszafelé a szülőkhöz is elhintette.” (CSEGÉNYI, 1940: 8)

IRODALOM

Források

Budapest Főváros Levéltára, VIII. (=Intézetek, intézmények) 34. 1–4. doboz. Szekeres Margit Nyilvánosjogú Felső Leányiskola, Leánylíceum, Leánygimnázium ügyviteli iratai 1921–1940. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium K503 – 1927. – 109. csomó – 3. tétel – 54428. alapszám – 63896. iktatószám. Olasz–Magyar Kereskedelmi Kamara kérelme női kereskedelmi tanfolyam indítására.

SZEKERES Margit (szerk.): Szekeres Margit Felső leányiskolájának értesítője 1921/22–1926/27. közötti tanévekben, Budapest.

SZEKERES Margit (szerk.): Szekeres Margit leánylíceumának értesítője 1927/28–1933/34. közötti tanévekben, Budapest.

SZEKERES Margit (szerk.): Szekeres Margit nyilvános jogú magán leánylíceum (I. osztály leánygimnázium) értesítője 1934/35. tanévben, Budapest.

SZEKERES Margit (szerk.): Szekeres Margit nyilvános jogú magán leánygimnázium (II–VIII. osztály leánylíceum) értesítője 1935/36–1939/40. között, Budapest.

Szekeres Margit leánylíceum jubiláris előadása. In: Magyar Hírlap 1931/41. 100. szám 1931. május 5. 10.

VADÁSZ Igor (1931): A Szekeres Margit leánylíceum jubileuma. In: Ország-Világ 1931/52, 10. szám. 6–7.

Szakirodalom

BOZZAY Margit (1931): Magyar asszonyok lexikona. Dajkovich, Budapest. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/bozzay-margit-magyar-asszonyok-lexikona-dajkovich-bp-1931-4068> [2022. 05. 05.]

- CSERBA Júlia (2021): Goldberger Friderika halálára. In: Szombat Online, 2021. február 24. https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/goldberger-frederika-halala#_ftn1 [2022. 07. 05.]
- CSEGÉNYI MARGIT (1940): Emlékezés. In: Csegényi Margit (szerk): Szekeres Margit nyilvános jogú magán leánygimnázium értesítője 1939/40. között, Budapest. 7–8.
- Goldberger Friderikára emlékezünk. Óbudai Múzeum. <http://www.obudaimuzeum.hu/article/2021-02-24/goldberger-friderikara-emlekezunk> [2021. 02. 24.]
- KEMPELEN Béla (1931): Magyar nemesi családok. X. kötet, Grill Károly Könyvkiadó, Budapest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/10-kotet-12A65/szekeres-nagyszandai-134DF/> [2022. 07. 05.]
- KÉRI Katalin (2008): Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pro Pannonia, Pécs.
- MÜLLER Ildikó (2000): Az alap- és középfokú leányoktatás Magyarországon a dualizmus korában. In: Sic Itur Ad Astra 2000, 3. szám. 131–204.
- NAGY Adrienn (2019): Flancos úrikisasszony-nevelő vagy kereskedelmi szakiskola. In: Czeferner Dóra – Ács Marianna – Takács Zsuzsanna Mária – Pusztafalvi Henriette (szerk.): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéből. Kronosz Kiadó, Pécs. 72–94.
- NAGY Adrienn (2015): Két tanítási nyelvű kereskedelmi iskolák Magyarországon a két világháború között. In: Torgyik Judit (szerk.): Százarcú pedagógia. International Research Institute, Komárno. 170–178.
- NAGY Adrienn (2014): A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon 1867–1945. Doktori disszertáció. Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Doktori Iskola, Pécs.
- NAGY Adrienn (2011): Felsőbb leányiskolák mint érettségít adó középfokú szakiskolák a XX. század elején. In: Képzés és Gyakorlat 2011/9, 1–2. szám. 7–20.
- PAPP Barbara – SIPOS Balázs (2017): Modern, diplomás nő a Horthy-korban. Napvilág, Budapest.
- PAPP Barbara (2006): Nőoktatás és képzett nők a két világháború között. In: Kövér György (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Századvég, Budapest. 713–756.
- PÁPAI Tamás László (2018): Erdélyi Ferenc és pestszentlőrinci villája. Tomory Lajos Múzeum. <http://muzeum18ker.hu/erdelyi/> [2022. 07. 09.]

RÉBAY Magdolna (2009): Leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig. Új Mandátum, Budapest.

SZÉKELY György (2014): Emléksorsok a megfoghatatlanról. Fischer Annie rendkívüli élete. In: Gramofon 2014, nyár. 6–16.

SZINNYEI József (1909): Magyar írók élete és munkái. Hornyánszky, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [2022. 07. 05.]

PUSZTAFALVI HENRIETTE – TAKÁCS ZSUZSANNA MÁRIA: BERDE KÁROLY
ÉLETE ÉS TUDOMÁNYOS, VALAMINT NEVELŐ MUNKÁSSÁGA

„Tudás és egyéniség: ez az orvosi hivatás alfája és ómegája.”

/Horányi Béla⁸¹

A Berde-család

Berde Károly anyai és apai ősei szorosan kötődtek a nagyenyedi Bethlen Kollégiumhoz. Anyai ágon már üknagyapjuk, Mester Mózes kirurgus a Kollégium orvosa volt, majd fia, dr. Mester Károly is Nagyenyeden dolgozott orvosként (MOLNÁR, 1986). Az ő 1813-ban kötött házasságából született meg nagyanyjuk, Mester Amália és testvérei, a zeneszerző és ügyvéd Károly, Lajos, a festőművész és a gyógyszerész Eduárd. Amália 1837-ben feleségül ment Weress Károlyhoz, a Kollégium jogászához, aki Szász Károlynak, a reformkori Erdély egyik meghatározó személyiségének volt a jogi tanácsadója. Házasságukból kilenc gyermek született, köztük Weress Mária, a későbbi Berde Sándorné (MOLNÁR, 1986).

Édesapjuk, Berde Sándor a háromszéki Fotoson született 1856. július 18-án. Nagyapja, Berde Miklós a 19. század elején költözik ide, amikor feleségül veszi Imreh Rebekát (BERDE I.). Házasságukból született meg legidősebb Berde Sándor, aki az 1848–49-es szabadságharc során Bem apó seregében harcolt, a világosi fegyverletételt követően fél évet töltött a marosvásárhelyi börtönben, majd szabadulása után megnősült, s feleségével, Györbíró Juliannával Fotoson telepedett le és szintén kilenc gyermeknek adott életet, akik közül Sándor ötödik volt a sorban (MOLNÁR, 1986: 11). A kis Sándor édesapja és édesanyja révén két különböző nevelés hatása alatt növekszik, melyet fia így fogalmazott meg: *„Bibliaolvasó, régi székely meséket és igaz történeteket regélő, korának költőit szeretettel lapozgató... édesanyja irányítja a szellem világa felé, míg az élet minden keménységét legyűrő,... mindig gyakorlatias, fűrő-faragó... '48-as honvédtiszt apja pedig praktikus készséget és erős történelmi érzéket ébreszt benne”* (BERDE I.: 2). Iskoláit Fotoson, Sepsiszentgyörgyön, majd a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végezte. Teológiai tanulmányait is a nagyenyedi akadémián kezdte, de önkéntes katonai szolgálata idején is hallgatta Bécsben az egyetem protestáns teológiai karának előadásait felettesei engedélyével, majd egy-egy évet a bázeli és a jénai egyetemen hallgatott. Itt találkozott a holland teológus-hallgatókkal, akik rábeszéltek

⁸¹ HORÁNYI, 1966: 17.

egy szumátrai misszióra, de erről a tervéről püspöke lebeszélte, amikor 1883-ban hazatért, hogy letegye utolsó vizsgáját. Ekkor azonban már egy másik ok is maradásra bírta Berde Sándort, mivel megismerte Weress Károly legkisebb lányát, Máriát, akit 1884. május 10-én feleségül vett. Missziós terveiről nem mondott le teljesen. Püspöke a Szolnok-Dobokában található Kackóra küldte, melynek már hat éve nem volt papja, és 27 község tartozott hozzá. (MOLNÁR, 1986: 13–15) Berde Sándor így írt verses levelében leendő feleségének a rájuk váró feladatról: *„Igen... igen! Világok helyett [K]icsiny zug lesz tanyám csupán. (...) Szerény falu egyszerű néppel S rozszant fedél ad nyughelyet... Ha boldog léssz ott boldogítva Csak akkor szeress engemet!”* (MOLNÁR, 1986: 14)

A fiatal lelkész házaspár számára nem lehetett könnyű ezen a vidéken az élet, hiszen mindketten a szellemi, irodalmi tevékenységekhez vonzódtak. Sándor külföldi egyetemi tanulmányai révén nagy műveltségre tett szert, több nyelven beszélt, és a legújabb teológiai irányzatokat ismerte meg, míg Mária Nagyenyeden vett részt a társadalmi életben mint a kollégium jogtanácsosának lánya. Gyermekük, akik hamarosan betöltötték a kackói parókiát, örökölték szüleik művészi tehetségét. Sándor, Amália és Julianna Mária a kackói évek alatt születtek, míg Károly és Zoltán már Nagyenyeden, ahová 1890-ben tért vissza a család. Ekkor tett teológiai tanári vizsgát Berde Sándor újszövetségi tudományokból és dogmatikatörténetből, akadémiai magántanári disszertációját pedig *„Jézus vallása a három első evangélista szerint”* (BERDE I.: 12) címmel nyújtotta be. Kolozsvárra hívták a teológia rendes tanárának, de mivel ennek felállítása még csak terv volt, így Enyedre nevezték ki (MOLNÁR, 1986: 17). Károly így ír édesapja tanári tevékenységéről: *„Nem volt sok tanítványa, évfolyamonként 10-12 ha lehetett, de ezekkel igen intenzíven foglalkozott. Tankönyv a tárgyából nem volt, maga állított össze előadásaira napról – napra vázlatokat, jegyzeteket (...) Nemcsak a tanteremben tanított, hanem a szaktudományában elmélyülésre hajlamos hallgatóit lakására is meghívta (...) és igyekezett azok tudományos törekvéseit támogatni...”* (BERDE I.: 15). Ennek ellenére tanártársai idegenként bántak vele, hiszen a szemükben egy idegen, rivális iskola tanárának számított, aki betolakodott közéjük. Ebben a légkörben egészsége egyre romlott, és 1894. október 13-án örökre lehunyta szemét (MOLNÁR, 1986: 17). Diákjai mély ragaszkodását és szeretetét jelzi gyászjelentésük, melyet fia, Károly jegyzett le: *„Elhunyt az igazság bajnoka, megszűnt élni a nagy eszmék harcosa... a mesterüket sirató tanítványok keresnek vigasztalást”* (BERDE I.: 16). Az első világháború utáni nehéz időket így csak Amália, Mária, Károly és immár férje mellett két gyermekét is eltemető édesanyjuk érte meg.

Berde Károly életútja

Berde Károly 1891. március 6-án született Nagyenyeden, és a Bethlen Kollégiumban végezte tanulmányait a középiskola befejezéséig. Érettségi vizsgája után beiratkozott a kolozsvári egyetem orvosi karára, ahol 1914. augusztus 26-án kitüntetéssel szerezte meg orvosi diplomáját (PASTINSZKY, 1971: 49, 56). Az első világháború folyamán katonai szolgálatot teljesített és érdemei elismeréseként⁸² 1924-ben a vitézi rend tagjává választották (BENKE, 1998: 35).

A világháború alatt sem hagyott fel tudományos munkásságával. Ebben az időszakban a bécsi és az innsbrucki klinikákat tanulmányozta. Ezen kívül pedig a kolozsvári egyetem Bőr- és Nemikórtani Klinikáján, amelyet Marschalkó Tamás vezetett, töltötte gyakornoki éveit 1914 és 1919 között (PASTINSZKY, 1971: 49–50). Életrajzában írja, hogy amikor a román hatóságok 1919. október 15-én átvették az egyetemet és elbocsátották állásából, visszament Nagyenyedre, ahol két évig magánorvosként dolgozott (BERDE II.: 1). A magyar kormány 1921-ben újra felállította a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemet Szegeden, ahol tanársegéddé nevezték ki a bőrklinikára (PASTINSZKY, 1971: 49). Berde Károly a húszas években több tanulmányutat tett Nyugat-Európában, hogy tudását még jobban elmélyítse. 1924-ben a párizsi Hóspítál St. Louis-ban Jeanselme-nél, Miliannál és Saboraaud-nál tanult, 1925-ben Németországban a boroszlói, berlini, lipcei és hamburgi klinikákon, ezeken kívül pedig a koppenhágai Finsen-intézetben volt hosszabb tanulmányúton, 1927-ben pedig Olaszországban és 1929-ben Ausztriában járt. A szegedi egyetem 1926-ban kinevezte a bőrklinika adjunktusának, és még ugyanebben az évben magántanárának nevezték ki: habilitációját a „Fertőző bőrbetegségek kór- és gyógytana” címmel nyújtotta be (PASTINSZKY, 1971: 49–50).

1931-ben került a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre mint rendkívüli tanár, majd 1935-től az egyetem nyilvános rendes tanára lett (PTE Egyetemi Levéltár kiadványai 3., 2014: 147). Többször hívták más egyetemekre, így 1936-ban Szegedre, majd 1938-ban Debrecenbe, de mindig visszautasította ezeket az ajánlatokat, és Pécsen maradt (BERDE II.: 1). 1936 és 1938 között a pécsi egyetem Tudományos Egyesületén belül az orvosi szakosztály elnöke volt, továbbá a Klinikai Bizottság elnökhelyetteseként is jelentős feladatokat vállalt. Ő látta el a kötelező testnevelés felügyeletét az egyetemen, annak felügyelő professzora volt több éven

⁸² A világháborúban szerzett érdemeiért több kitüntetésben is részesült: I. o. ezüst vitézségi érmet, a Signum Laudis ezüst és bronz fokozatát, a Károly csapatkeresztet, sebesülési érmet, a Vörös Kereszt II. osztályú díszjelvényét és német, bolgár, magyar hadi emlékérmét kapott. (POTE Évkönyv, 1992: 56)

át. Az 1939–1940. tanévben pedig dr. Berde Károlyt választották meg az egyetem orvosi karának dékánjává (POTE ÉVKÖNYV, 1992: 56).

vitéz Prof. Dr. Berde Károly

Kollégiumi előadásokat is tartott a Tanárképző Kar férfi hallgatói számára „A nemi betegségek tárgyában” címmel, heti egy óra terjedelemben. A Tanácsülésen kérte, hogy előadásáról rövid tartalmi összefoglalót nyomtassanak ki, segítve a hallgatók figyelmének felhívását. Indítványozta, hogy tegyék kötelezővé a hallgatók körében az előadást, de ezt a Tanárképző Kar vezetése elutasította (PTE ELK 3., 2014: 180; PTE EL VIII.105.a). A fiatalság nemi felvilágosítása és a nemi betegségek (STD) elkerülése érdekében elkötelezett harcot folytatott, a laikus népesség egészségügyi felvilágosításában is.

Orvosi tevékenysége mellett bekapcsolódott a pécsi egyesületek életébe is, ahol szintén aktív szerepet vállalt, mint például az Erdélyiek Pécsi Otthona egyesületben, ahol elnökké is választották 1936 decemberében (PÉCSI NAPLÓ, 1936). A pécsi évek után is szeretettel tért vissza. A Mecsek Egyesület meghívásának tett eleget 1941 januárjában, amikor Székelyföldi barangolás címmel tartotta meg előadását: nagy érdeklődés közepette hallgatták beszámolóját a székelyföldi kincsekről. Előadásában azt mondta: „...*nem látogatásra, hanem haza jöttem...*”, ami kifejezi ragaszkodását Pécs városához és szerepvállalását annak életében. Egy évvel később a pécsi egyetem vezetősége neki ítélte a Tóth Lajos emlékérmét, és Melczer Miklós bőrgyógyász professzor meghívására nagyszabású előadást tartott, amelyben szintén megerősítette, hogy Péctől lélekben sosem fog elválni (PÉCSI NAPLÓ, 1942).

Pécsi évei alatt jutott el a stockholmi rádium-intézetbe 1931-ben, és 1933-ban a konstantinápolyi levantei dermatológiai intézetbe (BERDE II.: 3). A nemzetközi tudományos

életben szintén a nagy szaktekintélyek közé tartozott, hisz olyan híres külföldi szaklapoknak volt állandó referense, mint a *Dermatologische Wochenschrift*, és a *Dermatologica* című folyóirat társszerkesztőjeként is megtaláljuk a nevét (PASTINSZKY, 1971: 50). 1936-ban felvette tagjai közé a finn orvostudományi akadémia, a Duodecim Helsinkiben, 1932 és 1944 között pedig a Magyar Dermatológiai Társaság alelnöke volt (BERDE II.: 3–4).

A Pécsen töltött évek alatt születtek meg Berde Károly professzor életművének legmaradandóbb alkotásai. 1934-ben készült el „A bőr- és nemibetegségek” című tankönyve, amely 1943-ban másodszor is megjelent, bővített formában. Irodalmi munkásságának, tankönyveinek, tanulmányainak kimagasló érdeme, hogy megteremtette általuk a bőrgyógyászat területén a magyar szaknyelvet. 1940-ben jelent meg nyomtatásban „A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban” című munkája, mely a mai napig egyedülálló módon tartalmazza nemcsak a régi magyar orvosi gyakorlatot, hanem a népi gyógyászat évszázados hagyományait is (PASTINSZKY, 1971: 50). Könyvének megírása hatalmas hiányt pótol. Gyűjtései révén világossá vált, hogy a középkori gyógymódok, a boszorkányhit, a javasasszonyok különféle „csodaszerei” jóval túléltek nemcsak a középkort, hanem az utána következő évszázadokat is, és egészen a 20. század első feléig jelen voltak a népi gyógyászatban. Berde Károly így fogalmazta ezt meg könyvében: „*A néphit és a népszokások évezredes hagyomány gyanánt szűrődnek át nemzedékről nemzedékre... alapelveik tekintetében csodálatosan állandók*” (BERDE, 1940: 10).

A bőr gombás megbetegedéseinek tudománya, a mykológia magyarországi megalapozásában is úttörő munkát végzett. Több bőrgyógyászati kórkép, így például a lymphangoitis sulci coronarii non Venerica Berde leírása fűződik nevéhez (PASTINSZKY, 1971: 50).

E sikerekben gazdag pályán újabb változás következett be a második világháború kitörése után, de ez csak a pécsi egyetem elhagyását jelentette. Visszatért a Ferenc József Egyetemmel együtt Kolozsvárra, ahol 1940 és 1942 között az orvosi kar dékánja, majd az 1942–1943. tanévben a kar prodékánja volt (BERDE II.: 2). Berde Károly amellet, hogy az egyetem dékánja volt, két tanszék vezetését is elvállalta. A dermato-venerológiai tanszék mellett az orvostörténeti tanszék élén is Berde professzor állt (SZÁLLÁSI, 1997: 2810). Korábban a szegedi évei alatt, Poór Ferenc adjunktusaként foglalkozott az orvostudomány történetével, ehhez kapcsolódóan jelent meg 1928-ban egyik orvostörténeti munkája saját tanszékének történetéről, melynek címe „A M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Bőr- és Nemikórtani Tanszékének és Klinikájának története 1874–1924” (SZÁLLÁSI, 2000: 2307). Bár a kolozsvári

egyetemen az orvostörténeti tanszéket Berde vezette, a „hivatásos historikus”, ahogyan Szállási Árpád fogalmazta meg, Pataki Jenő volt, aki már a 83. életévében járt ekkor (SZÁLLÁSI, 1997: 2810). Az öt magyar orvosi fakultás közül egyedül Kolozsváron volt kötelezően beiktatva az orvosi képzésbe az orvostudomány történetének oktatása (SZÁLLÁSI, 2000: 2307). Berde professzor írta meg a szegedi mellett a kolozsvári bőrklinika történetét is, és dolgozta fel irodalmi hagyatékukat (PASTINSZKY, 1971: 50).

1942-ben szerveződött újjá az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) Orvostudományi Szakosztálya, amelynek tevékenységében Berde Károly is aktív szerepet vállalt (PÉTER, 1992: 1906). A szakosztály tudományos lapjának, az Értesítőnek 1942-től megjelenő 50–58. számait együtt szerkesztette Krompecher Istvánnal, így erősítve az erdélyi orvosi tudományos élet publikációs tevékenységét is (PÉTER ÉS PÉTER, 2002). Az EME által szervezett orvos szakosztályi ülések két év kihagyás után újra indultak, s a kolozsvári gyűlés és a beszercei vándorgyűlés anyagát szerkesztették össze ebbe a kötetbe. Maga Berde Károly nem csak dékáni funkcióban köszöntötte a jelenlevőket, hanem előadóként is részt vett, ahol egy bőrgyógyászati esetet ismertetett, és másik előadásában pedig a fent már említett népi gyógy módok terén végzett munkáját foglalta össze (Értesítő, EME, 1942). Az Értesítőben jelent meg például szintén a magyar népi gyógyászatról szóló írása – A népi gyógyítás ősi elemei címmel – az 1944-es évben, valamint szintén ehhez az esztendőhöz köthető egy másik, a népi gyógyászattal foglalkozó írása a Kolozsvári Szemlében (BERDE, 1944a; 1944b).

1944. december 6-án, ahogy életrajzában írja, újból katonai szolgálatra hívták mint tartalékos orvos-századost, és Boroszlóba vezényelték, ahol az oda telepített magyar orvosi fakultáson tanított. 1945 októberében Berde Károly vezetésével jött haza az ott rekedt 300 orvostanhallgató, valamint 15 tanáruk Budapestre. Hazatérésük után az ÁVH az Andrássy út 60-ba szállította Berde Károlyt, ahol harminc napot töltött. Népellenes büntetés vádjával népbíróság elé állították, a bíróság azonban felmentette. Ennek ellenére 1950-ben felmentették egyetemi tanári állásából, így kénytelen volt magánorvosként dolgozni, bár még nyugodtan folytathatta volna tanári munkásságát. 1952. október 18-án megkapta az orvostudomány doktora fokozatot. (BENKE, 1998: 36; POTE Évkönyv 56).

Dr. vitéz Berde Károly hosszú, küzdelmes életét 1971. július 4-én fejezte be budapesti otthonában. (BENKE, 1998: 36.)

Az orvosok iskolateremtő munkájáról

A 19. század folyamán jelentősen fejlődött az orvostudomány és e fejlődés üteme nagymértékben felgyorsult. Ekkor következett be az egyes szakirányokra való specializálódás,

és különböző orvosi iskolák alakultak ki, melyek egy-egy szaktekintély körül jöttek létre. A 19. században teljessé vált az a nézet, amely az orvos személyét és a beteget is meghatározó fontosságúnak ítélte és az orvos-beteg kapcsolatot központi kérdéssé tette. A magyar orvostudomány a 19. század során is olyan nagy tekintélyű tudósokat adott a világnak, mint Schöpf-Mérei Ágoston, Markusovszky Lajos, Korányi Frigyes vagy „az anyák megmentőjeként” tisztelt Semmelweis Ignác. Az egészségügy és az orvostudomány szabályozását oldotta meg az 1876. évi XIV. törvény, amely a legkorszerűbb elveknek megfelelően rendelkezett, az állam felügyelete alá rendelte az egészségügyet, így ezáltal meghaladta a kor nyugat-európai országainak törvényeit is.⁸³ Ez a törvény szabályozta az orvosi egyetemek tanulmányi rendjét, mivel életbe léptette az egyetemes orvosdoktori, medicinae universae doctor diplomát, amely egyenértékű volt az Ausztria területén szerzett diplomával az azonos tanulmányi rend következtében. (GRÓSZ, 1941: 7) Az orvostudomány „modern” időszaka a 19. század második felével kezdődött, amely nemcsak az orvostudomány területén, hanem az orvosi hivatást választók körében is jelentős változásokat eredményezett. Már nem a 17–18. századból ismert orvosképpel találkozunk, melyet a kor festői előszeretettel örökítettek meg, miszerint az orvos feladata az volt, hogy otthon, a betegágy mellett tanulmányozza a betegséget. A természettudományok fejlődése és az orvosok kutatásai során az ismeretek egyre halmozódtak, az orvosi kutatásokhoz kialakultak a kutatóintézetek, és a szakkönyvek mellett megjelentek a folyóiratok, ahol az orvostudomány fejlődését azonnal követni is lehetett (GRACZA, 2010). Egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a század folyamán a kialakuló műhelyek, klinikák, ahol a gyakorló orvosok is folytattak kutatásokat. Az orvosi fakultásokon is megnőtt a hallgatók száma; soraik közt ekkor kezdtek felbukkanni az első női orvostanhallgatók. A modern magyar orvosi képzés rendszere az első világháború végéig alakult ki, és igen magas tudományos színvonalat képviselt (KAPRONCZAY, 2004). A 20. század során teljesen átalakult az orvostudomány rendszere, ismeretei pedig igen rövid idő alatt hatalmas mértékben megnövekedtek. Nagy változáson ment keresztül az orvos fogalma és munkaköre is, ami teljesen összefügg a kor tudományos és társadalmi változásaival, amelyet az orvostudománynak is követnie kellett (VÖRÖS, 1966: 31).

A 20. század folyamán több magyar orvosprofesszor is szükségét látta annak, hogy megfogalmazza és kihangsúlyozza az orvosi egyetemeken oktató orvosok pedagógus szerepét

⁸³ 1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600014.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+sz%C3%A9r%C3%A9n+az+orvostudom%C3%A1ny+szab%C3%A1lyoz%C3%A1s%C3%A1r%C3%B3l> [2022. 05. 24.]

is – a kiváló szakmai felkészültségük mellett.⁸⁴ „Az egyetemi tanár hivatása” – fogalmazta meg Berde Károly – „a szellemi pályák sorában nemcsak legelöl áll, de kétségkívül a legterhesebb is. Nincs intellectualis pálya, amellyel szemben oly sok és oly különféle természetű igények emeltetnének, mint az egyetemi tanáré előtt. (...) Az egyetemi tanár azonban nem adhatja át magát és idejét pusztán a kutatás munkájának...” (BERDE, 1932: 5) Berde professzor szerint az egyetemi oktatóknak elsőrendű fogyasztóknak és legmagasabb fokon álló közvetítőknak kell lenniük, mivel ismerniük kell szaktudományuk egész terjedelmét annak minden határterületével együtt, fejlődését állandóan és éber szemmel figyelniük, a mások által felfedezett új ismereteket pedig beszerezniük és saját ismereteik közé kell beépíteniük, hogy átadhassák hallgatóiknak. (BERDE, 1932: 6) Különösen az orvosi képzés során kell, hogy megvalósuljon az oktatás és – ahogyan Grósz Emil fogalmazta meg – a „tudományos búvárkodás” egysége, hiszen „minden orvosnak szüksége van a tudományos gondolkozásra, e nélkül mesteremberré lenne”. (GRÓSZ, 1941: 12) A leendő orvosoknak azonban nemcsak a tökéletes szakmai tudást kell megszerezniük egyetemi éveik alatt, hanem azt is meg kell tanulniuk, hogy a betegség mögött az embert is lássák. Ennek kialakításában nagy szerepet játszanak az egyetemen oktató orvosok, akiknek példája elkíséri a most még csak egyetemi hallgatókat később, gyakorló orvosként, kutatóként egész életük során.

Azonban nem szabad elfelejteni azt, hogy az orvossá nevelés folyamatában milyen fontos szerepet játszanak maguk a betegek, hiszen ők maguk is nevelési tényezők, megalapozzák a később kialakuló orvos-beteg kapcsolatot. „A beteget” – írta Berde Károly – „szeretni kell. És pedig annak személyét is és nemcsak a kórosat érdekességét. (...) A beteg pszichéjéhez hozzáférközni, lelkeségét megragadni és akaratum alá hajtani éppúgy szükséges, mint testi baját felismerni és azt befolyásolni” (BERDE, 1932: 9). Ezt a tulajdonságot azonban nem lehet csak az egyetemi évek alatt elsajátítani. Vajon a 21. század elején mennyire érvényesül ez a gondolat? Társadalmunk leendő orvosnemzedékét mi motiválja az orvosi hivatás választásakor? Felkészíti-e őket valaki arra, hogy mit is vállalnak azáltal, hogy a középiskola befejezése után az orvosi egyetemet választják? A sok információ mögött vajon látják-e még a beteg embert is? Ezekre a kérdésekre nehéz választ találni, hiszen az egyre inkább a technika vezérelte világban az eltűnés veszélye fenyegeti a személyes kapcsolat hippokratészi elvét. „...kísérletes tudományunk” – fogalmazta meg a problémát Berde professzor – „gondolkozásmodunkat túlságosan materialissá tette, érdeklődésünket és igyekezetünket csaknem kizárólagosan a betegség felé fordította a beteg ember helyett...” (BERDE, 1932: 9).

⁸⁴ A témában lásd még: TAKÁCS, 2015.

Ennek elkerülésében nélkülözhetetlen szerepet kell, hogy vállaljanak az orvosi egyetemeken oktató orvostanárok, akik mindannyian szakterületük jeles képviselői, de nem szabad megfeledkezniük arról, hogy szakmai tudásuk átadása mellett példát kell mutatniuk a betegekkel való kapcsolat kialakítása terén is.

Az orvos-oktatókra hatalmas súly nehezedett már a 20. század elejétől kezdve, de a 21. század elején ez talán még fokozódott is, mivel a legújabb felfedezések mind orvosi, mind technológiai értelemben nagy kihívásokat támasztanak eléjük nemcsak szakmai, hanem morális téren is. Az orvossá válás folyamatában a követelményeket nem elég csak a szakmai oldalon emelni egyre magasabbra, hanem a leendő orvosok egyéniségével szemben is olyan további követelményeket kell támasztani, hogy azt a rangot, mely az orvos fogalmában rejlik, a leendő orvosok valóban megérdemeljék. Különösen fontos ez egy olyan oktató esetében, aki klinikai tanszéket vezet, hiszen nem elegendő, hogy a betegek szempontjából jó orvos legyen, hanem példát kell mutatnia hallgatóinak az orvosi hivatás gyakorlati megvalósításában is, mert ahogyan Berde Károly megfogalmazta: *„A nagy tudomány még nem tesz jó orvossá s a nagy elméleti felkészültség még nem tesz jó klinikussá.”* (BERDE, 1932: 8) Az a példa ugyanis, amelyet az orvostanhallgatók oktatóiktól, sőt a tanszékeken dolgozó összes munkatárstól látnak, elkíséri őket orvosi pályájukon, hiszen: *„[A] tanár útitárssá válik egy egész életre. Évtizedek múlva is ott áll a tőle már rég elszakadt tanítvány háta mögött és erkölcsileg osztozik annak sikereiben, balsikereiben egyaránt.”* (BERDE, 1932: 14) A tudományos, szakmai tudás mellett ezért szükséges nagy hangsúlyt fektetni az orvos-oktatók pedagógiai ismereteire, mivel nem elegendő kiváló orvosnak lenniük, hanem egyben kiváló pedagógussá is kellene válniuk.

Összegzés

Tanulmányunkban csak egy kis szeletét tudtuk bemutatni az orvosképzés és az orvostudomány történetének, valamint egy olyan bőrgyógyászprofesszor munkásságának, aki kutatásai mellett nagy hangsúlyt fektetett pedagógiai tevékenységére is. Berde Károly és a hozzá hasonló kivételes orvos-oktatók munkássága példaként kell, hogy álljon utódaik előtt – és nem csak az orvostudomány területén. Gondolatai a mai kor orvosai számára is megfontolandó igazságokat tartalmaznak, amelyek reméljük, hogy nem felejtődnek el ebben a felgyorsult, az újabb ismereteket állandóan hajszóoló világban.

Minden egyetemi tanár szeme előtt ott kell, hogy lebegjen az a mondat, melyet Berde Károly professzor fogalmazott meg, és a fentiek során már idéztünk tőle: *„A tanár útitárssá válik egy egész életre.”*

IRODALOM

1876. évi XIV. tc. a közegészségügy rendezéséről.
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600014.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> [2022. 05. 24.]

A pécsi egyetem tanárai kegyelettel adóztak Tóth Lajos emlékének. In: Pécsi Napló. 1942. február 10. 32. szám. 2.
https://adt.arcanum.com/en/view/PecsiNaplo_1942_02/?pg=58&layout=s [2022. 05. 10.]

BENKE József (1998): Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai. Agora Nyomda, Pécs.

BERDE Károly (1932): Beköszöntő. Írta és előadta az Erzsébet Tudományegyetem bőr- és nemikórtani tanszékének elfoglalása alkalmával 1931. szeptember 21-én. Különlenyomat az Orvosképzés 1931. 6. számából. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Budapest.

BERDE Károly (1940): A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.

BERDE Károly dr.: Dr. Berde Károly életrajzi adatai. Curriculum vitae. Kézirat. H. n., é. n. Másolata a szerzők tulajdonában. (BERDE II.)

BERDE Károly dr.: Idősebb Berde Sándor kackói körlelkész, majd theol. akad. professzor 1856–1894. Kézirat. H. n., é. n. Másolata a szerzők tulajdonában. (BERDE I.)

BERDE Károly (1944a): A népi gyógyítás ősi elemei. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztály munkájáról. Tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár. 88–99.

BERDE Károly (1944b): Régi kolozsvári kuruzslók és boszorkányok. Kolozsvári Szemle. 29–36.

DR. BERDE Károly – DR. KROMPECHER István (szerk., 1942): Értesítő. Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztály munkájáról. Ötvenedik kötet. Kolozsvár.

Erdélyiek Pécsi Otthona vitéz Berde Károly egyetemi tanárt választotta elnökévé. In: Pécsi Napló. 1936. december 10. 282. szám. 5.
https://adt.arcanum.com/en/view/PecsiNaplo_1936_12/?pg=66&layout=s [2022. 05. 10.]

GRACZA Tünde (2010): Magyarország közegészségügyi állapota a korabeli magyar nyelvű orvosi szakfolyóiratok tükrében. Doktori (PhD) disszertáció. PTE ETK.
<https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16184/gracza-tunde-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [2022. 05. 10.]

GRÓSZ Emil (1941): Az orvosképzés. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

HORÁNYI Béla (1966): Az orvossá nevelés általános elvei. In: Dr. Donáth Tibor – Dr. Fekete József (szerk.): Az orvosképzés néhány kérdése. Tankönyvkiadó, Budapest.

KAPRONCZAY Károly (2004): Közép-Európa orvosképzése. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

MOLNÁR Szabolcs (1986): Berde Mária. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Orvostudományi Kar Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1926–1951. PTE Levéltári Iratok. PTE EL VIII.105. a.

PASTINSZKY István (1971): Laudatio ad octogenarium Professoris Caroli Berde. In: Bőrgyógyászati és Venerológiai Szemle. 49–50.

PÉTER H. Mária (1992): Adatok az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvostudományi Szakosztályának tevékenységéről. In: Orvosi Hetilap. 1992. 30. szám. 1906.

PÉTER Mihály – PÉTER H. Mária (2002): Visszatekintés az Orvostudományi Értesítő múltjára a 75. kötet megjelenése alkalmából. Orvostudományi Értesítő. 2002. 75. szám. 7–12. <https://www.orvtudert.ro/index.php/hu/?view=article&id=704> [2022. 05. 19.]

SZÁLLÁSI Árpád (1992): A dermatológus-etnográfus Berde Károly (1891–1971). In: Orvosi Hetilap. 1992. 497–499.

SZÁLLÁSI Árpád (1997): A kolozsvári egyetem elfelejtett évei. In: Orvosi Hetilap. 1997. 44. szám. 2810.

SZÁLLÁSI Árpád (2000): Dermatovenerológus orvostörténéseink. In: Orvosi Hetilap. 2000. 42. szám. 2307.

SZÁLLÁSI Árpád: Berde Károly (1891–1971). In: A múlt magyar orvostörténése. 2007. http://mek.oszk.hu/05400/05412/pdf/Orvost_BerdeKaroly.pdf [2022. 04. 22.]

SZTANA-KOVÁCS Adrienn (szerk., 2014): A magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem Egyetemi Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyveinek napirendi pontjai 1914–1943. PTE Egyetemi Levéltár, Pécs.

TAKÁCS Zsuzsanna Mária (2015): Az orvosok neveléséről. Az orvos-tanárok pedagógiai szerepe. In: Magiszter. 2015. 4. szám. 188–202. <https://docplayer.hu/18806894-Az-orvosok-neveleserol-az-orvos-tanarok-pedagogiai-szerepe.html> [2022. 04. 23.]

TIGYINÉ PUSZTAFALVI Henriette (2013): Az egészségnevelés intézményesülésének története. In: *Educatio*. 2013/22, 2. szám. 224–234. https://epa.oszk.hu/01500/01551/00064/pdf/EPA01551_educatio_13_02_224-234.pdf [2022. 05. 20.]

Vitéz Berde Károly előadása Erdélyről. In: Dunántúl. 1941. január 3. 2. szám. 4. https://adt.arcanum.com/en/view/Dunantul_1941_01/?pg=8&layout=s [2022. 05. 21.]

VÖRÖS László (1966): Az orvossá nevelés kérdései. In: Dr. Donáth Tibor – Dr. Fekete József (szerk.): Az orvosképzés néhány kérdése. Tankönyvkiadó, Budapest.

**SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA: A MAGYARORSZÁGI PAPNEVELÉS
MEGÚJÍTÓJÁNAK EMLÉKEZETÉRE. DR. SZALAI JÁNOS CÍMZETES PRÉPOST,
TEOLÓGIATANÁR, AZ ÚJJÁALAKULT PÉCSI KARITÁSZ ELSŐ IGAZGATÓJÁNAK
ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA**

Jelen írásunkban Dr. Szalai János címzetes prépost, teológianár, karitászigazgató életútját vázoljuk fel, akit az 1960–1980-as években a II. vatikáni zsinat szellemében megújuló magyarországi papnevelés kiemelt személyiségeként tartottak számon. *„Tekintély volt számunkra, felnézhattünk rá, de amikor délutánonként átmentünk hozzá a lakására – mindig volt ideje számunkra – idősebb testvérünként beszélgetett velünk, megnyílhattunk előtte, közvetlen szavaiból erőt és tisztánlátást meríthettünk.”* (BÍRÓ, 2006: 8)

Szalai János⁸⁵ 1923. július 7-én született *„hagyományörző, keresztény családban”*⁸⁶ a Tolna megyei Tamásiban. Édesapja Szalai János⁸⁷ királyi bírósági végrehajtó, édesanyja Kersák Rozália⁸⁸ voltak (lásd: 1. kép). Egy húga született 1926-ban, Magdolna,⁸⁹ aki később főkönyvelőként dolgozott Pécsen. A családi neveltetését kiemelten fontosnak tartotta élete alakulásában: *„Úgy érzem megtartó erő volt egész életemben, amit tőlük láttam és amire ők neveltek.”*⁹⁰

⁸⁵ Szalai János atya nevét a családjában és jó maga is kétféleképpen használta: Szalai vagy Szalay.

⁸⁶ Pécsi Egyházmegyei Könyvtár (PEMK) – Szalai János hagyaték (1923–2015) – Szalai János önéletrajza (Gépirat)

⁸⁷ Szalay János 1885-ben született és 1951 szeptemberében hunyt el.

⁸⁸ Édesanyja 1891-ben született és 1989. október 30-án hunyt el Pécsen. Kersák Rozália és Kersák Pál (1923–2010) pécsi pap édesapja testvérek, ennek okán Szalai atya és Kersák atya pedig unokatestvérek voltak.

⁸⁹ Szalai Magdolna 1926. április 11-én született Tamásiban és 2000. december 9-én hunyt el Pécsen. A Pécsi Kazán- és Gépjavító KtSz, majd a Pécsi Fényképész (Pécsi Fényszöv) KtSz főkönyvelője volt.

⁹⁰ PEMK – Szalai János hagyaték (1923–2015) – Szalai János önéletrajza (Gépirat)

1. kép. A Szalai család az 1930-as évek elején (Fényképezte: Tapasztó Andor)⁹¹

Alsófokú tanulmányait 1929-ben Tamásiban a Római Katolikus Elemi Népiskolában kezdte meg, 1930-ban pedig a pécsi Belvárosi Magyar Királyi Állami Elemi Fiúiskolában folytatta.

2. kép. Szalai János, a ciszterci diák⁹²

Középiskolai tanulmányait 1933 és 1941 között – kitűnő, majd jeles eredménnyel⁹³ – a pécsi ciszterci rend Nagy Lajos Gimnáziumában végezte (lásd: 2. kép). Osztályfőnökei dr. Nyolcas Ipoly és dr. Böröcz Marcell ciszterci tanárok voltak. Tagja volt – konzultor, asszisztens, valamint prefektus tisztségben – a Szeplőtelen Fogantatásról nevezett, Szent Alajos pártfogása alatt álló Mária-kongregációnak, ami ettől fogva meghatározta életét: a

⁹¹ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL) – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

⁹² A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

⁹³ A nyolcosztályos gimnáziumban 2-es (jó) érdemjegye csak mennyiségtanból volt a VI. osztálytól.

közös imádságok, a missziók részére való gyűjtések által. Itt döntött a papi hivatás mellett: „Átéreztem, a határokon átívelő Egyház tagja vagyok és összeköt Istennel az ima, és a jó Isten pedig minden emberhez küld a jó hírrel, az evangéliummal. (...) Azokban az években látszott már, hogy szükség lesz vezetőkre a világnézeti küzdelmekben.”⁹⁴

Középiskolai évei alatt szorgalmas munkájáért több alkalommal pénz- és könyvjutalomban részesült. A művészeti rajzban és a vívásban jeleskedett. 1940 őszén ő szervezte meg a Ciszterci Eszperantó Kör első eszperantó tanfolyamát. Az iskolán belül létrejött Faludi Ferenc Önképzőkör lapkezelője volt, színielőadásában is részt vett: VIII. osztályban, 1940. december 21-én a Mária-kongregáció karácsonyi ünnepségére ő tanította be és rendezte Szentiványi Ész jöve napkeletről három bölcs című három felvonásos színművét. Nyelvtudása a latin, a német, az olasz és a francia mellett az eszperantóra is kiterjedt. 1941 júniusában kitüntetéssel érettségizett le (lásd: 3. kép).

3. kép. A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos Gimnázium 1941-ben végzett növendékei⁹⁵

1941 szeptemberétől a Pécsi Püspöki Szemináriumban végezte felsőfokú tanulmányait. Tanárai között meghatározó volt dr. Döry László dogmatikatanár, aki megalapozta Szalai atya életre szóló lelkesedését a hit igazságainak megalapozása és összefüggésrendszere iránt. Itt ismerkedett meg a papi lelkeségi mozgalommal és a kispapnevelés feladataival és nehézségeivel, továbbá a papi utánpótlás helyzetével. Szemináriumi éveit betöltötték a keresztény szociális és hazafias mozgalmak gondolatai. Tagként tevékenyen részt vett a Pécsi

⁹⁴ PEMK – Szalai János hagyaték (1923–2015) – Szalai János önéletrajza (Gépirat)

⁹⁵ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

Növendékpapság Szent Pál Egyháziroldalmi Társulata munkájában, továbbá 1945–1946-ban annak lapjának, a *Szemináriumi Életnek*⁹⁶ a szerkesztésében is.

1946. június 23-án szentelte pappá a Pécsi Székesegyházban Virág Ferenc megyéspüspök (1926–1958) Bogáthy Lászlóval, Havassy Szilárddal, Pirgi Tivadarral, Völgyes Oszkárral és Dalos Mátyással együtt. Első szentmiséjét június 29-én tartotta ugyancsak Pécsen.

1947–1948-ban hatodéves teológiai tanulmányait Budapesten, a Központi Papnevelő Intézetben folytatta, ahol summa cum laude minősítéssel végzett (lásd: 4. kép). Itt hallgathatta Horváth Sándor dominikánus professzor (1884–1956) előadásait, aki szintén nagy hatással volt rá. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán 1950. március 31-én szerzett teológiai doktori fokozatot.

4. kép. A Központi Szemináriumban 1948-ban végzett növendékek tablója⁹⁷

Papi szolgálatát 15 évig baranyai és tolnai plébániákon töltötte: 1946–1947-ben Püspökszenterzsébet, 1948–1949-ben Ozora, 1950-ben Olasz után 1951–1952-ben Görcsöny (lásd: 5. kép), 1953-ban Szekszárd Belváros, 1961-ben Szentdénés következett: „*Tizenöt évig szokásos plébániai feladatokat végeztem, boldogan miséztem, prédikáltam, gyóntattam, és esőben, sárban jártam hitoktatni a kis falusi, pusztai iskolákba.*” Egyre sürgetőbb feladatának tekintette a gyerekekkel a Szívgyárda, valamint a KALOT és a KALÁSZ⁹⁸ munkájának folytatását. Az 1950-es években a papi rekollekció szervezése is rá hárult: „*Ma is örömmel gondolok rá, hogy egypár fiatallal foglalkozhattam, akik papi, szerzetesi életre készültek.*”⁹⁹

⁹⁶ A *Szemináriumi Élet* számai megtalálhatók a Pécsi Egyházmegyei Levéltár oldalán: <https://archivum.pecsiegyhazmegye.hu/kutatas/kiadvanyok>

⁹⁷ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

⁹⁸ KALOT = Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete; KALÁSZ = Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége.

⁹⁹ PEMK – Szalai János hagyatéka (1923–2015) – Szalai János önéletrajza (Gépirat)

Kezdő papként nagy ajándékként élte meg, hogy összeismerkedhetett Marton Boldizsár Marcell (1887–1966) karmelita atyával, aki növelte benne az önismeretet és a Mária-tiszteletet.

5. kép. Szalai János 1952-ben Göröcsönyben az elsőáldozókkal
(Fényképezte Hollódy Elemér)¹⁰⁰

1961 szeptemberében dr. Cserhádi József káptalani helynök (későbbi megyéspüspök 1969–1989) javaslatára a Győri Hittudományi Főiskola (Szeminárium) dogmatika és fundamentálteológia tanára, továbbá szemináriumi előljárója lett (lásd: 6. kép).¹⁰¹ 1987 júniusáig 26 évet töltött ott, örömmel és élvezettel tanított, felelősséget érezve a papi munkára készülő fiatalok képzésében. Több mint negyed évszázadon át szeretettel és kiemelkedő elhivatottsággal oktatta a Dunántúlról érkezett papnövendékeket. „*Huszonhat évet töltöttem ott, nagy örömmel, élvezettel tanítottam. Szüntelenül éreztem, felelős vagyok ezekért a fiatalokért, hogy felkészültek lesznek-e a papi életre, a papi munkára.*”¹⁰² Fő tantárgyai a fundamentálteológia és a dogmatika voltak. Nagy hangsúlyt fektetett a II. vatikáni zsinat szellemében végzett pasztorációra is. „*Tanítványai ma is kiemelkedő szakmai felkészültségű tekintélyként emlékeznek rá, aki ezzel együtt mindig elérhető volt számukra nyitottságával és odafigyelésével, amiből példát és erőt meríthettek.*”¹⁰³

¹⁰⁰ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

¹⁰¹ Cím: Győr, Káptalan domb 7.

¹⁰² PEMK – Szalai János hagyatéka (1923–2015) – Szalai János önéletrajza (Gépirat)

¹⁰³ Elhunyt Szalai János atya. In: Magyar Kurír, 2015. június 2. <https://www.magyardurir.hu/hirek/elhunyt-szalai-janos-anya/> [2022. 04. 13.]

6. kép. A Győri Szeminárium hallgatói Szent Pál napon 1962-ben¹⁰⁴

A második vatikáni zsinat (1962–1965) után a tananyagnak a zsinati tanítások szellemében való átdolgozását, az oktatás rendjének korszerűsítését, a nevelés zsinati elvek szerinti alkalmazását kapta feladatul. Felismerte, hogy a papnevelésben nagy szerepe van a hivatásgondozásnak, ennek okán szoros kapcsolatot kívánt tartani a gimnáziumokkal, hivatástisztázó lelkigyakorlatokra gyűjtve egybe a fiatalokat. Győri működése során számos esetben hívták papi rekollekciók, lelki napok és triduumok megtartására.

1967–1968-ban a Pápai Magyar Intézet ösztöndíjasaként a római Gregoriana Pápai Egyetem (Pontificia Universitas Gregoriana) hallgatója lett (lásd: 7. kép): itt hallgathatta Alszeghy Zoltán (1915–1991) jezsuita professzor előadásait.

7. kép. A Pápai Gregoriánium Egyetem végzős hallgatói 1967–1968-ban¹⁰⁵

¹⁰⁴ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

¹⁰⁵ A kép forrása: Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

Jelentős szerepe volt a szemináriumi jegyzetek kiadásában szerkesztőként és lektorként. Egy háromkötetes főiskolai jegyzetsorozatot is közreadott a Szent István Társulat kiadásában: „Nemcsak a katolikus, de a protestáns közvélemény szerint is, Szalai János pécsi hittudományi főiskolai tanár könyve hazai viszonylatban az elmúlt esztendő legjelentősebb katolikus homiletikai eseménye.” Cserháti József pécsi megyéspüspök az előszóban ekképp összegezte: egy „liturgikus papi segédkönyvet” vehet kézbe az érdeklődő olvasó. „A mű a hívek lelki életének a második vatikáni zsinat hatására megindult liturgikus elmélyítésére »az itthoni próbálkozások első foglalata«.” (BOROSS, 1971: 54–56) (Szalai János fontosabb műveinek jegyzékét lásd az irodalomjegyzékben.) A Győri Hittudományi Főiskolán az 1970-es évekre a tanulmányi reform hatására felmerült egy új, egységes jegyzet kiadásának gondolata. Szalai János a Katolikus Teológiai Főiskolai Jegyzetek gépiratos, majd 1980-tól nyomtatásban is megjelent sorozatának szerzője, szerkesztője és lektora is volt. (TÓTH, 1973)

Számos tanulmánya jelent meg a *Teológia – Hittudományi Folyóiratban*, a *Szolgálatban*. Az 1980-as években szerkesztője volt a *Teológiai Évkönyvnek*¹⁰⁶ és a *Magyar Katolikus Almanachnak*.¹⁰⁷ A 2000-es évek közepétől a *Katolikus Lexikon* szócikkeinek megírásában is tevékenyen munkálkodott.

Az 1970-es években megbízást kapott a teológia tanárok januári továbbképzési konferenciáinak megszervezésére, amelynek rendszeres vendégei lettek a határon túli kollégák is. A Püspöki Kar pedig kinevezte a Papi Továbbképző Bizottság (Commissio pro Renovatione Theologica Sacerdotum) és az Országos Hivatásgondozási Bizottság (Commissio „Operis Vocationum”) titkárának (1974–1989).

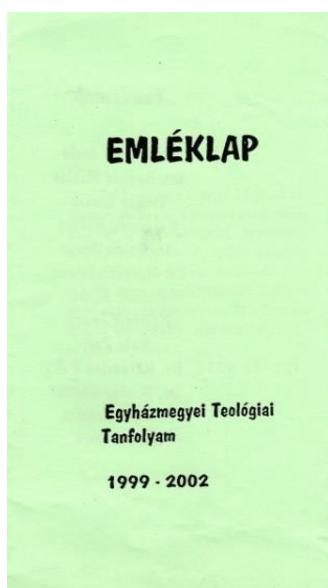
1971-től a Pécsi Egyházmegye püspöki tanácsosa lett, 1984-ben iregi címzetes préposti címet kapott.¹⁰⁸ 1984-ben az Egyházmegyei Hivatásgondozó Bizottságnak (Commissio Dioecessana Operis Vocationum) lett a vezetője. 1985-től ismét tanított és lelkesített: megszervezett egy hároméves levelező teológiai tanfolyamot (Egyházmegyei Teológiai Tanfolyam) világi felnőttek és hitoktatók számára (lásd: 8. kép), hogy hitüket elmélyítsék és tudatosabbá váljanak. Több száz hallgató végzett a tanfolyam keretében, majd lett hitoktató vagy plébánia-igazgató.

¹⁰⁶ SZALAI János – TAKÁCS Gyula – TOMKA Ferenc – SZENNAY András (szerk.) (1982): *Teológiai Évkönyv 1982*. Jézus Krisztus életünk középpontja. Budapest.

¹⁰⁷ SZALAI János (1988): A papi utánpótlás. In: Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II. A magyar Katolikus Egyház élete 1945–1985*. Budapest. 147–156. <https://www.szaktars.hu/szentistvantarsulat/view/turanyi-laszlo-szerk-magyar-katolikus-almanach-1988-a-magyar-katolikus-egyhazi-elete-1945-1985-1988/?query=szalai%20J%C3%A1nos&pg=158>

¹⁰⁸ Pécs, 1984. március 19.

8. kép. Az 1999–2002-es Egyházmegyei Teológiai Tanfolyam emléklapja

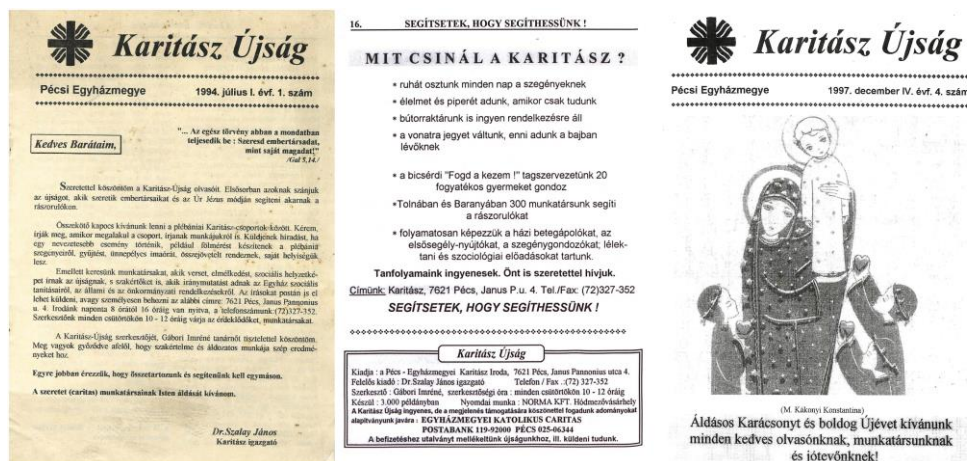
A szegények iránti segítőkészségét otthonról hozta magával, ahogy életfilozófiájában vallotta: „*Segíteni, mert csak ez számít.*” A gimnáziumi Mária-kongregáció szociális szakosztályával sokszor látogatták meg a szegényeket, gyűjtöttek számukra élelmiszert. Oktatói nyugdíjazását követően sem választotta a tétlenséget, hanem felismerte azt a területet, ahol másokért tevékenykedhetett. Ekkor kapott engedélyt a Pécsi Egyházmegye a korábban betiltott helyi karitászmunka megkezdésére. 1988 második felében Cserháti megyéspüspök az erdélyi menekültek megjelenését követően megbízta Szalai Jánost az egyházmegyei karitás (Pécs Egyházmegyei Caritas Központ) megszervezésével és vezetésével. A formálódó szervezet székhelye a Janus Pannonius utca 4. számú, hajdani kanonoki ház udvari épületei lettek. Már másnap megkezdődött a menekültek befogadása és az adománygyűjtés. Fokozatosan építették ki az irodákat, a plébániai karitászokat és a raktárakat. Rendszeressé váltak a pénz-, ruha- és élelmiszeradományok. Az erdélyi menekültekkel vasárnap délután a Pálos templomban találkozott, elmélkedtek, előadásokat hallgattak a magyar történelemből és irodalomból. Sok esetben alkalmi munkát is tudtak adni a rászorulóknak. Emellett a hazai szegény sorsúak megsegítése is kiemelt feladat volt, továbbá hittanosok, hajléktalanok, szegény sorsúak, romák, cserkészek, határon túliak táboroztatása, (szociális témájú) lelkigyakorlatok szervezése, végül a hallássérült pasztoráció.

Az 1991 és 2001 között dúló délszláv háború újabb menekülthullámot indított el Magyarországra. Ekkor indult meg a segélyek fogadása: az állami segítségnyújtás mellett Németországból, Hollandiából, Dániából, Ausztriából, valamint Svédországból. 10 000 dolláros adományt küldött II. János Pál pápa is.

Szalai János visszaemlékezése ezen időszakra: „...a pécsi karitás újjaszervezése megelőzte az országos karitászt. 1988-ban kaptam Dr. Cserhádi József püspöktől a megbízást a karitás újraindítására, melyre augusztusban került sor. Ez az időpont az erdélyi menekültáradat kezdete volt. Valamit tenni kellett azokért, akik életük kockáztatásával jöttek Magyarországra. Sajnos, 1988 végéig, ha elfogták, visszatoloncolták őket. Ez a helyzet csak 1989-ben változott meg. A karitás működött és fogadta őket: pénzt adtunk, alkalmi munkát szereztünk, élelmiszert és ruhát osztottunk, programokat, tájékoztató előadásokat szerveztünk számukra.”

1994 júliusában elindította az ingyenesen terjesztett *Karitás Újság*ot (lásd: 10. kép), amely összekötő kapocs kívánt lenni a plébániai karitászcsoportok között. A lap 1997 decemberéig negyedévente jelent meg.¹⁰⁹

10. kép. A Karitás Újság első és utolsó számai¹¹⁰

1994-től a pécsi egyházmegye nélkülözői, szegény sorsú lakosai számára népkonyha, sokgyermekes családoknak élelmiszercsomagok, rendszeres tízórai a nélkülöző iskolás gyerekeknek, az elszegényedett bányászcsaládok megsegítése, karitás-óvoda működtetése, és szenvedélybetegeket gondozó központ – csakhogy szerteágazó karitatív tevékenységből morzsákat felvillantsunk. Aktív szervezője lett a különféle továbbképzéseknek: így az Alapfokú Szociális Tanfolyamnak, a Családpasztorációs Tanfolyamnak, az emelt szintű szociális asszisztens-képzésnek. A Karitás munkájáról rendszeresen számolt be a *Dunántúli Napló* hasábjain, itt tette közzé a felhívásokat az egyes adománygyűjtésekre.

¹⁰⁹ Az újság eleinte 1000, majd 1995-től 3000 példányban jelent meg. Szerkesztője Gábori Imréné tanárnő, tördelő Dr. Diófási Ildikó volt.

¹¹⁰ A lap számai megtalálhatók a Pécsi Egyházmegyei Könyvtárban.

Szalai János 2001. augusztus 15-én vonult nyugdíjba, de papi hivatását (lelkipásztori kisegítés) ameddig egészségi állapota engedte, tovább folytatta. 2006 júniusában ünnepelte pappá szentelése 60. (gyémántmise), 2011 júniusában pedig 65. évfordulóját (vasmise). Édesanyja 1989-es halála után a Jókai Mór utca 34. szám alatti lakásukban maradt, de a Karitás házban (utcafronti nyugati szárnyban) is volt lakása. Utolsó hónapjait pedig a Szent Lőrinc Gondozóházban töltötte, ahol lelkipásztorként működött lakótársai között.¹¹¹

Munkásságáért számos elismerésben részesült az évek során: 1992-ben *Pro Communitate Pécs* elismerést kapott,¹¹² amelyre a hozzá megszokott szerénységgel eképpen reagált: „Az elismerés nem nekem szól, a »Pro Communitate« az egész szervezetet és az abban aktívan tevékenykedő embereket illeti meg.”¹¹³ 2001-ben „Pécsi Cigányságért” díjat vehetett át a Pécs Városi Cigány Kisebbségi Önkormányzattól a cigányság körében végzett kiemelkedő és áldozatos munkájáért.¹¹⁴ 2002-ben és 2005-ben az *Év Szociális Segítője* kitüntető címet adományozta neki Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának Támogatási Közalapítványa.¹¹⁵ 2009-ben Pécs Város Napja keretében adták át neki *Pécs Város Szociális Díját*.¹¹⁶ 2010-ben a Pécsi Egyházmegyei Katolikus Caritas Alapítványtól a kuratóriumban végzett munkájáért részesült díszoklevélben.¹¹⁷ Karitatív munkáját 2012-ben a *Caritas Hungarica-díjjal* ismerték el.¹¹⁸

11. kép. Az idős teológus Szalai János¹¹⁹

¹¹¹ A család korábbi lakásai: Pécs, Mandula utca 29. és Pécs, Vak Bottyán u. 83.

¹¹² H. Zs.: A város kitüntetettjei – Pro Communitate – Dr. Szalai János. In: Új Dunántúli Napló, 1992. szeptember 2. 9.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Pécs, 2001. március 29.

¹¹⁵ Pécs, 2002. szeptember 1.; 2005. szeptember 1.

¹¹⁶ Pécs, 2009. szeptember 1.

¹¹⁷ Pécs, 2010. június 24.

¹¹⁸ Budapest, 2012. október 6.

¹¹⁹ A kép forrása: H. Zs.: A város kitüntetettjei – Pro Communitate – Dr. Szalai János. In: Új Dunántúli Napló, 1992. szeptember 2. 9.

Szép és gazdag könyvtárat hagyott hátra, amelyben személyes dokumentumai mellett egy 19. századtól a családban öröklődő imakönyv, gépelt önéletrajza, valamint gimnáziumi „izenője” is megtalálható volt. Jelenleg a Pécsi Egyházmegyei Könyvtár rendezés alatt álló különgyűjteményei között található. Személyes iratai, fényképei a Pécsi Egyházmegyei Levéltárba kerültek.¹²⁰

Dr. Szalai János életének 92., áldozópapságának 69. évében 2015. május 18-án hunyt el Pécssett. Temetése június 4-én volt a Pécsi Központi Temető Szent Mihály kápolnájában. Sírja ma a kápolna kriptájában van: édesanyja és húga mellett nyugszik. A Katolikus Karitás 2021. június 23-án ünnepelte megalakulásának 90., pécsi csoportja pedig újjászervezésének 30. jubileumát. Ennek kapcsán emléktáblát avattak dr. Szalai János tiszteletére a Janus Pannonius utca 4. szám alatti épület homlokzatán. Dr. Szalai János élete és munkássága méltó példája a végtelen alázat, odaadás, a hihetetlen munkabírás, a szerénység, valamint az Isten szolgálatában a másokért való szünni nem akaró tenni akarás egy személyben való megtestesülésének. Csaknem 40 éves tanári szolgálata alatt csendes, példamutató, fáradhatatlan, de végtelenül következetes, szigorú és pontos vezetője volt a kispapoknak, és a pécsi teológiai tanfolyam résztvevőinek. Irigylésre méltó nyelvtudása révén közvetítőjévé vált a II. vatikáni zsinat szellemében felnövő papi hivatások gondozásának már a gimnáziumi tanulmányoktól kezdve. Személye a katedrán és a mindennapi életben is a mély hit szimbóluma volt.

Két anekdota Bíró László tábori püspöktől Szalai János életéből, amely kivételes személyiségét is maradéktalanul körvonalazza:

1/ A Győri Szemináriumban az egyik kispap boldogan ment oda Bíró László kispaptársához, hogy elújságolja: Szalai János atya megdicsérte őt. Kis idő múlva Bíró László beszélgetésbe kezdett János bácsival, aki megemlítette neki ezt az esetet: – *Lacika, nagyon megszidtam a paptársadat!* – Tehát olyan szeretettel fedte meg tanítványát, hogy ő azt dicséretnek vélte.

2/ Szalai atya a legbosszúsabb pillanataiban csak végigsimított a homloka felett a nem létező haján, és csak ennyit mondott: – *Tücsök-bogár!*¹²¹

¹²⁰ Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

¹²¹ Az anekdotákat Bíró László püspök úr osztotta meg a hallgatósággal Szalai János emléktáblájának avatóünnepségén. Ezúton is köszönöm Püspök Atyának a segítségét, amely által még jobban megismerhettem János atya személyiségét.

IRODALOM

Rövidítések

PEL Pécsi Egyházmegyei Levéltár

PEMK Pécsi Egyházmegyei Könyvtár

Források

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Reálgimnáziumának értesítője az 1933–34. iskolai évről. Közli: Kiss Albin. Pécs, 1934.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Reálgimnáziumának értesítője az 1934–35. iskolai évről. Közli: Kiss Albin. Pécs, 1935.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1935–36. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1936.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1936–37. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1937.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1937–38. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1938.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1938–39. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1939.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1939–40. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1940.

A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos-Gimnáziumának értesítője az 1940–41. iskolai évről. Közli: Kühn Szaniszló. Pécs, 1941.

A Pécsi Egyházmegye schematismusa 1972. Pécs, 1972.

Pécsi Egyházmegyei Levéltár – Dr. Szalay János (1923–2015) hagyatéka (PEL V.B.35)

TÓTH Sándor (1973): Lelkiélet, tudás, szolgálatkészség. Célok és feladatok a győri Hittudományi Főiskolán. In: Új Ember, 1973. március 18. 6.

Írások Szalai Jánosról

Aki az igazságra tanított sokakat. Elhunyt dr. Szalai János Atya.
<https://pecsiegyhazmegye.hu/hirarchivum/705-aki-igazsagra-tanított-sokakat-elhunyt-dr-szalai-janos-aty-a> [2021. 05. 08.]

BÍRÓ László (2003): Papok nevelője. In: Új Ember, 2003. július 13. 8.

BÍRÓ László (2006): Újmisések odaadó indítója. Szalai János tanár úr köszöntésére. In: Új Ember, 2006. július 9. <https://archiv.katolikus.hu/ujember/Archivum/2006.07.09/0802.html> [2021. 05. 08.]

Dr. BOROSS Géza (1971): Szalai János: Igehirdetés és liturgia. In: Theologiai Szemle 1971, 1–2. szám. 54–56.

ELMER István (2001): „Bizalommal tért haza mindenki.” Beszélgetés Szalay János teológiai tanárral. In: Új Ember, 2001. november 11. <https://archiv.katolikus.hu/ujember/Archivum/2001.11.11/0702.html> [2021. 05. 08.]

H. Zs. (1992): A város kitüntetettjei – Pro Communitate – Dr. Szalai János. In: Új Dunántúli Napló, 1992. szeptember 2. 9.

SZALAI János: Önéletrajz [Gépirat] Pécs, s. a., 2 p. (PEMK – Szalai János hagyaték (1923–2015))

SZALAI János (pap). [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_J%C3%A1nos_\(pap\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szalai_J%C3%A1nos_(pap)) [2021. 05. 08.]

‘Szalai János’ In: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szalai.html> [2021. 05. 08.]

Szalai János fontosabb írásai

Szerzőként:

SZALAI János (1970): Igehirdetés és liturgia I. A karácsonyi ünnepkör. Szent István Társulat, Budapest.

SZALAI János (1970): Igehirdetés és liturgia II. A húsvéti ünnepkör. Szent István Társulat, Budapest.

SZALAI János (1970): Igehirdetés és liturgia III. Szentháromság ünnepétől ádventig. Szent István Társulat, Budapest.¹²²

Társszerzőként:

BÁN Endre – FARKAS Lajos – GOJÁK János – HEVENESI János – HORVÁTH Lajos – HORVÁTH Lóránt – KELEMEN Vendel – KERESZTES Szilárd – KOVÁCS József – LŐRINCZ Imre – MÉSZÁROS Károly – SEREGÉLY István – SÓLYMOS Szilveszter – SZABÓ Gyula – SZALAI János

¹²² http://www.ppek.hu/konyvek/Szalai_Janos_Igehirdetes_es_liturgia_I_III_1.pdf; http://ppek.hu/szit-pdf/Szalai_Janos_Igehirdetes_es_liturgia_III_facsimile.pdf A háromkötetes mű liturgikus papi segédkönyv a II. vatikáni zsinat elrendelte új liturgikus rend szerint. Korszerű „kerygmaticus” igehirdetési anyagot nyújt.

– VÁRNAGY Antal (összeáll.) (1975): A II. Vatikáni Zsinat tanításai. A zsinati döntések magyarázata és okmányai. Budapest.

HEVENESI János – BRÜCKNER Ákos – HORVÁTH Lóránt – POPRÁCZY Ernő – RÉDLY Elemér – SZALAI János – VÁGHY István (összeáll.) (1981). Akik Krisztus követségében járnak. Budapest.

Szerkesztőként:

SZALAI János (1975): Kinyilatkoztatás. Hittudományi Főiskola.

BODA László (1980): Erkölcszociológia I–IV. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

ELŐD István (1980): Vallás és vallásosság. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

ELŐD István (1980): Egyháztan. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

KONCZ Lajos (1980): A Krisztus-esemény. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

SZÁNTÓ Konrád (1980–1981): Egyháztörténelem I–IV. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

TOMKA Ferenc – HORVÁTH Lóránt (1980): Gyakorlati teológia. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

BOLBERITZ Pál (1982): Bölcsellettörténet II. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

SZEMÉLYI József (1982): Egyházjog I–II. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

TOMKA Ferenc (1982): Evangelizáció. Gyakorlati teológia II. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

KONCZ Lajos (1982): Kinyilatkoztatás és hit. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

Szerkesztő – lektorként:

ELŐD István [1974–1976]: Dogmatika. I–IV. [Budapest.] (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

SÓLYMOS Szilveszter – GÁL Ferenc (1981): Ökumenizmus. Budapest. (Katolikus Teológiai Főiskolai jegyzetek)

SIMONNÉ PALLÓS PIROSKA: MEHMED NUR-EDDIN. ERŐDI BÉLA SZEREPE A TÖRÖK–MAGYAR KAPCSOLATOK ÉPÍTÉSÉBEN

Erődi Béláról

Erődi Bélát barátai, ismerősei csak efendimnek szólították és „*Szelam aleikummal*” köszöntötték. Törökországban való tartózkodása idején a Mehmed Nur-Eddin (A hit fényessége) nevet kapta. „*No, hiszen, vagy te szép török, efendim, semmiféle szokásod nincs olyan, ami török voltodra emlékeztetne*” – évődtek vele barátai. „*Dehogyan nincs!*” – mondta ilyenkor – „*Hazudni nem tudok, amit megígérttem, szentnek tartom, az igazságért kész vagyok meghalni, s mivel a próféta az igazhívőknek megtiltotta a borivást, hát én – bort sem iszom!*” (TÖRS, 1877: 295–296)

Erődi Béla 1846. április 19-én született Szászrégenben, Erdélyben. (Születésekor a család még a Harrach családnevet használta.) Elemi iskolai tanulmányait szülővárosában végezte. A nyughatatlan, kalandokat kereső kisdíák nyelvek iránti rendkívüli vonzalma már akkoriban megmutatkozott. Évtizedek múlva Erődi egy vele készült interjúban úgy emlékezett, hogy törökül is Szászrégenben kezdett tanulni odavetődött vándordervisektől, s az idő tájt, úgy 10 éves korában alakult ki Kelet iránti vonzalma is.

Középiskolába Marosvásárhelyen, Gyulaféheváron és Kolozsváron járt. A nyelvek iránti érdeklődése a gimnáziumi évek alatt csak fokozódott. Másodikos gimnazista korában megtanult franciául, majd olaszul és angolul, harmadikban pedig a héber nyelvvel kezdett ismerkedni. Tagja volt iskolai önképzőköröknek, verseket írt, angolból, franciából, németből fordított. Kelet iránti érdeklődése nem lankadt, sőt erősödött. Annyira rajongott a keleti világért, hogy második gimnazista korában gyalog elindult Törökországba. Egy napi gyaloglás után azonban visszafordult, de álmát nem adta fel, csak későbbi időkre halasztotta a megvalósítását. (TÖRS, 1877: 295–296)

A kolozsvári érettségi vizsgákat követően színészzel próbálkozott. E tervéről azonban hamar lemondott. Budapestre ment, s beiratkozott az egyetemre, ahol igen nagy lendülettel vetette bele magát a török nyelv tanulásába. Egy esztendeig Vámbéry Ármin tanítványa volt (1867).

Vámbéry javaslatára és ajánlásával Erődi 1868-ban elutazott Isztambulba, ahol nyelvtudását fejleszthette, tökéletesíthette. Két évet töltött Törökországban, nyelvek tanításából és tolmácsolásból tartotta fenn magát, ill. a *Hazánk* c. lapnak küldött tudósításaiért

kapott tiszteletdíjából. (TÖRS, 1877: 295–296) Isztambulban hosszabb ideig egy néven nem ismert, felvilágosult és európai látókörű pasa fiai mellett is nevelősködött. Erődi nagyon megszerette a törököket, „*kiket nem keresztül szaladó turisták módjára, hanem évekig a köztük való lakás, velük élés után ismert meg, alaposan meggyőződött szép és nemes jellemükről, becsületes gondolkodásukról.*” (TÖRS, 1877: 295–296) Az ott töltött két esztendő alatt megtanult perzsául, arabul és újjörögül is.

Törökországi tartózkodása idején sokat utazott. 1868-ban a Balkán-félszigeten és Egyiptomban, 1869 tavaszán pedig a ruméliai vasútépítő társaság tolmácsaként az Oszmán Birodalom albánok és macedónok lakta területein tett utazást. Az ott szerzett élményeit, tapasztalatait megosztotta a magyarországi újságolvasókkal is. Figyelme sok mindenre kiterjedt. Így, tapasztalatai alapján, a törökellenes bolgár szimpatizáns Kanitz Fülöp¹²³ balkáni utazásairól készült munkáit is részint helyreigazító, részint kiegészítő jegyzetekkel tette közzé 1877-ben a Vasárnapi Újság több számában.

1870-ben hazatért, s egyéb kötelezettségeinek teljesítése mellett folytatta megszakított egyetemi tanulmányait. A klasszika és modern filológia mellett földrajzzal és keleti nyelvekkel foglalkozott. Mindeközben különböző lapokban folyamatosan tette közzé a törökökről szóló ismeretterjesztő írásait, néprajzi és irodalmi témájú tanulmányait és perzsa költemények fordításait. (1871-ben jelent Pesten *Keleti gyöngyök* címen Omar Khayyam perzsa költő verseinek magyar fordítása, kiegészítve a költő életrajzával. 1872-ben és 1873-ban ugyancsak a fővárosban jelent meg két kötetben *Hafiz dalai* címen Hafiz perzsa költő műveinek fordítása.)

1873-ban Erődi tanári képesítést szerzett magyar s görög nyelv- és irodalomból, majd 1875-ben a török, perzsa s magyar nyelv- és irodalomból doktori fokozatot. Időközben tekintélyes tanár vált belőle, s nevét megismerték a tudományos közéletben is. A Petőfi Társaság¹²⁴ alapításakor rendes tagjává választotta. Tagja volt a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságnak is. (ERŐDI, 1883: 41) 1874-től 1882-ig a Földrajzi Társaság titkáraként is tevékenykedett. Ez idő alatt a Balkán-félszigetre vonatkozó dolgozataival hívta fel magára a figyelmet, példaként említhetem *Montenegró* (Földrajzi Közlemények, 1876), *A Balkán-*

¹²³ A Balkán Kolumbuszaként számon tartott pesti születésű, majd osztrákká lett Kanitz Fülöp Félix (Félix Phillip Kanitz, 1829–1904) térképei, illusztrációi, útleírásai mára feledésbe merültek. Elsők között végzett az Európa számára addig teljesen ismeretlen bolgár területeken topográfiai, néprajzi, történelmi és régészeti kutatásokat. Az összegyűjtött megfigyeléseiből állt össze a háromkötetes *A dunai Bolgárország és Balkán* című hatalmas monográfiájának utolsó, térképes kötete. Az 1877–1878-as orosz–török háborúban az orosz vezérkar az ő térképeit használta. (Gjurov Viktor nyomán.)
<http://www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/1998/9825/balkan/balkan.html>

¹²⁴ A Petőfi Társaság (1876–1944) a Petőfi-kultusz terjesztése és a magyar szépirodalom nemzeti szellemben való művelése céljából alapított egyesület volt. Pályázatai költői művekkel gazdagították az irodalmat.

félsziget irodalma (Földrajzi Közlemények, 1877), *A Balkán-félsziget a berlini congressus után* (Földrajzi Közlemények, 1879) című munkáit. Tagjai közé választotta a Történelmi Társulat is.

Az 1870-es években, különösen az 1877-es orosz–török háború idején, tevékenyen részt vett a Törökországgal szimpatizáló magyarországi mozgalmakban. 1877-ben a nyarat ismét Törökországban töltötte. 1878-ban megjelent a *Gyakorlati török nyelvtan* c. munkája. E nyelvkönyv több kiadást megért. A szerző így írt könyvéről: „Tíz évvel ezelőtt Vámbéry Ármin úr vezetése mellett kezdtem tanulni a török nyelvet, hogy azt elsajátítsam, Törökországba utaztam, hol éveken át kizárólag a cél érdekében tartózkodtam. A török fővárosban tett tanulmányaim után, mint török tolmács, beutaztam a Balkán-félsziget egy jelentős részét, s a török nyelvismereteimet újakkal szaporítottam. A nyelvtanomban foglalt anyagot közvetlenül a nép körében sajátítottam el, a hű kiejtést és a nyelv kifejezéseit tekintve hitelesnek és megbízhatónak tekintem művemem. A feldolgozást tekintve azon voltam, hogy az egész nyelvtant felöleljem, s azt lehetőleg egyszerű és könnyen felfogható gyakorlati alakba öntsem. Arab betűk helyett magyar átírást használtam. Aki a nyelvet ennek alapján megtanulta, az könnyűszerrel fogja az arab jegyeket is elsajátítani. (...)”¹²⁵

1881-ben merőben más irányt vett pályája. Távol a pezsgő budapesti élettől, Fiumében elvállalta a fiumei állami főgimnázium igazgatását. Erődi Béla fiumei tartózkodása idején másodszorra is megjelent *Gyakorlati török nyelvtana* (1882), és elkészült magyar–török szótárának kézírata. Megírta Mikes Kelemen életrajzát a *Magyar Helikon* számára (1882). *Rózsáskert* címen fordította magyarra s jelentette meg a 13. századi perzsa költő, Seikh Muszliheddin Szádi bölcs tanácsainak, erkölcsi leckéinek gyűjteményét. (A mű több kiadást megért, s Erődi fordítása olyan sikeres volt, hogy a későbbi kiadásoknál a szöveget csupán a megváltozott helyesírás miatt kellett korrigálni.) Erődi nemzetközi elismertsége is növekedett, tagja lett az isztambuli Görög Filológiai Társaságnak (1884). (ERÖDI, 1885: 30)

1888 decemberében kinevezték a kolozsvári tankerület főigazgatójává. Rövid kolozsvári tartózkodása idején jelent meg *Földosztó Feridun* (1889) valamint *Zál és Rudabe* (1890) címmel Firduszi műveinek magyar nyelvű kiadása.¹²⁶ Pályája a rövid erdélyi kitérő után Budapesten folytatódott és ott is zárult le. Egy nagyon tevékeny, mozgalmas élet után Erődi

¹²⁵ Dr. Erődi Béla hirdeti „Gyakorlati török nyelvtan” c. könyvét. Irodalom és művészet rovat. In: Vasárnapi Újság. 1877. március 4. XXIV. évf. 9. sz. 139. Kiegészítésként: Erődi ingyenes nyelvtanfolyamot indított a Köznevelési Egyesület épületében. Tanfolyamát elsősorban diákok, tanárok, tudósok, írók látogatták. Megjegyzésként: a neves orientalista, Germanus Gyula is Erődi tankönyvéből kezdett törökül tanulni.

¹²⁶ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Magyar Elektronikus Könyvtár. Hungarológiai Alapkönyvtár. mek.oszk.hu/03600/03630/html/

Béla 73 évesen ment nyugdíjba (1919). Érdeklődése az 1920-as években a turanizmus felé fordult.

Erődi nem volt turkológus, sem orientalista, „csak” rajongásig szerette a törököket, Törökországot és a Keletet. Mindent tudni akart a török mindennapokról, a keleti világról. Közemberekkel, államférfiakkal, papokkal, dervisekkel, tudósokkal ismerkedett, akik beavatták a törökök életébe, s bevezették a török és a perzsa költészet világába. Írásai elevenségének titka a nyitottság és érdeklődés, a sok utazás, a világlátottság, a témérdek közvetlen élmény és tapasztalat volt.

A Vasárnapi Újságról

A *Vasárnapi Újság* a magyarországi ismeretterjesztő sajtó első és reprezentatív, európai mércével mérve is kiemelkedő lapja volt. Közel 70 évig jelent meg (1854–1921). A lap szerzőit és munkatársait jó ízléssel válogatták meg a mindenkori szerkesztők. Neves írók, jeles szakemberek írtak a lapba (Arany János, Jókai Mór, Vámbéry Ármin, Herman Ottó, Ballagi Aladár).

A *Vasárnapi Újság* nagyon gazdag tartalmú lap volt. Szépirodalmi írásokat, útirajzokat, ismert emberek életrajzát, ismeretterjesztő írásokat, gazdálkodáshoz szükséges ismereteket, a társadalom- és természettudomány új eredményeit tette közkinccsé, s érzékenyen reagált a világ eseményeire is. Erről az egyes rovatok címei is árulkodnak: „Élet- és jellemrajzok”; „Történeti cikkek, régiségek”; „Hazai tájleírások, népviseletek, építészeti művek”; „Nép- és országismeret”; „Természeti tudományok, ipar és gazdaság”. Mindent olvasmányosan, jól érthetően fogalmaztak meg, így a nemzet széles rétegeihez juttatták el a híreket, az újdonságokat, a nagyvilágról szóló színes ismertetőket.

A lapot gazdagon illusztrálták. Kezdetben külföldről vettek át fametszetű képeket, később magyarországi rajzolók, fametszők egész sora – például Pollák Zsigmond és jeles művészek, így Barabás Miklós, Lotz Károly – dolgoztak a *Vasárnapi Újság* számára, sőt Jókai Mór is készített rajzot a lapnak. A fotográfia fejlődésével és terjedésével a rajzolók szerepét aztán átvették a fényképészek.

Rendkívüli érdeklődés kísérte a lapot, s az évek múltával Magyarországon addig soha nem ismert létszámú olvasóközönséget teremtett meg.

A *Vasárnapi Újság* Törökország iránti érdeklődése – ahogy a magyar társadalomé is – folyamatos, ám hullámzó volt. Háborús évek idején (balkáni konfliktusok, orosz–török háborúk) különösen magasra csapott a törökök iránti kíváncsiság, szimpátia, a törökökkel való

érzelmi azonosulás. A tudományos érdeklődés azonban lankadatlanak tűnik, s ez nyomon is követhető az újság oldalain.

Írások a török világról

Erődi Béla törökországi élményeinek és török témájú tanulmányainak parányi részét, valamint a különböző lapokban megjelent írásai töredékét önálló munkaként *Török mozaik* címmel először 1875-ben tárta az olvasóközönség elé. A kötetben megjelenő írások témája rendkívül változatos.

Nehéz lenne felsorolni Erődi tudományos, illetve tudományos ismeretterjesztés céljából írt értekezéseit, cikkeit. Szinnyei József életrajzi lexikonjában az olvasható, hogy több százra megy azon dolgozatok száma, amelyeket a keleti életről (hadsereg, oktatás, színház, portrék, építészet, mindennapi élet stb.) és irodalomról különböző lapokban közzé tett. Sokat írt a *Hazánk*, a *Külföld* és az *Új világ* című lapokba, tudósítója lett a *Fővárosi Lapoknak*, a *Vasárnapi Újságnak*, a *Honnak*. Török, perzsa és újjörög nyelvről való fordításait a *Figyelőben* és a *Koszorúban* jelentette meg. Azonban felsorolni is nehéz lenne azokat a lapokat, folyóiratokat, amelyek megjelentették írásait, tanulmányait, fordításait.

Ízelítőül néhány török témájú, a *Vasárnapi Újságban* közölt írás címe Erődi Bélától: *Török színészet* (1870. február 27., március 6.); *A bolgárok vallás- és nevelés-ügye.* (1870. március 13.); *Kirándulás Ruméliába. I. Rodosztóban* (1870. november 13.); *Kirándulás Ruméliába. II. Átkelés a Balkánon* (1870. november 20.); *Kirándulás Ruméliába. II. Átkelés a Balkánon* (1870. november 27.); *Törökország hadereje* (1870. december 4.); *Nevelés- és tanügy a törököknél* (1870. december 18.); *Török igazságszolgáltatás* (1871. január 8.); *A bolgár nép babonái* (1871. július 9., július 16.); *A bolgár nemzeti egyház és előharcosai* (1871. augusztus 27.); *Vezeklő dervisek* (1871. november 26.); *A Kaukázus lakói* (1871. december 31.); *A Kaukázus népei* (1872. március 24.); *II. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona sírja* (1876. január 23.); *A bolgár nők* (1876. március 5.); *A hárem élet* (1876. június 18.); *Hamálok* (1876. június 11.); *A török válság főszereplői* (1876. június 25.); *A török kormány oszlopai* (1876. július 2.); *A dunai török sereg* (1877. január 21.); *A bolgárok földjén* (1877. február 25., március 4., március 11., március 18.); *Tahir bej. A Corvinák hozója* (1877. április 29.); *Török vendégeink* (1877. május 6.).

Természetesen nem csak Erődi tollából születtek Törökországgal, a birodalomban élő török és nem török népek életével kapcsolatos írások. Eleinte a legtöbb cikk a szerzők nevének megjelölése nélkül jelent meg, de a későbbiekben gyakran felbukkant pl. Sámi Lajos neve. Továbbá nagy számban jelentek meg Törökországról szóló könyvek, melyeket

különböző könyvkiadóknál már az 1850-es évektől folyamatosan jelentettek meg egykori emigránsok, utazók, kutatók, akik élményeiket, tapasztalataikat osztották meg a kíváncsi olvasókkal (Egressy Gábor, Arany László, Spitzer Henrik, Márkus István, Tóth Béla, Lukács Gyula, később Kúnos Ignác stb.).

1877

A magyar–török kapcsolatokat ekkor már több mint másfél évszázad óta nem árnyékolják konfliktusok. A magyarok hálával gondoltak Törökországra a vesztett szabadságharc következtében földönfutókká vált katonák, polgári menekültek befogadásáért, s a „közös ellenség” (Oroszország) képzele is közel hozta egymáshoz a két országot. A birodalom területén jelentkező konfliktusokban Magyarország lakossága a nem török népek ellenében a törökökkel való érzelmi azonosulást hangsúlyozta.

Az 1877-es esztendő különösen gazdag volt eseményekben a két ország kapcsolata terén. Az év legelején magyar fiatalok küldöttsége tett tisztelegő látogatást Isztambulban. A látogatás apropóját az előző évek eseményei nyújtották: a birodalom konfliktusa a függetlenedni vágyó és Oroszországgal szorosan együttműködő balkáni országokkal. Az 1875 óta zajló harcoknak egyik frontja volt a szerb–török háború (1876–1878), amelyben 1876. október 29-én Djunisnál (akkori magyar átírásban Dzsunis), Közép-Szerbiában az oszmán haderő megsemmisítő győzelmet aratott az orosz önkéntesek által is támogatott szerb hadsereg felett. Ez a győzelem a krími háború egyik veterán parancsnokának, Abdülkerim Nadir pasának (1807–1883) a nevéhez fűződik. A konfliktusból, látszólag, Törökország került ki győztesen, s különösen a „djunisi győzöt”, a szerbek fölött nagy győzelmet arató, Abdul Kerim pasát ünnepelték. Lelkes fiatalok gyűjtést kezdeményeztek a sebesültek megsegítésére, valamint Abdul Kerimnek díszkardra. A Mária Terézia korából származó damaszkuszi pengével ellátott kardot Paholek György fővárosi kardműves tette ajándékozásra alkalmassá. Rajta minden díszítés a török–magyar barátságról, testvériségről mesélt. Az egyik aranyozott vésete a Duna által szétválasztott török és a magyar címet ábrázolta, föléje pedig egy összekulcsolt „*török és magyar kéz*” került. A két kéz motívuma a kard markolatán megismétlődött.¹²⁷ Az ajándékot Isztambulba vivő pesti, kassai, kolozsvári, pécsi fiatalokból álló küldöttség az ifjúság nevében ment, de az ország üdvözlétét vitte.

Az 1877-es esztendő egyik legnagyobb figyelmet kiváltó eseménye Magyarországon (és Európában is) az Oroszország és Törökország között 1877 áprilisában kirobbant véres háború

¹²⁷ Sz. n.: Abdul Kerim díszkardja. In: Vasárnapi Újság, 1877. január 14. 24. évf. 2. szám. 25–26.

volt. A vég kezdetét előre jelezte a konstantinápolyi konferencia (1876. december 23. – 1877. január 20.), amelyen hat nagyhatalom – Anglia, Németország, Franciaország, Oroszország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország – képviselői fogalmaztak meg ajánlásokat a török kormánzatnak a balkáni kérdés rendezését illetően, amelyet azonban a török fél visszautasított. A konferencia egyben azt a célt is szolgálta, hogy a török hadsereget megállítsa Szerbiában, s elejét vegye egy újabb török katonai győzelemnek. Némi iróniával és színházi hasonlattal élve azt lehetne mondani, hogy e találkozón Törökországra osztották a hős szerepét, Oroszországra a fő intrikusét (bár erre a szerepre mások is szerződtek volna szívesen), Ausztria lett a bohóc, Magyarország a szende lány, aki mindig a hősbe szeret bele, s ha kell, meghal vagy zárdába vonul.¹²⁸ A valóság azonban más volt, komoly diplomáciai erőfeszítés folyt egy olyan súlyos háború megakadályozása érdekében, amelyben Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia seregei összeütköztek volna. Ez vezetett a budapesti ún. titkos konvencióhoz (1877. január 15.), amelyben az Osztrák–Magyar Monarchia szabad kezet adott az oroszoknak a Balkán-félsziget keleti felén, s ígéretet tettek, hogy Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában befejezik akcióikat. (BALANYI, 1920: 89–104) A nemzetközi diplomácia néhány kérdést megoldott, de Oroszországot a háborútól nem tudta eltéríteni.

Az orosz–török háború 1877 áprilisában megkezdődött mind az Al-Dunánál, mind a Kaukázusban. A *Vasárnapi Újság* saját tudósítóját küldte a fő hadszíntérre, Bulgáriába, s így naprakész hírekkel szolgálhattak a lap olvasóinak. (Megjegyzem, magyar fotográfusok végig fényképezték a háború eseményeit.) A bulgáriai török lakosság és a török katonák szenvedése ismét mély empátiát keltett a magyar népben.

A Corvinák visszaajándékozása

A megrázó események árnyékában azonban a magyar kultúrtörténet egy emlékezetes momentumára is sor került: 1877 áprilisának végén egy török küldöttség érkezését jelezték, élén a szultán szárnysegédjével, Tahir bejjel. Felbecsülhetetlen értékű „ajándékot” akartak eljuttatni Magyarországra, a 16. században a mohácsi csatát követően Isztambulba elvitt Corvinákat. Az 1876. augusztus 31-én, a Balkán-válság közepén, trónra lépett szultán, II. Abdülhamid így akarta viszonzni a magyarok kiállítását a nehéz időkben Törökország mellett.

A visszaajándékozási ceremóniát alaposan végig gondolták Budapesten. A fővárosban nagy előkészületek történtek arra, hogy Musztafa Tahir bej szultáni szárnysegéd fogadtatása a

¹²⁸ JUNIUS BRUTUS (1877): Elromlott végű tragédia. In: *Vasárnapi Újság*. 1877. január 7. 24. évf. 1. szám. 11. Továbbá: JUNIUS BRUTUS (1877): Minek hossza-vége nincs. In: *Vasárnapi Újság*. 1877. január 14. 24. évf. 2. szám. 27.

lehető legfényesebb legyen. Mindenáron ki akarták fejezni a törökök iránt érzett rokonszenvet, és érzékeltetni akarták annak az eseménynek a súlyát, jelentőségét, hogy visszakerülnek Magyarországra „*egy nagy király műemlékei*”. Vidéki városokból is jelentkeztek küldöttségek, a főváros közgyűlése pedig egyhangúan elhatározta, Tahir bej a főváros vendége lesz, s Budapest nevében fogadják. Az egyetemi ifjúság – mivel a Corvinákat a pesti Tudományegyetemnek küldték – szintén bizottságot alakított, amelyhez csatlakoztak fővárosi polgárok is. Pulszky Ferencet választották elnökévé, mely bizottság aztán külön csoportokba tömörülve a vendégek fogadására gyűjtést kezdeményezett.

A küldöttség látogatását azonban nem mindenki fogadta örömmel: a birodalomban és az országban élő szláv népek, s ennek jelét is adták. Sokan politikai tüntetésektől tartottak, sőt maga a kormány tagjai sem tudtak megnyugtatóan választ adni arra, hogy a nemzetközi diplomáciai protokoll idevonatkozó szabályait hogyan alkalmazzák a török uralkodó megbízottjával, Tahir bejjel szemben. Ezzel párhuzamosan mindenféle hírek keltek szárnyra, így az, hogy Tahir bej Bécs kikerülésével szándékozik a magyar fővárosba utazni, vagy, hogy egy utasítás szerint a Triesztbe érkező Tahir bejnek Bécs felé kell vennie az útját. (Az igazsághoz hozzátartozott, hogy az új szultán trónra lépését követően ez volt az első magas szintű küldöttség, s a diplomácia szabályai szerint érthető lett volna, ha a szárnysegéd megérkezését követően tiszteletét teszi Bécsben, a közös külügyminisztériumban. Az Oszmán Birodalom követsége is Bécsben működött, Budapesten csak főkonzulátus volt.) Ez utóbbi lehetőséggel, mármint a közvetlen Bécsbe utazással, számoltak is a fiatalok, ezért eltervezték, hogy egy száztagú küldöttséget menesztenek Budapestről Bécsbe, hogy Tahir bejnek megköszönjék az ajándékot, s meghívják a magyar fővárosba. Nem bíztak semmit a véletlenre. Egy négytagú küldöttséget utaztattak Triesztbe, hogy már a hajóból való kilépéskor üdvözölhessék a rangos vendéget.

A bizottság Budapesten folytatta az előkészületeket a szárnysegéd-bej fogadására. Intézkedtek, hogy az ország határánál s a vasúti állomásoknál mindenütt üdvözlők várják. A fővárosba való bevonulásához hintókról, bandériumról, egyletek részvételéről, zöld-vörös kokárdás rendezőkről gondoskodtak. Megtervezték a fáklyásmenetet, felkérték Erődi Bélát, hogy tartson török nyelven beszédet, megrendelték a lakomát, a díszelőadást a Népszínházban, és egyéb ünnepeket. A miniszterelnök is fogadást tervezett Tahir bej tiszteletére, s úgy képzeltek, Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter majd az egyetemi könyvtár egyik termében veszi át tőle a Corvinákat.

Az előkészületek közben aztán érkezett egy távirat Isztambulból, Ali Suávitól, a török főiskolák (felsőoktatási intézmények) igazgatójától, amelyben tudatta, hogy a magyar ifjúság

látogatásának viszonzására a török tanulók küldöttsége elindult Várnán keresztül Budapestre. Az ő illő fogadásukra is készülni kellett, ezért gyorsan szállást foglaltak, és szervezni kezdték a fejedelmi fogadást.

Április 19-én éjszaka Tahir bej Triesztbe érkezett. Reggel fogadta az odautazott magyar küldöttséget, s tudatta velük, hogy egy újabb utasítás értelmében azonnal Bécsbe utazik. A magyar küldöttség is vele tartott. Budapesten tanácstalanok és bizonytalanok lettek, hiszen nem tudhatták, hogyan tovább. Időközben ugyanis az a hír is felröppent, hogy az isztambuli diákok utazása is elmarad, ám ez hamisnak bizonyult.¹²⁹

Török vendégek Budapesten

A török vendégek végül az Al-Duna irányából érkeztek meg április 29-én. A látszólag civilekből álló küldöttség magyarországi fogadásánál Erődi Béla segítette a magyarok és a törökök közötti kapcsolattartást. A vendégeket a *Vasárnapi Újság* hasábjain is ő mutatta be az olvasóknak.¹³⁰ (ERŐDI, 1877: 257) Tahir bejjel kezdte a sort. Őt művelt, széles látókörű, alapos történelmi és társadalmi ismeretekkel rendelkező katonáembernek írta le. Tahir bej tanulmányait Konstantinápolyban kezdte, majd Párizsban tökéletesítette. Tagja volt a szultáni testőrségnek, aztán alezredesi rangban egy katonai iskolában lett tanár, majd a szultán szárnysegédje lett.

A Budapestre érkező diákok vezetője a nagy befolyással rendelkező üzbég sejk, Szülejmán efendi (Seyh Süleyman Efendi), a kisázsiai tekkék (derviskolostorok) és jótékonyági intézetek felügyelője volt. Magáról annyit árult el Erődinek, hogy fiatalon került Konstantinápolyba, tanulmányai befejeztével nevezték ki az üzbég tekke sejkjévé. Érdekeltek a tudományok, és sokat utazott. Négy nyelven beszélt: törökül, perzsául, arabul és csagatájul. Ez utóbbira különösen büszke volt, ugyanis e nyelvet tartotta kapocsnak a magyar és a török nyelv között.¹³¹ Sejk Szülejmán efendi személye és az üzbég kolostorok a török kutatókat is foglalkoztatják. A *Tarih ve Toplum* című folyóirat 1992. áprilisi számában Azmi Özcan jelentetett meg egy rövid dolgozatot a sejkről (*Özbekler tekkesi postnişini. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi bir „double agent” mı idi?*), illetve két részes tanulmány született az üzbég kolostorokról. Ti. az üzbég kolostorokat tartják a török hírszerzés központjainak, s a cikk szerzője a sejket is kettős ügynöknek véli. A Török Birodalom fennmaradásában nagy

¹²⁹ A Corvinákat... Mi újság? c. rovat. In: Vasárnapi Újság, 1877. április 22. 24. évf. 16. szám. 252–253.

¹³⁰ Tahir bej portróját Pollák Zsigmond rajzolta meg.

¹³¹ ERŐDI Béla (1877): Török vendégeink. In: Vasárnapi Újság, 1877. május 6. 24. évf. 18. szám. 275. Az újság címlapján (273. o.) a sejk portróját hozta a lap. Az eredeti fénykép Borsos, Doctor és Varságh műtermében készült, a rajzot Pollák Zsigmond készítette. Továbbá: ERŐDI Béla (1877): Török vendégeink. In: Vasárnapi Újság 1877. május 13. 24. évf. 19. szám. 290–291.

szerepet tulajdonítanak a vándordervisek tevékenységének.¹³² Érdekességként megjegyezném, hogy a 19. század közepén és második felében népszerű úti célpontjuk lett Buda, Gül Baba sírja.

És itt tennék egy kitérőt. Ez idő tájt dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában könyvtárszolgaként egy üzbégi származású, a csagataj (çağataj) nyelvet tudó dervis, a sok néven ismert Szadik mollah. Vámbéry Ármin közép-ázsiai útjáról hozta magával, pontosabban Szadik Khívában csatlakozott Vámbéryhez kísérőül. (A történet csak Vámbérytől ismert, a későbbiekben minden feldolgozás a világhírű orientalistára hagyatkozik.) Szadik magyarországi tevékenysége eléggé homályos, ám a források szerény mennyisége nem is teszi lehetővé az alaposabb feltárást. Az tudott, hogy ő is járta az országot, megfordult Komárom környékén, egyesek szerint Bécsig is eljutott, s előfordult, hogy hónapokra, évekre eltűnt. Vannak, akik tudományos jelentőséget tulajdonítanak pesti működésének. Egy tény: Budenz József, Sziládi Áron és a többi, török nyelvekkel foglalkozó kortárs nyelvész két lábon járó szótárként „használta” – ahogyan a korban ismerték – Vámbéry tatárját. Szadik mollah átültette çağataj nyelvre Arany János *Rege a csodaszarvasról* című költeményét. A fordítás nyomtatásban soha nem jelent meg, a kéziratot az MTA kéziratára őrzi. (Nyelvtudomány 4-r 147/2.)

Visszatérve a török vendégek vizitjéhez: Erődi a küldöttség többi tagját is bemutatta, így Hodsa Mehemmed efendit, a jog és logika tanárát, Huszni (Hüsznü) bejt, a török képviselőház tagját, Mehemmed Mukhlisz efendit, a galata-szeraji líceum igazgatóját, Ahmed Fazil efendit, a török magánjog tanárát, Abdul Baki bejt, Mehemmed Tevrik efendi újságíró, Raif bejt. A küldöttségnek tagja volt még hét szoftának tartott diák. (Valójában nem voltak azok, csak a lakosság tartotta őket annak.) Közülük néhányan a Mekteb-i Sultani egyenruháját viselték, és mindannyian kitűnően beszéltek franciául. A szoftákról röviden annyit, hogy jogot, bölcséletet és vallástant tanultak eltérő ideig (2-10 év). Széles ismeretekkel rendelkeztek, s tanulmányozták a nyugati nyelveket és figyelemmel kísérték a tudományos világ legújabb eredményeit is. Régen nagy szerepet játszottak Isztambul politikai életében, ám a vizsgált időszakban látszólag csak tétlen szemlélői voltak az eseményeknek.¹³³ Erődi egy írásában felemlített egy szoftát, aki segítette abban, hogy megismerje a perzsa költészetet, Hafiz, Fuzuli, Galib, Dede, Fazil, Baki és mások költeményeit.¹³⁴

¹³² Yrd. Doç. Dr. Nilgün Dalkesen közlése. Muğla Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Türkiye.

¹³³ Uo. 262–263.

¹³⁴ Uo. 262–263.

A hivatalos Magyarország nem vett tudomást a török küldöttség budapesti látogatásáról, a lakosság lelkesedése azonban mindezt feledtette. A török vendégek fogadtatásáról érzékletes leírást adott a *Vasárnapi Újság*. Képekkel gazdagított tudósítást közöltek a vendégek bevonulásáról:

„BUDAPEST vasárnap óta folyton ünnepel. Vendégek vannak körében, kiket a szeretet hozott ide, a barátság, a testvéri vonzalom érzete, s kik itt baráti rokonszenvet és oly fogadtatást találtak, minő csak önkényt jöhet s minőt lehetetlen volna megrendelni hivatalosan. A főváros sok fényes fogadást és lelkes örömet látott már; de a milyen a török vendégek üdvözlése volt, olyat csak nagy időközökben és nagy események közepette tud följegyezni egy-egy ország fővárosa krónikájába. Maguk a keleti fényhez szokott törökök is nem egyszer mondták, hogy „álmodni sem mertek volna ilyen fogadtatásról, a toll azt leírni nem tudja s a nyelv görcsöket kap, ha azt elbeszélni megpróbálja.”¹³⁵

Mi is történt e néhány nap alatt?¹³⁶

A magyar ifjúság januári látogatását viszonzotta a konstantinápolyi küldöttség. Üdvözlésükre táviratok és tömegek érkeztek Budapestre. *„A fővárosi ezernyi tömegekhez érkeztek a vidéki küldöttségek. A harsány éljenek orgonájához hozzá csatlakozott a távírda, mely még a külföld városaiban élő magyarok köszöntését is meghozta az ország szívébe. És ez nem gyermekjáték, vagy üres demonstráció”* – idézett a *Vasárnapi Újság* egy bécsi lapot. A sok ellentmondó hír után, melyek a konstantinápolyi küldöttség jöveteléről, s Ruszcsuból (ma Russe, Bulgária) való megérkezésükről szóltak, április 27-én lett bizonyossá, hogy valóban jönnek, sőt két nap múlva Budapesten lesznek. A polgári és ifjúsági bizottság alaposan előkészítette fogadásukat. Az útba eső állomásokat keleti irányban is sorra értesítették a vendégek érkezéséről.

Amint a küldöttség magyar területre ért, onnan kezdve mindenütt szíves fogadtatásra talált. Az őszinte rokonszenv kellemesen hatott a vendégre. Csak kevés kényelmetlen momentum árnyékolta be az utazást. Versec közelében valaki rálőtt a robogó vonatra. Az utasok nem érzékelték a lövést, és arról sem volt tudomásuk, hogy Temesváron a katonai parancsnokság megtiltotta az üdvözlésre kivonult tömegnek, hogy a pályaudvarra menjen. Ám mire a vonat megérkezett, az emberek elárasztották a vasútállomást. Szegeden volt az első pihenő, ha

¹³⁵ ERŐDI Béla (1877): Török vendégeink. In: *Vasárnapi Újság*, 1877. május 6. 24. évf. 18. szám. 273–275.

¹³⁶ Sz. n.: A török küldöttség Budapesten. In: *Vasárnapi Újság*, 1877. május 6. 24. évf. 18. szám. 281–283. A fejezet ezen írás alapján készült.

ugyan pihenhettek a vendégek. Mindenki a tenyerén akarta őket hordozni. Április 28-án éjjel érkeztek, s 29-én hajnalban folytatták útjukat Budapestre.

A fővárosban plakátok és hírlapok hirdették a török vendégek érkezését. A vasárnapi politikai lapok vezércikkében üdvözölték Tahir bejt, annak ellenére, hogy már hazafelé tartott.

Április 29-én borult, de kellemes időjárás volt. Kíváncsi és lelkes tömeg özönlött a vasútállomáshoz, ellepte a hosszú és széles Váci utcát, a Deák teret, a Deák utcát és a Hungária szálloda környékét. Az ablakok és az erkélyek tömve voltak.

Déli fél 12-kor érkezett meg a vonat a 15 vendéggel, Szalay Imre képviselővel és Lukács Gyulával (ő vezette az ifjúság Konstantinápolyban járt küldöttségét), akik Ruzscsukig mentek a küldöttség elé.¹³⁷ Az első üdvözlő beszédek a vonaton hangzottak el: egy a polgárok nevében, majd egy diák, Tankó Sámuel pedig (törökül) az ifjúság nevében szólt. A szónoklatokra Mehemed efendi törökül válaszolt. S ezzel a momentummal megkezdődött dr. Erődi Béla tolmács szerepe. Ami azonban azután történt, ahhoz tolmácsra nem volt szükség, nevezetesen a tömeg rokonszenvének kifejezéséhez. Az ünneplést, amit Tahir bejnek szántak, a konstantinápolyi küldöttség kapta.

A vendégeket kocsikra ültették. Elöl bandérium lovagolt, s aztán a kocsik következtek, mindegyikben egy-egy vendég ült, s a vendéglátó bizottság két tagja. Csak az első kocsiban volt két vendég: Szülejman sejk és Mehemed efendi hodzsa. Keleti jellegű, sötét színű arcukat arany szegélyű fehér turbánjuk és festői öltözetük még inkább kiemelte. Amerre elhaladtak, tömegek tolongtak a kocsik körül, harsogó üdvözlésük visszhangzott. Az ablakokból kendők lobogtak. A vendégek mélyen meg voltak hatva, s homlokukra és szívükre tett kézzel viszonzták az üdvözlést, ami egyetlen pillanatra sem csöndesült el, s mikor a Hungária szállodához értek, még egyszer felzúgott.

A Hungáriában volt a vendégek szállása, a szobák ablakából a Duna-partot és Buda pompás panorámáját csodálhatták. Ott ismét üdvözlés, bemutatás és tisztelgés várt rájuk. A kései ebédet a vendéglátó bizottság körében fogyasztották el, majd alkonyat felé az Orczy-kertbe kocsiztak az Atlétikai Club előadására. Az utcán, amerre jártak, mindenütt nagy tömeg köszöntötte őket.

Április 30-án a program a különböző testületek és vidéki küldöttek tisztelgésével kezdődött. Minden a törökök iránti rokonszenvet fejezte ki a válságos időben. Táviratok is sűrűn érkeztek az ország minden szegletéből. A küldöttek pedig a fogadtatás minden

¹³⁷ Szalay Imre országgyűlési képviselő, somogyi földbirtokos kötetbe foglalta az utazás történetét. SZALAY Imre (1877): Török vendégeink elé Ruzsukig és velük vissza Pestre. Kaposvár.

mozzanataról tudósították az otthoniakat. A reggeli az Erzsébet tér díszes kioszkjában volt zene mellett s pohárköszöntések közepette. Innen Borsos, Doktor és Varságh műtermébe vezették őket, ahol fényképet készítettek róluk.¹³⁸

E napon volt az ifjúság által rendezett fogadás a Hungária szálló magyar és török lobogókkal és címerekkel feldíszített, üveggel fedett udvarán. Az eseményen a fiatalok mellett sok képviselő is megjelent. Amint a vendégsereg megérkezett, Rác Pali zenekara a török indulót, majd a Rákóczi-indulót játszotta, aztán Berkes zenekarával felváltva muzsikáltak. A vendégek díszbe öltöztek. A három pap színes kaftánban és fehér turbánban, a többiek fején fez, rajtuk fényes gombú sötét kabát. A tanulók gallérijára arany betűkkel hímezték: „*Mekteb-i – Sultani*”, azaz császári iskola. Az öregek (mint sejk Szülejman) nem ittak bort, vízzel koccintottak.

Az áldomások sorát báró Kaas Ivor képviselő, mint a vendéglátó bizottság elnöke nyitotta meg, francia nyelven éltette az uralkodót és a szultánt. A törökök homlokukat érintő kézmozdulattal fogadták a köszöntéseket s mormogó „*haj-haj*” közbeszólással fejezték ki tetszésüket.

Erődi a vendégekre, elsősorban Szülejman sejkre mondott pohárköszöntőt. Szavaira Huszni bej, drinápolyi képviselő válaszolt. Irányi Dániel franciául a török hadsereg győzelmére ürítette poharát, s megjegyezte, hogy ha a hivatalos diplomáciának vannak rendes és rendkívüli követői, akkor van a népnek is. A magyar ifjúság küldöttsége hűen képviselte Magyarországot Konstantinápolyban, és a török vendégek is hű tolmácsai a két nemzet között meglévő barátságnak.

Egymást követték a szónoklatok, felváltva éltették egymást s a két nép testvériségét. Raghib bej francia nyelven arról is szólt, hogy a török fegyverek az oroszok ellenében az emberi jogokat és a haladást védik. „*Ha győzünk, a magyar nemzet osztozni fog örömünkben, mert e győzelem a szabadság és népjog győzelme lesz annak ellensége fölött, ha elveszünk, tudjuk, és érezzük, hogy önök siratni fogják egy hősi nemzet hősen elvérzett fiait, kik meghaltak inkább, hogysem idegen zsarnokságot tűrjenek*” – zárta mondandóját, majd Kossuthot éltette. Mire a tósztok elfogytak, éppen eljött az a pillanat, hogy a török vendégek és kísérőik a Népszínházba induljanak. A zsúfolásig megtelt színházba lépő vendégeket éljenzés és „*çok yasa*” (mert ezt megtanulta mindenki) felkiáltás fogadta. A darab főszereplője, Soldosné a második felvonásba egy alkalmi üdvözetet is beleszólt: „*Eszerint*

¹³⁸ A fénykép születésének történetét Farkas Zsuzsa is elmeséli *Embermásoló. Borsos József festőművész fényképeinek története* c. könyvében (Magyar Fotográfia Múzeum, Kecskemét, 2009).

aki itt van szofta, Az isten hozta.” A közönség felugrált, tapsolt, éljenzett, aztán Soldosnének zajos ovációtól kísérve még kétszer ismételnie kellett a dalt.

Május első napja zuhogó esővel virradt föl, s ilyen is maradt egész nap. A vendégek azonban nem hátráltak meg, több közintézményt is meglátogattak. Először a Nemzeti Múzeumba mentek, ahol Pulszky Ferenc és Rómer Flóris fogadták a küldöttséget s vezették őket végig a különböző osztályokon. A vendégeknek sok kérdésük volt, a sejk megjegyzéseinek tolmácsolása nem kis teendő volt Erődi számára.

A múzeumból a képviselőházba mentek. Ott Kovách László háznagy volt a fogadó, s elvezette őket az ülésterem elnöki emelvényel szemközt levő karzatára, ahol, mikor beléptek, homlokukat érintve, tiszteletteljesen foglalták el helyüket. A megfelelő pillanatban érkeztek, éppen Földváry Mihály indítványozta, hogy az országgyűlés mondjon köszönetet Abdul-Hamid szultánnak a Corvinák visszaajándékozásáért. Így hallhatták, hogy az egész ház zajosan éljenezte a kezdeményezést, s hogy annak elfogadására egytől egyig fölállt a képviselőház minden tagja.

A képviselőház után a Műegyetemre majd a Tudományegyetemre látogattak. Mindkét helyen a rektorok voltak a vendéglátók: Stoczek József és Laubhaimer Ferenc. A délelőtti program utolsó helyszíne az egyetemi könyvtár és a vegytani intézet volt.

Délután a polgárság ebédjén vettek részt a Hungária szálló nagytermében. A főúri körök, a Nemzeti Kaszinó, vagy a Lloyd-társulat itt sem képviseltette magát. Jelen volt azonban a főváros hatóságától Kamermayer Károly polgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester és több tanácsos. Természetesen e lakoma fő eseményeit is a pohárköszöntők képezték. Gelléri Szabó János az uralkodót, Mátyus Arisztid a szultánt éltette. Királyi Pál köszöntőjében arról beszélt, bár Törökország határai mentén ágyuk dörögnek, mégis eljöttek Magyarországra, hogy a Konstantinápolyban átvett kézszorítást viszonzják. Mehemed efendi a törökök engesztelhetetlen ellenségéről szólt, mely most is népszabadság címe alatt indított háborút, pedig Lengyelországot *„vértengerben fojtotta meg”*, és a Kaukázus mohamedánjain a legborzasztóbb kegyetlenségeket követte el. A törökökkel együttérző testvérnemzetre, a magyarokra ürítette poharát.

Két költemény is született a vendégek tiszteletére. Az egyiket Tóth Kálmán pohárköszöntésül el is szavalta.

Mi van itten? Magyar kalpag, török fez...

No, most itten egyszeriben csata lesz;

Soká így volt..., de már megjött az eszünk,

Többé olyan bolondságot nem teszünk,

Bizony isten nem teszünk!

(részlet)

Jókai Mór a török kultúrára és szabadságra emelte poharát, s azt kívánta, hogy azok a nemzetek, melyek Törökország népességét alkotják, a közös szabadság, a közös művelődés alapján ismerjék meg azt a földet, mely eddig szülőföldjük volt, ezután pedig szeressék úgy, mint hazájukat. Béke idején munkájukkal, harc idején szívük vérével védjék meg a közös hazát.

Raghib bej a magyar uralkodót és parlamentet éltette: *„Mi tiszteljük a vallásszabadságot; mi tiszteljük mások szabadságát; nekünk van alkotmányunk. Kérdem önöket, elmondhatja-e ezt magáról azon ország, mely egy hazug zászlóval kezében tör ellenünk?”*

Resad bej francia nyelven szólt az ünneplőkhöz, és a magyar nemzetre, *„az elnyomott és fenyegetett vitéz nemzetek barátjára”* emelte poharát, *„ki lelke mélyéből gyűlöli az orosz, mert azt a barbár zsarnokság képviselőjének tartja, ki elnyelni törekszik egész Európa szabadságát.”*

A lakoma után országgyűlési képviselők tisztelegtek a sejknel. Azután Huszni bejt, a török parlament tagját látogatták meg. Gulner Gyula képviselő mondott üdvözlő szavakat. Huszni bej válaszában kiemelte, hogy ők érzik s tudják, hogy sokat hibáztak, sokat vétkeztek, de most felnyílt a szemük; a török parlament és 35 millió oszmán nevében mondja, hogy a magyar nemzet sohasem fogja szégyellni a barátságot, melyet a török iránt érez. A török parlament nevében, melytől megbízást kapott, üdvözli magyar képviselőtársait, ennek nevében nyújt baráti kezet, s fogadja, hogy sohasem lesz okunk szégyellni e kézszorítást.

Este a Nemzeti Színházba látogattak. A törökök már az előadás megkezdése után jelentek meg a páholyokban, s lett is azonnal harsogó köszöntés, percekig tartó taps.

Május 2-án végre kiderült az idő, igazi kiránduló idő lett. Dél előtt Budán voltak a török vendégek, a régi dicsőség helyén. Megtekintették a hajógyárat, a Margitszigetet, s imádkoztak Gül Baba sírkápolnájánál.

Még dél előtt meglátogatták Ráth Károly főpolgármestert, és megnézték az új városházat is. Huszni bej Földváry Mihály és Mocsáry Lajos képviselőket kereste fel, néhányan Vámbéryval találkoztak.

A nap további részében még két vendégségbe voltak hivatalosak, a Tornaegylet bemutatójára és az *„írók és művészek thea-estélyére”*.

Az Író és Művész Körben Hatala Péter, a társaság alelnöke arabul szólt a vendégekhez. (A Korán nyelvét a törökök közül is csak a képzettebbek beszélték.) A kör tagjai nagyszámmal jelentek meg a fogadáson, köztük sok nő. Nagy mulatságot szerveztek. Népdalokat énekeltek török és magyar nyelven, gazdag vacsorát szolgáltak fel, majd éjféltájban Türr tábornok megkezdte a csárdást a magyar menyecskeruhába öltözött híres színésznővel, Soldosnéval. A magyar lányoknak és asszonyoknak a török fiatalokat is sikerült táncba vinniük.

Május 3-án többfelé tettek látogatást. Szulejman sejk és Huszni bej a képviselőház elnökénél, Ghyczy Kálmánnál és Somssich Pálnál tisztelegtek, majd meglátogatták az Akadémiát. Ott Pulszky Ferenc, Vámbéry Ármin és Fraknoi Vilmos fogadta őket. Megnézték a képtárat, a nagytermet, a könyvtárat, és Vámbéryval hosszasan elbeszélgettek. Szulejman sejkeknek különösen egy török nyelven írt történelemkönyv ragadta meg a figyelmét, melyet Vámbéry az 1850-es években fedezett fel valamelyik konstantinápolyi bazár poros lomtárában. Nem kevésbé érdekelte Szulejman sejket Vámbéry „*Dsaggatai nyelvtana*”. A látottak fölötti örömet megörökítendő, sebtében török nyelven költeményt írt, és azt az akadémia emlékkönyvébe bejegyezte. E költemény magyar fordításban így hangzik:

Oh ég, szövetségeseink hazáját virítsd fel!

Magyar és ozmán nemzetit mindig virítsd fel!

Határát túllépni merészlő ellenségnek soha ne adj hatalmat!

A rárontott muszkát bárhol tipord el!

Az emlékkönyv e versen kívül a látogatók kézírását is őrzi.

A nap folyamán az izraelita rabbijelöltek küldöttsége is felkereste a vendégeket, hogy kifejezzék a törökök iránti rokonszenvüket.

A délután egy részét látogatásokkal töltötték. Aztán kikocsiztak a Városligetbe, s megnézték az állatkertet Serák Károly igazgató vezetésével, majd részt vettek a Nőképző Egylet majálisán. Este a Hungária szálló termében rendeztek tiszteletükre táncvigalmat. A mulatság előtt a küldöttség tagjai közül páran a Nemzeti Kaszinóban adott vacsorán jelentek meg, ahol Pulszky Ferenc és Vámbéry Ármin mondott köszöntőt.

Május 4-én, pénteken, török ünnep lévén, a vendégek a délelőtt nagy részét a szállodában töltötték. Később tisztelgőket fogadtak, előbb az egyetemi ifjúság küldötteit, később a Mérnök és Építész Egyesület képviselőjében megjelenteket. Az utóbbiak az egylet kiadványait ajándékozták a „Mekteh-i Sultani” könyvtárának. A törökök ellátogatták az Athenaeum nyomdába is.

Délben az országgyűlési képviselők lakomája volt az Európa szállóban. Oda a képviselőkön kívül csupán a küldöttség tagjait hívták meg. Ezt az ebédet pártkülönbség nélkül rendezték. Utoljára maradt az 1848-as honvédek küldöttségének (volt honvédtisztek s a honvédmeház aggastyánjai) tisztelgése.

Este még elmentek a Népszínházba, ahol a *Csikós* című népszínmű volt műsoron. Előzetesen úgy állapodtak meg, hogy az előadást nem nézik végig, hanem 9 óra előtt eltávoznak, mert akkorra maradt a fáklyásmenet, mely a program szerint a Széna térről indult az Európa szálló elé.

Május 5. az elutazás napja. Reggel 7 órakor indultak vonattal Velencébe, hogy Brindisin át visszatérjenek Isztambulba.

A sok meghívást, amelyeket vidéki városokból kapott, a küldöttség nem fogadhatta el, egyrészt mert nem bírták erővel, másrészt mert siettek a visszatéréssel. Távozásuk után még sokáig témát adtak a sajtónak, s a városi legendák is még sokáig ébren tartották a törökök újkori bevonulását. Különösen sejk Szülejmán verselési kedvét elevenítették fel gyakran. Álljon itt tőle két alkalmi alkotás.

*Óh török! magyartól el ne válj!
Barát örüljön, ellen dögöljön,
Abdul-Kerim pasa kardja
Lesz, mely a muszkát vagdalja;
Válságos perczben elválunk,
De ügyünk szent, mint igazságunk.¹³⁹*

Másik költeményét Nagykanizsán jegyezték le:

*Oh Isten e két testvért,
Mint czukrot tejjel vegyítéd,
Áldd a török testvérét,
Áldd Árpád nemes népét.
(részlet)*

¹³⁹ Török vendégek... Mi újság? c. rovat. In: Vasárnapi Újság, 1877. május 13. 24. évf. 19. szám. 299–300.

Sőt hamarosan népdal is keringett a Dunántúlon a törökök látogatásáról. Az ismeretlen dallamú népdal így hangzik:

*„Lefelé van a Dunának folyása,
Török szofták jöttek rajta, csók jása!
Hozott isten a szép magyar hazába,
A töröknek minden magyar barátja.*

*Abdul Kerim törököknek vezére
Felkötötte diszkardját az övére:
Annyi áldás szálljon az ő kardjára,
A hány ezer átok a vad muszkára.*

*Török császár bátorítja seregét,
Hogy védje meg vérével is szent ügyét.
Török császár, azt izenjük mi neked,
Hogy ha kell, hát harczolunk is melletted.”¹⁴⁰*

Erődi Béla nemcsak részt vett az izgalmas és programokkal telezsúfolt hét minden mozzanatában elejétől végig, hanem végighallgatott minden beszédet, minden pohárköszöntőt, és különféle nyelven tolmácsolta azokat, magyarból, franciából törökre és törökből vissza. Ő volt mindenütt a fáradhatatlan, figyelmes és nélkülözhetetlen kapocs. Minden beszéd és felszólalás után felé fordult minden figyelem. Nem volt kis feladat, folyvást szónoki pátoossal kellett beszélnie. Jól megállta helyét, lelkesedése töretlen maradt.

Erődi Béla *Çok Jasa* címmel a látogatásról emlékkönyvet állított össze,¹⁴¹ valamint megírta a Törökországba került kódexek történetét. A török küldöttség körüli szolgálataiért Törökországtól megkapta a Medzsidie érdemrend harmadik fokozatát.¹⁴²

¹⁴⁰ Népdal kering már a dunán-túl a török küldöttség magyarországi útjáról. Mi újság? c. rovat. In: Vasárnapi Újság. 1877. május 13. 24. évf. 19. szám. 300.

¹⁴¹ A kötet 2001-ben törökül is megjelent Yilmaz Gülen fordításában s az MTA gondozásában. A kötethez az előszót Dávid Géza írta.

¹⁴² A Medzsidie-rendet Abdul Medzsid (1823–1861) alapította. Legalsóbb foka az ötödik osztályú volt, melyet – akár csak a negyediket – mellre tűzve jelvény alakban viseltek. A rend egy sugárzó csillagot ábrázolt, középen félholddal, fölötte kis csillaggal. A mező vörös színű volt, a csillag sugarai és a többi díszítés ezüstből vert. A felsőbb osztályokat nyakba akasztva viselték. „Népszerű” kiténtetés volt. Vasárnapi Újság. 1877. XXIV. évf. 4. szám. 56.

A törökök harmincöt Corvinát küldtek vissza. A szultán, II. Abdul-Hamid (1876–1909) minden egyes példányt beírással és saját kézjeggyével látott el. Az egyik török szöveg a következő: „*Kanuni Szultán Szulejman khan hazretlerinin zamanlarindan berii Topkapu szeraji humajuni kitabkhanesinde mahfuz bulunan kitablardandir.*” E sorok magyar fordítása következő: „*A törvényhozó Szultán Szulejman khán ő felsége ideje óta a topkapui császári palota könyvtárában őrzött könyvek közül való.*”

A másik szöveg átírásban a következő: „*Devlet Oszmanie padisahi sevketli Abdul Hamid khan szani hazretlerinin Madsarisztan darulfunununa hedijeleridir. Fi 1294. Rebbi ül evvel 25-indsi gününde.*” Magyarul: „*Az oszmán birodalom padisahja, a felséges II. Abdul Hamid khán ő felsége Magyarország tudományegyetemének adott ajándéka. 1294. (1877.) Rebbi ül evvel 25-én.*” (A szövegrészeket természetesen az oszmánli nyelvet kiválóan ismerő Erődi Béla írta át latin betűkre és fordította le magyar nyelvre.)¹⁴³

Az alább felsorolt könyveket hozta magával a szultán szárnysegédje: 1. *Vitruvius Candidius*; 2. *Aristoteles, Aegidius Romanus*; 3. *egy munka, mely a jegyzékben Traite sur le mouvement-nak van nevezve*; 4. *Suetonius Imperatorjai*; 5. *latin grammatika*; 6. *Plutarch Aristidese*; 7. *mythologia*; 8. *Albertus Magnus könyve az ásványokról*; 9. *Aelius Spartacus, Aemilius Probus*; 10. *grammatika*; 11. *Terentius vígjátékai*; 12. *Simon Pannoniensis: Sanationis*; 13. *Pompejus*; 14. *Cicero*; 15. *az ifj. Plinius Panegyrikona*; 16. *sebészettan*; 17. *Julius Caesar: De bello gallico et hispanico*; 18. *a római császárok korabeli írók gyűjteménye*; 19. *Clementinus*; 20. *Simon Panuensis Synonymái*; 21. *Speculum humanae salvationis*; 22. *Theophrastus növénytana*; 23. *Tertullian irata Marcio ellen*; 24. *Tacitus*; 25. *Silius Italicus*; 26. *Eusebius: Paratio evangelica*; 27. *egy kézirati biblia*; 28. *vallásos könyvek*; 29. *Quintus Curtius: Alexander*; 30. *Dante Divina Comediája*; 31. *Aristoteles Politikája*; 32. *Eusebius Krónikája*; 33. *Historiographus*; 34. *egy hajózási munka*; 35. *Cicerónak Verres elleni beszéde.*¹⁴⁴

Tahir bejt azonban nem lehetett Budapesten köszönteni, mert nem engedték a magyar fővárosba. Valójában, Andrassy Gyula közös külügyminiszter akadályozta meg magyarországi útját, kerülendő különböző külpolitikai bonyodalmakat (FODOR, IVANICS ÉS SUDÁR, 2011: 423), és a háborús idők miatt is időszerűtlennek tartották látogatását.¹⁴⁵

¹⁴³ ERŐDI Béla (1877): A szultán ajánló sorai a Corvinákon. In: Vasárnapi Újság, 1877. május 27. 24. évf. 21. szám. 327. Ugyanebben a számban Dr. Czobor Béla képekkel illusztrálva pontos leírást adott a kódexek tartalmáról és állapotáról (323–327).

¹⁴⁴ Sz. n.: Mik azok a Corvinák? In: Vasárnapi Újság, 1877. április 22. 24. évf. 16. szám. 249.

¹⁴⁵ Tahir bejt... Mi újság c. rovat. In: Vasárnapi Újság, 1877. április 29. 24. évf. 17. szám. 268.

A Corvinákat már korábban, 1877. április 25-én Bécsben, a Külügyminisztérium épületében Falcon efendi bécsi török konzultól egy hivatalnok vette át. Budapestre szállításukról báró Wenckheim Béla király személye körüli miniszter gondoskodott. A budapesti átvételnél Pulszky Ferenc, Laubhaimer Ferenc rektor és Ráth Károly főpolgármester volt jelen. A Corvinák első útja a Tudományegyetem könyvtárába vezetett. Néhány nap elteltével, óriási érdeklődéstől kísérve, a Nemzeti Múzeumban állították ki azokat.¹⁴⁶ A visszaadott nemzeti kincset jelenleg az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárában őrzik.

IRODALOM

BALANYI György (1920): A Balkán-probléma fejlődése a Parisi Kongresszustól a világháború kitöréséig 1856–1914. Franklin Társulat, Budapest.

ERŐDI Béla (szerk.) (1883): Programma del Regio Ung. Ginnasio Superiore di Stato in Fiume dell' anno scolastico 1882–83. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume.

ERŐDI Béla (szerk.) (1885): A fiumei m. kir. Állami főgymnasium értesítője az 1884–85-iki tanévről. Stabilimento Tipo-Litografico di E. Mohovich, Fiume.

ERŐDI Béla (1877): Tahir bej. A Corvinák áthozója. In: Vasárnapi Újság, 1877. április 29. 24. évf. 17. szám. 257.

FARKAS Zsuzsa (2009): Embermásoló. Borsos József festőművész fényképeinek története. Magyar Fotográfia Múzeum, Kecskemét.

FODOR Pál – IVANICS Mária – SUDÁR Balázs (2011): Magyarok oszmán és török szemmel. In: Magyar Tudomány 2011/172, 4. szám. 416–424.

KOVÁCS Sándor Iván (2001): Batu kán pesti rokonai. Vámbéry és tatárjai, Csagatai Izsák. Kalligram Kiadó, Pozsony.

SZABOLCSI Miklós (főszerk.) (1985): A magyar sajtó története. II/1. 1848–1867. Az abszolutizmus első szakaszának sajtója. 1849–1859. IX. Enciklopédikus közművelődési lapok. I. fejezet. A Vasárnapi Újság (1854–1921). Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZALAY Imre (1877): Török vendégeink elé Rustsukig és velök vissza Pestre. Jeteles Herman nyomdája, Kaposvár.

SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. MEK. Hungarológiai Alapkönyvtár. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> [2021. 08. 06.]

¹⁴⁶ A Corvinákat... Mi újság c. rovat. In: Vasárnapi Újság, 1877. április 29. 24. évf. 17. szám. 268.

TÖRS Kálmán (1877): Erődi Béla. In: Vasárnapi Újság. 1877. május 13. 24. évf. 19. szám.
295–296.

**V. MOLNÁR LÁSZLÓ: NAGYVÁRADI DÉKÁN, PÉTERVÁRI REKTOR ÉS
IGAZSÁGÜGYI ÁLLAMTITKÁR. ADALÉKOK BALUGYÁNSZKY MIHÁLY
KARRIERTÖRTÉNETÉHEZ**

Bevezetés

Az 1769. szeptember 26-án, a Zemplén vármegyei Felsőolšován (a mai szlovákiai Vyšná Olšava), görögkatolikus családban született Balugyánszky Mihályról, akinek döntő szerepe volt az I. Sándor (1801–1825) és I. Miklós (1825–1855) kori orosz modernizációs törekvések előkészítésében, viszonylag keveset tud a magyar és az orosz olvasó egyaránt. Ez főként azzal magyarázható, hogy életének magyarországi szakaszáról szinte kizárólag Tardy Lajos (TARDY, 1954) monográfiája, szentpétervári évtizedeiről pedig csak Tamara Bajcura (BAJCURA, 1971) és Jelena Mihajlovna Koszacsevszkaja (KOSZACSEVSZKAJA, 1971) kutatásai alapján kaphatunk megbízható eligazítást. Sajnos, ez a rendkívül ambiciózus, az ökonómia, a pénzügyek, a jogtudomány és a pedagógia kérdéseiben egyaránt kiváló képességű, az állami élet és a társadalmi viszonyok modernizációját élethivatásának tekintő szakember a magyar és az orosz történészek érdeklődésének látószögéből hosszú ideig kikerült. Más szerzők, mint például Platon Ivanovics Baranov (1882) és Arkagyij Nyikolajevics Fatyjejev (1931) művei pedig napjainkra – szakmai megbízhatóságukat és szemléletüket tekintve – olyannyira elavultak, hogy csak fenntartásokkal használhatóak a kutatók számára.

Jelen tanulmányunkban nem vállalkozhatunk arra, hogy Balugyánszky „két életéről” átfogó képet adjunk, mivel írásunk terjedelmi keretei ezt nem teszik lehetővé. Életművének csak szentpétervári periódusát kívánjuk részletesebben bemutatni, kiemelve azokat a reformjavaslatait, tervezeteit és modernizációs törekvéseit, amelyek a cári birodalom gazdasági, pénzügyi, jogi és oktatásügyi viszonyaira progresszív módon hatottak. Dolgozatunkkal „rehabilitálni” is szeretnénk ezt a rendkívüli személyiséget, akiről a hálátlan utókor méltatlanul megfeledkezett.

Balugyánszky életútja

Életének magyarországi időszakáról – felettebb vázlatosan – szükséges elmondanunk, hogy 1777-től a sátoraljaújhelyi algimnáziumban, 1780-tól a kassai főgimnáziumban, 1782-től az ottani jogakadémián, majd 1786-tól a bécsi egyetem jogi fakultásán tanult. A francia forradalom évében, 1789-ben – Joseph von Sonnenfels (1732–1817) professzor (HOKE, 1991:

44–48) támogatásával – a nagyváradi (a romániai Oradea) jogakadémián a politikai tudományok tanszékére nevezték ki, ahol főként radikális nézeteivel hívta fel magára a Bihar vármegyei hatóságok figyelmét. Barátai, köztük Szentmarjay Ferenc, Szentjóni Szabó László, a Kazinczy-testvérek (Miklós és Dénes), valamint a Szlávy-fivérek beszervezték a Martinovics-féle jakobinus mozgalomba, de a letartóztatást és a vádemelést – az I. Ferenc császár környezetében befolyásos Sonnenfels közbenjárására – sikerült elkerülnie. A titkos rendőrség azonban minden lépését figyelte, részletes jelentéseket készített jogakadémiai előadásairól, és jozefinista nézeteiről.¹⁴⁷ Életét szinte lehetetlenné tette az állandó megfigyelés, amely szakmai karrierjében is gátolta, annak ellenére, hogy 1797-ben a jogtudomány doktora, 1802-ben pedig a jogakadémia dékánja lett. Mégsem elégedett meg ennyivel, a viszonylagos jólét ugyanis nem feledtette vele sérelmeit, új utakat keresett ambiciózus vágyai és nagy ívű tervei megvalósítása érdekében.

Oroszországi események

Időközben fontos változások történtek Oroszországban is: 1801 márciusában, az I. Pál elleni merénylet után, I. Sándor került trónra Szentpéterváron. Az új uralkodó nagy visszhangot keltett intézkedései közé tartozott, hogy kegyelmet adott I. Pál börtönbe vetett áldozatainak, amnesztiában részesítette azokat, akik külföldre szöktek, szabaddá vált a határokon való ki- és beutazás, a külföldi könyvek behozatala, engedélyezte a magánnyomdák működését. Manifesztumaiban, utasításaiban a cár annak az őszinte óhajának adott kifejezést, hogy az autokratikus kormányzás, az önkény helyébe a törvényességet helyezze, és ezáltal Oroszországot elindítsa a reformok útján (BODNÁR, 2000: 47–72; Uő. 2003: 83–99; FJODOROV, 1990: 50–73; HELLER, 1996: 399–421; KÖVES, 1988: 50–66; NIEDERHAUSER ÉS SZVÁK, 2002: 178–205).

Érdekességképpen említjük meg, hogy ezekben az években a cár háziiorvosának tisztét a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (1770–1829) töltötte be, aki korábban rövid ideig a nagyváradi jogakadémia növendéke volt (V. MOLNÁR, 2000: 56–68; 1993: 295–304). Balugyánszky az 1800-as évek elejétől rendszeres levelezésben állt vele, amelyben Orlay nagyon kedvező színben tüntette fel az oroszországi kulturális és politikai változásokat. Azt írta Balugyánszkyknak, hogy a cári birodalomban a professzorok olyan kiváltságokkal

¹⁴⁷ Balugyánszky életútjának magyarországi szakaszáról vázlatos, Tardyval több helyen polemizáló áttekintést ad: CSEKEY, 1957: 326–350. A monográfia írójának választát lásd: TARDY 1958: 348–363. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Martinovics és társainak kihallgatásakor éppen egyik legjobb barátja, Szentmarjay Ferenc (a francia alkotmány magyar nyelvű fordítója) vallott Balugyánszky ellen, de Sonnenfels professzor a hatóságoknál elérte, hogy egykori tanítványa ellen ne emeljenek vádat. A Martinovics-féle mozgalom történetéhez és iratanyagához lásd: BENDA, 1957; BORECZKY, 1977.

rendelkeznek, mint sehol másutt a világon. Ezért megpróbálta rábeszélni a nagyváradi jogakadémiai tanárt, hogy mihamarabb utazzon Szentpétervárra, és egyúttal hazafias érzéseire is hatni kívánt, mivel azzal érvelt, hogy nagy dicsőséget szerezhethet hazájának.

Az oroszországi változásokat a magyar sajtó is egyre kedvezőbb hangon méltatta, amikor hírül adta, hogy I. Sándor egyetemek, főiskolák, jogakadémiák és líceumok létrehozását tervezi. A tudósítások kétségtelenül felkeltették a nagyváradi professzor érdeklődését és segítette döntését az a meghívás is, amit Orlytól kapott Nyikolaj Novoszilcev (1761–1838) gróf, a cár egyik legbizalmasabb tanácsadója felkérésére. A hivatalos meghívás felkínálta számára az újonnan szervezett pétervári pedagógiai főiskola professzori állását. A cári invitálás országos feltűnést keltett idehaza, a magyar sajtóban is megjelent Orly levelével együtt, amelyben felsorolta Balugyánszky várható jogait és járandóságait: „Ezek az előnyök a következők: 1. alezredesi rangfokozat, amelyet elnyersz azután, hogy megérkezel Pétervárra és tanszékedet elfoglalod; 2. örökletes császári nemességet nyersz; 3. javadalmad évi 2000 rubel összeg lesz (egy rubel jelenlegi árfolyama 103 krajcár); 4. meghatározott időn át teljesített, eredményes munka után életed fogytáig évi nyugdíj illet; 5. az özvegy ugyanilyen összegű járadékban részesül holtá napjáig; 6. mindkét nembeli gyermekeid neveltetéséről az állam gondoskodik; 7. amennyiben tárgyadba vágó értékes közjogi munkát adsz ki, a Szent Vlagyimir vagy más, ugyancsak pénzjutalommal egybekötött renddel tüntetnek ki.” (TARDY, 1954: 139; V. MOLNÁR, 2011: 48)

A meghívást elfogadva, Balugyánszky 1803. december 5-én utazott el Nagyváradról, és az országot a Duklai-hágónál hagyta el, majd december végére érkezett meg az Orosz Birodalom fővárosába. (Itt jegyezzük meg, hogy ekkor már nő volt, hiszen 1802-ben házasságot kötött Héger Antónia Anna Júliával, akitől tíz gyermeke született.) 1804. február 4-én kezdte el munkáját a pétervári pedagógiai főiskolán, a politikai tudományok tanszékén. Orly János levelei szerint, Balugyánszkyval együtt több magyar tudós is érkezett: Lódy Péter (a logika és a jog professzora), Kukulnyik László (Balugyánszky kassai iskolatársa, a kísérleti fizika és a jogtudomány professzora), Sztojko-Atanáz (a későbbi harkovi rektor), Fessler Ignác Aurél (lemergi professzor, Péterváron a teológia tanára, az orosz evangélikus egyház szuperintendense) és mások (V. MOLNÁR, 2004: 315–339).

A magyarországi tudósok Oroszországba kerülésével a szentpétervári főiskola professzori kara jelentősen megerősödött, ami elsősorban az intézmény szakmai színvonalában mutatkozott meg. Az egykori nagyváradi tanárt tanítványai rövid idő alatt megszerették, imponáló tudását elismerték és nagyra becsülték. Katedráján elsősorban politikai gazdaságtant

tanított, de tartott előadásokat a kereskedelem- és pénzügyjog témaköréből is, főként Sonnenfels munkái alapján (KOSZACSEVSZKAJA, 1971: 48).

Professzori működésével egyidejűleg az orosz hivatalnoki életben is elkezdődött magasba ívelő karrierje. Pétervárra érkezése után Balugyánszky ugyanis Nyikolaj Novoszilcev gróf vonzaskörébe került, akire nagyon kedvező hatást tett, és mellette – az államügyek területén – tanácsadói feladatot kapott. 1804 áprilisában, cári rendelettel, az I. Péter által létrehozott tizennégy „lépcsős” Rangtáblázat hetedik osztályába sorolták, nem sokkal ezután pedig a Törvényszerkesztő Bizottság II. ügyosztályához is kinevezést kapott mint a pénzügyekkel és az államháztartással kapcsolatos új jogszabályok kidolgozója (MEDEM, 1885: 415–432; DRONOV, 2013: 156–165).

1806 és 1808 között jelentek meg első tudományos munkái Péterváron a „Sztatyisztyicseszkiy Zsurnal” című folyóiratban, amelyben négy tanulmány tulajdonítható neki. Ezekben a cári birodalom gazdasági kérdéseivel foglalkozott, bemutatta az Európában alkalmazott ökonómiai rendszereket, összefoglalta a merkantilisták, a fiziokraták és Adam Smith (1723–1790) tanításait (KOSZACSEVSZKAJA, 1971: 49).¹⁴⁸ Tanulmányaiból egyértelműen kiderült, hogy következetes ellenzője a jobbágyrendszernek, a paraszti jogfosztottság állapotának, valamint a korszerűtlen és alacsony határfokkal működő gazdálkodásnak.

1807-ben a tilsiti békekötés módot adott arra, hogy I. Sándor újrakezdje a napóleoni háborúk által megszakított reformfolyamatot. Legbizalmasabb tanácsadójának Mihail Szperanszkijt (1772–1839), egy pópa fiát tette meg, aki papi szemináriumban nevelkedett, származására nézve nagyon más volt, mint az uralkodó titkos bizottságbeli barátai, de műveltségét tekintve nem maradt el mögöttük, államférfiúi képességei terén pedig felülmúlta őket (SZEKIRINSZKIJ, 1997: 122–124; CHRISTIAN, 1976: 192–212). I. Sándor uralkodása elején ő készítette el a legfontosabb törvényjavaslatokat, a birodalom modernizálására irányuló rendeleteket. A Napóleonnal való erfurti találkozóra (1808) induló cár magával vitte az idegen nyelveket kitűnően beszélő Szperanszkijt, aki figyelmesen tanulmányozta a francia közigazgatási rendszert. Hazatérésük után I. Sándor igazságügyi miniszterhelyettessé nevezte ki, és megbízta őt az állami reformok és az új törvények kidolgozásával (HELLER, 1996: 416–417). Az uralkodó – Szperanszkij mellett – Balugyánszkyt is felszólította, hogy különös figyelemmel a cári birodalom sajátos viszonyaira és fejlődésére, dolgozza ki az első részletes orosz alkotmánytervezetet.

¹⁴⁸ A fiziokraták és a merkantilisták nézeteiről részletesebben: SALIN, 1967; SMITH, 1992.

Szperanszkij reformja az alkotmányos monarchia megvalósítását tűzte ki céljául, amelynek előfeltételét a jobbágyok röghöz kötésének megszüntetése képezte volna. A jobbágyfelszabadítást két lépésben képzelte el: az elsőt a személyi függés felszámolása jelentené, a második a szabad költözés jogának biztosítása, amelynek során a jobbágyot földbirtok nélkül tenné szabaddá. A tervezet szigorúan elválasztotta egymástól a hatalmi ágakat: törvényhozó testületként az Állami Dumát jelölte meg, végrehajtó szervként a neki felelős minisztériumokat, bírói hatalomként pedig a Szenátust, amelynek tagjait a Duma választja. A Szperanszkij-féle tervezetet I. Sándor 1810 januárjában jóváhagyta, majd rövidesen bejelentették a legfőbb hatalmi szerv, az Államtanács megalakulását (EJDELMAN, 1989: 116–122; DIXON, 1999: 247–249), amely ténylegesen 1917-ig működött. Funkcióit azonban jelentősen korlátozták: valójában az uralkodó mellett működő, tanácskozási joggal felruházott szerv lett belőle.

Szperanszkijjal ellentétben Balugyánszky a kétkamarás országgyűlés hívének vallotta magát, és a szenátusból, valamint a képviselőházból parlament létrehozását javasolta. Véleménye szerint az országgyűlés két házának konszenzusos jóváhagyása nélkül törvényt hozni, adókat kivetni ne lehessen. A főhatalom birtokosát (az uralkodót) csupán a törvények szentesítésének joga illetné meg, új rendeletek kibocsátása a kormány hatáskörébe tartozna. (HELLER, 1996: 416–417)

1807-ben – a törvényszerkesztésben tanúsított érdemeiért – I. Sándor briliánsgyűrűt ajándékozott a magyar származású jogtudósnak. 1808-ban választották Balugyánszkyt az Altenburgi Tudós Társaság tagjává, majd még ugyanebben az esztendőben a Törvényszerkesztő Bizottság IV. ügyosztályának elnökévé nevezték ki. Az 1810-es évek elejétől vált bensőségesse Balugyánszky barátsága Mihail Szperanszkijjal, amit az is jelez, hogy ekkor kapta meg az Anna-rend III. osztályát, amivel ötezer rubel jutalom járt. Szintén ebben az évben nevezte ki az uralkodó a balti tartományok ügyeit intéző különbizottságba, amelynek később az elnöke lett. Ugyancsak 1810-ben választotta Balugyánszkyt tagjai sorába a Jénai Ásványtani Társaság is. 1811-ben a Szent Vlagyimir-rend IV. osztályának lovagjává ütötte a cár, amivel örökletes nemességet nyert. Nem sokkal ezután tagja lett a pénzügyminisztérium V. osztályát irányító bizottságnak is, amellyel egyidejűleg háromezer rubel pénzjutalmat kapott. A felsorolt kinevezések, jutalmak és kiváltságok azt bizonyítják, hogy I. Sándor milyen nagyra értékelte kiemelkedő szakmai tevékenységét (FATYJEV, 1931: 89–90). Állami hivatalnoki munkája mellett azonban figyelmet érdemel az is, hogy Balugyánszky nem hanyagolta el tanári, valamint közgazdaság- és jogtudományi kutatómunkáját sem.

A politikai közgazdaságtant Balugyánszky önálló tudományként kezelte, amivel az volt a célja, hogy – az adott viszonyok között – javítson a birodalom lakosságának életkörülményein, és egyidejűleg a kincstári jövedelmek összegét is növelje. Jelentős érdeme van abban, hogy „A gazdasági rendszerek leírása” című nyomtatásban megjelent munkájában, valamint főiskolai előadássorozatában az orosz ökonómia történetében elsőként vezette be az akkor még új „politikai közgazdaságtan” fogalmát. Szerzői tézise három jelentős gazdasági elmélet összehasonlításával kezdődik. Az első a merkantilisták nézeteivel foglalkozott, akik a kereskedelmet tekintették a gazdasági élet fő tényezőjének, és az állam gazdagsága alapjának tartották. A második a fiziokraták tételeit tartalmazza, akik a földművelésben látták az ország felemelkedésének lehetőségét. A harmadik rész Adam Smith gondolatait foglalja össze, aki a munkát és az árucserét tartotta elsődlegesnek az állampolgárok jólétének tekintetében (KOSZACSEVSZKAJA, 1971: 50–54).

Addigi jogalkotói és tanári tevékenységét elismerve, 1813. április 20-án I. Sándor cár azzal bízta meg Balugyánszkyt, hogy Miklós és Mihály trónörökösök számára jogi és történelem tárgyú előadásokat tartson. Ennek a megtisztelő feladatnak öt éven keresztül tett eleget (BAJCURA, 1971: 68–69).

Figyelemre méltó teljesítménynek számít, hogy 1816-ban Balugyánszky és Szergej Uvarov (1786–1855) kultuszminiszter közösen dolgozták ki az átszervezett szentpétervári pedagógiai főiskola működési szabályzatát, majd egy évvel később az intézmény első dékánja a magyar származású jogtudós lett (SZABÓ, 2003: 189–191). 1817. július 17-én I. Sándor Balugyánszkyt nevezte ki az államadósságok törlesztésével foglalkozó bizottság elnökévé. Ezt követően a napóleoni háborúkban eladósodott birodalom egyik legfontosabb pénzügyi problémájának megoldásában olyan sikereket ért el, hogy 1819. február 28-án a cár államtanácsossá is előléptette (DRONOV, 2013: 161–162).

A szentpétervári egyetemen

Jelentős eseménynek számított, hogy 1819-ben a pétérvári tanárképző főiskolát egyetemmé szervezték át. Augusztus 19-én választások zajlottak az univerzitás rektori állásának betöltésére, és a tizenhat professzorból tizenketten Balugyánszkyt tisztelték meg bizalmukkal, aki október elsején foglalta el a rektori széket. Az akkoriban érvényben levő oktatási törvény szerint maximum egy évig tölthette be valaki ezt a tisztséget, az esztendő leteltével azonban új választásokat kellett kiírni. 1820. október 9-én az intézmény professzorai kérelmezték a soron következő elekciónak lefolytatását, de Alekszandr Nyikolajevics Golicin (1773–1844) herceg, az akkori oktatásügyi miniszter azt írta válaszelevelében, hogy Balugyánszkynek kell még egy

évig betöltenie ezt a tisztséget. Döntését azzal indokolta, hogy nincs még egyetemi alapszabályzat, ezért semmi ok a változtatásra a következő rendelkezésig (TYEBIJEV, 2004: 139–145; ZSUKOVSKAJA, 2011: 13–18). 1819. október 27-től 1821 októberéig volt tehát Balugyánszky a pétervári egyetem rektora. Ő vezette a jogtudományi tanszéket is, továbbá római és büntetőjogot, valamint orosz állampolgári ismereteket tanított. Előadásai nagy sikert arattak a hallgatók körében. Egyik tanítványa, Alekszej Pletnyov, a későbbiekben így emlékezett meg róla: „... lelkes és szórakoztató előadó volt, széles körű és változatos tudással rendelkezett.” (BAJCURA, 1971: 60) Ugyancsak volt professzorát méltatta K. I. Arszenyev (1789–1865), a későbbi akadémikus is egyik írásában: „Elvont elméletei a tőkéről, annak hasznáról, a bankokról, hitelekről nem voltak fárasztóak, inkább óriási érdeklődést és kíváncsiságot váltottak ki. Miután elhagyta az auditoriumot, hallgatói még hosszasan beszéltek előadásairól, vitakoztak, elemezték és tanulmányozták azokat.” (KIRIKOVA, 2018: 29–31)

Tíz évvel azután, hogy Balugyánszky Szentpétervárra érkezett, a politikai irányzat gyökeresen megváltozott: a cár „szabadelvű” tanácsadóit sorra leváltotta, kezdetét vette a később Arakcsjev-rezsim (JACSMENYIHIN, 1991: 37–51) néven ismertté lett rendszer. A szentpétervári tankerület felügyelője, Dmitrij Pavlovics Runyics (1778–1860), az uralkodó egyik konzervatív kegyence lett, aki 1821. szeptember 17-én jelentést írt A. N. Golicin kultuszminiszternek, miszerint tudomása van arról, hogy az egyetemen a filozófiai és a történelmi tárgyak tanítása keresztényellenes szellemben történik. Ilyen tartalmú levelet írt az egyetem kurátora, D. A. Kavelin is, erőteljesen hangsúlyozva, hogy a társadalmi rendszerre káros tanítások hangzanak el az előadásokon. Runyics és Kavelin emiatt vádat emeltek a professzorok és az univerzitás vezetői ellen (SZABÓ, 2003: 192–193, 198–199).

1821. szeptember 19-én az egyetemen ideiglenesen megszüntették az előadásokat, elkobozták a diákok jegyzeteit, amelyeket a későbbiekben a professzorok ellen használtak fel. Dmitrij Runyics október 6-ai jelentése két professzort helyezett előtérbe a vizsgálat szempontjából: Lódy Pétert és Balugyánszky Mihályt. Az utóbbi – a felszólítás ellenére – nem bocsátotta Runyics rendelkezésére jegyzeteit, mivel azzal érvelt, hogy már két éve nem tanít politikai tudományokat (KOSZACSEVSZKAJA, 1971: 135). A tankerületi főfelügyelő pedig Golicin hercegnek írt jelentésében azzal vádolta az egyetem rektorát, hogy előadásaiban „megcáfolja” a Szentírás hitelességét, alapjaiban ássa alá Jézus Krisztus tanításait, romboló elveket hirdet. 1821. október 21-én ült össze az univerzitás tanárainak konferenciája, ahol Balugyánszky védelmébe vette az alaptalanul meggyanúsított és politikai megbízhatatlansággal vádolt professzorokat. Több órán át tartó beszédében kifejtette, hogy a

kérdéses természetjogi tételeket elő lehet adni úgy is, hogy az káros hatást ne gyakoroljon a hallgatók erkölcsi és politikai felfogására.

Három nappal később, a méltatlan támadások hatására, Balugyánszky beadta felmondását. Bár neve hivatalosan nem szerepelt a vádlottak között, de Golicin és Runyics igyekeztek őt bevonni a „konceptiós perbe”, mégpedig úgy, hogy vallomása az ő segítségükre legyen. Őt mindössze azzal gyanúsították, hogy az egyetem rektoraként meg kellett volna akadályoznia a káros eszmék terjesztését, az egyházi tanok gyengítését (TYEBIJEV, 2004: 141–142). Lemondásra leginkább az készítette, hogy nem akart részt venni olyan szégyenletes és alaptalan vádaskodásokban, amelyek az általa nagyra becsült professzorok ellen irányultak. Végül Balugyánszkytól nyilatkozatot kértek a tanárok által terjesztett nézetekkel kapcsolatban, amely a következőképpen hangzott: *„A jegyzőkönyvben szereplő tételek valóban elítélendők, és terjesztésük nem engedhető meg sem nyilvános, sem magánintézményekben. Azok a tanárok, akik ilyeneket előadtak volna, méltatlanok a kormány bizalmára.”* (TARDY, 1954: 178) Dmitrij Runyics azonban meghamisította a jegyzőkönyvet, kihagyta belőle a „volna” szót, ezáltal teljesen más értelmet kapott a nyilatkozat.

A szentpétervári egyetem professzorainak ügye országosan nagy visszhangot keltett. Konsztantyin Arszenyev visszaemlékezései szerint a közvélemény szerencsére mellettük állt, az emberek egyértelműen a tankerületi felügyelő ellen fordultak. Alekszandr Gribojedov (1795–1829), a neves író figyelmét is magára vonta a professzorok elleni méltatlan eljárás, és joggal feltételezhetjük, hogy ezt a „témát” is felhasználta „Az ész bajjal jár” című vígjátékához.

Az egyetemi koncepciós „ügy” lezárulása azonban Balugyánszky jövőendő életútjára szerencsére nem volt döntő befolyással. A kultuszminisztérium igazságtalan döntése egyáltalán nem akadályozta meg a többi állami hivatalt abban, hogy az eltávolított professzorokat ne helyezték el hasonló vagy akár még magasabb állásokba. Amikor Dmitrij Runyics elment megköszönni I. Sándornak az egyetemi ügy „kivizsgálása” terén szerzett érdemeiért kapott kitüntetést, a cári palota folyosóján találkozott Miklós nagyherceggel, aki a következő szavakat intézte a meglepett tankerületi főfelügyelőhöz: *„Köszönöm, hogy elbocsátotta Arszenyev professzort. Már fel is vettem a hadmérnöki főiskola tanári karába. Nagyon kérem, üldözzön el még néhány hasonló, nagy tudású és jó erkölcsű tanárt az egyetemről, hogy kellő színvonalra emelhessem a vezetésem alatt álló intézményt.”* (TARDY, 1954: 181)

Új idők

Az egyetemről való távozása után Balugyánszky tevékenységének nagy része hosszú ideig a Törvényszerkesztő Bizottsággal volt kapcsolatos. Ezekben az években az összes bírósági fórumot megjárta, azon kiemelkedő fontosságú perek felülvizsgálatával foglalkozott, amelyekben a meghozott ítéletek különböző okoknál fogva nem voltak megnyugtatóak, és azokat nem lehetett véglegesnek tekinteni. A törvények homályos szövegalkotása, elégtelensége, egymással ellentétes intézkedései eleve rendkívül megnehezítették a bírák munkáját. Balugyánszky elé utalták azoknak a pereknek a felülvizsgálatát is, amelyekben az eljáró személyek elfogultságának gyanúja merült fel. Hogy ezt a munkát éppen rá bízták, nemcsak azt bizonyítja, hogy jogtudását a legmagasabbra becsülték, hanem azt is, hogy milyen nagyra értékelték megvesztegethetetlen és elfogulatlan egyéniségét (DRONOV, 2013: 156–164).

1825-ben ismét változott a politikai helyzet Oroszországban: I. Sándor váratlan halála I. Miklós (NIEDERHAUSER ÉS SZVÁK, 2002: 206–233; ZIEGLER, 1999: 238–250; TARASZOVA, 2002; CAMUTALI, 2007) kezébe juttatta a hatalmat. December 13-án küldönc hívta Balugyánszkyt az Anyicskov-palotába, a futárt pedig a nagyherceg küldte, akinek másnap kellett elfoglalnia a cári trónt. Ekkor, 14-én (az új időszámítás szerint: 26-án) robbant ki a dekabristák felkelése, és már előző este a legkülönbélebb, egymásnak ellentmondó hírek keringtek a fővárosban. Ezekben a nehéz órákban a leendő uralkodó szükségét érezte, hogy egykori tanárához forduljon. Miklós nagyherceg hosszasan tanácskozott Balugyánszkyval, de a beszélgetés tartalmáról a professzor felettébb szűkszavúan számolt be. Csak annyit közölt erről a megbeszélésről, hogy a cár elismerte a törvények betartásának fontosságát és a jogi élet újjászervezésének szükségességét, továbbá úgy döntött, hogy a Törvényszerkesztő Bizottságot megszünteti, illetve átszervezi a Kancellária II. ügyosztályává, amelynek hatáskörébe az Orosz Birodalom időrendileg összefoglalt törvénygyűjteményének kiadása, a hatályos jogszabályok rendszerbe foglalása és az új ukázok szerkesztése tartozik. A cár Balugyánszkyt akarta a hivatal élére állítani, de ő következetesen kérte, hogy Szperanszkij (CHRISTIAN, 1976: 192–212) irányítása alatt működhessen a kancellária ezen osztálya. Az uralkodó hozzájárult ahhoz, hogy Szperanszkij és Balugyánszky közösen vezessék az említett departamentumot, amely a birodalom legfontosabb intézményei sorába emelkedett. (FATYEJEV, 1931: 103–105)

Balugyánszky kinevezése után a Vlagyimir-rend II. osztályának nagykeresztjét, majd az Igazságügyi Minisztérium államtitkári beosztását is megkapta, teljhatalmat gyakorolva a személyi állomány összeállításában (TARDY, 1954: 190). A munkatársakat – Szperanszkijjal

együtt – a legtapasztaltabb és legképzettebb szakemberekből választották ki, és ekkor szerzett Balugyánszky elégtételt azoknak az egykori kollégáinak, akiket néhány évvel azelőtt nem tudott megvédeni az egyetemen.

Balugyánszky életműve

Az orosz jogtörténetírás Balugyánszky maradandó értékű munkái között tartja számon azokat a jogtudományi műveit, amelyek a birodalmi törvényhozás, a bírósági gyakorlat és a közigazgatási jog területeit ölelték fel. Két legfontosabb jogirodalmi alkotásának az „Oroszország intézményei és törvényhozása megjavításának eszközeiről” című, csak kéziratban ismert, valamint a „Gondolatok a kormányzóság intézményéről” című, később nyomtatásban is megjelent munkája tekinthető. Ezek az írásai összefüggésben állnak azzal a ténnyel, miszerint 1826-ban a cár különbizottságot szervezett, hogy vizsgálja meg a bírói és a közigazgatási szervezet korszerűsítésének, jobb működésének lehetőségét. A testület tagjainak sorából I. Miklós kihagyta ugyan Balugyánszkyt, de mint később kiderült azért, hogy ő is kidolgozhassa a maga tervezetét és benyújthassa a bizottsághoz, amely csak a javaslatok elbírálására és azok alapján a végleges terv kidolgozására volt hivatott. Tervezetét neve feltüntetése nélkül nyújtotta be, és eleinte kizárólag a cárnak volt tudomása arról, hogy ki a nagy feltűnést keltő javaslat kidolgozója (ZSUKOVSKAJA, 2020: 264–265).

Balugyánszky Oroszország állam- és közigazgatásának legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy szinte valamennyi tisztviselő önkényesen és zsarnoki módon él vissza hivatalával. Még ennél is keményebben fogalmazott, amikor a bírósági szervezet csekély hatékonyságáról írt, mivel úgy látta, hogy az első- és másodfokú bíróságok jogköre rendkívül korlátozott, valamennyi peres ügy felkerült a szenátushoz, és ezáltal az ítéletek a végtelenségig elhúzódtak. Az volt a javaslata a rossz működési mechanizmus kijavítására, hogy szét kell választani a bírói és a kormányhatalmat: *„A bírói és a végrehajtó hatalom elválasztásának szükségessége századunkban senki előtt sem lehet már kétséges. Mindenki érzi, hogy ott, ahol a kormányzó megparancsolhatja a bíráknak, hogy miként ítélkezzenek, ott nem a törvény, hanem az önkény uralkodik”* – írta erről (ZSUKOVSKAJA, 2020: 266).

Mint már említettük, 1821-ben Balugyánszky ugyan kénytelen volt elhagyni a pétervári egyetemet, de véglegesen nem szakította meg kapcsolatát az ottani oktatással, a jogász-, illetve a jogtudósképzésben továbbra is tevékenyen részt vett. A jogászképzés alacsony színvonala és a jogtanárok egyre súlyosbodó hiánya arra készítette Szperanszkijt és Balugyánszkyt, hogy a sürgősen orvoslásra szoruló helyzetet alapos, minden részletre kiterjedő tanulmányban tárják fel a cár előtt, és egyben körvonalazzák a problémák

megoldására és a jogszolgáltatás megszilárdítására irányuló elképzeléseiket. Felterjesztésük hatására I. Miklós cár 1828. január 23-án nagy jelentőségű rendeletet adott ki, amely a 19. századi orosz oktatást döntően befolyásolta. Az utasítás kimondta, hogy az uralkodó a jogászképzés korszerűsítése és a tudományos minősítési rendszer kidolgozása érdekében elrendeli, hogy a szentpétervári egyetemen jogtudományi kandidátusokat képezzenek, akik később alkalmasak lesznek a professzori állások betöltésére. A szentpétervári és a moszkvai univerzitás jogi karainak legjobban végzett hallgatói közül kiválasztottak hat-hat főt erre a célra. A „jelölteket” az elméleti oktatás mellett gyakorlati képzésben is részesíteni kellett. Az egész oktató tevékenység megszervezésével és vezetésével az uralkodó Balugyánszky államtitkárt bízta meg, aki a „kandidátusképző” tanmenetét és tantervjavaslatát 1828. március 14-én terjesztette a cár elé, „Az orosz jogtudomány propedeutikájának és történetének tanterve” címmel. A „curriculum” három fejezetre tagolódott, amelyek közül az első rész a jogtudománnyal, a második a jogtudományok módszertanával, a harmadik pedig a jurisprudentia történetével foglalkozott.

I. Miklós cár – Szperanszkij javaslatára – elfogadta a tantervet, ezért a kurzus első csoportja nem egészen másfél év alatt befejezte propedeutikai tanulmányait. A leendő jogtudósok A. G. Schneider professzor előadásait hallgatták római jogból, valamint latin irodalom- és kultúrtörténetet tanultak. Mindennap meg kellett jelenniük a Kancellária II. ügyosztályán, ahol az egyetemről 1821-ben elbocsátott professzorok előadásait hallgatták. Ezt a képzési formát külföldi tanulmányút követte. Az 1810-ben, Wilhelm von Humboldt (1767–1835) által alapított Berliini Egyetemen folytathatták stúdiumaikat, hogy elsajátítsák a törvényalkotás alapjait. Visszaérkezésük után egy, Balugyánszky vezette grémium előtt újabb vizsgát kellett tenniük, amelynek igen szigorúak voltak a feltételei. A bizottság elismerte a fiatal tudósok felkészültségét és nagy részüknek megadta a kandidátusi kinevezést. Ebből az iskolából került ki az oroszországi jogi fakultások szinte összes tanára, a legjelesebb ügyvédek zöme és a legkiemelkedőbb államférfiak egész sora. A XIX. század első felének jogtudósai tehát valójában Balugyánszky Mihálynak köszönhették képzettségüket és magasba ívelő szakmai karrierjük elindítását. Közülük sokan részt vettek a Szvod zakonov, a hatályos jogszabályok gyűjteményének összeállításában is, amely az orosz jogtörténet egyik kimagasló teljesítménye.

Balugyánszky 1826 óta folytatott törvényszerkesztő tevékenységet a Kancellária II. ügyosztályának keretében. Ez a hivatal a Törvényszerkesztő Bizottság munkájának folytatása volt, de hatáskörét módosították és lényegesen megnövelték. Tulajdonképpen két részlegből állt, mindegyik minisztériumi jogkörrel rendelkezett. Balugyánszky államtitkári rangban

vezette a hivatalt, amelynek fő feladata valamennyi addig kiadott törvény összegyűjtése, a hatályát vesztt és egymásnak ellentmondó jogszabályok kiostálása, végül pedig az érvényben levő joganyagból készülő hivatalos törvénygyűjtemény kiadása volt.

Balugyánszky személyesen, legképzettebb munkatársai segítségével, átvizsgálta az összes állami és nagyobb magánlevéltárak idevágó anyagát, nemegyszer maga a cár, I. Miklós intézkedését kellett kérnie, hogy megnyissák előtte a féltve őrzött archívumokat (TOMSZINOV, 2007: 202–220). Alig három év leforgása alatt elkészült a gyűjtéssel, amely az írott jog valamennyi emlékét felölelte, a cárok törvényei mellett az egykori részfejedelemségek jelentősebb jogszabályait is tartalmazta. A hatalmas munka sikeres befejezését bizonyítják a Balugyánszky számára adományozott újabb rendjelek, a szentpétervári egyetem díszdoktori oklevele és a titkos tanácsosi rang elnyerése (TOMSZINOV, 1998: 37–39).

Az összegyűjtött anyagot ezután kezdték értékelni, és elkülöníteni a hatályos, még érvényben levő törvényeket az elavult, egymásnak ellentmondó rendeletektől, jogszabályoktól. A jogi anyagok elemzése és értékelése két évet vett igénybe, és ezután kezdődött el a legfelelősségteljesebb része a munkának, a hatályos birodalmi törvénykönyv, a Szvod zakonov összeállítása (JURTAJEVA, 1998: 140–149).

1830-ban látott napvilágot a tizenöt kötetes „Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye”, amely tartalmazta az összes kiadott cári ukázt 1649-től 1825-ig. 1832-ben készült el Balugyánszky a hatályos törvények gyűjteményével, de csaknem még két esztendő telt igénybe, amíg a különféle minisztériumok és egyéb főhivatalok észrevételeinek figyelembevételével megkapta végleges formáját. E munka szigorú rendszerességgel ölelte fel az egész orosz jogot, és magába foglalta a közjogi alaptörvényektől kezdve a rendészeti jogszabályokig a teljes tételes joganyagot. A „Szvod zakonov” 1835. január elsején lépett életbe, és kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a cárizmus bukásáig, 1917-ig maradt hatályban.

Az elismerések

Kiemelkedő törvényszerkesztői tevékenységéért 1833. január 29-én Balugyánszky megkapta a lengyel Fehér Sas-rendet, egy podóliai birtok tizenkét évi ingyenes haszonélvezetét, valamint 3500 rubeles, élete végéig folyósítandó járadékot. Két évvel a „Szvod zakonov” életbe lépése után, 1837. július 16-án, I. Miklós cár a neves jogtudóst, minden leszármazottjával együtt, felvette az örökletes nemesség sorába. 1839. július 3-án a legmagasabb orosz közjogi testület tagjává választották, és ezáltal a szenátori rangot is

elnyerte. 1841. április 16-án pedig megkapta a legmagasabb cári kitüntetést, az Alekszandr Nyevszkij-rendet.

Említést kell tennünk arról is, hogy ezekben az években Balugyánszky nagy segítségére volt az Oroszországban tartózkodó fiatal magyar tudósoknak. Közéjük tartozott a nyelvész és etnográfus Reguly Antal (1819–1858), aki 1841. június 11-én érkezett meg Szentpétervárra azzal a céllal, hogy ott készüljön fel a keleti finnugor népek felkutatására, a finnugor dialektusok tanulmányozására. Az okozta számára a legnagyobb örömet, amikor az idős Balugyánszky magyar nyelven köszöntötte az ifjú tudóst, akit két évvel később a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választott. Az államtitkár közbenjárásával Regulynak sikerült majdnem három évet eltöltenie az Ural-vidéken és Nyugat-Szibériában, ahol jelentős anyagot gyűjtött össze a finnugor népek (köztük a vogulok, osztjások és cseremiszek) nyelvéről, néprajzáról. (KEREZSI, 1996.) Leveleiből kiderül, hogy Balugyánszky minden iránt lelkesedett, ami Magyarországgal volt kapcsolatos. Reguly pedig ki is használta az alkalmat, hogy közös hazájukról bőséges információkkal lássa el a volt nagyváradi professzort. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy újabb érdeklődés ejtette hatalmába a hetvenes éveiben járó Balugyánszkyt szülőhazája iránt.

1845-ben fiával, két lányával és vejével, valamint két unokájával együtt – az osztrák hatóságok engedélyével – egy hosszabb magyarországi utazásra indult, hogy családja tagjainak megmutassa azokat a városokat, ahol fiatalságát töltötte, tanulmányait folytatta. E célból először hajóra szállt és Hamburgig utazott, onnan Prágáig postakocsit vett igénybe, majd néhány hetes teplicei pihenő után Bécsen át Pestre utazott. A császárvárosban látogatást tett az egyetemen, ahol elérzékenyülve és könnyezve mutatta meg családjának azt a tantermet, amelyben egykor Sonnenfels előadásait hallgatta (V. MOLNÁR, 2011: 63–64).

1845. szeptember 13-án érkezett meg Pestre. Balugyánszky hazalátogatásáról elsőként az egyik legismertebb itthoni német nyelvű hetilap, a *Der Ungar* számolt be: *„Néhány nap óta oly férfiú tartózkodik körünkben, aki csodálatos és ritka szerencsétől koszorúzott életpályájával jogosan áll az általános érdeklődés középpontjában. Balugyánszky, egykori nagyváradi professzor negyvenkét évvel ezelőtt vándorolt ki Oroszországba, Fesslerrel, a híres történetíróval együtt. Oroszországban a jelenleg uralkodó Miklós cár nevelője lett, most pedig titkos tanácsos és szenátor.”* (TARDY, 1954: 229) Pesti tartózkodása alatt felkereste mindazokat a helyeket, amelyekhez ifjúkora emlékei fűzték, különösen gyakran fordult meg az 1837-ben megnyílt Nemzeti Színházban. Találkozott egyetlen, még életben maradt testvérével, Balugyánszky János nyugalmazott ezredessel és annak Katalin nevű lányával.

A Balugyánszky család október közepéig maradt Pest-Budán és még a tél beállta előtt, november végén érkezett vissza az orosz fővárosba. A következő másfél év azonban már nem sok jót hozott az igazságügyi államtitkár életében, mivel egészségi állapota egyre romlott, mind gyakrabban gyötrő fájdalmak kínozták. Élete utolsó hónapjainak szenvedéseit nagy lelki erővel viselte, de még ekkor is készséggel állt mindazok rendelkezésére, akik támogatásért folyamodtak hozzá. Balugyánszky, aki szinte páratlan életművet mondhatott magáénak, 1847. április 3-án, 78. életévében – családja és bizalmas munkatársai körében – távozott az élők sorából (TARDY, 1954: 235). Holttestét a szentpétervári Alekszandr Nyevszkij-kolostor kriptájában helyezték örök nyugalomra, ahova tisztelőinek százai kísérték utolsó útjára.

IRODALOM

BAJCURA, Tamara (1971): Zakarpato-ukrainszkaja intyelligencija v Rosszii v pervoj polovinye XIX veka. Bratiszlava.

BARANOV, Platon Ivanovics (1882): M. A. Balugjanszkij, sztatsz-szekretar, szenator, tajnij szovetnyik (1769–1847). Biograficseszkij ocserk. Szankt-Petyerburg (rövidítve: SzPb.)

BENDA Kálmán (1957): A magyar jakobinus mozgalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BODNÁR Erzsébet (2000): Oroszország a XVIII–XIX. században. Hungarovox Kiadó, Budapest.

BODNÁR Erzsébet (2003): I. Sándor: reformer és diplomata. In: Miszler Tamás – Csibi Norbert (szerk.): Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és a Balkán Története Kutatási Központ, Pécs. 83–99.

BORECKZY Beatrix (1977): A magyar jakobinusok. Gondolat Kiadó, Budapest.

CAMUTALI, Alekszej Nyikolajevics (2007): Nyikolaj I (Licsnoszty i epoha). Nyesztor Isztorija, SzPb.

CHRISTIAN, David G. (1976): The Political Ideas of M. Speransky. In: Slavonic and East-European Review 1976/54. 192–212.

CSEKEY István (1957): Balugyánszky Mihály élete és munkássága. In: Századok 1957/91, 1–4. szám. 326–350.

DIXON, Simon (1999): The modernisation of Russia (1676–1825). University Press, Cambridge.

DRONOV, Mihail Jurjevics (2013): Mihail Andrejevics Balugjanszkij („Szvoj” szregyi „csuzsih”, „csuzsoj” szregyi „szvojih”). In: Szlavjanszkij mir v tretyem tiszjacseletyii. K

- 1150-letyiju szlavjanszkoi pizmennosztyi. Otv. redaktor: Uzenyova, J. Sz. Moszkva. 156–165.
- EJDELMANN, Natan Jakovlevics (1989): Forradalom? Felülről? Ford.: Gereben Ágnes. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- FATYEJEV, Arkagyij Nyikolajevics (1931): Akagyemicseszkaja i goszudarsztvennaja gyejatyelnoszty M. A. Balugjanszkovo v Rosszii. Uzsgorod.
- FILIN, Mihail Dmitrijevics (2002): Nyikolaj Pervij. Russzkij mir, Moszkva.
- FJODOROV, Vlagyimir Alekszandrovics (1990): Alekszandr I. In: Voproszi isztorii, 1990. 1. sz. 50–73.
- HELLER, Mihail (1996): Az Orosz Birodalom története. Osiris Kiadó, Budapest.
- HOKE, Rudolf (1991): Joseph von Sonnenfels (1732–1817). In: Persönlichkeiten der Verwaltung. Biographien zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1648–1945. Stuttgart – Berlin – Köln. 44–48.
- JACSMENYIHIN, Konsztantyin Mihajlovics (1991): Alekszej Andrejevics Arakcsjev. In: Voproszi isztorii, 1991. 12. sz. 37–51.
- JURTAJEVA, Jelena Anatoljevna (1998): Isztoriccseszkij opit szozdanyija Szvoda zakonov Rosszijszkoi imperii. In: Zsurnal rosszijszkovo prava, 1998. 1. sz. 140–149.
- KEREZSI Ágnes (1996): Rokon népek és őshazák (A finnugor népek hagyományos kultúrája). Néprajzi Múzeum, Budapest.
- KIRIKOVA, Olga Alekszandrovna (2018): K. I. Arszenyev. In: Ucsonije fondoobrazovatyeli Szankt-Petyerburgszkovo filiala Arhiva Rosszijszkoi akagyemii nauk. Naucsnyij redaktor i szosztavityeli: E. Ju. Baszargina, I. V. Tunkina. SzPb. 2018. 29–31.
- KOSZACSEVSZKAJA, Jevdokija Markovna (1971): Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetverty XIX veka. Izd. LGU, Leningrad.
- KÖVES Erzsébet (1988): I. Sándor cár és reformjai. In: Valóság, 1988/31, 9. sz. 50–66.
- MEDEM, Marija (1885): M. A. Balugjanszkij (Zapiszka jevo docseri, baronesszi M. M. Medem). In: Russzkij Arhiv, 1885. 11. sz. 415–432.
- NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula (2002): I. Sándor, a rejtélyes. In: A Romanovok. Pannonica Kiadó, Budapest. 178–205.
- SALIN, Edgar (1967): Politische Ökonomie (Geschichte der wirtschaftspolitischen Ideen von Platon bis zur Gegenwart). Polygraphischer Verlag, Tübingen – Zürich.
- SMITH, Adam (1992): A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Ford.: Bilek Rudolf. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- SZABÓ Miklós (2003): Az orosz nevelés története (988–1917). Akadémiai Kiadó, Budapest – Csíkszereda.
- SZEKIRINSZKIJ, Szergej Szergejevics (1997): Rosszijszkije reformatori (XIX vek). In: Otyecsesztvennaja isztorija, 1997. 3. sz. 122–124.
- TARASZOV, Borisz Nyikolajevics (2000): Nyikolaj Pervij i jevo vrémja. Olma - Pressz, Moszkva.
- TARDY Lajos (1954): Balugyánszky Mihály. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TARDY Lajos (1958): A Balugyánszky-vita. In: Századok, 1958/92, 1–4. sz. 348–363.
- TOMSZINOV, Vlagyimir Alekszejevics (1998): Mihail Andrejevics Balugjanszkij. In: Zakonodatyelsztvo, 1998. 1. sz. 37–39.
- TOMSZINOV, Vlagyimir Alekszejevics (2007): M. A. Balugjanszkij. In: Rosszijszkije pravovedi XVIII–XX vekov. (Ocserki zsziznyi i tvorcsesztva v dvuh tomah). T. 1. Moszkva. 202–220.
- TYEBIJEV, Borisz Kaz-Gireevics (2004): Pervij rektor Petyerburgszkovo unyiverszityeta. In: Viszseje obrazovanyije v Rosszii, 2004. 11. sz. 139–145.
- V. MOLNÁR László (1993): Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). In: Studia Slavica, 1993/38, 3–4. sz. 295–304.
- V. MOLNÁR László (2000): Magyar–oroszk kulturális kapcsolatok (1750–1815). Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- V. MOLNÁR László (2004): Gyejatyelnoszty pedagogov-vihodcev iz Vengrii v Rosszii (1703–1848). In: Studia Slavica, 2004/49, 3–4. sz. 315–339.
- V. MOLNÁR László (2011): Utak egymás felé (Magyar–oroszk kapcsolattörténeti adalékok, 1711–1848). Balaton Akadémia, Keszthely.
- ZIEGLER, Gudrun (1999): A Romanovok titka. Gabo Kiadó, Budapest.
- ZSUKOVSZKAJA, Tatjana Nyikolajevna (2011): Nacionalnije gruppi v szosztave professzorov Szankt-Petyerburgszkovo unyiverszityeta v nacsale XIX veka. In: Vesztnyik Volgogradszkogo goszdarsztvennovo unyiverszityeta, szerija „Isztorija”, 2011. 2. sz. 13–18.

Bevezetés

Eötvös József a magyar (nevelés)történetírás *héroszai* között kiemelkedő helyet foglal el, és talán kevés olyan hozzá fogható személyisége van a magyar történelemnek, akiről a különböző korok és ideológiák képviselői egyaránt elismeréssel szóltak. Mindezzel együtt azt is láthatjuk, hogy neve – más 19. századi politikusokhoz, így például Széchenyi Istvánhoz, Kossuth Lajoshoz vagy Deák Ferenchez képest – nem vált jelszóvá, személye nem lett a szimbolikus politizálás alapja, így talán a jelen kutatói és a történelem iránt érdeklődők számára is kevésbé „terhelt” életének és munkásságának megismerése, illetve értelmezése (vö. GÁNGÓ, 2021).

Történelmi személyiségek vagy események esetében az évfordulók, emlékévek kiemelt alkalmat teremtenek, hogy mind a kollektív emlékezet, mind a szakszerű történetírás részéről nagyobb figyelemben részesülhessenek, nem mellékesen új kutatási eredmények és (újra)értelmezések is napvilágot láthassanak. A megemlékezések az adott történelmi személy tevékenységének és élettörténetének bemutatásán túl arra is vállalkoznak, hogy deklaratív módon rögzítsék, „mit is üzen a jelen számára” a megidézett alakja, életművének mely elemeit tartják a legmeghatározóbbnak, megerősítve – ha nem is tudatosan – a kultusképződés folyamatát, amelytől a tudományos igényű szövegek sem minden esetben mentesek.

„Az évfordulókra való emlékezés sok esetben olyan »ébredésnek« bizonyul, amely mögött nem lobog az olvasók érdeklődése” – jegyezte meg Szeghalmi Elemér az író születése után 150 évvel, majd gyorsan hozzátette: „Eötvös regényeit azonban ma is olvassák” (SZEGHALMI, 1963: 470). Vajon tényleg igaz lehetett ez az állítás 1963-ban, és elmondható-e ez napjainkban is? Jelen tanulmánynak nem célja Eötvös irodalmi műveinek olvasás- vagy recepciótörténeti vizsgálata, de talán nem járunk távol az igazságtól, ha erre a kérdésre az ezredfordulón túl alaposabban megfontoljuk válaszukat.

Eötvös József születésének 200. évfordulója kapcsán 2013-ban számos ünnepség, konferencia került megszervezésre, valamint több tanulmány, publicisztika, illetve tudományos igényű kötet jelenhetett meg, melyek tovább bővítették a vele foglalkozó kiadványok sorát és mozgósíthatták közös emlékezetünket. 2013 tehát termékeny időszaka

¹⁴⁹ Jelen tanulmány a szerző egy korábbi munkájának átdolgozott, bővített változata. Megjelent: VÖRÖS Katalin (2021): Emlékezünk Eötvös Józsefre? In: Somogy 2021/49, 2. szám, 35–44.

volt az Eötvös József életével és szellemi hagyatékával foglalkozóknak (többek között: GÁNGÓ, 2013; VARGA, 2014; BENKŐ ÉS VÉRTESALJAI, 2014). Halálának 100. évfordulója kapcsán, 2021-ben újabb megemlékezésekkel, konferenciákkal gazdagodott ez a kör, illetve tovább folytak a megkezdett forrásfeltáró kutatások.¹⁵⁰ A „megemlékezők” között főként az irodalom-, a jog-, valamint a történettudomány területéről érkezőket találunk. Az életmű neveléstudományi szempontú értelmezésére számos példát találunk az idők során, de az utóbbi években mintha kevésbé markánsan érvényesülne ezen megközelítés (ellenpéldaként lásd: GARAI, 2013; SZÖGI, 2013; UJVÁRY, 2013; a Könyv és Nevelés 2021-es teljes tematikus különszáma). Felmerülhet tehát a kérdés, hogy milyen helyet is foglal(t) el pontosan Eötvös József a magyar neveléstudomány „emlékezetében”.

Jelen írás arra vállalkozik, hogy megidézze Eötvös József alakját, röviden bemutassa munkásságának főbb momentumait, különösen annak neveléstörténeti vonatkozásait és tudományos diskurzusban betöltött helyét a *Magyar Pedagógia* akadémiai folyóirat példáján keresztül. Itt mindezt csupán vázlatosan tehetjük meg, hiszen a 19. század egyik legsokoldalúbb, legműveltebb (szép)írójáról, tudósáról, politikusáról és államférfijáról van szó – miként ezt a személyével foglalkozó változatos megközelítésmódú munkák sokasága is alátámasztja.

A sokoldalú tudós és államférfi

Eötvös József (1813–1871) neveltetése, olvasottsága és utazásai révén kétségkívül egy igazi európeér, nagyformátumú gondolkodó volt, akit egyértelműen szellemi sokoldalúság jellemezett. Gyakorlati tevékenysége révén is a magyar művelődéstörténet egyik legmeghatározóbbja, akinek figyelme a kultúra legkülönbözőbb területeire is kiterjedt. Politikaelméleti munkássága valódi nemzetközi visszhangot keltett, amelyet azóta is csak kevesen mondhatnak el magukról. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című műve ugyanis minden bizonnyal a magyar politikai gondolkodás egyik legjelentősebb teljesítménye, azon kevesek egyike, amely hatást gyakorolt az európai gondolkodás történetére. Kétkötetes munkájában a korszak meghatározó eszméiként a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget (értsd: nemzeti eszme) határozta meg. Ezek közül számára – akárcsak a konzervatív liberális gondolkodók többségénél – az angol értelmezésből kiindulva, az egyén szabadsága volt a legfontosabb.

¹⁵⁰ Eötvös József levelezésének kiadása 2. címen futó OTKA kutatás. Vezetője: Cieger András.

Széles körben ismert szépírói (*A karthauzi, A falu jegyzője, A nővérek* vagy a *Magyarország 1514-ben*), filozófiai, politikaelméleti munkássága mellett aktív szerepet vállalt a hazai tudományos élet megszervezésében, így az orvos- és természettudományok felkarolásában már a reformkor idején (1847-től a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésének választott alelnöke, később pedig mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke segítette az egyes tudományterületek felvirágoztatását). Akárcsak több kortársa, aktívan támogatta a hazai iparosodást és a gazdasági élet megerősödését, így nem véletlen, hogy az 1867-ben újjászerveződött Országos Iparegyesület elnöki tisztét is betöltötte. Tudatosan törekedett a nyugat-európai tudományos közösséggel egyenrangú, azzal párbeszédre képes hazai szellemi élet megteremtésére. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően Magyarországot az európai akadémiai hálózatba is bekapcsolta (DEVESCOVI, 2007; CIEGER, 2013; GÁNGÓ, 2021).

Vallás- és közoktatásügyi miniszterként a magyar polgári oktatási rendszer kiépítésében elvülhetetlen érdemeket szerzett. A felvilágosodás szellemi örökségként az 1800-as évekre Magyarországon is szinte valamennyi politikai csoportosulás számára egyértelművé vált, hogy az ország polgári átalakulása elkerülhetetlen. Magyarország művelődési viszonyaira pontos összeírások hiányában csak következtetéseink lehetnek a későbbi adatokat figyelembe véve. Ezek alapján a történészek úgy vélik, hogy a felnőtt lakosság csupán 20–25%-a tudott írni-olvasni az 1840-es években. A gazdaság valamennyi ágazatára és az infrastruktúrára kiterjedő korszerűsítési elképzelések összekapcsolódtak a társadalom egészét érintő kérdésekkel. A fejlődés egyik kulcsát az oktatásügy fejlesztésében látták a reformkor szónokai is. Eötvös egyenesen úgy vélte, hogy Magyarország fejlődésének egyik legfontosabb előfeltétele a lakosság kulturáltsága és műveltsége mértékének növelése, amelyet szerinte elsősorban az oktatás minősége befolyásolhat, miként ezt egy 1846-ban a népoktatásról írt értekezésében is kifejtette: „[...] a józan ész s tapasztalás egyaránt arra intenek: miként az anyagi érdekek kifejlődése lehetetlen, ha csak vele egyszersmind a szellemi érdekek nem fejlesztetnek ki” (EÖTVÖS, 1976: 280). Az első független és felelős polgári magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként 1848-ban ezért is szorgalmazta a népoktatás reformját. Az erről benyújtott törvényjavaslata kimondta az általános tankötelezettséget, az oktatás ingyenességét és az állam feladatává tette az arról való gondoskodást. A javaslat értelmében az oktatás nyelve a lakosok többségének nyelve lett volna, de ha ez nem a magyar, akkor a magyar nyelv kötelező tantárgyként szerepelt volna az iskolákban. Eötvös liberális oktatáspolitikai elképzelései élénk parlamenti szócstatákhöz vezettek, s végül a felsőházban

elnapolták a törvényjavaslat további vitáját az egyre feszültebbé váló politikai viszonyok miatt.

Lamberg altábornagy meglincselését követően a Batthyány-kabinet lemondott. A forradalom nélküli, békés úton történő változásokat hirdető Eötvös megrettenve az események radikalizálódásától 1848 szeptemberében nemcsak a miniszteri székből távozott, de az országot is elhagyta. 1853-ig főként Münchenben és Salzburgban tartózkodott, ahol idejének jelentős részét az önművelésre és az írásra fordította, leginkább jogi és állambölcseleti szövegeket alkotva. Az Októberi Diploma kibocsátását követően megélnékölt politikai életbe azonban ismét aktívan bekapcsolódott. Az országgyűlésen, majd a provizórium éve alatt Deák Ferencet támogatta, s a kiegyezés előkészítésében és megkötésében aktív szerepet vállalt. Nemcsak újságcikkeivel segítette a konszolidációt, de többek között 1867 januárjában részt vett azokon a meghatározó bécsi tanácskozásokon is, melyeken Lónyay Menyhérttel és Andrássy Gyulával együtt a kiegyezés legnehezebb kérdéseit tisztázták Ferenc Józseffel (vö. FERENCZI, 1903; HAJDU, 1933; KÉRI, 1999; CIEGER, 2013).

Ismét a miniszteri székből

Eötvös az egyetlen olyan 1848-as miniszterként, aki az 1867 februárjában kinevezett Andrássy-kormányban ismét tárcát kapott, folytathatta korábban megkezdett munkáját. A két minisztersége között azonban jelentős eltérések figyelhetők meg. Míg a Batthyány-kormány egyik legfiatalabb tagjának számított a maga 35 évével, és legtöbb minisztertársával ismertségben és népszerűségben sem vetélkedhetett, addig az Andrássy-kormányban már megkérdőjelezhetetlen, kormányzati tapasztalatokkal bíró tekintélynek számított (rajta kívül egyedül Lónyay Menyhért volt államtitkár még 1849-ben). Ez utóbbit mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Andrássy gyakori távollétei alatt a miniszterelnököt is Eötvös helyettesítette. Kezdetben ismét nagy kedvvel vetette bele magát a kormányzati munkába, bízva az ország szebb jövőjében és saját munkája sikerében. Széleslátókörűségével, alapos tudásával, külföldi tapasztalataival és elvi igényességével egyedül állt a kabinetben (CIEGER, 2013, HERMANN 2021). Ezzel saját maga is tisztában volt, és a kormányon belüli feszültséget tapasztalva olykor politikustársai felkészültségét is kétségbe vonta: „kollégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposzció” (Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. okt. 30. In: EÖTVÖS, 1976b: 611).

Éppen ezért igyekezett a saját tárcája ügykörébe tartozó feladatokat kiváló szakemberekre bízni és a minisztérium megszervezésénél a megfelelő szakértőket megtalálni. Így nem

véletlen, hogy munkatársai között számos neves, felkészült tanárt és akadémikust találhatunk, így többek között Gönczy Pált, a népoktatásügy egyik legkiválóbb korabeli szakértőjét, Szász Károly drámaíró, későbbi híres református püspököt, Tanárky Gedeon államtitkárt, Markusovszky Lajos orvost, aki nemcsak a hazai orvostképzés, hanem az egész felsőoktatás megreformálásában is élen járt, vagy titkárát, Szilágyi Sándor történészt (MANN, 1993).

Eötvös az egész közoktatásügy megreformálását és új alapokra helyezését tette céljává, kialakítva egy szervesen építkező, átfogó rendszert, melyhez igyekezett külföldi mintákat és tapasztalatokat is felhasználni. Számos szakértőt küldött hosszabb-rövidebb külföldi utazásokra, hogy tanulmányozzák egy-egy állam oktatási sajátosságait és iskolatípusait. Pozitív példaként állt előtte az általános műveltséget nyújtó amerikai oktatási szisztéma csakúgy, mint a német tudományos élet decentralizáltsága és a fejlett franciaországi felsőoktatás. A különböző külföldi modelleket azonban mindig kellő kritikával szemlélte, és sohasem gondolta azokat egy az egyben adaptálhatónak Magyarországra. Eötvös az ország adottságait figyelembe véve egy saját, magyar oktatási modellt kívánt megteremteni, melyhez kellő rugalmassággal hol kisebb, hol nagyobb elemeit kívánta felhasználni a nemzetközi tapasztalatoknak és mintáknak (vö. ANTALL, 1968; KÉRI, 1999).

A modern magyar oktatásrendszer alapkövei

Építkezni viszont csak megfelelő alapokra lehet, így – miként ezt többször hangsúlyozta – a népoktatás kérdését elsődleges fontosságúnak vélte az egész ország modernizációja szempontjából. „Alkotmányunk alapja demokratikus, úgy összes közoktatásunknak alapját is a népnevelésben kell keresnünk: azt hiszem, ez mindenestre az első lépés, melyet ezen pályán tenni kell. [...] A népnek értelmi emelésében fekszik legbenső meggyőződésem szerint ezen haza egész jövője.” (Eötvös József 1868. június 23-án tartott felszólalása a népiskolai törvény parlamenti vitája során. In: *Képviselőházi napló VIII.* 1868: 128) Az 1848-as törvénytervezethez képest alapeszményeiben nem, de bizonyos részleteiben már változott az 1868-as javaslat, a parlamenti vita során pedig tovább módosult a törvény szövege; mindez jól mutatja Eötvös kompromisszumképességét és realitásérzékét. Szilárd meggyőződése volt, hogy az egyéni szabadság részeként értelmezett politikai jogokat kizárólag azoknak lehet megadni, akik legalább az alapfokú műveltséggel rendelkeznek, így nehezebben befolyásolhatók és felelős döntésre képesek. A művelődési jogok kiszélesítésével, vagyis a népoktatás fejlesztésével lehet megteremteni az alapot a politikai jogok kiterjesztésére is (azonban ezen elvei nem érvényesültek maradéktalanul, hiszen még 1910-ben is a választójoggal rendelkezők 16%-a analfabétának számított).

Ferenc József előzetes jóváhagyását követően az országgyűlés tárgyalta a törvénytervezetet. A kérdéssel kapcsolatos egyházi bírálatokat is figyelembe véve az eredeti koncepcióhoz képest végül kikerült a végső szövegből az oktatás ingyenessége, a kisdédóvásra vonatkozó részek, valamint az egy osztályteremben tanuló diákok számát 60 fő helyett 80-ban maximalizálták. Mindezekkel együtt az 1868. december 5-én szentesített XXXVIII. törvénycikk, vagyis a *népiskolai törvény* Eötvös számos gyakorlati tevékenysége közül az egyik legmeghatározóbb, hiszen Magyarország művelődési viszonyaira, polgárosodására és modernizációjára kétségkívül jelentős hatást gyakorolt. Az európai összehasonlításban is élenjáró törvény – Angliában csak 1870-ben, Olaszországban 1871-ben fogadták el az általános tankötelezettséget – csaknem egy évszázadra irányt szabott az alapfokú oktatásnak, és megalapozta a közép- és felsőoktatás kibontakozását (ANTALL, 1968; MANN, 1993; KÉRI, 1999).

A számos szellemi forrásból táplálkozó, széles szakmai egyeztetésen alapuló törvény egyik legfontosabb és legismertebb eleme, hogy kimondta az általános (nemre, vallási felekezetre való tekintet nélküli) tankötelezettséget, vagyis minden 6 és 12 éves kor közötti gyermek a mindennapos, 15 éves kora betöltéséig pedig az ismétlő iskolát volt köteles látogatni. Az egyéni szabadságjogok biztosításának zálogaként a törvény ugyancsak kimondta, hogy a népiskolákban „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike” (1868: XXXVIII. tc. 58. §). Arról is rendelkezett, hogy ahol a községek képtelenek iskolát építeni, ott az az állam feladata lesz.

A tankötelezettség törvényben való kimondásával azonban nem hárult el minden akadály a népnevelés útjából, sőt újabb nehézségek is napvilágra kerültek. Az 1869 végén megtartott népszámlálás során kiderült, hogy az ország 6 éven felüli lakosságának csak egyharmada tud írni-olvasni. A férfiak körében 41, a nők között 25% volt az írástudók aránya (Horvátországban 28, illetve 15%). Anglia 200, Franciaország 100 évvel korábban állt hasonló szinten. Az 1869-ben végrehajtott felmérés szerint a községek 14%-a még mindig nélkülözte az iskolát. Ha volt is iskola az adott településen, az ott tanító személyek szakmai felkészültsége és elhivatottsága sok esetben jelentős hiányosságokat mutatott, illetve a tanköteles korú gyermekek „iskolakerülése” is negatívan befolyásolta a műveltségi mutatókat (KATUS, 2012: 519). A törvény következtében kibontakozó szisztematikus építkezés eredményeként azonban 1910-re több mint megkétszereződött az írástudók aránya (68,7%), mely folyamat a két világháború közötti oktatáspolitikai eötvösi hagyományokat továbbvivő törekvéseinek köszönhetően teljesedett ki, és 1940-re a 7 év feletti lakosság csupán 6%-a volt analfabéta.

A törvény ugyancsak rendelkezett az elemi képzésen túlmutató, de a korabeli oktatáspolitikai felfogás értelmében a népoktatás ügkörébe tartozó polgári iskolák, valamint az állami tanítóképezdek felállításáról is mindkét nem számára. A női művelődéstörténet szempontjából különösen fontosak ezen iskolatípusok, hiszen hosszú évekig az intézményes nőnevelés legmagasabb fokú hazai lehetőségeinek számítottak. A polgári iskola, a kispolgárság műveltségi igényeit kielégítendő, az alapismeretet nyújtó népiskola és a magasabb tanulmányokra előkészítő középiskola között helyezkedett el. A népoktatási intézmények képzési feladatai tehát nem álltak meg a megfelelő alpműveltség átadásánál. A népiskolai törvény még a középfokú szakiskolák megjelenése és a tanonciskolák szélesebb körben történő elterjedése előtt (a felsőbb népiskolák és polgári iskolák révén) a szakoktatás kérdését is felkarolta (vö. KÉRI, 1999; KATUS, 2012; UJVÁRY, 2013.).

Eötvös számos intézkedése segítette a népiskolai törvény hazai és nemzetközi reflexióját, a hiányosságok és az eredmények számbavételét. Ugyancsak az ő nevéhez köthető a *Néptanítók Lapja* elindítása, amely a tanítók szakmai kommunikációját hosszú évtizedekre meghatározó nyilvános fórumnak számított. A hetente – majd kéthetente – kiadott lapot ingyenesen juttatták el a tanítóknak, akik azt anyanyelvükön olvashatták. Mindez nagymértékben segítette (tovább)képzésüket, illetve buzdította a korabeli pedagógusokat didaktikai és egyéb tapasztalataik, kutatási eredményeik közzétételére. A szakszerűsödést elősegítendő, 1869-től tanterveket és óraterveket adtak ki – a magyarországi nemzetiségek nyelvén is –, valamint különböző pályázatokat írtak ki tan- és vezérkönyvek kidolgozására, melynek eredményeként a taneszközkiadás is felvirágzott a korszakban. Eötvös a felsőoktatás területén is óriási változásokat indított el. Megkezdte a Budai Polytechnikum valódi Műegyetemmé alakítását, s ez 1871-ben, ugyan fél évvel a halála után valóra is vált, illetve egy második tudományegyetem felállításához is hozzálátott Kolozsvárott.

Adalékok Eötvös arcéléhez

A fentiekből is látható, hogy Eötvös József nem tekinthető pusztán az eszmék emberének. A realitásokkal tisztában lévő, gyakorlati politikus volt, aki törekedett elvei és ideái következetes megvalósítására, de képes volt a szükséges kompromisszumok meghozatalára és saját elképzelései felülbírálatára is. Mindezt teoretikus művein, sajátos tudományfelfogásán túl a kiegyezés megkötése kapcsán kifejtett, és az azt követő miniszteri, miniszterelnök-helyettesi tevékenysége is egyértelműen bizonyítja számunkra.

Mindezzel együtt a politikára úgy is tekintett, mint a tudományos kísérletezés terepére, ahol eszméi gyakorlati érvényességét tesztelte, másrészt a politika működési mechanizmusait

is megfigyelhette: „*Ha a politikát nem űzném mint tudományt s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már régen hivatalomtól*” (Eötvös József Eötvös Lorándnak, 1869. febr. 2. In: EÖTVÖS, 1976b: 579).

Eötvösnek 1867 után összesen 8 törvényt sikerült elfogadtatnia a törvényhozással, illetve 65 rendelete és utasítása jelent meg. A fenti számok – mint oly sokszor a puszta kvantitatív mutatók – nem világítják meg ténylegesen az elvégzett munka jelentőségét. Az Eötvös és munkatársai által kidolgozott törvények, rendeletek és javaslatok ugyanis számos olyan kérdésre vonatkoztak, melyek a korszak rendkívül érzékeny problémáit érintették (így például nemzetiségi, felekezeti, politikai és kulturális területeket), ezért megoldásuk hosszú tárgyalásokat és komoly szervezőmunkát kívánt.

A túlzott bürokrácia, a miniszteri pozícióval járó reprezentáció és az országgyűlési képviselők szócséplése élete végén egyre jobban bosszantották, a tényleges cselekvéstől vették el idejét és lehetőségét. „*Ha az emberek tudnák, mennyi gonddal s kellemetlenséggel kell küzdenem, talán még ellenségeim is megsajnálánának*” (Eötvös József: Naplójegyzet. 1870. november 9. In: CZEGLE, 1978: 406). A folyamatos küzdelmek és szerepkonfliktusok (amely a politikus és a tudós, a kritikusan megfigyelő értelmiségi között húzódozott) fokozatosan felemésztették erejét. A legtöbb élettrajzi munka végül halálának okaként is ezt jelölte meg. Nem véletlen, hogy a második minisztersége idejéből elméleti munkákat már nem hagyott hátra, írásai főként az aktuális politikai kérdésekkel, a kultuszminiszter által megoldandó problémákkal foglalkoztak (vö. CIEGER, 2013; GÁNGÓ, 2021).

Arcélének megrajzolásakor szinte valamennyi Eötvös József életével foglalkozó munka kiemeli fiatal korának ambivalenciáit: a császárhű bárói családból származó, német anyanyelvű ifjú „magyar hazafivá” válását. Az író, politikus és államférfi megértéséhez nyilván nem hagyhatók figyelmen kívül magánéletének fontosabb eseményei, mint például neveltetése, tanulmányai, illetve házasságkötése Rosty Ágnessel 1842-ben. A frigyből öt gyermek született, akik közül Loránd a miniszteri bársonyszékben is követte apját, annak minden óvá szava ellenére. Ugyancsak közismert Trefort Ágostonhoz – a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszterhez – fűződő barátsága és sógorsága felesége révén. A fennmaradt személyes irathagyatékából élénk táruló kép alapján harmonikus, szeretetteljes családi életet élt, gyermekeit különösen szerette és óvta. Fiával kapcsolata igazán bensőséges és barátiává vált az idők során, melyről számtalan fennmaradt levélváltásuk is árulkodik az utókor számára.

A megerőltető, fárasztó munka miatt Eötvös életrajzírója, Ferenczi Zoltán szerint 1870. december elején „régibaja” tért vissza. Fellépő tünetei alapján „tüdőbajt” – vagyis a korban „Morbus hungaricus”-ként is emlegetett tuberkulózist – diagnosztizáltak nála orvosai, mely a következő év elején egyre jobban elhatalmasodott rajta. 1871. január végén a híres bécsi orvosprofesszor, Josef Škoda is meglátogatta, de a diagnózis megerősítésén kívül már ő sem tehetett érte semmit. Utolsó napjaiban „...a míg csak bírta, sokat beszélt fiával, ez alkalommal is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.” (FERENCZI, 1903). Végül 1871. február 2-án este, családjá körében, pesti lakásában érte a halál. „A bonczolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte.” (FERENCZI, 1903). Négy nappal később – Eötvös kérésének megfelelően – az ercsi kápolna sírboltjában helyezték örök nyugalomra.

Eötvös a Magyar Pedagógiában

A fentiekben röviden bemutatottakat is figyelembe véve érdemes megvizsgálni, hogy miként „él” a magyar neveléstudomány, illetve pedagógia emlékezetében Eötvös József. „Klasszikussá avatására” már a dualizmus korszakának önlegitimáló neveléstörténeti munkái kísérletet tettek. A jelenkor történetét is érintő írások közül Dölle Ödön terjedelmes tankönyvét érdemes kiemelni, melynek közel negyede magával Eötvössel foglalkozott.¹⁵¹ A későbbi neveléstörténeti tankönyvek jellemzően elismerően írtak ugyan róla, de ezzel együtt is megfigyelhető „klasszikusként való leértékelődése” – állapította meg Nóbik Attila. A 20. század második felében egyértelműen a „szocialista hősök” kerültek a neveléstörténeti kánon középpontjába (vö. NÉMETH, 2008; NÓBIK, 2010: 109).

A század végén, a rendszerváltást követően a magyar pedagógiai kánon is revideálásra került. A jelenleg is leggyakrabban használt neveléstörténeti kézikönyvekben Eötvös, mint a modern magyar, polgári oktatási rendszer megteremtője szerepel, aki „[a]z egész magyar közoktatás gyökeres átformálását tűzte ki célul” (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2005: 307). Számos „merész, újításokat tartalmazó, demokratikus szellemű javaslata” (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2005: 312) azonban halála miatt nem valósulhatott meg. A befejezetlen életmű előtérbe állításával a saját korában meg nem értett „vatesz” hős toposzát láthatják (bele) a tankönyv szövegét olvasók. Eötvös megvalósulatlan középiskolai törvénytervezetének részletes ismertetése a rendszerváltás utáni magyar pedagógiai diskurzus

¹⁵¹ Dölle Ödön *A nevelészet története* című 1871-ben megjelent munkájáról részletesebben lásd: NÓBIK, 2010.

határkijelölő aktusaként értelmezhető. Eötvös középiskoláról vallott elképzelései (demokratikus, befogadó, átjárható, komprehenzív struktúra), javasolt megoldási formái és annak szellemisége a 20. század végi Magyarország közoktatásának ideáit jelentik. Az így közvetített értékek egyértelműen a jelenre (értsd: a tankönyvíróinak jelene) vonatkozó diagnózisként is értelmezhetők, amelyek az aktuális társadalmi-történeti környezet és a pedagógiai eszmék között feszülő különbségre reflektálnak (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2005: 307, 312; NÉMETH, 2008).

Minden tudományterület számára meghatározó fontosságú a különböző szakmai kommunikációs formák és lehetőségek megteremtése. A neveléstudomány viszonylag kései önálló diszciplínává fejlődésének köszönhetően a szakmai folyóiratok megjelenésének különösen nagy jelentőség tulajdonítható. A diszciplína saját tudományosságának igazolását, a közösségképzést, a közös érték- és normarendszer kialakítását, valamint a diszkurzív keretek felállítását egyaránt szolgálják a különböző szakmai folyóiratok (vö. SOMOGYVÁRI, 2014; GÉCZI, 2003; NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2004). A *Magyar Pedagógia*, mint az egyik legrégebbi, (szinte) folyamatosan¹⁵² megjelenő magyar neveléstudományi szakfolyóirat magától értetődően adekvát forrása lehet az adott diszciplína kanonizációs folyamatainak feltárására, illetve a szakmai közösség kollektív emlékezetének vizsgálatára. Így Eötvös József neveléstudományi emlékezetben elfoglalt helyének feltérképezésére is, a neveléstörténeti tankönyveken túlmutatóan.¹⁵³

A megjelenéstől számított első száz évben összesen 23 olyan cikket találhatunk, amelyek tematikája elsődlegesen Eötvös Józsefhez kapcsolódik, valamint számos további tanulmány érinti, elemzi oktatásügyi tevékenységét, annak hagyatékát a magyar iskoláztatásra (lásd: *Magyar Pedagógia, az első száz év repertoriuma*). Az írások döntő többsége az 1913-as centenáriumi évhez kötődött, így ezeket részletesebben is bemutatjuk.

Nem véletlen, hogy az Eötvös-centenárium kapcsán a magyar neveléstudomány egyik legrangosabb folyóiratában megjelenő írások elsősorban az oktatáspolitikust helyezik előtérbe. A lap egy egész számot szentelt Eötvös Józsefnek 1913-ban.¹⁵⁴ Szinte valamennyi megjelenő írás az adott korszak oktatási rendszerét, illetve abban (a megemlékező) saját tevékenységét és működését kívánta legitimálni valamilyen formában „Eötvös-megemlékezésével”.

¹⁵² A *Magyar Pedagógia* megjelenése 1947 és 1961 között hosszabb-rövidebb időszakokra politikai okok miatt szünetelt.

¹⁵³ Eötvös József pedagógiai emlékezetéhez a dualizmus korszakában lásd még: SZABOLCS, 2021.

¹⁵⁴ A megemlékezéseket Eötvösről lásd: *Magyar Paedagogia* 1913. 22. évf. 9. sz.

Fináczy Ernő, a budapesti egyetem professzora méltató soraiban egyértelműen Eötvöshöz köti a modern, magyar, európai színvonalú közoktatás kiépítésének elindítását, aki elhintette „*a nemzeti művelődés terebélyes fájának*” magvait (FINÁCZY, 1913). Írásában erőteljesen hangsúlyozta az adott folyamatban a tanárképzés jelentőségét, melyre az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter is különös figyelmet fordított. Ugyancsak itt, az elismert neveléstudós, Schneller István tanulmányában az ünnepezt személyiségének középpontjába „a szeretettel való érdeklődés szellemét” állította, mint az egész eötvösi életmű legfontosabb üzenetét (SCHNELLER, 1913). Schneller pedagógiai koncepciója szerint ugyanis az egyén „személyiséggé” fejlődésének legmagasabb lépcsőfokát jelentő „tiszta Énség” szintjén a szeretet törvényei uralkodnak, amely az igazságosság és a másik egyéniségének feltétlen elismerésével teljesedik ki (vö. PUKÁNSZKY, 1989). Eötvös József méltatásának tehát Schneller tollából ennél adekvátabb módját nem olvashatnánk, hiszen szerinte az ünnepezt az emberi értékképződésnek legmagasabb fokán állt, amivel az utókornak is példát mutat, kvázi heroizálva Eötvöst. Nem mellesleg saját pedagógia-elméletének megerősítését is szolgálja, hiszen egy széles körben elismert, köztiszteletben álló személy életútja és gondolatai szolgáltatják rá a bizonyítékot.

Dóczi Imre hosszabb tanulmányban foglalta össze Eötvös közoktatásügyi tevékenységét, elképzeléseit és neveléssel kapcsolatos eszméit irodalmi műveiben fellelhető gondolatok alapján. Eötvös nevelésügyi törekvéseinek magvát abban látta, hogy „*erős nemzeti alapon igyekezett megadni műveltségünk*” európai, nyugati rangját (DÓCZI, 1913: 544–545). Az első közoktatásügyi miniszter „áldásos tevékenységének” bemutatásakor Dóczi igyekezett minél átfogóbb képet adni olvasói számára a jelen tanügyi kihívásaira (pl.: középiskola kérdése, állam szerepe az oktatásban stb.) is reflektálva az érintett oktatási területek kapcsán. Eötvös tisztánlátásának egyik emblematikus példáját abban vélte felfedezni, hogy a népiskolai törvény megalkotásakor a reformáció által felvirágozott Németország tanügyi megoldásait követte, vagyis „*a protestáns iskola szervezete lebegett előtte*”: alulról építkezve kívánta létrehozni a modern magyar oktatási rendszert. A református tanárképzés és tanügy korabeli jeles képviselőjeként külön hangsúlyozta Eötvös felekezeti iskolákkal szembeni „kíméletét” is, amely a politikai, szakmai erőterekben érvényesülni kívánó, saját szakmai legitimálására törekvő Dóczi esetében különösen fontos lehetett.¹⁵⁵

Gyertyánffy Istvánt a lap szerkesztői kérték fel visszaemlékezései megírására, mint „*ki azon már csak igen csekély számú kortársai közé tarto[zik] e nagy férfiúnak, kit még ő maga*

¹⁵⁵ Dóczi Imre (1849–1930) a debreceni Tanárképző Intézet egyik megszervezője, az Országos Református Tanáregyesület alapítója és első elnöke is volt (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára).

[ti. Eötvös József], a sajátkezű aláírásával ellátott okmányával állított a saját maga alkotta népoktatási intézetek egyikének az élére” (GYERTYÁNYFFY, 1913: 565).¹⁵⁶ Gyertyánffy fenti bevezetőjében írt soraival szövegének hitelességét és jelentőségét is hangsúlyozza a nagyszámú megemlékezések között. Személyesen ugyan nem ismerte Eötvöst, így visszaemlékezése közvetve vonatkozik csak az ünnepeltre. Pályafutása során elsősorban Gönczy Pállal – Eötvös jobbkezeivel – volt kapcsolatban, aki felismerte tehetségét és segítette előmenetelét az „ismeretlen, székelyföldi katolikus főgimnáziumi tanár[nak]”. Utóbbi különös jelentőségét abban látta Gyertyánffy, hogy Gönczyt „sokszor vádolták is [...] azzal, hogy feltűnően kedvez a református vallásbeliknek a kinevezéseknél” (GYERTYÁNYFFY, 1913: 564.). A visszaemlékező kvalitásaihoz így senkinek nem férhet kétsége. Gyertyánffy karrierjének fordulópontját a budai (központi) tanítóképezde [későbbi *Paedagogium* vagyis polgári iskolai tanítóképző] élére történő kinevezése jelentette, ekkor azonban Eötvös már nem élt. Beszámolója szerint viszont ennek ötlete Eötvösben is felmerült, aki már 1870-ben felajánlotta neki a pozíciót. Szakmai szerénysége miatt azonban ekkor még nem fogadta el azt, csupán Trefort későbbi (1873) határozottabb hangú levelére nem tudott már nemet mondani. A szöveg részletesen bemutatja a polgári iskolai tanítóképző megszervezésének nehézségeit és annak sokrétű tevékenységi körét. Az intézet koncepciójának előképét ugyancsak Eötvöshöz köti, elismerve Trefortnak az intézmény felállításával kapcsolatos törekvéseit is, azonban azt is egyértelműen megfogalmazta, hogy annak „szép, de nagy felelősséggel járó feladata legtöbbszörre a *Paedagogium* igazgatójára” volt bízva (GYERTYÁNYFFY, 1913: 574). Egy tehetséges, rendkívül szerény, nagy munkabírású, hős pedagógus alakja bontakozik ki Gyertyánffy visszaemlékezéséből, amely visszatérő eleme a korszak szakmai diskurzusának, különösen a néptanítótság és a pedagógiai klasszikusok jellemzése esetében (erről lásd: NÉMETH, 2008; NÓBIK, 2010). A visszaemlékezések, éntörténetek jellegzetes dinamikáját követő szöveg olvasásakor talán joggal merülhet fel a kérdés: ki is pontosan az ünnepelt 1913-ban?

A *Magyar Pedagógia* a megemlékezések részeként primer forrásokat is közölt 1913-ban – többek között a kolozsvári egyetem történetéhez kapcsolódóan, valamint Eötvös egy levelét 1855-ből (SZABÓ, 1913; GÁLOS, 1913) – kibővítve ezzel az Eötvös-kánon lehetséges értelmezési kereteit.

Eötvös születésének centenáriuma kapcsán természetesen nemcsak az akadémiai megemlékezésekkel találkozhatunk. A legtöbb nevelésügyi folyóirat hosszabb vagy rövidebb

¹⁵⁶ Eötvös József Gyertyánffyt a székelykeresztúri állami tanítóképző igazgatójává nevezte ki 1870-ben (GYERTYÁNYFFY, 1913: 565).

írást szentelt az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek, illetve tevékenységének. Az egyes tanügyi lapokban megjelent írások rövid kivonatait már 1913-ban közzétették, majd a következő évben egy részletesebb repertóriumot is megjelentettek a lap Szemle rovatában (HAZAI LAPOK EÖTVÖSRŐL, 1913; HELLEBRANT, 1914). Az Eötvös-kultusz megteremtésére tett kísérletek közül a *Néptanítók Lapját* érdemes lehet itt kiemelni, hiszen egy külön lapszámban emlékezett meg alapítójáról. A magyar tanítóóság hőroszai között Eötvös kitüntetett szerepét támasztja alá az alábbi idézet Lanzeritsch Antal tollából: „Hisz báró Eötvös József a magyar népoktatásügynek az, ami Mohamed az Izlámnak, mert Eötvös József valóságos prófétája és igaz megteremtője a magyar népkultúrának.” Az egykori ercsi népiskolai igazgató megemlékezésének allegóriája akkor válik teljessé, amikor Ercsit (ahol az író sírja is található) a magyar tanítóóság „Mekkájának” nevezi, ahova legalább egyszer mindenkinek el kellene zárandokolnia (LANZERITSCH, 1913: 26–27). Lanzeritsch szövegében saját „szolgálati helyét” is igyekezett beemelni a pedagógiai kánon szakrális színterei közé, amely a néptanítóóság identitáserősítési aktusainak sorába illeszthető. Ezzel egyidőben, a Budapesti Felső Építőipariskola tanára, Solymossy Sándor megemlékezésében az élesen látó, bölcs államférfi tevékenységei közül egy egészen más területet idézett meg. Eötvös volt ugyanis az a miniszter, aki a középfokú iparoktatás „helyes tervezetét”, „életrevaló eszméjét” is megálmodta, melyet a megemlékező véleménye szerint az elmúlt évek eredményei is egyértelműen igazoltak, mindezzel közvetve saját pedagógiai tevékenységét is méltatta (SOLYMOSSY, 1913: 231–234). Ha tovább szemezgetnénk az egyes egyesületek, tudományos társaságok ünnepi szövegei között, akkor sok helyen hasonló kiemeléseit és hangsúlymegragadásait találhatnánk Eötvös életművének. Ezek egyszerre jelzik Eötvös sokoldalúságát és a megemlékezések törvényszerűségeit.

A két világháború közötti időszakban elsősorban Hajdu János és Gyulai Ágost szerzők nevét olvashatjuk az Eötvöshöz kapcsolódó publikációk esetében, jelentősebb önálló kutatás azonban főként az előbbihez köthető (HAJDU, 1932, 1936; GYULAI, 1934, 1940, 1941). Az Eötvös első miniszterségét feldolgozó Hajdu-kötet az MTA támogatásával jelent meg 1933-ban. Gyulai szinte az egész korszakban jelen volt különböző recenziói révén a *Magyar Pedagógia* szerzői között, így nem meglepő módon erről a monográfiáról is ő számolt be a folyóirat olvasóinak (lásd: HAJDU, 1933; GYULAI, 1934).

Az 1960-as évektől ismét rendszeresen jelentkező folyóiratban a népiskolai törvény, illetve Eötvös halálának centenáriuma apropóján több publikáció is megjelenhetett „a polgárosodó Magyarország fejlődésében mérföldkövet” jelentő művelődéspolitikusról és legfőbb alkotásáról (KÖTE, 1971; ANTALL, 1968, 1971). Antall József tanulmányai az oktatáspolitikai

legmeghatározóbbnak vélt színteréhez kötődő, vagyis a törvényhozáshoz kapcsolódó levéltári forrásokat dolgoztak fel. Az 1960-as években megjelent tanulmányának alapját „*A magyar kormány népoktatási politikája a kiegyezés után – Eötvös József második minisztersége*” című – 1954–1955-ben összeállított és az aktuálpolitikai események miatt (is) kéziratban maradt – munkája jelenti. Külön jelentősége, hogy a feldogozott, a Magyar Országos Levéltárban őrzött források eredeti példányai 1956-ban nagyrészt megsemmisültek.

Eötvös születésének 150. évfordulója kapcsán a megemlékezések nem foglaltak el olyan markáns helyet a neveléstudományi folyóiratban, mint 50 évvel korábban. Ezt reprezentálja, hogy a pedagógiai emlékezet szimbolikus téri világát a folyóirat lapjain kívül helyezve Nagy Sándor elnöki beszámolójában ugyan megemlítette a Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottságának emlékülését is, de arról részletesebb információkat nem közölt (NAGY, 1964: 281). 1971-ben, halálának 100. évfordulóján ismét egy emlékülést tartott az Akadémia, melyről a *Magyar Pedagógia* is beszámolt (lásd: REGŐS, 1971). Mindezzel együtt, az 1960-as évek (kultúr)politikai enyhülését azonban nemcsak a lap újraindítása és abban Eötvös alakjának láthatóvá tétele jelzi az aktuális szakmai diskurzus számára, hanem Antall József saját néven történő publikációjának megjelenése is (vö. NÉMETH, 2005; NÓBIK, 2010; RAINER M., 2008).

Az 1990-es évektől jelentősen lecsökkent az Eötvöshöz, illetve munkásságához köthető írások száma, ami a neveléstörténeti tematika általános visszaszorulásával is összefügg – különösen az ezredfordulót követően. A legtöbb publikált, alakját megidéző tanulmányok elsősorban nem munkásságára vagy életútjára fókuszálnak, hanem a magyar oktatástörténet meghatározó viszonyítási pontjaként, kvázi origójaként használják annak témájuk szempontjából releváns elemeit (például: KÉKES SZABÓ, 1994; VASS, 1996; DEÁK, 1996: 271–273; FELKAI, 1998; KÉRI, 2010: 273).¹⁵⁷ Ez a narratív aktus egyszerre jelzi Eötvös neveléstörténeti kánonon belüli megkerülhetetlenségét, valamint a neveléstörténeti kutatások szemlélet- és paradigmaváltását, de az akadémiai folyóirat által reprezentált neveléstudomány kérdésfeltevéseiben a történetiség markáns háttérbeszorulását is. Utóbbi nyilvánvalóan összefügg a hagyományos (nevelés)történetírás változásaival és a történetírással szembeni általános szkepszissel, amelyből azonban nem következik, hogy a történeti kutatások kevésbé releváns kérdésfeltevésekkel dolgoznának vagy kisebb hozzáadott értékkel bírnának a

¹⁵⁷ Itt külön kiemelendő „Az iskola a magyar társadalom történetében” címmel 1996-ban, a millenniumi emlékévkapcsán az MTA-n megrendezett tudományos tanácskozás, illetve az erről készült beszámoló Donáth Pétertől. Az ezeréves magyar iskoláztatás történetét ünneplő előadások és beszédek egyértelműen megerősítették Eötvös József központi szerepét a magyar (nevelés)történeti kánonban, és a korszakra vonatkozó újabb tudományos eredményeket is felmutatták (vö. DONÁTH, 1997).

tudomány egészének alakulása szempontjából (vö. KÉRI, 1997; LOWE, 2002; NÉMETH, 2008; NÓBIK, 2010). A múlt(unk) szakszerű vizsgálata, a fennmaradt források (újra)értelmezése elengedhetetlen feltétel a jelen reflexív, értő olvasatához, így lényegében önmagunk megértéséhez.

Összegzés

Az idők során Eötvös Józseffel kapcsolatban született számtalan munka nem jelenti azt, hogy a jelen kutatóinak már ne lenne feladatuk. Személyiségének és munkásságának árnyaltabb megismerését szolgálhatják a jelenleg is folyó kutatások és forrásfeltárások. Az eddig ismeretlen, vagy kevésbé ismert források és újabb szempontú vizsgálatok elősegíthetik a róla kialakult, sokszor pátoszi kép megváltoztatását, hogy Eötvös József a jelen számára is „élőbb”, értelmezhető történelmi „hős” lehessen...

IRODALOM

ANTALL József (1968): 100 esztendő a népiskolai törvény – Eötvös József és az 1868. évi népiskola törvény országgyűlési vitája. In: Magyar Pedagógia 1968/68, 4. szám. 414–433.

ANTALL József (1971): Eötvös művelődéspolitikája és a középiskolai reform előkészítése. In: Magyar Pedagógia 1971/71, 1–2. szám. 159–171. + Forrásközlés: 172–178.

Az 1865 dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi napló. VIII. (1868). Greguss Ágost (szerk.). Athenaeum, Pest.

BENKŐ Ágota – VÉRTESALJAI László (szerk.) (2014): Eötvös hite. Egy hiteles ember közéleti hatékonysága. JTMR Faludi Ferenc Akadémia, Budapest.

CIEGER András (2013): Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In: GÁNGÓ Gábor (szerk.): A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium Budapest. 329–357.

CZEGLE Imre (1978): Eötvös József: Naplójegyzetek 1870. augusztus 6-tól kezdve 1870. november 30-ig. In: Történelmi Szemle 1978/21, 2. szám. 364–410.

DEÁK Gábor (1996): Imre Sándor helye a magyar pedagógiai irodalomban. In: Magyar Pedagógia 1996/96, 3. szám. 271–288.

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus Könyvtár.
<https://web.archive.org/web/20140429044628/http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=671>
[2022. 06. 10.]

- DEVESCOVI Balázs (2007): Eötvös József. Kalligram, Budapest.
- DONÁTH Péter (1997): Reflexív beszámoló az „iskola a magyar társadalom történetében” című konferenciáról. In: Magyar Pedagógia 1997/97, 3–4. szám. 345–350.
- DÓCZI Imre (1913): Báró Eötvös József mint a magyar közoktatás szervezője. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 544–563.
- EÖTVÖS József (1976a): Kultúra és nevelés. (szerk.: Mezei Márta) Helikon, Budapest.
- EÖTVÖS József (1976b): Eötvös József művei. Eötvös József: Levelek. (szerk.: Oltványi Ambrus) Magyar Helikon, Budapest.
- FELKAI László (1998): Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. In: Magyar Pedagógia 1998/98, 1. szám. 27–40.
- FERENCZI Zoltán (1903): Báró Eötvös József. 1813–1871. Athenaeum, Budapest.
<https://mek.oszk.hu/05700/05708/html/#d1e3088> [2022. 05. 15]
- FINÁCZY Ernő (1913): Megemlékezés Báró Eötvös Józsefről. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 525–527.
- GÁLOS Dezső (1913): A kolozsvári egyetem történetéhez. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 598–599.
- GÁNGÓ Gábor (szerk.) (2013): A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- GÁNGÓ Gábor (2021): Államtudós vagy értelmiségi? Eötvös József nemzetközi arcéle. In: Kellék 2021, 65. szám. 123–138.
- GÉCZI János (2003): A pedagógiai sajtó szerepvállalásai a hazai neveléstudományban. In: Iskolakultúra 2003/13, 8. szám. 53–61.
- GYERTYÁNFFY István (1913): Báró Eötvös József és a paedagogium. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 563–590.
- GYULAI Ágost (1934): Hajdú János: Eötvös József báró első minisztersége. In: Magyar Paedagógia 1934/43. 33–35.
- GYULAI Ágost (1940): Kiss József: Eötvös és a magyar sors. In: Magyar Paedagógia, 1940/49, 4–5. szám. 397–398.
- GYULAI Ágost (1941): Eötvös József: Naplójegyzetek – Gondolatok. 1864–1868. In: Magyar Paedagógia 1941/50, 3. szám. 401–404.
- Hazai lapok Eötvösről. In: Magyar Paedagógia. 1913/22. 599–601.
- HAJDU János (1932): Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben. In: Magyar Paedagógia. 1932/41, 7–8. szám. 139–141.

- HAJDU János (1933): Eötvös József br. első minisztersége (1848). MTA, Budapest.
- HAJDU János (1936): A nevelés gondolata Eötvös József báró költészetében. In: Magyar Paedagógia, 1936/45, 9–10. szám. 177–192.
- HELLEBRANT Árpád (1914): A magyar paedagogiai irodalom 1913-ban. In: Magyar Paedagógia, 1914/23. 376–464.
- HERMANN Róbert (2021): Eötvös József a Batthyány-kormányban. In: Könyv és Nevelés, 2021/23, 2–3. szám. 164–188.
- KATUS László (2012): A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. 3. javított kiadás. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs.
- KÉKES SZABÓ Mihály (1994): A tanárképzés kereteinek kialakulása a kolozsvári egyetemen. In: Magyar Pedagógia 1994/94, 1–2. szám. 81–94.
- KÉRI Katalin (1997): Mi a neveléstörténet? JPTE Tanárképző Intézet, Pécs.
- KÉRI Katalin (1999): Eötvös József üzenete (Előadás. 1999. január 19. Eötvös József Általános Iskola. Budapest) <http://kerikata.hu/publikaciok/text/eotvos.htm> [2021. 01. 20.]
- KÉRI Katalin (2010): Az egyetemes neveléstörténet tág értelmezése. In: Magyar Pedagógia, 2010/110, 3. szám. 265–276.
- KÖTE Sándor (1971): A művelődéspolitikus Eötvös. In: Magyar Pedagógia, 1971/71, 1–2. szám. 6–12.
- LANZERITSCH Antal (1913): Báró Eötvös József sírja. In: Néptanítók Lapja, 1913, 36. szám, szeptember 4. 26–26.
- LOWE, Roy (2002): Do we still need history of education: is it central or peripheral? History of Education 2002/31, 6. szám. 491–504.
- MANN Miklós (1993): Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Magyar Pedagógia, az első száz év repertoriuma. Magyar Pedagógia, 1993/93, különszám.
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2005): Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és iskoláztatás történetébe. Osiris, Budapest.
- NAGY Sándor (1964): Az MTA Pedagógiai Bizottsága. Nagy Sándor elnök jelentése a Pedagógiai Bizottság és az albizottságok 1963. évi munkájáról, hozzászólások. In: Magyar Pedagógia, 1964/64, 1. szám. 277–285.
- NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2004): A pedagógia problémátörténete. Gondolat, Budapest.
- NÉMETH András (2005): A magyar neveléstudomány tudománytörténete. Gondolat Kiadó, Budapest.

- NÉMETH András (2008): A neveléstörténet szakirodalmi kánonjai és a klasszikusok szerepe. In: Iskolakultúra, 2008/18, 9–10. szám. 3–10.
- NÓBIK Attila (2010): Klasszikusok és kánonképzés a magyar neveléstörténeti tankönyvekben (1867–1956). PhD értekezés. Szeged.
- PUKÁNSZKY Béla (1989): Személyiségpedagógia és tanárképzés – Schneller István munkássága. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- RAINER M. János (2008): Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989. 1956-os Intézet, Budapest.
- REGŐS János (1971): Eötvös-émlékezés az Akadémián. In: Magyar Pedagógia, 1971/71, 3. szám. 372–374.
- SCHNELLER Imre (1913): Adalék Eötvös személyiségének megértéséhez. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 527–543.
- SOLYMOSSY Sándor (1913): Báró Eötvös József emlékezete. In: Magyar Iparoktatás 1913/14. 231–234.
- SOMOGYVÁRI Lajos (2014): A tudásátadás, nevelés intézményi és intézményen kívüli terei. Képelemzések a magyar pedagógiai szakajtóban, 1960–1970 (kézirat). PhD értekezés, Pécs.
- SZABOLCS Éva (2021): Eötvös József emlékezete a pedagógiai sajtóban 1871–1913. In: Könyv és Nevelés 2021/23, 2–3. szám, 255–260.
- SZABÓ Péter (1913): Báró Eötvös József levele Szabó Sámuelhez. In: Magyar Paedagógia 1913/22. 597–598.
- SZEGHALMI Elemér (1963): Kereszténység és haladás Eötvös József gondolatvilágában. In: Vigilia, 1963/28, 8. szám. 465–470.
- UJVÁRY Gábor (2013): Eötvös József „Míveltség nélkül a legszebb alkotmány holt betűnél egyéb soha nem lesz”. In: Új Köznevelés 2013. 6–7. szám. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-kozneveles/eotvos-jozsef> [2022. 06. 17.]
- VARGA Norbert (szerk.) (2014): VI. Szegedi Jogtörténeti Napok báró Eötvös József születésének 200. évfordulója alkalmából. Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Jogtörténeti Tanszék, Szeged.
- VASS Vilmos (1996): Az Országos Közoktatási Tanács Tantervi munkálatai a XIX. században. In: Magyar Pedagógia, 1996/96. 3. szám. 232–251.

II. OKTATÁS ÉS NEVELÉS INTÉZMÉNYEKEN BELÜL ÉS KÍVÜL

**BENCÉNÉ FEKETE ANDREA: LEÁNYOK TANÓRÁN KÍVÜLI TEVÉKENYSÉGE A
„KAPOSVÁRI ZRINYI ILONA ÁLLAMILAG SEGÉLYEZETT KÖZSÉGI POLGÁRI
LEÁNYISKOLÁBAN”**

*„Gyermek! Te vagy
a hit, erő és akarat.
Égig felröppenő
szent magyar gondolat.
Úgy nézz fel a napba:
én a jövő vagyok
Én győzni akarok!
És én győzni fogok!”
(Papp-Váry Elemérné)*

Bevezetés

A 19. század második felétől a magyar társadalom jobban kezdett figyelni a gyerekekre, ekkor került a figyelem központjába a gyerekek iskolán kívüli, szabadidős tevékenysége is. A kiegyezés megteremtette a polgárosodás körülményeit Magyarországon, amit tükröz a kor oktatásügyi szabályozása is. A polgári társadalom kiépülésével a gyermekek iránti figyelem egyre nagyobb lett. Ebben az időszakban már azzal is foglalkoztak a pedagógusok, hogy a gyermeki fejlődésre milyen hatással van a szabadidős tevékenység (TIGYINÉ, 2015). A sikeres szocializáció szempontjából kiemelkedően fontosnak tartották a játékot és az iskolán kívüli tevékenységek tudatos szervezését. Előtérbe kerültek azok az álláspontok, amelyek felhívták a figyelmet az iskola felelősségére, meghatározó szerepére az egyes korosztályok szabadidejének megszervezésében. Úgy vélték, hogy a fiatalok számára olyan lehetőségeket és élményeket kell biztosítani a szabadidő hasznos eltöltésére, amelyeket majd a felnőtt életükben is tudnak alkalmazni (MIHÁLY, 2003).

Az intézményes keretek között folyó oktató-nevelő munka során igaz, hogy az elsődleges célt a tananyag elsajátítása képezte, de a tanítás mellett már nagy gondot fordítottak arra, hogy milyen tanórán kívüli tevékenységet tudnak biztosítani a diákok számára. A polgári iskola rendszere a kiegyezést követő időszakban fontos oktató, nevelő és szocializációs funkciót töltött be a 10 év feletti diákok életében. Ez az új iskolatípus azzal a céllal jött létre, hogy

gondoskodják a tanulók vallásos, erkölcsi, nemzeti neveléséről, általános műveltséget nyújtson és a gyakorlati életre neveljen. A leányiskola pedig az általános ismeretek közvetítése mellett művelt polgári háziasszonyok képzését tűzte ki céljául (SIMON, 1979).

A polgári iskolák

A polgári fejlődés előrehaladásával egyre inkább tagolódott a társadalom, és ez hatást gyakorolt a közoktatásra is. Európában ez az új iskolatípus már a XVIII. században különböző változatokban létrejött. Magyarországon a XVIII. század végén és a XIX. század elején gyorsan fejlődött a mezőgazdasági termelés, és nálunk is jelentkezett a tőkefelhalmozódás, ennek következtében erősödött a felfelé törekvő módos parasztság. Ez a réteg növelte az igényt az oktatásra, de nem feltétlenül a klasszikus műveltségi elemekre. Ezáltal új művelődési szükségletek léptek fel, előtérbe került a hasznosság. A gyakorlati ismeretek, a szaktanítás és a természettudományok fontosságát hangsúlyozták a polgárság igényeit figyelembe vevő új tantervek is (SIMON, 1979).

Hazánkban az 1868. évi XXXVIII. számú népoktatási törvény 67. §-a értelmében minden 5000 lakosúnál nagyobb községnek a felsőbb népiskola helyett, amennyiben ezt anyagi ereje megengedte, polgári iskolát kellett állítania és fenntartania (MÉSZÁROS, 1997). A kiegyezést követően a polgári iskolarendszer oktató, nevelő és szocializációs céllal működött, amelyben a hitéletéről a felekezetek gondoskodtak. Pedagógusai nagy gondot fordítottak az erkölcsi és a nemzetnevelésre. Az általános műveltség elsajátítása mellett ügyeltek a gyakorlati életre történő felkészítésre is. A leányiskola az általános ismeretek közvetítése mellett a művelt polgári háziasszonyok képzését tűzte ki célul (SIMON, 1979).

A polgáriba, az elemi népiskola első négy osztályának elvégzése után az a gyermek iratkozhatott be, aki elmúlt kilenc éves, és bemutatta elemi iskolai bizonyítványát, vagy az elrendelt felvételi „vizsgálaton” bizonyította jártasságát a kijelölt tantárgyakban. A polgári iskolába lépő gyermekeknek olyan szinten kellett bírniuk a magyar nyelvet, hogy az elrendelt magyar nyelvű oktatásban részt tudjanak venni (PUKÁNSZKY ÉS NÉMETH, 1994).

A népoktatási törvény a lányok számára a polgári iskolában és tanítónőképző intézetben történő továbbtanulást tette lehetővé. A polgári leányiskola a kispolgári rétegek számára megfelelő volt, ki tudta elégíteni művelődési igényeiket. A középpolgárság, az „úri középosztály” azonban túlságosan gyakorlatiasnak találta az ismeretanyagot leányaik számára (PUKÁNSZKY, 2013).

A népoktatási törvény értelmében a fiú- és a leánynövendékeket szigorúan el kellett különíteni egymástól, ezért jellemzően külön intézményekben tanultak. A polgári iskola

elvégezése után alacsonyabb tisztviselői állások kapui nyíltak meg a diákok előtt. A leányok közül néhányan a felsőbb leányiskolát vagy a női kereskedelmi iskolát végezték el, de módjuk nyílt a pedagógus végzettség megszerzésére is a polgári után. A felső kereskedelmi a városi kispolgárság igényeit elégítette ki, a polgári iskola pedig segítette a városi kispolgárság rétegének kiszélesedését (KELEMEN, 1985).

A népiskolákhoz hasonlóan az általános műveltség elsajátítása mellett a „gyakorlatias jelleg” jutott érvényre a polgári iskolák tananyagában. Ezt a polgári leányiskola tantervéhez kiadott 1914. évi utasítás egyértelműen megfogalmazta: *„csak olyan ismereteket kíván nyújtani, amelyeket a tanulók a gyakorlatban felhasználhatnak. Ez az iskola minden látszatosság mellőzésével reális polgári műveltséget akart adni.”* (SZABÓ, 1999)

Az első polgári iskolákat a XVIII. század végén a németajkú evangélikus városi polgárság létesítette, majd ilyen típusú iskolák jöttek létre Lőcsén, Késmárkon, Pozsonyban, Brassón és Pesten. 1880–1881-ben 110 (57 fiúpolgári, 53 leánypolgári), 1892-ben 186 polgári iskolában folyt Magyarországon a tanítás. Az 1912–1913. tanévben már 498 polgári iskola működött.

Az 1924-es tanügyi törvény nyomán létrejött tanterv a polgári iskolát egy sajátos „iskolafajnak” minősítette, mivel nem tartozott sem az általánosan képző iskolák, sem a szakiskolák közé. 1927-ben Klebelsberg Kunó az 5-10 ezer lakosú településeken polgári iskolákat kívánt létesíteni, és középfokú iskolává nyilvánította ezt az iskolatípust, amely nem adott érettségi bizonyítványt, ezért nem nyithatta meg az egyetem kapuit az itt végző diákok előtt. A tanulmányi idő meghosszabbítását szorgalmazó törvényjavaslatot azonban nem fogadták el, ezért a polgári iskola a kispolgárság gyermekeinek iskolája maradt.

A nyolcvan éven át eredményesen működő polgári leány- és fiúiskolákat 1945–1948 között fokozatosan felváltotta az általános iskola. Az utolsó bizonyítványokat a „polgáristáknak” 1948-ban adták ki (KOMLÓSI, 1978).

A „Kaposvári Zrinyi Iona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola” alapítása

Kaposváron, az 1868. évi népoktatási törvény bevezetését követően a polgári leányiskola megnyitásának feltételeit csak hosszú évek áldozatos munkájával tudták megteremteni. A leányiskola 1882-ben nyitotta meg kapuit, míg a polgári fiúiskolában 1903-ban kezdődhetett meg a tanítás (BERECZK, 1925).

Kaposvár város képviselőtestülete 1876-ban kérelemmel fordult a közoktatásügyi miniszterhez egy felsőbb polgári leányiskola felállítására érdekében, de a miniszter ajánlatát a város elutasította. A város nem tett le a tervről, erre utal Neumann József „Polgári iskolát Kaposvárnak” című, 1878-ban megjelent cikke, amelyben rámutat arra, hogy milyen nagy

szükség lenne erre az iskolatípusra, mivel a szegényebb szülőknek nincs lehetőségük leánygyermekük taníttatására (NEUMANN, 1878).

A kaposvári községi iskolaszék 1880 augusztusában újból felvetette a polgári leányiskola fontosságát, és Kaposvár város képviselőtestületével közösen arra a döntésre jutottak, hogy államsegély mellett polgári leányiskolát állítanak fel. A fenntartó tehát a város lett. Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter ekkor már nyitottnak bizonyult, és az 1880. évi 5832. sz. leirattal szerződést kötött a várossal, amely biztosította az államsegélyt.¹⁵⁸

Az első fontos döntés az iskola felállításának történetében az 1882-es megyegyűlésen született meg. A megyegyűlés, dr. Szigethy János vármegyei kórházi főorvos közreműködésével 12 ezer forint kölcsönt szavazott meg a Kaposváron létesítendő felsőbb leányiskola részére (SZIGETVÁRI, 1989).

Ezt követően már, 1882. október 14-én befejeződtek a felvételi „vizsgálatok”: 34-en bizonyultak megfelelőnek. A tanulók életkorában igen nagy volt a szórás. Az első osztályba beiratkozott tanulók között kevés volt a kilencéves, az osztály magját a 10-12 éves tanulók alkották, de előfordultak olyan diákok is, akiknek csak 16-20 éves korukban adatott meg az a lehetőség, hogy megkezdjék polgári iskolai tanulmányukat (BERECZK, 1925).

A kaposvári polgári iskola tanulói 1898 és 1916 között főként a tisztviselő szülők gyermekeinek sorából kerültek ki, valamint a kezdeti csökkenés után egyre több önálló iparos taníttatta gyermekét ebben az iskolatípusban. Ez érthető is, mivel a városban sok kisiparos dolgozott. Az értelmiségi szülők gyermekeinek száma nem volt jelentős ebben az iskolatípusban; elképzelhető, hogy ők ekkor már a leánygimnáziumot részesítették előnyben leányaik taníttatása során (VARGA, 1996).

A megnyitás pontos dátumáról eltérő adatokat mutatnak az egyes források. A megnyitóünnepség Csánki Dezső (1914) szerint 1882. október 20-án volt. Bereczk Sándor (1925) könyvében is az olvasható, hogy az iskola 30 éves fennállását 1912. október 20-án ünnepelték. Az 1940–1941-es értesítőben Seidl Anna röviden összefoglalta az iskola életének főbb állomásait. Ebben a dokumentumban olvashatunk először az iskola névadásáról is: „Az iskolát 1928-ban a magyar nők legkiválóbb alakjáról, Zrinyi Ilonáról nevezték el. Azóta a teljes címe: Kaposvári Államilag Segélyezett községi Zrinyi Ilona Polgári Leányiskola.”¹⁵⁹

¹⁵⁸ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

¹⁵⁹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1940–1941.

Az iskolában tehát 1882 októberében megindult az oktatás. A leánydiákok is és tanáraik is nagy lelkesedéssel, kitartóan dolgoztak. Az újságok is elismeréssel írtak a munkájukról (SOMOGY, 1883: 13).

A történelmi változások ellenére az iskola tanulólétszáma viszonylagos állandóságot mutatott. Az első két osztály létszáma általában nagyon magas volt, sokszor 50 fővel indult, a felsőbb osztályokban azonban már több tanuló kimaradt, így jelentősen lecsökkent a számuk. Ez azzal magyarázható, hogy a leányok általában nem 9 éves korban iratkoztak be a polgáriba, hanem jóval magasabb életkorban, előfordult, hogy 16-20 évesen, ezért a felsőbb osztályokból a családalapítás örömei miatt sokan kimaradtak.¹⁶⁰

A növendékek számának alakulását a II. világháború zavarta meg. A létszám a körülmények miatt hullámzó volt, mivel az iskola a más településről érkező háborús menekülteket is befogadta, akik a front elvonulása után visszatértek otthonukba. Akadtak azonban olyan növendékek is, akik végleg itt maradtak.

A tanárok törekedtek arra, hogy az iskolában eltöltött idő a növendékek javát szolgálja, hogy a nemzet erkölcsös családanyáivá váljanak. A tanulás tartalmát is a polgári társadalom igényeihez igazították (SOMOGY IPARTANULÁS, 1887).

A tananyag bővítése

Az iskola alapításakor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1879. szeptember 12-én kiadott tantervet (25.409. sz.) követte. A tanterv rendes és rendkívüli tantárgyakat különböztetett meg, mely szerint a rendes tantárgyak közé tartozott a magyar nyelv és irodalom, a német nyelv, a számtan és mértan, a történelem, a földrajz, a természetrajz.

Az éneket tekintették a legfontosabb „aesthetikai és ethikai” képző eszközök egyikének, melynek segítségével az érzelmek tökéletesen kifejezhetők. A tantárgy célja az volt, hogy minden olyan növendéket, akinek jó a hallása és a hangja, meg kell tanítani a dalok, kórusművek helyes kifejezéssel való éneklésére.

A szépírás és rajz egy tantárgyként szerepel az értesítőkből, azonban a tananyagnál külön tantárgyként tüntették fel ezeket. Szépírással a tanulók az első három évben találkoztak, először heti két, majd heti egy-egy órában. Mind a német, mind a magyar szépírással is foglalkoztak. A rajz tananyaga nagyon hasonlított a mai geometriára, mivel célja a „*térérzék fejlesztése, pontrendezés és vonalak beosztása valamint a rajzeszközök ismertetése. Egyenes vonal, szögek, háromszögek, négyszögek ismertetése. Egyszerűbb szerkesztések szabadkézzel*

¹⁶⁰ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1933–1938.

és rajzeszközökkel.”¹⁶¹ A tanítás céljának meghatározásánál művészettörténeti alapismeretek elsajátítása is szerepelt: „Az ékitmények stylbeli ismerete.”¹⁶²

1888-ban délutáni ipartanfolyammal bővült a képzés, ahol azok a leányok tanulhattak tovább, akik a polgári iskola négy osztályát befejezve egy iparágban kívánták magukat továbbképezni. Ezek a leányok a délutáni foglalkozásokon tantárgyakat nem tanultak és osztályzatot sem kaptak, hanem a szabás, varrás és a vesszőfonás technikáját sajátíthatták el. A tanfolyam indítása indokolta azt, hogy ebben a tanévben megnyílt a rendszeresített munkatanítónői állás, melyre azért volt szükség, mert az eddigi tanítók nem voltak képesítve a szabás, varrás tanítására.¹⁶³

A rendes tantárgyak sorába tartozott a női kézimunka (SOMOGY KÉZIMUNKA, 1885), melynek foglalkozásai során a növendékek jártasságot szereztek a háztartás körében használható, esetleg keresetforrásul is szolgáló női kézimunkák készítésében. A tantárgy célja az ízlés és az esztétikai érzés fejlesztése volt.¹⁶⁴

Az 1888–1889. tanévben lépett életbe a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által 1887. augusztus 11-én, a 29 000. számú rendelettel kibocsátott új tanterv, melynek alapvető célja az volt, hogy szerves kapcsolatot létesítsen a magasabb nevelés szolgálatában álló intézetek között. Ez a tanterv írta elő először az egészségtant és a tornaoktatást a növendékek testi épségének és fizikai fejlesztésének érdekében. A torna csak az első három évben volt kötelező, s a leányok testi erejének fejlesztése, a gyengébb tagok erősítése, ügyesebbé és hajlékonyabbá tételük volt az órák legfőbb célja. Ennek teljes mértékű megvalósítása azonban a polgári iskola akkori körülményei között lehetetlen volt, mivel az iskola nem rendelkezett tornateremmel. Az őszi, téli hónapokban a tornaórákat az átrendezett tanteremben, egészségtelen körülmények közt tartották, s tavasszal nyílt csak lehetőség az udvari foglalkozásokra.

Az egészségtan negyedik osztályban szerepelt az órarendben: heti két órában tanította az iskolaorvos. Megismerkedtek a leányok az egészség és a betegség fogalmával, az emberi test felépítésével, valamint a megóvására és ápolására, fejlesztésére vonatkozó szabályokkal. Megtanulták, hogy hogyan kell egészségesen táplálkozni, beteget ápolni, valamint elsősegélyt nyújtani (TIGYINÉ, 2013).

¹⁶¹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1896: 7.

¹⁶² Uo.: 6.

¹⁶³ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

¹⁶⁴ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML. VIII. 105 ÉRTESÍTŐ, 1896.

Az 1910–1911. tanévben jelent meg először a IV. osztály tananyagában, heti két órában a háztartásban. A tantárgy célja a nők háztartásbeli feladatáról való tájékoztatás volt, egyfelől a háztartás, másfelől a gyermeknevelés terén. Ezek a foglalkozások beszélgetések formájában zajlottak. A növendékek tanultak a lakás kiválasztásáról, csinosításáról, tisztántartásáról, a háztartás berendezéséről, a vagyonról, a jövedelemről, valamint annak beosztásáról és a költségvetés készítéséről. Nagy hangsúlyt fektettek a házimunka anyagi, szellemi és erkölcsi értékének kihangsúlyozására. Beszélgettek az ételmezésről, a család ruházatáról, a takarékoságról, az ápolásról, a munkáról, a pihenésről és a szórakozásról.¹⁶⁵

1914 márciusában a 40.000 számú rendelettel új tantervi utasítás lépett életbe, mely a korabeli értesítő szerint általános örömet keltett, mivel úgy biztosította az egységes munkát, hogy nem kötötte meg a szaktanárok kezét. „*A tantervben megállapított anyagba az iskola tanárai adták a lelket, mikor tudásuk legjavát igyekeztek tanítványaik lelkébe önteni.*”¹⁶⁶

1924. június 2-án a 106.000/1923 rendelet a polgári iskolát középfokú iskolává minősítette. Ez hatással volt az iskola belső életére és az ügykezelésére is, biztosította az összes polgári iskola egyöntetű eljárását.¹⁶⁷

Az osztályfőnöki óra a polgári leányiskola 1933-as irataiban tűnt fel először. A pedagógusok szerint a sok oldalról elmélyített tanítás és nevelés jó eszközei voltak ezek az órák, és gyakorlati hasznát évről évre tapasztalták. Meghatározott terv szerint folytak, néha egy-egy alkalmi oktatással kiegészítve. Ezek az órák lehetőséget nyújtottak a tanár és a diák közötti bizalmas beszélgetésekre. A tanév során előkerültek az országos események, külföldi nagyságok látogatásai, országunk vezetőinek külföldi útjai. Megbeszélték a tanulók ügyes-bajos családi dolgait, a napi teendők okos beosztását, a tanulás helyes módját. A diákok meggyőződhetnek arról, hogy a tanár nem bíráló, szigorú nevelő, hanem jóindulatú, megértő vezető. Különösen nagy gondot fordítottak az osztályfőnökök saját diákjaik értelmi- és érzelmi világának harmonikus fejlesztésére, az akarat és az önnevelésre való hajlandóság fejlesztésére.¹⁶⁸

A tananyagtartalom folyamatos bővítése mellett a polgári leányiskola nevelői nagy gondot fordítottak arra, hogy a leányok tartalmasan töltsék el a szabadidejüket. Minden egyes tanórán kívüli tevékenység szorosan kapcsolódott azonban a tantervi anyaghoz.

¹⁶⁵ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTEŚITŐ, 1909–1916.

¹⁶⁶ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTEŚITŐ, 1932: 18.

¹⁶⁷ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTEŚITŐ, 1932.

¹⁶⁸ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTEŚITŐ, 1933–1934.

A tanórákon kívüli tevékenységek

A korabeli órarendek azt mutatják, hogy 1882-től 1916-ig az iskolában a hét minden napján – szombat és vasárnap kivételével, mert akkor csak délig voltak iskolában a növendékek – délelőtt és délután is folyt a tanítás. Majd 1916-tól csak délelőtti beosztást kaptak a tanulók. Reggel nyolckor imával kezdődött a tanítás és tizenkettőig tartott, majd kétórás ebédszünet után délután folytatódott, 4-5 óra körül a délutáni imával fejeződött be. A tanórák közti szüneteket a diákok szigorú felügyelet mellett a folyosón, 1920-tól pedig jó idő esetén az udvaron töltötték.

Az iskola „Rendtartási és fegyelmi szabályzata” irányította a leányok iskolai és iskolán kívüli életét, melynek betartása minden növendék számára kötelező volt. Az iskolai törvények és rendszabályok megszegése esetén a vétséget elkövetőt büntetés sújtotta. A büntetés nemei:

„a) Magános figyelmeztetés és intés a körülmények szerint dorgálás.

b) Az osztály előtt nyilvános megintés és ha kell dorgálás.

c) A vétségnek az osztálykönyvbe való bejegyzése, amikor az osztályfőnök is megdorgálja az illetőt.

d) Az igazgató által való megdorgálás.

e) A tanári szék elé való idézés és ott megdorgálás.

f) A tanintézetből való kizárás a tanári szék által.”¹⁶⁹

A tantestület szem előtt tartotta, hogy a gondjára bízott gyermekeket nemcsak tanítani, hanem nevelni is szent kötelesség. Úgy vélték, hogy a „*lelki finomság az egyszerű megjelenésben érvényesül leginkább, azért mindig tiltotta a feltűnő öltözködést, cicomát, ékszereket stb. viselését s a szerény, feltűnés nélküli megjelenést igyekezett nevelni...*”¹⁷⁰ 1919-ben a kötelező egyenruha (lásd: 1. kép) bevezetésével megpróbálták megakadályozni a divat szertelenségeit, 1928-tól pedig az egyenkalap viselését is kötelezővé tették, amit a korabeli írások szerint a szülők örömmel és hálával fogadtak.¹⁷¹

¹⁶⁹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1896: 30.

¹⁷⁰ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932: 23.

¹⁷¹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

1. kép. Az iskola egyik osztálya az egyenruhában, 1931 (Bajzik Imréné tulajdona)

Tanulmányi kirándulás

Az iskolába járó leányok családja viszonylag ritkán hagyta el lakhelyét, így különösen nagy élmény volt a diákok számára, amikor csoportosan, tanáraik kíséretével elhagyhatták a város határát. 1905-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium elrendelte, hogy a növendékek ne csak elméletet tanuljanak a polgári iskolában, hanem utazások során lássanak, tanuljanak, és szerezzenek valós tapasztalatokat. Így az 1906–1907. tanévtől kezdve a kaposvári polgáris leányoknak olyan tanulmányi kirándulásokat szerveztek a tanárok, amelyek kiegészítették a tananyagot. Nagy gondot fordítottak a tanárok az osztály- és szaktárgyi kirándulások szervezésére. Az osztálykeretek között rendezett kirándulások során mindig távolabbi tájakra próbálták eljuttatni az osztályfőnökök diákjaikat, mivel olyan helyeket szerettek volna megismertetni a növendékekkel, ahova családjukkal még nem jutottak el.¹⁷²

Fonyódra majdnem minden évben elutaztak, hogy megtekintsék a Balatont, és a helyszínen átismételhessék a földrajz és a természetrajz órákon tanultakat. Látogatást tettek országunk

¹⁷² Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1909–1916.

fővárosában, Budapesten, és sok nevezetes helységet kerestek fel. Kirándulást tettek Pécsset, Szigetváron, Niklán, Esztergomban, Dombóváron. Az első világháború kitörése megakadályozta, teljesen lehetetlenné tette a kirándulások szervezését, de 1920-tól ismét utazhattak a leányok tanáraik kíséretében. A szaktárgyi kirándulások célja az volt, hogy az órán elméletben tanultakat a növendékek a valóságban is megismerhessék. Lehetőség nyílt arra, hogy látogatást tegyenek a városok ipari létesítményeiben, megtekinthették a gyártási folyamatokat. Gyakran keresték fel a kulturális intézményeket, múzeumokat, kiállításokat tanáraik vezetésével. Néha arra is lehetőségük adódott, hogy egy-egy irodalmi esten, színi előadáson részt vehessenek. A kirándulásokon az évfolyam minden növendéke jelen volt, kivéve azok a leányok, akik fegyelmi vétséget követtek el a tanév folyamán.¹⁷³

Önképzőkör

Az önképzőkör is egyike volt a lányok szabadidős tevékenységének. Ez a foglalkozás azonban nem volt nyitott minden leány számára, mert a pedagógusok szigorú válogatása előzte meg a tagság megszerzését. Az Önképzőkör tagjai az iskola azon növendékei lehettek, akik a sikeres megmérettetést követően a tagsággal járó munkát önként vállalták.

A „Zrinyi Ilona Önképzőkört” Oravec Károly igazgató 1923 szeptemberében alapította meg. A kör első tanárelnöke Allermanné Domaniczky Etelka, a diáktitkár pedig Balogh Angéla IV. osztályos tanuló volt. Gyűléseiket kéthetente tartották, s kiemelt céljuk volt a nemzetnevelés. Hazánk nagyjainak életével ismerkedtek meg: díszközgyűléseiken megünnepelték Madách Imre születésének 100., II. Rákóczi Ferenc születésének 250., Bethlen Gábor halálának 300. évfordulóját. A foglalkozások során a növendékek szavaltak, önálló fogalmazásokat írtak, híres írók műveiből felolvasást tartottak, zenéltek, énekeltek, színdarabokat (lásd: 2. kép) mutattak be és kézimunkákat hímeztek.¹⁷⁴ Az önképzőköri működést a hazaszeretet jellemezte, a diákok dolgozataiban a nemzeti öntudat szólalt meg. Több alkalommal foglalkoztak az erdélyi fejedelemszönyvök életével, főbb jellemvonásaikkal. Az összejövetelek kedvelt tárgya volt a balatoni nyaralások élményeinek felújítása, de szívesen foglalkoztak a növendékek a somogyi népszokásokkal, dalokkal, táncokkal is.

¹⁷³ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

¹⁷⁴ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1926–1927.

Megalakították a kör működésébe illeszkedő földrajzi, fényképészeti és sakk szakosztályt is. A földrajzosok térképrajzokat mutattak be és útleírásokat olvastak fel egymásnak.¹⁷⁵ A fényképészeti szakosztály tagjai az iskolai élet derűs eseményeit örökítették meg: kertészkedő csoportokat, kiránduló diákokat. Az iskola tantestülete állandóan figyelemmel kísérte az Önképzőkör működését, a gyűléseken való megjelenésükkel serkentették a tanulóiifjúságot.¹⁷⁶

2. kép. Színelőadás az 1934–1935. tanévben (Mlandencsics Györgyné tulajdona)

Takarékpénztár

A polgárság körében kiemelkedő erény volt, ha egy háziasszony szorgalmas, spórolós volt, gondosan vezette a háztartást. Az iskola a leányok nevelése során ügyelt arra, hogy felkészítse a diákokat a családi életre, a háziasszony-szerepre. Ezt ösztönözte az iskolai takarékpénztár mozgalom is.

1886-ban arról adott hírt a Somogy című hetilap, hogy Nagy F. Ödön indítványára megszervezték és létrehozták az iskolai takarékpénztárt. „A tanulók betétkönyvecskéket kaptak, hetenkint egyszer adhatták betéteiket az osztályfőnöknek. A legkisebb betét egy

¹⁷⁵ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

¹⁷⁶ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1933–1938.

krajcár volt. A hetenkint begyűlt összeget takarékpénztárban helyezték el 4 és fél százalékos kamatra.”¹⁷⁷

Sajnos, ez a mozgalom nem volt hosszú életű, mert a betétkönyveket 1898-ban megszüntették, tehát a leányok ily módon történő takarékosagra nevelése befejeződött. Azonban a későbbi dokumentumokban is megtalálhatók a gazdaságosságra nevelés egyes mozzanatai. „...a takarékoságot szolgálta az a rendelkezés, hogy az előirt füzeteken, rajzeszközökön s munkaanyagon kívül mást használni nem lehetett.”¹⁷⁸ Az 1940-es tanévben kezdte meg működését a Diákkaptár, melynek a tanulóifjúság gyakorlati érzékének fejlesztése volt a célja. Munkájuk nagy része a hulladékok gyűjtésére irányult: arra tanították a leányokat, hogy a nehéz időkben semmilyen anyaghulladék kárba nem veszhet, minden hulladékot az „újratermelő munka anyagává kell tenni”. A tagok sok nehézséggel küzdve dolgoztak a hazáért, a célkitűzésekért és azért, hogy az ország számára szükséges nyersanyagokat összegyűjtsék. A gyűjtőmunka során a növendékek fémhulladékot, üveget, csontot, papírt, textilt, gumit, vadgesztenyét, csonthéjas magot, napraforgót és almamagot szedtek össze. Minden tanulónak volt saját betétkönyve, a takarékosági verseny eredményét a Diákkaptár újság közölte, amelyet sok tanuló járatott. A diákok nem csak a tanév folyamán dolgoztak, hanem nyáron is igyekeztek alkalmi munkák vállalásával növelni takarékbetétjeiket. A nyári szünetben legtöbbször gyógynövények gyűjtésével foglalkoztak.

Az iskola tanulói közül 85-en szorgalmasan részt vettek az e területen újdonságnak számító méznád termelésben. 1933-tól a polgári iskolában is érvényesült a munkaiskola elve. A legfontosabb szabálya az volt, hogy „nemcsak prédikálunk a munka szükségességéről, hanem meg is tanítjuk a növendékeket dolgozni.”¹⁷⁹

Leánylevente mozgalom

A II. világháború idején különös jelentőséget kapott a hadirokkantak ellátása, gondozása. Igyekeztek megtanítani a növendékeknek, hogy hogyan kell segíteni nekik, ápolni a rászorultakat. A tanulók légvédelmi tanfolyamokon is részt vettek, amelyet dr. Altorjay Elemér rendőrfelügyelő tartott. Óvóhely hiányában azonban csak elméleti oktatásra nyílt lehetőség. A IV. osztályos tanulók a riasztások során megfelelő beosztást kaptak, légiveszély esetén a bejáró tanulókat kaposvári társaik látták vendégül.

¹⁷⁷ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932: 23.

¹⁷⁸ Uo.: 24.

¹⁷⁹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1933–1934: 6.

Az 1944–1945-ös tanévnnyitó értekezleten beszéltek először az iskolai leánylevente mozgalomról. A királyi főigazgatóság rendelete alapján szervezték meg heti két-két órában korosztályonként a leánylevente foglalkozásokat. Arra törekedtek, hogy a leventelányokban elmélyítsék a magyar öntudatot, és tisztában legyenek hazafias, vallásos kötelességükkel. Megpróbálták kialakítani a közösségérzetet, hogy tudjanak a diákok együtt, közös célért küzdeni. Nagy hangsúlyt fektettek a külső megjelenésre és a fegyelemre. A leventelánynak lelkiileg és testileg is edzettnek kellett lennie. Sportfoglalkozásaik keretében úszni jártak a növendékek, az egészségügyi témák során pedig megismerkedtek a betegápolással. A fennmaradt dokumentumok alapján nem lehet megállapítani, hogy ezek a foglalkozások kötelezőek voltak-e. A nagy létszámból azonban arra lehet következtetni, hogy valószínű, hogy az iskola minden tanulója részt vett ebben a mozgalomban.¹⁸⁰

„Zrinyi Ilona Sportkör”

A testnevelés előmozdítása érdekében 1926. február 17-én megalakították a Pannónia Sportkört, de a nevét az iskola átnevezése idején „Zrinyi Ilona Sportkörre” változtatták. Az első tanárelnöke Molnár Györgyi volt.

A sportkör hatékony működését a tornaterem hiánya akadályozta: az őszi és a tavaszi hónapokban csak a játékdélutánokra szorítkozhattak. Az 1929–1930. tanévtől kezdődően a kör használhatta a helyi római katolikus egyházközség székházának nagytermét, így ezután megrendezhették a szakemberek elismerését kiváltó nagy tornaünnepélyeket. A tornaterem átadása az 1940–1941. tanévben nagyon fontos esemény volt a Sportkör életében is, mivel így sokkal eredményesebben, jobb körülmények között tudtak foglalkozni a tehetséges tornászokkal. Négy szakosztályban – játék, torna, atlétika és korcsolya – dolgoztak a tanulók tanáraik segítő felügyelete mellett.

Gyakran rendeztek az iskola udvarán háziversenyeket, amelyen az iskola minden növendéke részt vehetett. Legtöbbször a labdajátékokban és futásban mérhették össze erejüket a leányok. A sportkör tagjai képviselték iskolájukat a kerületi és az országos versenyeken, ahol betekintést nyerhettek más iskolák sportéletébe is.

¹⁸⁰ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1939–1944.

A téli sportok űzésére az iskola udvarán nyílt lehetőség. A hideg idő beálltával Németh Lajosné tanárnő vezetésével került sor a jégpálya készítésére. A téli napokon itt tanultak meg korcsolyázni a leányok.¹⁸¹

„Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület”

Nehéz gazdasági viszonyok között, az 1926–1927. tanévben, Csizmadia Jolán tanárnő vezetésével megalakult az Ifjúsági Vöröskereszt Egyesület, amelynek célja a szegény sorsú növendékek és más, nehéz körülmények között élő családok segítése volt. Az Egyesület célja a szociális érzés fejlesztése volt. Az egészségügy és a felebaráti szeretet gyakorlati alkalmazásának szolgálatába állították munkatervüket. Gyűléseiket kéthetente tartották, mindig a hatodik órában. A foglalkozásokon „tárgysorsjátékra” készítettek kézimunkákat, babákat, más játékszereket és dísz tárgyakat. Munka közben sem vesztegették idejüket, mert alkalomszerű felolvasásokkal és megbeszélésekkel gyarapították ismereteiket.

Halottak napján a vöröskeresztes leányok gyertyákat adományoztak a hősök sírjára, és virágokkal rótták le kegyeletüket elhunyt tanáraik sírjánál. Ünnepek alkalmával megajándékozták a szegény gyermekek családját.

Fogadalmat tettek a tuberkulózis elleni védekezésre. A háborús időkben Neubauer Dóra tanárnő megszervezte a házi ápolási tanfolyamot, amelyet a helybeli IV. osztályos tanulók sikeresen végeztek el. A harctéren harcoló katonák részére a tagok érmelegítőket és sálakat készítettek. Azoknak a szegény családoknak pedig kiemelt segílyt juttattak, akiknek édesapja hadbavonult.

Az Egyesület tagjai nemcsak az iskolában tevékenykedtek szorgalmasan, hanem bekapcsolódtak a helybeli „Vöröskeresztes Üdítő szolgálat” munkájába is. Ennek kapcsán sebesültek részére gyűjtöttek adományokat. Mikulás délutánokat, húsvéti vásárokat, sorsolásokat, színházi előadásokat, farsangi multságokat szerveztek, amelyek bevételéből és a tagok élelmiszer- és ruhanemű adományaiból segítették a szegényeket. A nehézsorsú, beteges vöröskeresztes tagokat jómódú tagtársaik nyaraltatták családjaikban.

Seidl Anna későbbi igazgatónő a következőképpen méltatta visszaemlékezésében a vöröskeresztes diákok munkáját: *„Dolgoztak lelkesen, munkájuk jutalmát mások örömtől*

¹⁸¹ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

ragyogó arcán találták meg. Így jutott diadalra az eszme: munkára nevelődött az ifjuság s munkájának eredményét a legszebb cél a jótékonyság szolgálatába állította.”¹⁸²

„Erzsébet Ifjúsági Önképző és Önszegélyező Egyesület”

Az Erzsébet Egyesület, a volt növendékek egyesülete, Erzsébet királyné emlékének megőrzésére, illetve az osztálytársak egymás iránt kifejlődött szeretetének és az iskola iránti hálájuknak az ápolására jött létre. Az Egyesületet 1904. november 19-én Nagyné Csorba Mária igazgatónő alapította. Célja az iskola és volt növendékei közötti kapcsolat elmélyítése mellett az értelem és érzelem ápolása, fejlesztése volt, hogy a leányok a magyar társadalom vallásos, minden szép és jó iránt fogékony, áldozatkész dolgozó tagjai legyenek.

A kör tagjai az iskola III–IV. osztályos tanulói, a végzett növendékek, a szülők, jó barátok és az érdeklődők lehettek, s az ő alapító, pártoló és tagsági díjuk képezte az egyesület alapvagyonát. Ezenkívül jövedelmüket színházi előadások, hangversenyek, országos kézimunka-kiállítások bevételeivel gyarapították.

Az egyesület vagyonából az iskola rendes, valamely életpályára készülő tanulóit segélyezték tandíj-, ruha-, cipőadományok formájában. Gyermekekotthont szerettek volna építeni a Fonyód és Máriatelep között lévő 2,6 kataszteri hold telken szünidei nyaralás céljára, azonban a tervek később a balatonboglári helyszínen valósultak meg.

Az 1918-as forradalom idején az egyesület néhány évre felfüggesztette munkáját, egészen 1924-ig, amikor az életét Oravecz Károly, akkori igazgató újból megindította.¹⁸³

Az egyesület munkájának eredményeként, Zichy Béla gróf és Kaposvár társadalmának segítségével megvalósult a „Balatonboglári Erzsébet Szünidei Gyermekekotthon.” A közvetlenül a Balaton partján lévő 300 négyszögöles telket, amelyen egy emeletes épület állt, 1935-ben vásárolta meg az iskola egyesülete nevében dr. Kaposváry György polgármester. Az épület 9 szobából, ebédlőből, mellékhelyiségekből, konyhából, kamrából és egy házmesterlakásból állt. A belső berendezést az Ifjúsági Vöröskereszt adományaiból vették meg. Az így elkészült nyaralóban 1940. július 10-én indult meg a nyaraltatás. A további években is arra törekedett az egyesület, hogy minél több növendéknek lehetőséget nyújtson arra, hogy a nyári szünetben három hetet a balatoni üdülőben tölthessen el.¹⁸⁴

¹⁸² Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. JUBILEUMI ÉRTESÍTŐ, 1932.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. ÉRTESÍTŐ, 1939–1944.

Összegzés

A háború után megindult az új világ kialakítása, az új kor eszméi hódítottak tért. Az 1945. június 26-i tantestületi értekezlet tárgya a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 56. 002/1945. rendelete, amely előírta a pedagógusok átképzését. Az augusztusban született rendelet létrehozta a mindenki számára azonos szintű általános műveltséget nyújtó 8 osztályos általános iskolát, amely magába olvasztotta a polgári leányiskolát (FEKETE, 2002).

Az 1945–1946. tanévben már nem indult polgári iskolai I. osztály, hanem helyette két általános iskolai V. osztály. A legtöbb figyelmet ezekre az osztályokra fordították, mivel sokféle utasítás létezett, és az iskolában folyó munkát az is nehezítette, hogy a tanulók hiányos előtanulmányokkal érkeztek az elemi iskolákból.

Az iskola fennállásának 66 éve egy nemzet életében ugyan csak röpke pillanatnak tűnik, de mégis nagyon jelentős a növendékek életében, akik tanáraikkal együtt küzdelmes, fárasztó, de mégis lelket nemesítő, nemzeti hivatást betöltő munkát végeztek. Sok történelmi vihart éltek át közösen, de a nevelők áldozatos, lelkiismeretes munkájának köszönhetően a diákokat mindig sikerült megóvniuk az erkölcsi romlástól.

Mivel úgy vélték, hogy a nő lelkivilága befolyásolja és alakítja a nemzet erkölcsi életét, ezért nagyon nagy hangsúlyt fektettek a szerény, csendes feleségek nevelésére, akik olyan hitvesek lesznek, akik a nehéz időkben is áldozatos szeretettel sietnek férjeik segítségére, és okosan és előrelátóan megóvják családjukat az anyagi és erkölcsi romlástól (FEKETE, 2002).

Olyan pedagógusok dolgoztak ebben az intézményben, akiknek az élete az iskola, a leányok nevelése volt. Erős hittel, fáradhatatlan munkával a végsőkig küzdöttek az iskola fennmaradásáért. Csodálatos munkájukkal sikerült megóvni az iskolát a változásoktól, s a történelmi viharok ellenére sikerült a végsőkig küzdeniük az iskola céljának megvalósításáért.

IRODALOM

BERECZK Sándor (1925): Kaposvár története. Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Budapest.

CSÁNKI Dezső (1914): Magyarország Vármegyéi és Városai, Somogy Vármegye. Országos Monográfiai Társaság, Budapest.

FEKETE Andrea (2002): A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi Polgári Leányiskola története. Profilmax Kiadó, Kaposvár.

KELEMEN Elemér (1985): Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában 1868–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOMLÓSI Sándor (1978): Neveléstörténeti olvasókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest.

- MIHÁLY Ildikó (2003): Iskolások, iskolák és a szabadidő. In: Új Pedagógiai Szemle. 2003/53, 4. szám. 92–99. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/iskolasok-iskolak-es-a-szabadido> [2022. 03. 10.]
- MÉSZÁROS István (1997): Magyar iskola: 996–1996. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla (2013): A nőnevelés története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András (1994): Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SIMON Gyula (1979): A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ Miklós (1999): A közoktatás fejlődése. A századforduló iskolarendszerének fő jellemzői. <https://mek.oszk.hu/02200/02220/html/1.htm> [2022. 02. 10.]
- TIGYINÉ PUSZTAFALVI Henriette (2015) A sport szerepe a társadalmi kohézió és integráció terén. In: Laczkó Tamás – Rétsági Erzsébet (szerk.): A sport társadalmi aspektusai. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar, Pécs. 41–50.
- TIGYINÉ PUSZTAFALVI Henriette (2013): Az egészségnevelés intézményesülésének története. In: Educatio 2013/22, 2. szám. 224–234.
- VARGA Gyula (1996): Somogy megye alsó és középfokú oktatási intézményeinek krónikája (1777–1987). Kézirat. Kaposvár.
- SZIGETVÁRI György (1989): Mai séta a régi Kaposváron. Kaposvári Városszépítő Egyesület, Kaposvár.

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML), Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrínyi Ilona” Polgári Leányiskola iratai 1882–1948 (1951) Fondtörzsszám. VIII. 105. Kaposvár, Rippl-Rónai tér 1. Földszint, T raktár, X. állvány, 20–22. polcok. 8 kisdoboz 1 ifm, 10 nagydoboz 1,66 ifm, 7 kötet 0,09 ifm, összesen 2,75 ifm.
- Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Anyakönyvi naplók 1921–1923, 1924–1929, 1930–1938, 1938–1942, 1942–1945.
- Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Magántanulók anyakönyvi naplója 1882–1905, 1916–1921.
- Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Hirdetési könyv 1930–1943.
- Kaposvári Zrínyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Pénztárkönyv 1912–1945.

Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Tantestületi jegyzőkönyvek 1930–1938, 1940–1941, 1942–1947.

Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola. MNL SML VIII. 105. Előmeneteli és mulasztási naplók 1898–1906, 1907–1914, 1914–1920, 1920–1921, 1923–1924.

Kaposvári Zrinyi Ilona Államilag segélyezett Községi Polgári Leányiskola Értesítője. MNL SML VIII. 105. 1898–1899, 1900–1901, 1909–1916, 1926–1927, 1927–1928, 1928–1932, 1933–1938, 1939–1944.

SÁRKÖZYNÉ Bernhardt Anna (1932): A Kaposvári Államilag Segélyezett Községi „Zrinyi Ilona” Polgári Leányiskola Értesítője. Kaposvár.

A Somogy politikai és vegyestartalmú hetilap felhasznált cikkei

NEUMANN József: Polgári leányiskolát Kaposvárnak. Somogy politikai és vegyes tartalmú hetilap. XIV. évf. 1878. 38. sz. szept. 17. 1–2. p.

A közigazgatási bizottság jelentésének folytatása. XVI. évf. 1880. 34. sz. aug. 24. 2. p.

„A megyegyűlés...” XVIII. évf. 1882. 19. sz. máj. 9. 2. p.

„Kinevezték...” XVIII. évf. 1882. 37. szept. 12. 3. p.

PFEFFER József: Polgári leányiskola. XVIII. évf. 1882. 42. sz. okt. 17. 2. p.

Hirdetés. XVIII. évf. 1882. 45. sz. nov. 7. 3. p.

A kaposvári községi polgári leányiskola megnyitása. XVIII. évf. 1882. 47. sz. nov. 21. 2. p.

„Elismeréssel...” XIX. évf. 1883. 18. sz. máj. 1. 2. p.

„Július 19-én...” XIX. évf. 1883. 29. sz. júl. 17. I. M. 1. p.

„Szabó Hermin...” XIX. évf. 1883. 36. sz. szept. 4. 2. p.

„2. tanévnyitó...” XIX. évf. 1883. 37. sz. szept. 11. 2. p.

„Sebe Zsuzsanna...” XX. évf. 1884. 33. sz. aug. 12. 2. p.

„Kézimunka...” XXI. évf. 1885. 15. sz. febr. 3. M. 1. p.

„Az országos...” XXI. évf. 1885. 45. sz. nov. 10. 2. p.

„Énekoktatás...” XXI. évf. 1885. 47. sz. nov. 24. 2. p.

„Nagy Ödön...” XXIII. évf. 1887. 29. sz. júl. 19. 2. p.

Elkészült a leányiskola. XXIII. évf. 1887. 33. sz. aug. 16. 2. p.

Ipartanulás. XXIII. évf. 1887. 33. sz. aug. 16. 2. p. M. 1. p.

Ipartanfolyam. XXIV. évf. 1888. 23. sz. jún. 5. 2. p.

„Herpei Katalin...” XXIV. évf. 1888. 37. sz. szept. 11. M. 1. p.

FEDELES-CZEFERNER DÓRA: AZ OSZTRÁK ÉS A MAGYAR NŐMOZGALOM FEJLŐDÉSE A SZÁZADFORDULÓIG

Bevezetés

Milyen alapokon szerveződött a 19–20. század fordulójának osztrák és magyar nőmozgalma?¹⁸⁵ A Monarchiát összetartó, illetve szétfeszítő tényezők vizsgálatakor hova sorolhatók a női szerveződések? Szerény anyagi helyzetükkel, illetve relatíve alacsony tagszámaikkal szerepet játszottak-e a birodalom sorsának, valamint a két birodalomfél kapcsolatának alakulásában? S egyáltalán mi az oka annak, hogy bizonyos nőszervezetek működését a kormányzat időszakonként támogatta, máskor viszont igyekezett ellehetetleníteni őket? Az alábbiakban e kérdésekre keresem a válaszokat, természetesen anélkül, hogy a korszak civil szférájának részletes bemutatására vállalkoznék. Bár a nőmozgalom mindhárom irányzatára (polgári, szociáldemokrata, keresztényszocialista) kitérek, a hangsúlyt korábbi kutatásaimhoz illeszkedve a polgári nőmozgalomra helyezem. Rámutatok a három irányzat közös vonásaira (például dolgozó nők érdekvédelme), ám arra is, hogy míg a szociáldemokrata és a keresztényszocialista nők mögött férfiak által dominált pártok álltak, addig a polgári-liberális, feminista szervezetek pártoktól függetlenül agitáltak. Mindez jól szemlélteti, hogy az ideológiailag differenciált osztrák és magyar társadalomban a nőmozgalom a kezdetektől több egymástól teljesen eltérő irányvonal mentén fejlődött.

Eltekintek a modern nőmozgalom előzményeinek (karitatív, jótékony célú egyesületek) és a társadalmi-gazdasági kontextus tárgyalásától.¹⁸⁶ Igyekszem ugyanakkor reflektálni néhány olyan felvetésre, amelyek kulcsfontosságúak a nőmozgalmak tágabb társadalmi kontextusának értelmezéséhez. Előre jelzem, hogy néhány (rész)kérdésre a források hiányában a saját feltevéseimre támaszkodva tudok válaszolni. Némely probléma megnyugtató tisztázásához pedig további levéltári források hadát kellene feldolgozni, beleértve az egyesületek tagjainak társadalmi hátterét, valamint az egyes csoportok nemzetközi beágyazottságának alakulását.

„Vidám apokalipszis”

A 19–20. század fordulója Közép-Európa, ezen belül Ausztria és Magyarország fejlődésének egyik legturbulensebb időszaka gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból

¹⁸⁵ Az osztrák–magyar kontextus fontosságáról lásd: CZEFERNER, 2020: passim.

¹⁸⁶ Ezt korábban vázlatosan több szerző is megtette: BORBÍRÓ, 2007: 185–207; BURUCS, 1993: 15–19; TÓTH, 2005.

egyaránt. A modern nyugati kultúra adaptációjában az Osztrák–Magyar Monarchián belül Bécs járt az élen, de a folyamatból Budapest is kivette a részét, elismert zeneszerzőket, írókat, művészeket adva a birodalom és a világ kulturális életének. Ugyanakkor ez az az időszak, amelyet Hermann Broch „vidám apokalipszis”-ként („fröhliche Apokalypse”) interpretált, utalva a multietnikus államalakulatot mindinkább szétfeszítő gazdasági, társadalmi és kulturális problémákra.

Az ipari forradalmak innovációi, a közlekedés és a hírközlés fejlődése kitágította a hagyományosan zárt közösségek világát, lerövidültek az áthidalhatatlannak hitt távolságok, s az áruk mellett a különböző eszmék, hírek áramlása is felgyorsult (HANÁK, 1971: 47). Színesedett a politikai paletta: a liberális, konzervatív és nacionalista eszmeáramlatok mellett antiliberális és antiszemita ideológiák is szárba szökkenek. Az ún. „zsidókérdés” mindkét birodalomfél társadalmát erőteljesen befolyásolta, „felszítva és eltorzítva [...] a korszak közéleti mozgalmait, politikai harcait”. Jelentős részben ennek tudható be a jobboldali radikalizmus és a konzervativizmus térnyerése (Uo.: 43). Ez az első tömegpártok formálódásának időszaka: Ausztriában Viktor Adler (1852–1918) újságíró és politikus 1888–1889 folyamán alapította meg a Szociáldemokrata Pártot (Sozialdemokratische Arbeiterpartei). Karl Luegernek (1844–1910) rövidebbel később, 1893-ban sikerült egységes párttá szerveznie a különböző keresztényszocialista csoportokat. Ausztriában 1907-ben sor került az általános férfi választójog bevezetésére is, ami Magyarországon még több, mint egy évtizeden át váratott magára.

Magyarországon a vagyoni census 1913-ban műveltségi cenzussal is kiegészült, így a férfi társadalomnak is csak egy szűk köre élhetett választójogával. A liberalizmus, a nacionalizmus és a konzervativizmus különböző válfajai mellett a század utolsó évtizedében jelent meg a szocializmus eszméje. Közben mind fenyegetőbbé vált a nemzetiségi kérdés, amely a dualizmussal szemben a korszak végéig fennmaradó ellenzékiességgel együtt „megtartotta a sokágú elégedetlenséget összegyűjtő-szervező szerepét” (Uo.: 53).

E szociokulturális közegben, ahol többek között Friedrich Nietzsche és Sigmund Freud eszméi születtek, nem véletlen, hogy sokan kritizálták a fennálló rendszert.¹⁸⁷ Mindezt tetézte Bécs és Budapest, illetve harmadikként Prága rohamos fejlődése.¹⁸⁸ A császárváros 1862 óta széleskörű önkormányzati mozgástérrel bírt, viszont az uralkodó, Ferenc József több településfejlesztési kérdésben is döntéshozói jogot formált. A Ring-projekt realizálása (1857–), a különböző infrastrukturális fejlesztések vagy a belváros arculatának kialakítása mellett állásfoglalása a

¹⁸⁷ Budapest rohamtempóban haladó városfejlesztésének kritikájához lásd: GYÁNI, 2008: 65–68.

¹⁸⁸ A három város 1867–1914 közti fejlődési sajátosságainak összevetéséért lásd: ZIMMERMANN–MELINZ, 1996: 15–34. A „középpolgári városi reneszánsz”-nak nevezett transznacionális „jelenségegyüttes” európai megnyilvánulásairól lásd: HORVÁTH J., 2020: 24–33.

polgármester személyével kapcsolatban is meghatározó volt (UO.: 25; MELINZ–ZIMMERMANN, 1996: 142–176). Bécs lakossága 1890-ben megközelítette az 1,5 millió főt, s a környező települések beolvasztásával ekkor jött létre az ún. Nagy-Bécs (Groß-Wien). Nem mehetünk el szó nélkül a város terjeszkedésének politikai következményei mellett sem: rengeteg munkás és kisiparos vált bécsi polgárrá. Részben ennek köszönhető, hogy az évtizedek óta vezető szerepet betöltött liberálisok meggyengültek a városvezetésben, ami a kispolgárok és az iparosok támogatását élvező Lueger választási győzelmét eredményezte. Lueger először alpolgármesterként tevékenykedett, majd 1897-től 1910-es haláláig a főpolgármesteri székben ült (EHMER, 1996: 73–92). A nevével fémjelzett, óriási volumenű városfejlesztési projektek mellett nyíltan antiszemita és antikapitalista elemeket vegyítő politikája pedig a virágzó civil szféra – ezen belül a nőszervezetek – jellegét is befolyásolta.

A magyar főváros is óriásit változott: lakossága a kiegyezés és 1910 között 270 ezerről közel 865 ezer főre nőtt, azaz több, mint megháromszorozódott.¹⁸⁹ Az új, eleve vegyes lakosságú „metropolisz” rendkívül különböző nemzetiségű, anyagi helyzetű és kulturális háttérű lakosságot vonzott.¹⁹⁰ A gyors fejlődésnek és a népességszám növekedésének árnyoldalai is mutatkoztak: a belváros csillogó palotái mellett a melegezők hajléktalanokkal teltek meg, s más, európai nagyvárosokhoz – köztük Bécshez – hasonlóan egyre magasabb volt a prostituáltak száma (ZIMMERMANN, 1996: 67–92).¹⁹¹ Az 1873-ban Buda, Pest és Óbuda egyesülésével létrejött Budapest lakossága – s ezen belül különösen a polgárság – a császárvárosénál sokkal heterogénebb volt (GYÁNI, 2008). A budapesti polgárság sokkal fiatalabb volt, soraiban sokan hirtelen és gyorsan tettek szert kisebb-nagyobb vagyona, egyúttal társadalmilag kevésbé voltak beágyazottak, mint a nagymúltú bécsi kulturális polgárság (*Bildungsbürgertum*) illetve tulajdonosi polgárság (*Besitzbürgertum*) (HALMOS, 2006: 161–194; HANÁK, 1998: 118–120).¹⁹² Előbbi ugyanis csupán a kiegyezést követő években kezdett formálódni leginkább asszimilálódott középosztálybeli németekből és zsidókból. Nem mellékes fejleménynek számított a tisztviselői és az értelmiségi réteg önálló társadalmi csoporttá formálódása, illetve a nők megjelenése különböző köz- és magántisztviselői pályákon. A női tanerő száma is fokozatosan emelkedett.

A polgári életforma alakítói és terjesztői a fővárosok mellett a nagyobb vidéki központok lettek. A korszak urbanizációja máig összetéveszthetetlen jegyeket hagyott maga után Monarchia-szerte: jellegzetes stílusjegyek figyelhetők meg a pályaudvarok, közhivatalok mellett az

¹⁸⁹ Budapest népességének növekedéséről az 1840-es évektől lásd: FARAGÓ, 1996: 58–72. Ezen belül a budapesti női népesség számáról és arányairól 1880–1910 közt lásd: ILLYEFALVI, 1930: 7.

¹⁹⁰ Fejlesztéséhez a legfőbb mintákat Berlin és Bécs szolgáltatták. UO.: 29; ZIMMERMANN–MELINZ, 1996: 15–34.

¹⁹¹ A budapesti és bécsi szegénygondozásról lásd: ZIMMERMANN, 2011.

¹⁹² A polgárosodás terminusának sokrétű jelentéstartalmáról lásd: KÖVÉR, 2003: 35–45.

iskolákon, a szállodákon és a kávéházakon. Ehhez kapcsolódva említendő, hogy az ekkoriban megjelenő szabadidő eltöltésének formái is némileg uniformizálódtak: ekkor vált a városi szórakozás színhelyévé a színház, a kávéház, a kaszinó, a kabaré vagy a fürdő (HANÁK, 1971: 48).¹⁹³

Az iparosítás által generált társadalmi változások, az erősödő nőtöbbség, illetve az özvegyeknek már a világháború előtt is emelkedő száma sok nőt kényszerített fizetett munka vállalására, amit az 1873-as gazdasági válság és az azt követő, vissza-visszatérő recessziók tovább erősítettek.¹⁹⁴ S még ha az 1873-as „fekete péntek”-et követően valamelyest regenerálódott is a gazdaság, a válság olyan sok család létbiztonságát rengette meg tartósan, hogy a házasság és a családalapítással járó stabilitás már csak szűkebb társadalmi rétegek számára jelenthetett anyagi biztonságot. Az 1890-es években tapasztalható elszegényedés egyre szélesebb csoportokat érintett. Míg az 1900-as népszámlálási statisztikák szerint az osztrák nők 41%-a vállalt munkát, ez az arány Magyarországon kevesebb, 27,6% volt. Bécsben már az 1860-as években is csupán a 20 év feletti lakosság 50%-a élt házasságban. Ezzel párhuzamosan mindkét birodalomfélben, s különösen a fővárosokban emelkedett a házasságon kívül született gyermekek száma. A női munkaerőt ért erőteljes diszkrimináció visszaszorítására az 1848–1849-es kérészetű egyesületek után az 1860-as évektől újult erővel indult meg Monarchia-szerte a nők érdekeit védő szervezetek életre hívása.

A „nőkérdés” vizeire evezve a két birodalomfél közti hasonlóságok sorában említendő a fin de siècle időszakának erős és jól szervezett nőmozgalma, valamint a női írók egész sora. Utóbbiak között gondoljunk Irma von Troll-Borostyánira (1847–1912) vagy a Feministák Egyesületében (FE, Budapest, 1904–1949) vezető szerepet vállaló gróf Teleki Sándorné Kende Júliára, azaz Szikrára (1864–1937), akik szépírói munkásságuk mellett a nők jogaiért folytatott harcból is kivették a részüket (SCHWARTZ, 2008: 3). Többen közülük (például Grete Meisel-Heß [1879–1922], Kaffka Margit [1880–1918] Ritoók Emma [1868–1945]) nem csak író kollégáik, hanem a kritikusok támogatását is élvezték, férfiakét és nőkéét egyaránt. Mindez néhány évtizeddel korábban még elképzelhetetlen lett volna. A magyar nők jogairól a kiegyezés idején publikáló szerzők egy generációval voltak idősebbek azon társaiknál, akik az 1890-es évek új típusú női szervezeteihez csatlakoztak. Előbbiek jobbára az 1840–1850-es években születtek, utóbbiak az 1870–1880-as években látták meg a napvilágot. Ausztriában e generációs hézagok némileg összemosódtak, mivel az 1830–1850-es évek között született női szerzők – köztük Rosa

¹⁹³ A nők számára engedélyezett szórakozási formákról lásd: GÉRA ÉS SZÉCSI, 2015: 259–294; KÉRI, 2008: 159–198.

¹⁹⁴ A dualizmus kori korfa sajátosságairól és a nőtöbbségről lásd: GYÁNI ÉS KÖVÉR, 2006: 19; ANDERSON, 1992: 6.

Mayreder (1858–1938) és Marianne Hainisch (1839–1936) – váltak a háború előtti két és fél évtized nőmozgalmának prominens figuráivá. A női írók és a nőmozgalmi aktivisták kapcsán érdekes, hogy míg az osztrákok jelentős része a császárvárosban született, addig a magyarok elsősorban vidékről érkeztek a fővárosba (Uo.: 6). A korszak – ha nem is tömegesen – a női képzőművészek érvényesülési lehetőségeinek szélesedését is magával hozta. A szárnyait festőként is bontogató Mayreder egy képe még az 1893-as chicagói világkiállításra is eljutott (WITZMANN, 1989: 14).

Civil szerveződések

A 19. század második felétől 1914-ig tartó időszak – a nyugat-európai fejlődési tendenciákhoz illeszkedve – Ausztriában és Magyarországon is a civil társadalom szerveződésének virágkora volt.¹⁹⁵ Tévedés viszont, hogy az állam bátorítólag lépett fel valamennyi egyesületalapítási kezdeményezés mellett. Utalni kell az Ausztriában 1867-től érvényben lévő egyesületi törvényre (*Vereinsgesetz*), amely a politikai céllal szerveződni szándékozó női csoportok működését lehetetlenítette el egészen 1918-ig.¹⁹⁶

Gyáni Gábor az individualizáció és a civil közösségek alulról történő önszerveződése kapcsán „jellemző”-nek tartja, hogy Magyarországon sem közvetlenül a kiegyezés után, sem később „nem intézkedtek törvényi úton a szervezkedési szabadságról, az állampolgárok egyesülési és gyülekezési jogáról”. Rámutatott arra, hogy míg a „veszélyes”-nek titulált társadalmi csoportok mozgalmait – például az 1890-es évek agrárszocialistáinak önszerveződéseit vagy azon nemzetiségi csoportokat, amelyek megkérdőjelezték a dualista államrendszer jogszerűségét – a hatóságok néhány pillanat alatt ellehetetlenítették, „korlátlanul szabad tér nyílt [...] a művelődést, a szórakozást, valamint a szociális gondoskodást célzó aktivitás kibontakozása előtt”. Egy 1875-ös rendelet viszont itt is megtiltotta az egyesületek nyílt politizálását (GYÁNI, 2010: 285–295).

A politikai, gazdasági és társadalmi érdekek, foglalkozási csoportok, vallásfelekezetek vagy érdeklődési körök mentén életre hívott egyesületek között „sajátos csoportot alkotnak a nők által létrehozott szervezetek” (BURUCS, 1993: 15–19), amelyek az 1880-as évektől már nem csak Bécsben és Budapesten működtek mind nagyobb számban, hanem a vidéki városokban is.¹⁹⁷ Harriet Anderson a „szervezett nők korá”-nak kezdetét az 1860-as évekre

¹⁹⁵ Többek között WANDRUSZKA–RUMPLER, 2006.

¹⁹⁶ Gesetz vom 15. November, 1867 (134/1867)

¹⁹⁷ Erre lásd például: ANDERSON, 1992: 35–38; BADER-ZAAR, 2006: 1005–1027; BORBÍRÓ, 2007: 185–207.

teszi Ausztriában.¹⁹⁸ Susan Zimmermann a magyarországi nőegyletek első virágkorát az 1870-es évekre helyezi. A kibontakozó „egyesületalapítási láz” a gazdasági és társadalmi struktúrák dinamikus átalakulására, az urbanizációra, illetve a korszak kulturális fejlődésére, s ezen belül az intézményes nőoktatás kereteinek fokozatos kiterjesztésére vezethető vissza.¹⁹⁹

Az 1890-es évek előtt mindkét birodalomfélben túlsúlyban voltak azok a szervezetek, amelyek a hagyományos értékrend mentén, a tradicionális női szerepekhez alkalmazkodva a jótékonykodást tűzték zászlajukra (ZIMMERMANN, 1997: 171–204). Mind több újonnan felálló vagy hosszabb ideje működő csoport emelt szót a nőknek az élet különböző területein történő kizsákmányolása ellen. A század utolsó évtizedére a nőmozgalom különböző irányzatainak elkülönülése is lezajlott: a karitatív, sok esetben valamely vallásfelekezet nőtagjait tömörítő csoportok mellett megjelentek a szociáldemokrata (munkásnő)egyesületek, a keresztényszocialista csoportok, valamint a felekezet nélküli, illetve „felekezet-közi” nőket tömörítő polgári szervezetek. Utóbbiakon belül konzervatívabb és radikálisabb (progresszívebb) csoportokat egyaránt találunk – közéjük tartozik Bécsben az Allgemeiner österreichischer Frauenverein (1893–1922), Budapesten pedig a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE, 1896–1919) és a FE.²⁰⁰ Az első világháború előtti évtizedek folyamán hasonlóság Ausztria és Magyarország között, hogy a nőemancipáció központja mindkét birodalomfélben a főváros volt. Hasonlóság még, hogy a nők többnyire az oktatásban vagy a munkahelyeiken tapasztalt egyenlőtlen bánásmód miatt csatlakoztak valamely, már nem karitatív alapokon működő egyesülethez.

A kérdésre, miszerint a női egyesületek a Monarchiát összetartó vagy szétfeszítő tényezők közé tartoztak-e, nem adható egyértelmű válasz. A központi hatalommal való viszonyuk ugyanis folyamatosan változott. Ha hosszabb folyamatokban gondolkodunk, azt mondhatjuk, hogy például az AöF a dualizmus rendszerét feszítő elemek közé tartozott teljes működése során. Ugyanakkor olyan válaszokat és érdemi megoldásokat tudott találni például a nők lakhatási problémáira vagy jogvédelmére, amilyennel az állam nem szolgálhatott. Hullámozóbbnak bizonyult a FE és a NOE kapcsolata a vezető politikai erőkkel. Budapest városvezetése 1913-ra felismerte, hogy a feminista szervezetekben a szociális problémák megoldása mellett jelentős erő rejlik, amelyet a saját javukra fordíthatnak. Kiemelkedően fontossá vált a szerepük az International Woman Suffrage Alliance (IWSA, Berlin, 1904–) 1913-as budapesti kongresszusa kapcsán, amellyel egyebek mellett végre Budapest primátusát

¹⁹⁸ Idézi: SCHWARTZ, 2008: 11.

¹⁹⁹ Erre a teljesség igénye nélkül lásd: SZEGVÁRI, 1969. A magyarországi leánynevelés történetéről legújabban lásd: KÉRI, 2018.

²⁰⁰ Vö. KÉRI, 2008: 78–79.

demonstrálhatták Bécs felett. Ennek oka, hogy a várakozásokkal ellentétben az IWSA elnöksége nem a császárváros, hanem a Bécs mögött valamelyest kisebbségi komplexussal küzdő Budapest meghívását fogadta el. Az egyhetes tanácskozás Budapest polgármestere, Bárczy István számára is fontos volt, hiszen amellett, hogy több alkalommal jelent meg a hivatalos programokon és a fogadásokon, anyagilag is támogatta. E viszony a háborús évek alatt némiképp változott: a FE és a NOE egyszerre erősítette, illetve gyengítette az államot: erősítette a hátszágban végzett háborús munkával, amiért Budapesten és vidéken is (anyagi) jutalmakat kapott, azonban gyengítette a háborúellenes propagandával és a békemozgalomban való aktív részvételével.

Irányzatok

„Az otthon sült almásrétes [...] már nem elégíti ki a nők becsvágyát, a közélet almásrétesét óhajtják”²⁰¹ – egy ismeretlen szerző visszaemlékezéseiben így írt az 1892 májusában egybehívott ún. első osztrák nőnapról. E rövid részlet is érzékelteti, hogy Bécs női lakosságának kis része (elsősorban az elemi és polgári iskolai tanítónők) a szervezkedés új szintjére lépett. Susan Zimmerman ezen előrelépést az iparosodáson és a társadalmi átalakuláson túl a francia és az 1848-as forradalmi hullámnak, továbbá a polgári nyilvánosság megteremtésének tulajdonítja (ZIMMERMANN, 2003: 119–147).

A nőmozgalom polgári irányzata

Ausztriában a modern alapokon szerveződő polgári nőmozgalom gyökerei a magyarországiaknál korábbra, az 1848-as évre vezethetők vissza. A kérészéletűnek mondható, 1848 augusztus végén Karoline von Perin (1808–1888) (HAUCH, 2006: 424–426) által életre hívott Erster Wiener demokratischer Frauenverein (EWdF) ugyanis a korszak osztrák és magyar nőegyleteinek többségével ellentétben már nem csupán karitatív célokat tűzött zászlójára (HACKER, 1997: 75; UNGER, 2012: 18–30). A „forradalmi árvák” szociális segélyezése mellett a nők oktatási és demokratikus jogaiért is fel kívánt lépni, ideértve a választójogot is. Ugyanakkor, ha végigtekintünk az egyesület alapszabályán, látjuk, hogy a célok homályosak, gyakorlati megvalósításukról pedig szó sem esik (STATUT, 1848).

Noha célkitűzéseik megvalósítására a EWdF tagjainak nem jutott ideje – hiszen az egyesületet októberben betiltották –, az általuk teremtett irányvonal nem merült feledésbe a következő évtizedek folyamán. Vagyis az osztrák nőmozgalom kezdeti fázisában több

²⁰¹ Fordítás tőlem. Österreichische Nationalbibliothek. Musiksammlung. Nachlass Fickert. F. 34. Fickert 361–364.

évtizedes előnyre tett szert a magyarokkal szemben. Hilde Schmölzerrel egyetértve azonban túlzónak tartom Daniela Weiland állítását, mely szerint „a polgári nőmozgalom Ausztriában párhuzamosan fejlődött a némettel”.²⁰² Lipszében ugyanis már 1865 őszén sor került Louise Otto-Peters (1819–1895) és Auguste Schmidt (1833–1902) vezetésével az 1930-as évekig mértékadó, mérsékelt irányzathoz tartozó polgári nőszervezet, az Allgemeiner deutscher Frauenverein (AdF) megalapítására. Munkájuk alappilléret a nők oktatási és gazdasági jogaiért való küzdelem jelentette (STATUT 1865. 1). Otto-Peters az eleinte rendkívül alacsony tagszámmal működő egyesület alapításától kezdve szem előtt tartotta, hogy „a nőknek ki kell állniuk saját magukért, különben eleve elveszettek lesznek” (UO.).

Az AöF alapításának több közvetlen és közvetett előzménye volt, ezek közül csak a legfontosabb mozzanatok kaphatnak figyelmet.²⁰³ A szintén a polgári irányzathoz sorolható Wiener Frauenerwerbvereine (WFE, 1866–1938) – amelynek alapítása Harriet Anderson szerint a modern nőmozgalom kezdetét jelentette Ausztriában – elodázhatatlannak tartotta a női továbbképző iskolák és a szakoktatás kereteinek fejlesztését. Az egyesület mintájául egyébként a rendkívül népszerű német Lette-Verein (Berlin, 1866–) szolgált (WEILAND, 1983: 187; ANDERSON, 1992: 26–35). Tagjai a középosztálybeli nők munkaerőpiaci elhelyezkedésének előmozdítását tűzték ki célul, s ezt előadásokkal, cikkek közzétételével, azaz felvilágosító munkával kívánták elérni (FLICH, 2006: 946–947).

A WFE tagjaként a később az osztrák polgári nőszervezeteket tömörítő ernyőszervezet, a Bund österreichischer Frauenvereine (1902–) elnökévé avanszáló, s e posztot több mint három és fél évtizeden át betöltő Marianne Hainisch is kivette részét az agitációból: az 1870-es években a leányok számára működtetett felső reáliskolák létrehozásáért harcolt, 1888-tól pedig a Verein für erweiterte Frauenbildung (1888–1939) keretei között követelte a lányok gimnáziumi tanulmányainak engedélyezését (BADER-ZAAR, 2006: 173–177; HACKER, 1997: 75). A Hainisch nevével fémjelzett polgári mozgalom a nők oktatási jogainak szélesítését a problémakör gazdasági vetületei, vagyis a középosztályok elszegényedése miatt tartotta fontosnak (WITZMANN, 1989: 16).

A leányok oktatásáért folytatott küzdelem nem csak a magyar, hanem a németországi tendenciákkal összevetve is jól haladt Ausztriában (CLARK, 2008: 174, 168; SZEGVÁRI, 1981: 127–128): 1878-tól „különleges esetekben” nőknek is engedélyezhették bizonyos egyetemi előadások hallgatását, 1892-ben pedig – négy évvel a budapesti előtt – megnyitotta kapuit

²⁰² Fordítás tölem. WEILAND, 1983: 187. Vö. SCHMÖLZER, 2002: 84–87.

²⁰³ A Monarchia „centrumában és perifériáján” a 19. század kezdetétől működő nőegyletek különböző típusairól kiváló áttekintéssel szolgál FRIEDRICH, 1995: 125–175.

Bécs első leánygimnáziuma. Németországban a nők négy évfolyamos gimnáziumokban 1895-től tehettek érettségit, ám például Poroszországban csupán 1908-tól iratkozhattak be az egyetemekre. A budapesti Országos Nőképző Egylet (ONE, 1867–?) 1893-tól indított tanfolyamot a felső leányiskola negyedik évfolyamát elvégzettek továbbképzésére (MÜLLER, 2006: 673–711). Az egylet választmánya végül 1896 januárjában – az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak a nők előtt történő megnyitását követően – döntött az új iskolatípus létesítéséről (CLARK, 2008: 174, 168; SZEGVÁRI, 1981: 127–128; MÜHLBACHER UND MAISSEN, 2007: 8; WEILAND, 1983: 188).

Utalnunk kell egy alapvető különbségre is: az osztrák polgári-liberális nőmozgalom radikális szárnya, amely számos tekintetben párhuzamba állítható a szervezkedés szociáldemokrata irányvonalaival (ANDERSON, 1990: 189–201; BADER-ZAAR, 1999: 365–383), a magyarral ellentétben egy konkrét esemény hatására öltött szervezett formát az 1890-es évek kezdetén. A szervezkedés kiváltó okát az alsó-ausztriai tartományi gyűlés 1888-as törvénytervezete szolgáltatta (BADER-ZAAR, 1997: 547–561),²⁰⁴ amely szerint az adófizető nők elvesztették az üléseken gyakorolt községi választójogukat (*Gemeindewahlrecht*), amit a liberalizmus jegyében elfogadott 1861-es februári pátens értelmében élveztek (BADER-ZAAR, 1995: 233–268). A javaslat nyilvánossá válását követően nem csupán a polgári nőmozgalom holdudvarához tartozó nők, hanem a szociáldemokraták is felemelték a szavukat, elsőként mégis a bécsi tanítónők kezdtek mozgolódni. „Alsó-Ausztria valamennyi tanítónőjé”-t szólította meg a szakmához tartozó nők öntudatosabb magja a *Lehrerinnen-Wart* (Bécs, 1889–1901) című lap 1889. decemberi számában, ahol elutasították, hogy „politikai nullá”-k (*politischen Nullen*) legyenek a férfi kollégáik mellett.²⁰⁵

Kellő körültekintés nélkül e ponton még azt is feltételezhetnénk, hogy az osztrák polgári-liberális nőmozgalom – az angolszász trendekhez illeszkedve – egy célért, a választójog meg-, illetve visszaszerzése érdekében bontakozott ki. Ha azonban egy pillantást vetünk a petíciókra, amelyeket a Verein der Lehrerinnen und Erzieherinnen (VLE, Bécs, 1870–1938) képviselőjében Auguste Fickert (1855–1910) és az egyesület későbbi elnöke, Marie Schwarz (1852–1920) a tartományi gyűléshez intézett, egyértelművé válik, hogy az ellentétek kiéleződésében nem csupán a választójog, hanem a férfi és a női tanerő egyenlőtlen jogállása, és az ebből származó bérezési különbségek játszották a központi szerepet (BADER-ZAAR, 1997: 547–561). A női tanerő ugyanis a férfiakkal egyenlő munkáért kevesebb bér(kiegészítés)t kapott, szakmai előrelépése pedig szinte kizárt volt. Sőt, egy időben törvény

²⁰⁴ Erről lásd még bővebben: ANDERSON, 1992: 39–40.

²⁰⁵ *Lehrerinnen-Wart*, (1889): 12. 24.

tiltotta, hogy a pályán házas nők dolgozzanak. Az 1893-ra intézményesülő, s magát „progresszív”-nek valló AöF átfogó célkitűzése sem a nők szavazati jogának megszerzése, hanem az élet valamennyi területére érvényes érdekvédelem volt (Uo.: 547–561).

A nők mindennapjaiban fontos változások következtek be Magyarországon is a 19. század vége felé. A modernizáció pozitívan befolyásolta egyesületi szervezkedésüket, a nyugat-európai államokkal szembeni fáziskésés azonban e tekintetben is érzékelhető. Mégis, kissé hatásvadász módon állította az írónői szárnyait a magyar mellett a német nyelvű sajtóban is próbálgató Malvi Fuchs 1901-ben, hogy Magyarországon a nőkérdés nem létezik.²⁰⁶ Megjegyzendő, hogy a magyar nők (az osztrákokhoz hasonlóan) II. József uralkodása óta néhány olyan jogkörrel rendelkeztek, amelyeket más (nyugat-)európai országok női lakossága nem élvezhetett. Elméletben dönthettek saját tulajdonukkal kapcsolatban, örökölhettek, munkába állhattak. Más kérdés, hogy e jogokat – amelyekkel a felsőbb rétegek nőtagjai sem feltétlenül voltak tisztában – a gyakorlatban nem igazán tudták érvényesíteni. Ennek oka Teleki Sándorné szerint a nőoktatás alacsony színvonala volt.²⁰⁷

Míg Bécsben az 1848-as forradalmi évben egyesületi kereteket kapott a szervezkedés, addig Budapesten a napóleoni háborúktól egészen a kiegyezésig szinte kizárólag karitatív nőszervezetek működtek. Teleki Blanka (1806–1862), a magyar nőnevelés egyik úttörője ugyan már 1848-ban egyenlő jogokat követelt saját nemének, politikai aktivizmusukra még négy évtizeden át kellett várni. Mindent összevetve nem állítható, hogy a nőkérdés egyáltalán nem volt jelen a közéletben.

A gyakran felekezeti alapon, illetve az uralkodó vagy valamely arisztokrata család nőtagjainak védnöksége alatt álló egyesületek közül csak néhány budapesti székhelyű szervezetet emelek ki: Budai és Pesti Jótékony Nőegylet (1817), Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (1861), Pesti Izraelita Nőegylet (1866), Országos Nőiparegylet (1868). A nők nagyobb arányú munkába állásával a század végére több nővédelmi egylet alakult, amelyek közül kiemelkedett a protestáns szellemiségű, sokoldalú oktatási segélyezési feladatot magára vállaló Lorántffy Zsuzsanna Egyesület (1892). E szervezetekkel kapcsolatban is releváns Szapor Judit kijelentése: „Megalapítási évükön kívül alig ismerjük a polgárosodás társadalmi megalapozásában döntő szerepet játszó egyesületek egyharmadát alkotó nőegyesületek tevékenységi és hatókörét, befolyását.” (SZAPOR, 2007: 129–144)

A nők (szak)oktatásának fejlesztése mellett (SCHWARTZ, 2008: 16) az egyesületek a politikai szocializáció előszobájaként funkcionáltak, vagyis szerepük a Monarchia

²⁰⁶ *Dokumente der Frauen*, (1901): 145.

²⁰⁷ *A Nő és a Társadalom*, (1910): 144–146. Vö. SCHWARTZ, 2008: 13.

történetében még akkor sem lebecsülendő, ha többségük viszonylag kevés bevétellel és alacsony taglétszámmal működött. A leányok oktatásával kapcsolatos helyzetkép sok tekintetben hasonló Magyarországon és Ausztriában a korszakban. A lányok sokáig csak elemi és polgári iskolákba iratkozhattak be, a közép- és felsőfokú intézmények kapui zárva maradtak előttük. Ugyanez igaz a szakoktatás intézményeire is. A nők szakképzésének szükségességét felismerő Frauenerwerbsvereine és az ONE többek között szabászati, kereskedelmi, ipari kurzusok szervezésével igyekeztek ezt kiküszöbölni, s e tekintetben a NOE és a FE is követték a mintáikat (MÜLLER, 2006: 673–711). Hosszabb távú célként az egyesületek az intézményes oktatás valamennyi szintjének nők előtti megnyitását tűzték ki. Mindez azonban 1918-ig egyik birodalomfélben sem realizálódott maradéktalanul.

A fentiek mellett a szervezetek azon társadalmi feszültségeken igyekeztek enyhíteni, amelyeket az állami szociálpolitika képtelen volt kezelni.²⁰⁸ Ha végigtekintünk a vizsgált korszak meghatározó magyarországi nőegyleteinek alapítási dátumain és profilján, a következőket állapíthatjuk meg. A magyar nőmozgalom polgári szárnya az 1890-es évek közepén lemaradásban volt az osztrákhöz képest: a nőoktatás pozícióinak javításáért küzdő ONE alapítására a kiegyezés évében került sor Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) vezetésével (SZEGVÁRI, 1981: 127–129). Ez az az időszak, amikor Kánya Emília (1828–1905), az ország első női lapszerkesztője is felemelte szavát a leányoktatás intézményes keretei kiterjesztéséért, ugyanakkor még mindig közel két évtizedet kellett várni az azonos (tanítónői) szakmához tartozó nők érdekvédelmét, állásközvetítését és továbbképzését végző csoport, a Mária Dorothea Egyesület (Budapest, 1885–?) életre hívására. A többek között Zirzen Janka (1824–1904) kezdeményezésére felálló szervezet azonban a képzési lehetőségek javítása és az állásközvetítés mellett továbbra is jelentős karitatív tevékenységet vállalt (ZIMMERMANN, 1997: 171–204).

A nőmozgalom polgári irányzatán belül az AöF, a NOE és a FE a baloldali radikális irányvonalat képviselték, ezt a korszakban Ausztriában polgári-liberálisként, Magyarországon feministaként, esetleg liberális feministaként definiálták (ZIMMERMANN, 1999: 49–66; ZAAR, 1995: 233–268). A FE a korszakban azon kevés nőszervezet egyike volt, amely büszkén viselte a feminista megjelölést (SZAPOR, 2004: 189–206). Schwimmer Rózsa (1877–1948) a szervezet Politikai Bizottságának elnökeként a „feminista” jelzőtől akkor sem kívánt megválni, amikor az bizonyos sajtótermékekben és a közéletben negatív konnotációt kapott.²⁰⁹ Ausztriában a „feminista” (*Feminist*) hosszú ideig a nőmozgalom férfi támogatóit

²⁰⁸ Vö. GYÁNI, 2010: 485–495.

²⁰⁹ UO.

jelölte, a nőkre vonatkoztatott „feministát” (*Feministin*) csupán 1914 körül kezdték szélesebb körben használni (SCHWARTZ, 2008: 8–9).²¹⁰

Joseph Roth (1894–1939) osztrák író *Radetzkyarsch* (1932) című regénye plasztikus képet fest a Monarchia alkonyán élő nőket körbevevő sztereotípiákról. E szerint a legtöbb férfi természetesnek vette, hogy a nők hozzájuk képest alárendelt szerepben vannak az élet minden területén. A „nőkérdés problémájának teljességére” Ausztriában a polgári nőmozgalom, annak is a radikálisabb irányzata reflektált. Gondoljunk csak az AöF majdani alelnökének, Rosa Mayredernek közfelháborodást kiváltó műveire az 1890-es évekből. Az évtized politikai fordulópontjai változást hoztak az osztrák–magyar nőmozgalom jellegében is. A jótékonykodás, valamint az oktatási jogokért folytatott harc után a nők egy csoportja ekkor kezdett politikai jogokat követelni. Eszközeik – a politikai hova(nem)tartozásuktól függően – eltérők voltak. Míg például az AöF működése kezdetétől kampányolt a házasságon kívül született gyermekek jogaiért, addig a BöF a nők családon belüli helyzetén igyekezett javítani (SCHWARTZ, 2008: 12–13).

Ahogy az AöF, a FE sem kötelezte el magát egyetlen politikai párt mellett sem (WITZMANN, 1989: 11–12). Harriet Anderson a mellett érvel, hogy a polgári nőmozgalom egy maréknyi elkötelezett személy munkája által jött létre Ausztriában. Céljuk a nők jogainak kiterjesztésére azonos volt, ám az ehhez vezető utakat eltérően képzelték. Marianne Hainisch a mérsékeltebb, míg Rosa Mayreder és Auguste Fickert a radikálisabb úton kívánt haladni (ANDERSON, 1989: 20–26). Az 1902-ben Hainisch szervezői géniuszának köszönhetően életre hívott BöF nem csupán a bécsi, hanem a különböző tartományok nőegyleteit is integrálta. Csupán a keresztényszocialista nőszervezetek megszólítása nem sikerült: ők a kezdetektől távol maradtak a Bundtól, s önállóan szervezkedtek (WITZMANN, 1989: 16). Hasonló célok mentén szerveződött a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (1904) is Rosenberg Augusztával (1859–1946) vezetésével, bár célkitűzéseiket nem igazán sikerült realizálniuk.

Érthetetlen viszont az AöF és a FE azon célkitűzése, amely szerint valamennyi osztrák és magyar nőt be kívánták vonni a munkájukba, társadalmi hovatartozásukra való tekintet nélkül. Meggyőződésem, hogy e célkitűzés csak propagandafogás, esetleg utópisztikus cél lehetett, hiszen egyik szervezet vezetősége sem gondolhatta komolyan, hogy a középosztály tagjait tömörítő, illetve néhány arisztokrata származású tagot is a soraiban tudható egyesületek ipari/mezőgazdasági munkásnők tömegeit vonzhatják majd.

²¹⁰ Vö. ANDERSON, 1990: 189–201.

Szociáldemokrata nőszervezetek

A szociáldemokrata nők Ausztriában szintén az 1848–1849-es események idején kezdték hallatni a hangjukat. Ezt követően majd két évtizeden át némák maradtak. Az 1860-as évek második felétől aztán egyre többen ismerték fel azt, hogy a munkásnőknek is szükségük van a szak- és továbbképzésre, így megkezdődött a különböző *Arbeiterinnen-Bildungsvereine*nek szervezése Bécs ipari munkásság által lakott kerületeiben. Ezek egyúttal a nők politikai szocializációját is előkészítették. Működtetésükbe eleinte a polgári nőszervezetek is bekapcsolódtak: gondoljunk csak az itt tanítónői feladatokat vállaló Fickertre. A szociáldemokrata mozgalomra gyakorolt befolyásuk ugyanakkor csak rövid ideig tartott. Ők ugyanis elutasították az együttműködés valamennyi formáját a polgári-liberális, feminista szervezetekkel mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon. Szerintük a polgári nők mozgalma kizárólag a reformruha viseléséért és „női klubdelutánok” szervezéséért folyt. Kritikájuknak rendre hangot is adtak: az *Arbeiterinnen-Zeitung* és a *Nőmunkás* hasábjai mellett (tömeg)rendezvényeiken figurázták ki a polgári nőszervezeteket (CZEFERNER, 2021: passim).

A legnagyobb különbség a polgári nők és a szociáldemokraták szervezkedése között az volt, hogy utóbbi egy teljesen eltérő dinamika szerint „nem kizárólag papíron zajlott”. Míg az AöF, a FE vagy a NOE agitációjának legfontosabb eszközeit az önálló folyóiratok sajtónyilvánosságának biztosítása, valamint a petíciók jelentették, addig a munkásnők sztrájkokon követelték a nők jogkiterjesztését – mindkét országban a férfiak által uralt szociáldemokrata pártokon belül.²¹¹ A petíciókat mint az érdekérvényesítés eszközt ők is alkalmazták, hiszen beadványok formájában követelték az általános, egyenlő és titkos választójog bevezetését, valamint az egyesületi törvény azonnali felfüggesztését (FREISMUTH, 1989: 27–36).

A mozgalom legfontosabb szereplői mindkét országban a munkásságból származtak, gondoljunk csak Adelheid Popp-ra (1869–1939) vagy Gárdos Mariskára (1885–1973). Az 1890-es évek első felében Bécsben és Budapesten is megtartották az első szervezett sztrájkokat, amelyen először nők százai, majd rövid időn belül ezrei és tízezrei követeltek jobb munkakörülményeket, a munkaidő tíz, majd nyolc órában történő maximalizálását, a gyermekmunka korlátozását vagy május 1. munkaszüneti napként történő elismerését. Radikális módszereik miatt rendre konfliktusba keveredtek a hatóságokkal. A rendőri

²¹¹ Vagyis a szociáldemokrata nőmozgalom a teljes szocialista szervezkedésnek csupán egy szegmense volt. WITZMANN, 1989: 16.

intézkedések eredményeként hivatalos lapjaik vissza-visszatérően betiltásra kerültek (WITZMANN, 1989: 11–12).

Fordulópontot jelentett a szervezkedésben 1902-ben a Verein sozialdemokratischer Frauen und Mädchen megalapítása, hiszen vezetői az egyesületi törvény figyelmen kívül hagyásával politikai agitációba kezdtek. 1905 után pedig mind határozottabban léptek fel birodalom-szerte a nők választójogáért. 1911-ben az első bécsi és budapesti nőnapokat is megtartották, amelyekről a polgári-liberális, feminista nőszervezetek lapjai, a *Neues Frauenleben*, illetve *A Nő és a Társadalom* is becsmélő vezércikkeket jelentetett meg. Megjegyzendő, hogy az 1911. március 19-i bécsi eseményen Adelheid Popp mellett az a Victor Adler is tartott beszédet, akinek a támogatására az AöF vezetői működésük során bármikor számíthattak.²¹² Ha a progresszív és a szociáldemokrata női szervezetek valamiben maradéktalanul egyetértettek 1914 előtt, az az egyesületi törvény hatályon kívül helyezése volt. A két irányzat közötti ellentétek végül az első világháború évei alatt tompultak valamelyest, ekkor több segélyakcióban közösen vettek részt, illetve 1917–1918 folyamán közös (tömeg)demonstrációkat is szerveztek (HAUCH, 2011: 221–243).

A munkásnők érdekvédelme a századfordulós Magyarországon gyenge lábakon állt (MUCSI, 1980: 333–342). A konzervatívabb polgári nőszervezetek mellett a keresztényszocialista csoportok többsége is elítélte a nők ipari munkavállalását, az Általános Munkásegylet pedig nem vett fel női tagokat. A szakszervezetek sem tűzték zászlajukra a női dolgozók érdekvédelmét, sőt, sok esetben inkább ártani próbáltak nekik. A szervezkedés végül a századfordulón indult meg Budapesten a német gyökerekkel rendelkező kisipari munkásnők körében. Az osztrák és német minták mindvégig kitapinthatók voltak a szervezkedés jellegében e területen is.

A mozgalmon sokat lendített előre a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (1890) megalakulása és megerősödése, amely végre a női munkások érdekeit is szem előtt tartotta. A párton belül közel két évtizeddel később Nőszervező Bizottság jött létre (1908), ám még ezt megelőzően alakult meg a Magyarországi Munkásnő Egyesület (1903) (BURUCS, 1993: 15–19). Létrejöttében és korai működtetésében Schwimmer és más, magukat végül a polgári nőmozgalom mellett elkötelezett elemek is feltűntek. Az egyesület elnöki posztját Gárdos Mariska töltötte be, aki a szervezet hivatalos lapjának, a *Nőmunkásnak* a szerkesztéséért is felelt. Míg a polgári-liberális, feminista szervezetek a női munka, az oktatás és a gyermekvédelem kérdései mellett sajtójukban az alkoholizmus, a prostitúció, a szexuális

²¹² Adler 1907-ben is kiállt a nők választójogáért. FREISMUTH, 1989: 27–36.

felvilágosítás, valamint a leánykereskedelem témájának is szerepet szántak, ez a szociáldemokrata (és persze a keresztényszocialista) mozgalmi sajtóban tabunak minősült (CZEFERNER, 2021).

Keresztényszocialista irányzat

Az 1848-as forradalom hozta el Ausztriában a keresztény nők szervezkedését is, akik anélkül kezdtek szociális-karitatív munkába, hogy bármiféle politikai szerepvállalás mellett kötelezték volna el magukat. A szervezkedés ezen irányában a Monarchia mindkét birodalomfelében kettősség figyelhető meg, hiszen az egyesületekhez csatlakozó nők bár kiléptek az otthonukból, a tradicionális, „természetes szerepeik”-nek megfelelően kapcsolódtak be segítő, jótékonykodó tevékenységekbe. Ausztriában 1868-ban alapult a Verein katholischer Erzieherinnen, három évvel később pedig az Erste Verein Katholischer Lehrerinnen und Erzieherinnen. Utóbbi a polgári nőszervezetekhez hasonlóan a női tanerő rossz anyagi körülményein szeretett volna javítani – ebben unikálisnak számított a mozgalmon belül. A keresztényszocialista nőmozgalmak ugyanakkor általánosságban azt vallották, hogy a nő helye a családban, a férje és a gyermekei mellett van, s elsődleges feladata nem a munka világában történő érvényesülés.

A keresztényszocialista egyesületek 1887-ben Karl Lueger irányítása alatt hoztak létre közös ernyőszervezetet (Vereinigte Christen), amelyben hagyományosan erős volt a férfiak befolyása. Tíz évvel később (1897) szerveződött a Christlicher Wiener Frauenband, újabb tíz év múlva pedig létrejött a Katholischen Reichsfrauenorganisation (1907). Utóbbi funkciója hasonló volt, mint a BőF-é a polgári nőmozgalom területén. 1910-ben megtartották az AöF által hónapokon át gúnyolt első általános osztrák katolikus nőnapot, amelynek keretein belül már programjukba foglalták a dolgozó nők helyzetének javítását, ám a választójog nőkre történő kiterjesztéséért továbbra sem léptek fel (AUERNIG, 1994: 28).

Az 1890-es évek Magyarországon is változást hoztak a vallásos értékek mentén szerveződött női csoportok tevékenységében. A formálódó tömegpártok mellett terjedtek a keresztényszocialista eszmék, amit felerősített XIII. Leó pápa enciklikája (Rerum novarum, 1891). 1896-ban jött létre az Országos Katolikus Nővédő Egyesület, amely viharos gyorsasággal terjeszkedett Budapesten és vidéken. Ezen egyesület keretei között állt fel 1907-ben a Katolikus Háziasszonyok Szövetsége, amely egy évvel később már önálló alapszabály szerint működött. Célul tűzték ki „olyan öntudatos háziasszonytípus kialakítását, aki vallásos szemléletével megőrzi a család erkölcsi tisztaságát”, illetve szakszerűen képes vezetni a háztartást is (BURUCS, 1993: 15–19). A feministáktól eltérően nem csupán újságcikkekben és

vitaesteken foglalkoztak cselédvédelemmel, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó problématerületekkel (például háziasszony-cseléd viszony alakulása, cselédhiány, cselédek erkölcsi stb.). A fővárosban cselédképzőket és cselédelhelyezőket is nyitottak, különböző cselédköröket szerveztek (BURUCS, 1993: 15–19).

A magyar polgári és a munkásnői szervezetek az ausztriaiakhoz hasonló állásponton voltak, jelesen, hogy az egyházi csoportok és a jótékonykodás nem szolgálhat gyógyírral a nők bajaira. A katolikus nőegyletek működését csupán „tüneti kezelés”-nek tartották a „valódi betegség gyógyítása” helyett (KÉRI, 2008: 84). Sokat elárul a keresztényszocialista és a feminista szervezetek viszonyáról, hogy a FE semmilyen fórumon sem kommentálta előbbieknél a „cselédmizéria” területén elért eredményeit. A problémákat sokkal inkább igyekezett úgy interpretálni, mint ha rajtuk kívül senki nem fordított volna gondot azokra. Pedig valljuk be, e társadalmi réteg gondjait nem lehetett megoldani néhány vitacikkkel vagy előadással. A két irányzat közeledésére a háború éveiben történtek kezdeményezések, amikor a FE tulajdonképpen pártállásra és szellemiségre való tekintet nélkül a nőmozgalom valamennyi irányzatának képviselőivel igyekezett együttműködni.

IRODALOM

Elsődleges források

A Nő és a Társadalom, Budapest, 1907–1913.

Dokumente der Frauen, Wien, 1899–1902.

Gesetz vom 15. November 1867 (134/1867). ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online. <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000377> [2022. 04. 31.]

Monatsblatt für die Interessen des Lehrerinnenthumes. Wien, 1889/1890–1901.

Österreichische Nationalbibliothek. Musiksammlung. Nachlass Fickert. F. 34. Fickert 361–364.

Statut der Ersten Wiener Demokratischer Frauenverein. Wien, 28 August 1848.

Statuten des Allgemeinen Deutschen Frauenvereins. Leipzig, 17. Oktober 1865. Louise Otto-Peters Archiv, Leipzig.

Másodlagos források

ANDERSON, Harriet (1990): „Mir wird es immer unmöglicher, »die Männer« als die Feinde der Frauensache zu betrachten.” Zur Beteiligung von Männern an den Bestrebungen der

- österreichischen Frauenbewegung um 1900. In: Dienst, Helene – Saurer, Edith (Hg.): „Das Weib existiert nicht für sich.“ Geschlechterbeziehungen in der bürgerlichen Gesellschaft. Verein Kritische Sozialwissenschaft und Politische Bildung, Wien. 189–201.
- ANDERSON, Harriet (1992): *Utopian Feminism: Women's Movements in „fin-de-siècle” Vienna*. Yale University Press, New Haven.
- APPELT, Erna (1985): *Von Ladenmädchen, Schreibfräulein und Gouvernanten 1900–1934. Angestellten Wiens zwischen 1900 und 1934*. Verlag für Gesellschaftskritik, Wien.
- AUERHORN, Karola (1994): „Sehr geehrtes Fräulein” Die Briefe der Stefanie Kummer (1868–1942) an Auguste Fickert (1855–1910) von ca. 1891–1907. Diplomarbeit, Manuskript. Universität Wien, Wien.
- BADER-ZAAR, Birgitta (1995): „Weise Mäßigung” und „Ungetrübter Blick” die Streben nach politischer Gleichberechtigung. In: Mazohl-Wallnig, Brigitte (Hg.): *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. Böhlau, Wien. 233–268.
- BADER-ZAAR, Birgitta (1999): *Die Wiener Frauenbewegung und der Rechtsschutz für Frauen, 1895–1914*. In: Angerer, Thomas – Gerald, Stourzh (Hg.): *Geschichte und Recht: Festschrift für Gerald Stourzh zum 70. Geburtstag*. Böhlau, Wien. 365–383.
- BADER-ZAAR, Birgitta (2006): *Marianne Hainisch (1839–1936)*. In: Francisca de Haan et al. (eds.): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern, and South Eastern European, 19th and 20th Centuries*. CEU Press, Budapest. 173–177.
- BORBÍRÓ Fanni (2007): *Budapesti nőegyletek 1862–1904*. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest. 185–207.
- BURUCS Kornélia (1993): *Nők az egyesületekben*. *História* 1993/65, 2. szám. 15–19.
- CZEFERNER Dóra (2020): *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918)*. *Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs.
- CZEFERNER Dóra (2021): *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. ELKH BTK, Budapest.
- EHMER, Josef (1996): *Zur sozialen Schichtung der Wiener Bevölkerung. 1857 bis 1910*. In: Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (Hg.): *Wien–Prag–Budapest. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*. Promedia, Wien. 73–83.
- FARAGÓ Tamás (1996): *Die Budapester Bevölkerungsentwicklung und die Zuwanderung 1840 bis 1941*. In: Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (Hg.): *Wien–Prag–Budapest*.

Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918). Promedia, Wien. 58–72.

FLICH, Renate (2006): Bildungsbestrebungen und Frauenbewegungen. In: Wandruszka, Adam – Rumpler, Helmut (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaft, Wien. 941–964.

GÉRA Eleonóra – SZÉCSI Noémi (2015): A budapesti úrinő magánélete (1860–1914). Európa, Budapest.

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest.

GYÁNI Gábor (2008): Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Napvilág, Budapest.

GYÁNI Gábor (2010): Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. In: Történelmi Szemle 2010/52, 4. szám. 501–512.

HACKER, Hanna (1997): Zeremonien der Verdrängung: Konfliktmuster in der bürgerlichen Frauenbewegung um 1900. In: Fischer, Lisa (Hg.): Die Frauen der Wiener Moderne. Verlag für Geschichte und Politik, München. 101–109.

HALMOS Károly (2006): Beszitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus. In: Kövér György (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég, Budapest. 161–194.

HANÁK Péter (1971): A dualizmus korának történeti problémái. Tankönyvkiadó, Budapest.

HANÁK, Péter (1998): The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest. Princeton University Press, New Jersey.

HAUCH, Gabriella (2011): Sisters and Comrades. Women's Movements and the „Austrian Revolution” Gender in Insurrection, the Räte Movement, Parties and Parliament. In: Sharp, Ingrid – Stibbe, Matthew (eds.): Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918–1923. Brill, Leiden. 221–243.

HORVÁTH J. András (2010): A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városegyesítés éveiben. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.

ILLYEFALVI Lajos (1930): A kenyérkereső nő Budapesten. Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, Budapest.

KÉRI Katalin (2008): Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pro Pannonia, Pécs.

- KÉRI Katalin (2018): *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon.* (Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással). Kronosz, Pécs.
- KÖVÉR György (2003): *Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében.* In: Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században.* Pannonia, Pécs. 35–45.
- MELINZ, Gerhard – ZIMMERMANN, Susan (1996) (Hg.): *Wien–Prag–Budapest. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918).* Promedia, Wien.
- MUCSI, Ferenc (1980): *Weibliche Industriearbeit und sozialistische Frauen-Arbeiterbewegung in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg.* In: Botz, Gerhard (Hg.): *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939.* Europaverlag, Wien. 333–342.
- SCHMÖLZER, Hilde (2002): *Rosa Mayreder: ein Leben zwischen Utopie und Wirklichkeit.* Promedia, Wien.
- SCHWARTZ, Agatha (2008): *Shifting Voices: Feminist Thought and Women’s Writing in fin-de-siècle Austria and Hungary.* University of Ottawa Press, Ottawa.
- SZAPOR, Judith (2004): *Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women’s Movement.* In: Paletschek, Sylvia – Pietrow-Ennker, Bianca (eds.): *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective.* Stanford University Press, Stanford. 189–205.
- SZAPOR Judit (2007): *A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig.* In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum.* Napvilág, Budapest.
- SZEGVÁRI Katalin (1969): *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban. 1777–1918.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZEGVÁRI Katalin (1981): *Út a női egyenjogúsághoz.* Magyar Nők Országos Tanácsa – Kossuth, Budapest.
- TÓTH Árpád (2005): *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* L’Harmattan, Budapest.
- UNGER, Petra (2012): *„Sie wollen das Leben...!” Skizze zur Ersten Frauenbewegung in Österreich.* In: Krondorfer, Birge – Grammel, Hilde (Hg.): *Frauen-Fragen. 100 Jahre Bewegung. Reflexion, Vision.* Promedia, Wien.
- WANDRUSZKA, Adam – RUMPLER, Helmut (2006) (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation.* Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Wien.

- WEILAND, Daniela (1983): Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich: Biographien, Programme, Organisationen. Econ, Düsseldorf.
- WITZMANN, Reignard (1989) (Hg.): Aufbruch in das Jahrhundert der Frau? Rosa Mayreder und der Feminismus in Wien um 1900. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Museum der Stadt Wien, Wien.
- ZIMMERMANN, Susan (1996): Making a living from disgrace. The politics of prostitution, female poverty and urban gender codes in Budapest and Vienna. 1860–1920. In: CEU History Department yearbook. 1994/95. Central European University, Budapest. 67–92.
- ZIMMERMANN, Susan (1997): Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Csokonai, Debrecen. 171–204.
- ZIMMERMANN, Susan (1999): A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején. In: *Eszmélet*, 1999/11, 2. szám. 49–66.
- ZIMMERMANN, Susan (2003): Jenseits von Ost und West. Entwicklungswege zentral-osteuropäischer Frauenbewegungen in transnationalen Kontext. In: Pechriggl, Alice – Bidwell-Steiner, Marlen (Hg.): *Brüche, Geschlecht, Gesellschaft. Gender Studies zwischen Ost und West*. Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur, Wien. 119–147.
- ZIMMERMANN, Susan (2011): *Divide, Provide, and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Reform, and Social Policy in Hungary under the Habsburg Monarchy*. Central European University, Budapest.

K. FARKAS CLAUDIA: ISKOLÁK A SÖTÉT IDŐKBEN. NÉMET KATAKOMBAISKOLÁK ÉS ZSIDÓ ISKOLÁK A FASIZMUS IDEJÉN

Bevezetés

A „Ventennio” esztendei alatt Itália a fasizmus hétköznapjait élte. Benito Mussolini országa új számítással mérte az idő múlását: a fasizmus hatalomra jutásának évét tekintve origónak, 1922-ben az I. évet írták, a XXI. pedig az utolsó volt a rendszer történetében. Az iskola világa kulcsfontosságú terület volt a rezsim számára, mert itt formálódott az ifjúság. A fiatalok világszemléletét a diktatúra hívószavai alapján kívánták alakítani, és elkápráztatni őket egy „új kultúra” víziójával. Ebbe beletartozott, hogy Itáliát vezető politikai hatalomként láttatták, az erőt és a harcot magasztalták. Mussolini „új embertípus”, a „homo fascistus” kineveléséről álmodozott, azt akarta, hogy az olaszok a „szolgai fajból” végre „uralkodóvá” váljanak. Az iskolára a Duce úgy tekintett, mint az ifjú generációk fasizálásának elsőszerű színterére. Ellenőrzés alatt akarták tartani az ifjúságot, és felkészíteni a harcra, amit a fasiszták az élet legfontosabb céljának tartottak. Az indoktrinációval látták biztosítva, hogy az iskolapadokból olyan emberek kerüljenek ki, akik képesek lesznek – Mussolini jelszava alapján – „hinni, engedelmeskedni és harcolni”. Az iskolai erőter lépcsőről-lépésre fasizálódott, a rendszer nem tűrte a különbözőséget.

Az olasz iskola belső világát nemcsak a fasiszta ideológia tényerése jellemezte, de a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció is. Az 1920-as évek derekától a kormányzat bezáratta a Dél-Tirolban működő német iskolákat, a 30-as évek végén pedig a zsidó közösséggel szemben hozott jogkorlátozó intézkedéseket, kizárva őket az állami oktatásból. A tanulmány témaválasztásának fontosságát aláhúzza, hogy a két világháború közötti olasz oktatásügy kérdései a hazai kutatók figyelmétől javarészt távol estek (K. FARKAS, 2015a; K. FARKAS, 2015b). Másfelől a kutatás új optikával világít rá a korszakban a dél-tiroli németeket és a zsidókat az iskolai szinten ért diszkriminációra, párhuzamba állítva a két jelenséget; továbbá szélesíteni kívánja a korszakkal kapcsolatos ismeretek körét. A tanulmány feltárja és értelmezi, hogy milyen kormányzati szándék húzódott meg az 1920-as évek derekán a Dél-Tirolban lévő német iskolák bezárásának hátterében, milyen közösségi válasz született, és miért voltak jelentősek az ún. katakombaiskolák. Az írás vizsgálja, hogy milyen politikai indítékokkal történt az 1930-as évek végén a zsidók állami oktatási intézményekből történő kizárása, mit jelentett a diszkrimináció és az ún. zsidó iskolák az érintetteknek. Az írás a

szélesebb (oktatás)politikai összefüggések, és a történeti mikrofolyamatok vizsgálatára is hangsúlyt helyez. Jelen kutatás analitikus jellegű, értelmező, a dokumentumelemzés és a szintetizáló elemzés módszerével él. Elsődleges forráscsoportként a korabeli vonatkozó oktatásügyi jogszabályok szolgáltak, továbbá – speciális és fontos forráscsoportként – a diszkriminációt átélt emberek visszaemlékezései. Másodlagos forrásom az olasz fasizmus politikatörténetére és oktatáspolitikájára vonatkozó szakirodalom volt (CAFFAZ, 1988; CHIAPPANO, 2005; GABRIELLI, 2015; SARFATTI, 2009).

A dél-tiroli katakombaiskolák

Giovanni Gentile 1923-as reformja és a Giuseppe Bottai által kidolgozott 1939-es „Carta della Scuola” („Iskolai Charta”) jelölik a kezdő- és végpontját annak a küzdelemnek, amelyet a rezsim azért vívott, hogy uralhassa az új generációk nevelését (K. FARKAS, 2015b). A Gentile-reform a fasiszta korszak első jelentős oktatáspolitikai intézkedéscsomagja volt, autoriter és liberális elemekkel (K. FARKAS, 2015b). A Közoktatásügyi Minisztérium – majd 1929-től Nemzeti Nevelés Minisztériuma – sűrű minisztercseréi révén, és az évek múlásával a reform egyre nagyobb változásokon esett át, mígnem a Fasiszta Nagytanács által 1939 elején elfogadott „Carta della Scuola” programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként definiálták. A „Carta”-ban a párt és az iskola közötti szoros kapcsolat többszörösen hangsúlyos volt.

Az 1919. szeptember 10-i Saint Germain-i békeszerződés értelmében Ausztria elveszítette ősi tartományának, Tirolnak a Brenner-hágótól délre eső részét. Az Olaszországhoz került mintegy 74 000 km² kiterjedésű területen 250 000 ember élt, közülük azonban az 1910-es népszámlálás során csak 2,9% vallotta magát olasz nemzetiségűnek (LOZOVIUK, 2022). A Brenner-hágó természetes határként és törésvonalként húzódott Észak- és Dél-Tirol között. A Dél-Tirolban élő németek hirtelen egy új állam határai között ébredtek, kisebbségként. A békediktátum nem kötelezte Olaszországot a Dél-Tirolban élő kisebbségek jogainak tiszteletben tartására. Kezdetben elhangzottak olyan ígérek, miszerint az annektált területeken élők megőrizhetik iskoláikat, egyesületeiket és intézményeiket, de a történészek nem ezt igazolták (SCHREIBER, 2008; ADAMI GALLO, 2013; STEININGER, 2022).

Az új hatalom 1923-ban létrehozta Trentino tartományt, amely Dél-Tirolt is magában foglalta. A Fasiszta Nagytanács 1923. július 1-jén megszavazott egy programtervet Alto Adige jövőjéről „Rendelkezések Alto Adige-ről” címmel (TOLOMEI, 1923). A főbb pontok az alábbiak voltak: 1. Alto Adige és Trentino egy tartománnyá történő egyesítése Trento központtal; 3. az állampolgárság felülvizsgálata; 5. a német bevándorlás megakadályozása; 6.

az 1921-es népszámlálás felülvizsgálata; 7. az olasz nyelv a hivatalos nyelv; 11. a „Südtirol” és a „Deutsch-Südtirol” nevek használatának tilalma; 12. a „Der Tiroler” című lap bezűntetése; 13. a német helységnevek olaszosítása; 14. a helységekben a feliratok olaszosítása; 15. az utcanevek olaszosítása; 16. a német családnevek olaszosítása; 23. támogatás az olasz nyelv és kultúra terjesztésére; 24. olasz óvodák és elemi iskolák létesítése; 25. olasz középszintű iskolák létesítése; 29. szigorú ellenőrzés az egyház felett; 32. a katonai hadosztályok számának növelése Alto Adige-ben (TOLOMEI, 1923; SCHREIBER, 2008).

Egy 1923. októberében kelt rendelet értelmében – a gentile-i reformcsomag részeként – „a Királyság összes iskolájában a tanítás az Állam nyelvén történik. Azon helységekben, ahol hagyományosan más nyelvet beszélnek, ez tananyag lesz, plusz órák keretében.” (RD, n. 2185, 1923, 6505). A rendelet alapján a második nyelv oktatása kötelező a kisebbségi nyelvet beszélők számára, számukra szüleik és törvényes gondviselőik feladata, hogy jelezzék az igényt. A kisebbségi nyelv tanítási programjait a Közoktatásügyi Minisztérium felügyeli. A 6. paragrafus arról beszél, hogy amennyiben nem tudnak megbízni a második nyelv tanításával az adott iskolában dolgozó tanítót, a módszertani igazgató, a tanfelügyelő és a tankerületi igazgató jóváhagyásával olyan szakképesítéssel rendelkező tanerőt bíznak meg az oktatással, aki azt egyidejűleg több iskolában (kisebb csoportokban) látja el (RD, n. 2185, 1923). A 17. paragrafus tartalmazta azt az előírást, mely szerint az 1923–1924. tanévtől kezdve az elemi iskolák első osztályaiban a tanítás nyelve az olasz lesz, a rendszert felmenő jelleggel vezetik be, míg a teljes elemi és középszintű oktatás olasz nyelvűvé válik. A kisebbségi nyelvet „plusz órákban” van lehetőség tanítani és tanulni (RD, n. 2185, 1923). Ez utóbbi inkább a látszat fenntartására szolgált. A valóságban léteztek eszközök arra, hogy „elbátortalanítsák” azokat, akik szerettek volna élni a 17. paragrafusban megfogalmazott lehetőséggel. 1927–1928-ra a teljes elemi oktatási szint olasz nyelvűvé vált. A rendelkezés a középiskolákat is hasonlóan érintette: 1927-ben néhány papi szeminárium kivételével minden német nyelvű középiskola bezárt (LOZOVIUK, 2022; ADAMI GALLO, 2013).

A „Lex Gentile” célja az „olaszosítás” volt: a német nyelv „elvételével” kívánta a fasiszta kormányzat az embereket megfosztani identitásuktól és belőlük olaszokat formálni. Az oktatási szféra kapta a feladatot, hogy ezt véghez vigye.

A dél-tiroli németek azonnal reagáltak a diszkriminációra. Semmiképpen sem engedhették meg, hogy megfosszák őket anyanyelvüktől, kultúrájuk ápolásától. 1923 novemberében a „Volksbote” hasábjain megjelent egy fontos írás, melynek szerzője Michael Gamper katolikus pap volt. Gamper sorai a német nyelvű iskolák megszüntetését és várható következményeit emelték a fókuszba: „Keserű csalódás. [...] Mintegy 400 iskola érintett. Az elkövetkező

években még több. [...] A német már csak egyéb módon lesz jelen, ún. mellékórák keretében, ami azt jelenti, hogy a gyerekek semmit nem fognak németül tanulni. [...] Nincs német iskola, ez azt fogja jelenteni, hogy nincs, aki a gyerekeiteket azon a nyelven tanítsa, melyen a szüleiteket és a nagyszüleiteket. [...] Egy magasrangú kormánytisztviselő döntése értelmében a kormánynak gondoskodnia kell arról, hogy az országunkban lehetőleg villámgyorsan olaszokat kell teremteni. Sikerülni fog nekik? Soha és soha! A népünk meg fogja akadályozni ezt. Azt kell tennünk, amit az első keresztények. Amikor az üldözések előtt már nem voltak biztonságban, hogy istentiszteleteiket nyilvános templomokban tartsák, akkor otthonaikba húzódtak. Ott imádkoztak együtt. [...] Mikor üldözőik rájuk törtek, a földalatti sírokban, az elhunytak között, a katakombákban leltek menedéket.” (GAMPER, 1923: 1–2)

Az 1923-as rendelkezések nyomán sokan magántanítót fogadtak gyermekeik mellé a német nyelv tanítására. Ez a módszer azonban nem pótolhatta a német nyelv iskolai oktatását. A szegénység akadályozó tényező volt a magánórák igénybevételében, továbbá, ha nem is volt törvénybe ütköző, Dél-Tirol új urai nem nézték jó szemmel. A presszió és a megfélemlítés érezhetően jelen volt. Más utat kellett tehát keresni a német nyelv oktatásához.

Az ellenállás újabb fejezete a titkosság jegyében vette kezdetét, az ún. Katakombenschule-val. Az 1920-as évek derekán születtek meg a német nyelvű ún. Katakombenschule-k (katakombaiskolák), amolyan „földalatti” iskolahálózatként, azoknak a gyerekeknek, akiket az olasz kormányzat megfosztott az anyanyelvű oktatás lehetőségétől. 1924 végén döntöttek a megszervezéséről, belátva az egyénileg igénybevett magánórákra alapozott német nyelvoktatás elégtelen voltát. A katakombaiskola-hálózat létrehozásának érdekében sokan osztoznak, így Michael Gamper, Josef Noldin, Maria Nicolussi, Hildegard Seeber Meghin, Eduard Reut-Nicolussi és mások. Az oktatási háló fenntartásában a katolikus egyház és a családok vállaltak jelentős szerepet, de érkezett külföldi támogatás is, elsősorban Németországból. Amint a hatóságok tudomást szereztek a szervezetről, próbálták azt megbénítani, a benne való részvételt pedig büntetni. A tiltás azonban éppen ellenkező hatást váltott ki: erősítette a németek összetartozás-érzését és nemzeti öntudatát (COSSETTO, 2003; STEININGER, 2018).

A gyerekek második elemiben kezdtek el járni a katakombaiskolába, mert akkorra már megismerkedtek az írással. A német ábécé magánházak padlásain, pincéiben, istállóiban juthatott csak szerephez. Miután a kisdíjak hazajöttek az „olasz iskolából”, elmentek, hogy megtanulják a német betűket, olvassák a régi ábécéskönyveket, kis tábláikra felírják az első szavakat, titokban és csendesén. Szigorú szabályok érvényesültek a katakombaiskola-hálózatban. A csoportokban legkevesebb három, legfeljebb hat gyermek lehetett; a tanítás

nem kezdődhetett reggel hét óra előtt és nem taníthattak este hét óra után; az érdekteleneket ki kellett zárniuk; a tanítónőknek szigorúan meghatározott program szerint kellett haladniuk. A tananyag a lényegre szorítkozott, és sok memoritert tartalmazott. A tankönyveket főleg a tanítók szolgáltatták. Sokszor csak lapokat vittek magukkal, vagy egy füzetet, mert azokat könnyebb volt szállítani, elrejteni. Az előírások betartása azonban sok esetben nem sikerülhetett, mert a gyerekek délután négy óra után értek haza az iskolából, pihenniük kellett, fáradtak voltak, így gyakran este hat és tíz óra között is tanultak. A vasárnap a német nyelvű hittané volt (COSSETTO, 2003).

A katakombaiskolák épületének teherhordó falai a tanítónők voltak. Kiválasztásuk nagy felelősséget igényelt. Felkészítő kurzusokon kellett elsajátítaniuk a megfelelő módszertant, ahol meggyőződhetek arról is, hogy nincsenek egyedül, sokan tevékenykednek a hálózatban és vállalnak kockázatot a német nyelv megőrzéséért. Ha a tevékenységre fény derült, a tanítónők szigorú büntetésre számíthattak, börtönre, vagy akár arra, hogy otthonuk elhagyására kényszeríthetik őket. A félelem a szülői és a tanítói oldalról egyaránt jelen volt.

A párhuzamos iskola megterhelő volt a gyerekek számára abból a szempontból is, hogy a németellenes propaganda járta át a dél-tiroli iskolák világát, s az „olasz iskola” tőlük a fasiszta értékrenddel történő azonosulást várta el. „Kettős értékrenddel” szembesültek: délelőtt abban kellett versengeniük, hogy ki a „jobb Balilla”, délután pedig a gót betűk várták őket (STEININGER, 2018).

Mire 1934-et írtak, Dél-Tirolban már nem voltak német nyelvű tanítók. Új pedagógusok érkeztek Itáliából, többségükben fiatalok. Az volt/lett volna a feladatuk, hogy a gyerekekből „bravi italiani”-kat („remek olaszokat”) neveljenek. Az olasz tanerőket sokszor ígéretekkel csábították ide, ingyen lakással, utazási támogatásokkal, ők azonban meglepődtek, amikor a gyerekek egy számukra „idegen” nyelven szóltak hozzájuk. Sokan csak rövid ideig tudtak maradni, mivel az ellenséges közegben nem volt könnyű dolgozni és élni. Tipikusnak mondható, hogy az olasz tanárookra Olaszország „követeként” tekintettek a helyiek (COSSETTO, 2003; STEININGER, 2018).

A katakombaiskolák mintegy másfél évtizeden át, az 1940-es évek elejéig működtek, s az olasz hatalommal szembeni ellenállás szimbólumaivá váltak. Azt is meg kell említeni, hogy a „Lex Gentile” következményeként az alfabetizáció alacsony szinten mozgott, sokan sem német, sem olasz nyelven nem tudták megtanulni rendesen az írást és az olvasást, ami a továbbtanulást, a boldogulást nehezítette.

Visszaemlékezések

A katakombaiskolák titkos világába érdekes és rendkívül értékes visszaemlékezések engednek bepillantást. Anna Schwarz 1926-ban kezdte az iskolát, ahol mindent olaszul tanultak. Visszaemlékezésében kiemeli: „*Nem értettünk semmit, egyáltalán semmit. Dél-Olaszországból érkezett a tanítónk, ők nagyon elveszettek voltak és nekünk masírozni kellett, énekelni és tisztelni. Aki nem volt balilla vagy piccola italiana, verést kapott.*” (MICLET, 2004: 30) A tanárcserek gyakoriak voltak tanulmányai során, akadt olyan tanév, amikor őt tanítónőjük volt. A német nyelv oktatására szülei először egy papot kértek fel, aztán testvéreivel nyolcadmagukkal egy caldaro-i tanítónő foglalkozott velük, mint Katakombenlehrerin (katakombaiskolai tanítónő). Csak rövid ideig tartott, mert „veszélyes volt és el kellett mennie.” (MICLET, 2004: 30) Később Anna Schwarz maga is belépett a katakombaiskolák hálózatába. Így emlékezett a „beszervezésére”: „*Egy szép napon jött valaki, akit nem ismertünk. Azt mondta nekünk, hogy nem igazságos, hogy mi tudunk németül, mások pedig nem. [...] Katakombenlehrerin lettem. Veszélyes volt, nagyon veszélyes és akkor télen sítálpakon elmentem a legtávolabbi gazdaságba is. Ezekben a gazdaságokban a családoknak három-négy gyermekük volt, nem több.*” (MICLET, 2004: 30) Meltinában – a lakóhelyén – senki nem tudta, hogy hová megy délutánonként. Pletykálgodtak is róla, hogy neki dolgoznia sem kell. Anna Schwarz szerint minden „a legnagyobb titokban történt, olyannyira, hogy még a családok, ahová mentem, sem tudtak a másikról.” (MICLET, 2004: 30)

Az 1911-es születésű Jakob Stauder emlékeiben élénken él a katakombaiskola. A tanítónőjüket Koflernek hívták, 10-12 gyermeket tanított németre „*egy teljesen elzárt helyen, elbújva; mert tilos volt. [...] Azt mondták nekünk, hogy egy szót se szóljunk róla senkinek.*” (MICLET, 2005: 1) Felidézett egy esetet, amikor a rendőrök rajtuk ütöttek. A tanítónő arra kérte a gyerekeket, hogy bújjanak el, de a rendőrök felfedezték az ágy alól kibukkanó kis lábakat. „Hogy rettegtünk!” – emlékezett Jakob Stauder. Miután lelepleződtek, át kellett adniuk a könyveiket és a füzeteket, felvették az adataikat, majd hazaküldték őket. „Nagyon rossz pillanat volt” – emlékezett Jakob Stauder (MICLET, 2005: 14). Otthon mindent elmeséltek. A félelemtől még vacsorázni sem tudott. Az apja próbálta nyugtatni, hogy ne aggódjon. A tanítónőt a hatóságok büntetésül Olaszországba akarták küldeni, de kapcsolatai révén végül sikerült ezt elkerülnie.

Dél-Tirol neves festőművésze, Karl Plattner is katakombaiskolában tanult. Ő 1925-ben kezdte az iskolát, abban az esztendőben, amikor a tanítás már csakis olaszul történhetett. Mint írja: „*Groteszk volt, hogy a diákok egy szót sem értettek olaszul, a tanítók pedig egy szót sem értettek németül. Hetente kétszer elmentünk titokban egy idős tanárnőhöz, Menardi Tona-hoz,*

aki megtanított minket írni és olvasni. Ezt katakombaiskolának nevezték. Még ma is emlékszem [...] a német levélírára. A némettudásomat csak az idős tanárnőnek köszönhetem, de ez természetesen kevés volt.” (PLATTNER, 2019: 32)

Az 1928-ban született Sepp Innerhofer 1934 és 1940 között járt az „olasz iskolába”. *„Még jól emlékszem a titkos összejövetelekre, amelyek késő éjjel voltak a pincékben, a padlásokon [...] Bátor pedagógusok tanítottak minket. Börtön- és pénzbüntetéssel fenyegették őket, vagy akár azzal, hogy Dél-Itáliába küldik őket. Mi gyerekek ily módon megtanultuk a nyelvünket és az írásunkat, ha rosszul is.*” (PFÖSTL, 2017)

Zsidó iskolák

A dél-tiroli németek mellett Mussolini rendszere más közösség ellen is jogsértő módon lépett fel. A 30-as évek vége felé a zsidó közösség következett. A rezsim sajátos kettős kommunikációja sokáig megtévesztette az Itáliai-félszigeten élő zsidókat. Az első faji alapú támadás színterét az iskola világa jelentette, amikor 1938 őszén kizárták őket az állami iskolákból, hogy „zsidómentessé” tegyék az oktatási szférát. A fasiszta iskolában ezt követően nem volt helyük zsidó tanároknak és diákoknak.

A neves olasz író, Giorgio Bassani „Finzi Continiék kertje” című művében azt olvashatjuk, hogy Olaszország születése hozta meg a zsidóknak a régóta vágyott polgári egyenlőséget, és „minden reménykedésre, szabad vállalkozásra biztatta” őket (BASSANI, 1962: 28). Bassani oldalakkal később azonban új élethelyzetben mutatja be őket egy 1938-as olasz napilapból kölcsönvett idézettel: *„A jövőben [...] azokat a fiatalkorúakat, akikről megállapítást nyer, hogy a zsidó fajhoz tartoznak, kivétel nélkül el kell távolítani az összes alsó-, közép- és felsőfokú iskolából.*” (BASSANI, 1962: 78) Véget értek tehát a „viruló esztendők”: az antiszemita politika hivatalosan kezdetét vette. Benito Mussolini rendszere visszafelé lépdelt a jogegyenlőség útján, és kevesebb, mint két évtized alatt leépítette a jogbiztonságot. 1938-ban a polgárok egyenlőtlenségének kimondásáig is eljutott (LUPO, 2005).

A fasiszta állam egy kicsiny közösség ellen indított támadást. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg (SARFATTI 2009: 141).

Az oktatási-nevelési szféra „zsidótlanítása” egy tágabb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigma része volt. Mussolini az oktatás területén minden kormányellenes elemmel le kívánt számolni, hogy újabb kaput nyisson az olasz nép ideológiai homogenizációja felé. Zsidók elleni programja e ponton szervesen összekapcsolódott az olasz nép „teljes fasizálásának” programjával (is) (K. FARKAS, 2015a). A zsidók kizárásával a fiatal olaszokba

bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a zsidók alsóbbrendűségét (GABRIELLI, 2015).

Az oktatás terét érintő zsidóellenes rendelkezések kevésbé ismertek, holott időben megelőzték az 1938. november 17-i keltezésű, „Az olasz faj védelmét szolgáló rendelkezések” című fajvédelmi kerettörvényt (ELMO, 1939). A „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” címet viselő 1390. sz. Törvényerejű Rendelet 1938. szeptember 5-én kelt. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetemen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhetnek. 1938. október 16-i nappal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetre, a tanársegédekre, az egyetemi segédszemélyzetre és az egyetemi magántanárookra. Elbocsátás várt az akadémiák, az intézetek, a tudományos, irodalmi és művészeti társulatok zsidó tagjaira is. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL, n. 1390, 1938). A jogi dokumentum tartalmának elemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé” tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

Az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet viselő, 1938. szeptember 23-i dátummal megjelent 1630. sz. törvényerejű rendelet szerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használjanak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és itt taníthattak zsidó tanárok. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük (RDL, n. 1630, 1938).

A zsidók oktatásának témakörében született újabb rendelkezés „*Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban*” címet kapta. Az 1938. november 15-i keltezésű, 1779. sz. törvényerejű rendelet legfontosabb pontja az volt, hogy az izraelita hitközségek vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják (RDL, n. 1779, 1938). A zsidóellenes rendelkezéseket minisztériumi körlevél- és táviratáradat egészítette ki (TANTI, 2002).

Valószínűsíthető, hogy az 1938. szeptember 5-i dekrétum által kiváltott hatás – nemcsak a zsidó közösségben – kényszerítette a fasiszta kormányzatot az említett korrekciós intézkedések megtételére, melyek lehetővé tették a zsidó elemi- és középiskolák létesítését. Az iskolai kirekesztés következményeiről az olasz nyelvű forrásokban különböző adatok szerepelnek. A leggyakrabban az alábbiak: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és tanár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárássra (FELTRI, 1995; PALERMO, 2011; CAFFAZ, 1988).

Az iskolai tanulmányokból kizárt zsidó származásúak visszaemlékezései

Az oktatási diszkrimináció következményeiről olasz nyelvű forrásmunkák szintetizáló elemzése és a kirekesztést átélt emberek visszaemlékezéseinek analizálása révén, makro- és mikrotörténeti optikával érdekes eredmények rajzolódnak ki. A kizárás híre feldúlta a tanárokat és a diákokat egyaránt.

Bruna Levi Schreiber a trieszti „Liceo Ginnasio Francesco Petrarca” diákja volt akkoriban. Az iskolai fajvédelmi döntésekről a velencei vasútállomáson értesült. Éppen egy családi kiránduláson vett részt, és a szülők megvették az „Il Resto del Carlino”-t. Döbbenet olvasták, hogy az olasz iskolákból kizárják a zsidó diákokat. *„Pár nap múlva, immár Triestben... megértettem, hogy ami számunkra elképzelhetetlennek tűnt, az maga a valóság.”* (ISMAN, 2022) Ő is beszámol az iskolai kizárást követő elmagányosodásról és kirekesztettség-érzésről, arról, hogy a környezet látszólag könnyen alkalmazkodott a fasiszmus új törvényeihez: *„Telnek a napok, kezdődik az iskola... és te, zsidó kislány, otthon maradsz. [...] Telnek a napok [...] a világ megváltozott, a zsidók számára a feje tetejére állt [...] és nem érted, miért nem telefonál senki; a barátnők, barátok üdvözlés nélkül mennek el melletted az utcán [...] talán zavarban vannak, talán bölcsen alkalmazkodnak.”* (ISMAN, 2022)

Jenny Bassani Liscia tizennégy éves volt, amikor kitiltották az állami iskolából. Így emlékezett: *„Számomra megváltoztak a dolgok: a barátnőim, akikkel addig egy padban ültem, már nem beszéltek velem, és egy kis iskolát kellett szerveznünk, hogy tanulni tudjunk.”* (MIRCHIONI, 1999: 72)

Wanda Lattes szavai a zsidóellenes intézkedések hirtelenségét és kegyetlenségét húzzák alá: *„Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon szigorúak voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kitétték az iskolából, az emberek nagyrészt az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt*

hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elveszítettük [...] a megszokott életünket.”
(LUCCI, 1999: 57)

Gyermekeik kizárását a szülőknek is nehéz volt feldolgozniuk. Enzo Levi így emlékezett: *„Valahányszor amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szegényünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában.”* (COEN, 1988: 32)

A fasiszta kormány korrekciós rendelkezéseit a zsidó iskolák létesítése vonatkozásában a zsidó közösség jognak és kötelességnek érezte. A fasizmus üldöző törvényeire a zsidó iskolák létrehozása volt a közösségi válasz. Létesítésük a közösségtől nagy ügyességet kívánt, és kötelezettséget rótt rájuk. Ahol csak lehetséges volt, iskolák nyíltak, ahol a diákok folytathatták tanulmányaikat, ami biztonságot, reményt jelentett a családoknak. Az olasz zsidó hitközségek nagyszerűen vizsgáztak: kötelességüknek érezték, hogy cselekedjenek. A nagyobb hitközségek, mint például Milánó, Trieszt, Róma, Velence, Torino, Firenze, Genova, Livorno, iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő-működő iskoláikat bővítették további osztályokkal. Nem mindenütt jött létre azonban zsidó iskola. Visszaemlékezésekből kitűnik, hogy ahol a kis lélekszámú közösségek nem tudták megszervezni, ott nagyon hiányzott az iskola. Nápolyban például családi körben tanultak a diákok, Goriziában ingyenes magánkurzusokra mehettek a gyerekek, s Mantovában és Pisában sem sikerült zsidó iskolát szervezni.

A zsidó iskolák nagy boldogságot jelentettek. Lina Corinaldi emlékei szerint *„nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos.”* (COEN 1988: 103) Mirella Benzimra Zuckermann, egykori diák úgy emlékezett, hogy *„16 tanár és 14 diák, ez volt a Bolognai Zsidó Iskola”* (BENZIMRA ZUCKERMANN, 1986). Minden nap felkészültek az órákra. Pardo professzor tanította a matematikát és a fizikát, akinek világos magyarázatai a könnyű tantárgyak közé emelték mindkét tárgyat. *„Tanulni kellett, hogy minden jól menjen.”* (BENZIMRA ZUCKERMANN, 1986) Ines Levi Colla, az iskola egykori tanára szerint *„a légkör nem volt éppen vidám, nem lehetett az, de békés volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a »normál« órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek.”* (LEVI COLLA, 2022)

A fasiszta kormányzatot nem foglalkoztatta a zsidó iskolák belső élete. A zsidó iskolák által kiállított bizonyítványokat elismerték, a tanterv a „Vallás” nevű tantárgy kivételével megegyezett az állami iskolákéval. Ezek az intézmények teljesen más képet mutattak, mint Mussolini „fasiszta iskolája”. „Szabadok” voltak: ide nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. Egy hajdani zsidó diák emlékeiben mindez így él: *„A tény maga, hogy az iskolában tanár és diák tulajdonképpen »áldozat«, a szabadságmegvonó törvények miatt, egészen különösre formálta a tanár-diák viszonyt és az iskolának határozottan antifasiszta jelleget kölcsönzött.”* (MONETA, 2002)

A zsidó iskolákat 1943-ban egy kormányzati rendelkezés értelmében bezárták. Működésük fél évtizede alatt mintegy ötezer, az állami iskolákból kiszorított elemi- és középiskolás diák kapott itt lehetőséget arra, hogy tanuljon.

Összegzés

A források tanulmányozása és elemzése eredményeképpen megfogalmazható, hogy a katakombaiskolákat és a zsidó iskolákat a közösségek a semmiből hozták létre komoly áldozatok árán gyermekeik számára, hogy az őket ért oktatási jogfosztásra válaszoljanak. A „saját iskolarendszerek” nem csupán a tanulás lehetőségét jelentették, de a közösséghez tartozást és a kultúra megőrzését is. Zseniális és bátor bizonyítékát adták a feketeinges hatalommal szembeni ellenállásnak a sötét időkben.

IRODALOM

15.7.1923: Ettore Tolomeis 32 „Provvedimenti per l’ Alto Adige”.
<http://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html> [2021. 08. 02.]

ADAMI GALLO, Margit (a cura di) (2013): Manuale dell’ Alto Adige. Giunta Provinciale di Bolzano, Bolzano. <https://www.provincia.bz.it/politica-diritto-relazioni-estere/autonomia/downloads/manuale-alto-adige.pdf> [2022. 02. 05.]

BASSANI, Giorgio (1962): Finzi-Continiék kertje. Magvető, Budapest.

BENZIMRA ZUCKERMANN, Mirella (1986): La Scuola Media Ebraica di Bologna, nei ricordi di un’allieva. <https://www.comunitaebraicabologna.it/it/bologna-ebraica/comunita/6-la-scuola-media-ebraica-di-bologna-nei-ricordi-di-un-allieva> [2022. 04. 02.]

CAFFAZ, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell’ Italia fascista. La Giuntina, Firenze.

- CHIAPPANO, Alessandra (2005): Il fascismo e l' antisemitismo di stato. In: Minerbi, Alessandra (a cura di): 1938–1945 La persecuzione degli ebrei in Italia. Fondazione CDEC, Milano. 14–20.
- COEN, Fausto (1988): Italiani ed ebrei: come eravamo. Casa Editrice Marietti, Genova.
- COSSETTO, Milena (2003): Vita quotidiana a scuola. Storia E. Dossier Anno I. n. 3. 16–23.
- ELMO, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano.
- FELTRI, Francesco Maria (1995): Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei. La Giuntina, Firenze.
- GABRIELLI, Gianluca (2015): Come nacque la „scuola di razza”. In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): Sui banchi del regime. CESP, Bologna. 20–24.
- GAMPER, Michael: Keine deutsche Schule mehr. In: Volksbote, 1923. 11. 01. 1–2.
- GAUDIO, Angelo (1995): Scuola, Chiesa e fascismo. La scuola cattolica in Italia durante il fascismo (1922–1943). Editrice La Scuola, Brescia.
- ISMAN, Franco (s.a.): Mussolini, le leggi razziali e Trieste. <http://www.arengario.net/poli/poli528.html> [2022. 02. 01.]
- K. FARKAS Claudia (2015a): Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban. Belvedere Meridionale, Szeged.
- K. FARKAS Claudia (2015b): Olasz pedagógiai modellek. PTE FEEK, Pécs.
- LEVI COLLA, Ines (s.a.): Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna. <https://www.comunitaebraicabologna.it/it/bologna-ebraica/comunita/7-ricordi-di-un-insegnante-della-scuola-media-ebraica-di-bologna> [2022. 02. 05.]
- LOZOVIUK, Petr (1993): Tirol – kettéosztott tartomány az egyesülő Európában? In: Regio, 1993/4, 3. szám. 21–33. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00015/pdf/02.pdf> [2022.02.01.]
- LUCCI, Francesco (1999): La persecuzione contro gli ebrei a Firenze. In: Apicella, Daniele (a cura di): Il Novecento. I giovani e la memoria. Istituto Statale SS. Annunziata di Firenze, Firenze.
- LUPU, Salvatore (2005): Il fascismo. Donzelli, Roma.
- MICLET, Renzo (2004): Storie di scuola. Le interviste di Renzo Miclet. StoriaE, Anno II., n. 2. 26–31.
- MICLET, Renzo (2005): Jakob Stauder racconta. StoriaE. Anno 3., n. 2. 12–14.
- MIRCHIONI, Andrea (1999): La Chiesa, Firenze, gli ebrei. In: Apicella, Daniele (a cura di): Il Novecento. I giovani e la memoria. Istituto Statale SS. Annunziata di Firenze, Firenze.

MONETA, Laura (2002): *Nascita, crescita e vicissitudini della scuola ebraica di Milano*.
<https://www.morasha.it/tesi/mnta/> [2022. 03. 19.]

PFÖSTL, Eva (2017): *Sepp Innerhofer – ein Kämpfer für Südtirol*.
<https://www.meraner.eu/interview/sepp-innerhofer-ein-kaempfer-fuer-suedtirol.1326?page=>
 [2022. 04. 04.]

PLATTNER, Karl (2019): *Ich, Karl Plattner, erzähle*. In: *Hommage an Karl Plattner von seinen Malser Mitbürger/innen*. Hans Perting Buchwerstatt, Mals. 32–47.

REGIO DECRETO 01.10.1923. n. 2185. *Ordinamento dei gradi scolastici e dei programmi didattici dell'istruzione elementare* Gazzetta Ufficiale, 24.10.1923. 6505-6507.

REGIO DECRETO LEGGE (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390. *Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista*.
http://old.cdec.it/home2_2.asp?idtesto=185&idtesto1=562&son=1&figlio=558&level=3#
 [2022. 05. 12.]

REGIO DECRETO LEGGE (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630. *Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica*.
http://old.cdec.it/home2_2.asp?idtesto=185&idtesto1=563&son=1&figlio=558&level=3
 [2022. 05. 12.]

REGIO DECRETO LEGGE (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779. *Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana*. In: Elmo, Luciano (1939): *La condizione giuridica degli ebrei in Italia*. Baldini&Castoldi, Milano. 167–170.

SARFATTI, Michele (2009): *Contenuto e modalità della persecuzione antiebraica dell'Italia fascista 1938–1943*. In: Garlati, Loredana – Vettor, Tiziana (a cura di): *Il diritto di fronte all'infamia nel diritto*. Giuffrè Editore, Milano. 137–146.

SCHREIBER, Horst (2008): *Nationalsozialismus und Faschismus in Tirol und Südtirol. Opfer. Gegner. Täter*. Studien Verlag, Innsbruck – Wien – Bozen.

STEININGER, Rolf (2018): *Toni Ebner 1918–1981*. Athesia Verlag, Bozen.

STEININGER, Rolf (s.a.): *Die Südtirolfrage*.
<https://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/stirol.html> [2022. 02. 02.]

TANTI, Giovanna (a cura di) (2002): *La politica razziale del fascismo. Documenti dell'Archivio di Stato di Pisa*. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.

HUSZÁR ZOLTÁN: A DGT ISKOLAFENNTARTÓI TEVÉKENYSÉGE A PÉCSI BÁNYAVIDÉKEN (1868–1944)

Bevezetés

A dunai folyamhajózásban kb. egy évszázadig meghatározó, 1829-ben Bécsben alapított Első cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság (DGT vagy Társaság; németül: Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft [DDSG]) (GRÖSSING, FUNK, SAUER ÉS BINDER, 1979; MAYER ÉS WINKLER, 1989; VÖLKL, EHM, HEILMEIER ÉS OTT, 2004) története, tevékenysége alapvetően a Duna régiókat, nemzeteket összekötő integráló szerepét bizonyítja. A különböző fejlettségű, történelmi tradíciójú, eltérő etnikumú, vallású területeket, a személy- és áruszállítást, valamint az ehhez szükséges, illetve ebből következő munkakultúrát hatékony kommunikációs rendszerrel igyekezett összekapcsolni a szó legpozitívabb értelmében multinacionálisnak tekinthető nagyvállalat.

A DGT

A dunai gőzhajózás megindulása a 19. század első harmadában korszakalkotó jelentőségű volt nemcsak a Kárpát-medence közlekedésében, hanem a magyarországi széntermelésben is. Ebben a folyamatban a pécsi szénmedencében máig ható szerepe volt a DGT-nek. Pécs városában és a dél-dunántúli régióban kevés olyan ember és gazdasági egység volt, aki, illetve ami az elmúlt másfél évszázadban ne került volna kapcsolatba a szénnel, a kor szinte kizárólagos energiahordozójával, valamint a DGT-vel és utódvállalataival. Ezen persze nem csak a szén mint energiahordozó felhasználása értendő, hanem a bányászathoz szervesen hozzátartozó, belőle kifejlődő és azt kiszolgáló infrastruktúra: oktatás, művelődés, egészségügyi, szociális ellátás, szabadidős tevékenység stb.; röviden a bánya és a bányászt körülvevő világ.

1852-ben, amikor a DGT első sikeres geológiai kutatásai után 1853-ban megvetette a lábát a pécsi szénmedencében, az itt élő munkások – köztük bányászok – gyermekei a katolikus egyház által fenntartott falusi iskolákat látogatták. A nagyvállalat megjelenését követően azonban egyre több bányamunkára érkezett család telepedett le a Társaság bányatelepein, amelyek a környező településektől elég távol estek ahhoz, hogy a gyermekek a meglévő iskolákba járhasanak. Mivel az iskolás korú gyerekek nem maradhattak oktatás nélkül, a DGT iskolákat nyitott kolóniáin. *„A bányaművelés fejlődése és nagyobbodása folytán*

indíttatva volt a társulat iskolákat is alapítani és azok fenntartását elvállalni, hogy munkásai gyermekeinek a szükséges iskolai nevelést megadhassa.” (DGT, 1894: 46)

A DGT iskolái az elemi népoktatás szintjén

Az alábbiakban a magyarországi elemi népoktatás és a DGT iskolaalapítási, illetve iskolafenntartói szerepét foglalom össze. Fontosnak tartom, hogy a magyarországi és a baranyai népiskolai helyzetről rövid összefoglalást adjak az általam vizsgált időszakra vonatkozóan, mert ennek ismeretében a Társaság iskolái jobban elhelyezhetők a kor közoktatási palettáján.

A kiegyezést követően a liberális politikai berendezkedés részeként az Eötvös József-féle népiskolai törvénynek – 1868. évi XXXVIII. tc.²¹³ – meghatározó szerepe volt Magyarország műveltségi viszonyainak javításában, az analfabetizmus felszámolásában. A törvény, amely a 6-12., illetve az ismétlőiskolásoknak 15. életévig kötelező iskolalátogatást írt elő, a korabeli Európában is élenjárt korszerű szellemiségével és intézkedéseivel (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 307–308). Az 1868. évi XXXVIII. tc. az állam, a községek, a hitfelekezetek, a társulatok és a magánszemélyek számára tette lehetővé az iskolaalapítást. A DGT a társulati iskolaalapító, illetve fenntartó kategóriába tartozott. A társulati elemi népiskolából elenyésző számú volt a Monarchia és a két világháború közötti időszak Baranya megyéjében, de országosan sem volt nagy a számuk. Felszereltségük, a tanítók javadalmazása – amely a fizetésből és a természetbeni járandóságokból, pl. szolgálati lakás, tüzelőanyag, élelem és iparcikk vásárlási lehetőség a Társaság élelemtáiraiban stb. állt – általában jobb volt, mint a többi iskolatípus esetében. E megállapítás különösen akkor igaz, ha az iskola mögött olyan tőkeerős, prosperáló nagyvállalat állt, mint a DGT. Erről a továbbiakban részletesen is írok.

Korabeli becslések és felmérések alapján a népiskolai törvény megjelenésének idején Magyarországon a tanköteles gyerekek kb. 48%-a járt iskolába. A törvényi kötelezettségnek és a szankcionálásnak köszönhetően – és talán a műveltség megszerzésének előnyei miatt is – ez az arány 1872-re 55%-ra nőtt. 1896-ban 79%, 1913-ban 93% volt az elemi iskolát látogató gyermekek számaránya. Ugyanez a fejlődés mérhető le az írni-olvasni tudás pozitív változásán az alábbi táblázat alapján (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 309).

²¹³ 1868. évi XXXVIII. tc. „a népiskolai közoktatás tárgyában”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1868.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVIII.%2520> [2022. 05. 31.]

1. táblázat. Az írni-olvasni tudás helyzete a hét éven felüli magyarországi lakosság körében

Év	Olvasni, írni tud (%)	Analfabéta (%)
1890	62	38
1910	69	31
1920	87	13
1930	91	9
1941	94	6

Forrás: MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 309

1890-ben Baranyában 60–70%, Pécsen 70–80% között volt az olvasni és írni tudók aránya a hét éven felüli lakosság körében (VÖRÖS, 1979: 1041). A népiskolák eltérő pedagógiai, szakmai és infrastrukturális különbségei az osztatlan falusi és az osztálytanítók által irányított városi népiskolák között mutatkoztak meg leginkább. A népiskolai hálózat döntő többségét az egyházi fenntartású iskolák tették ki, amelyek szakmai felügyeletét az Eötvös-féle népiskolai törvény alapján – a többi iskolatulajdonoshoz és iskolafenntartóhoz hasonlóan – az állam az ún. m. kir. tanfelügyelőségeken keresztül ellenőrizte. Az egységes tananyag, tantervek, tankönyvek elkészítése is fontos részét képezte az azonos szellemi bázisra épülő alpműveltség lerakásának. A törvény kimondta, hogy egy tanító 80 gyermeknél nem taníthat többet. Ez az osztálylétszám mai mértékkel mérve hallatlanul magasnak tűnik, de legalább volt felső létszámkorlát(!), amelynek nem minden iskolafenntartó tudott egykönnyen megfelelni. A törvény nem mondta ki a népiskolai oktatás ingyenességét, de az igazoltan szegény szülők gyermekei „*tandíjat nem fizetnek.*” (A DGT iskoláiban senkinek sem kellett tandíjat fizetni. A népiskolai oktatás ingyenességét Apponyi Albert kultuszminisztersége idején az 1908. évi XLVI. tc. mondta ki.²¹⁴ A DGT-nél az 1920-as években vezettek be beiratkozási díjat, diákonként 1 pengőt a nem társulati szülők gyermekei számára.) Az 1868-as népiskolai törvény kimondta továbbá, hogy az oktatás nyelve a tanulók anyanyelve, amennyiben az „*a községben divatozó [tehát általánosan használt] nyelvek egyike.*” Ez a szabályozás az 1920-as évekig érvényben volt (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 309; SZITA, 1986: 613).²¹⁵ Ezenkívül 1879-ben valamennyi népoktatási intézményben a magyar nyelvet kötelező tárgyként vezették be.²¹⁶

²¹⁴ 1908. évi XLVI. tc. „*az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről.*” <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyi?docid=90800046.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyi%3Fkeyword%3D1908.%2520%25C3%25A9vi%2520XLVI.%2520> [2022. 05. 31.]

²¹⁵ MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 309. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1923. augusztus 24-én kelt 110.478/1923. VKM sz. rendelete alapján indították meg a nemzetiségű tanulókat (is)

Figyelemre méltó azonban, hogy a DGT már 12 évvel a népiskolai törvény életbe lépése előtt megalapította az első elemi iskoláját 1856-ban Pécsbányatelepen (DGT, 1894: 46). Szabolcson két iskola volt. Az egyiket a Társaság és a pécsi székesegyházi uradalom között 1870-ben létrejött bányabérleti szerződésnek megfelelően alapították, és itt 1872-ben kezdődött meg a tanítás. A másik iskola a György-akna volt. A DGT általi átvételekor, 1874-ben már működött, és ezt működtette tovább a DGT (DGT, 1894: 47). Az 1893-ban megnyitott vasasi társulati iskolában két tanterem fogadta a tanulókat. A bányatelepek iskoláiban – a szabolcsi kivételével, ahol az iskola katolikus jellege miatt kezdetől fogva magyar nyelvű oktatásban részesültek a gyerekek – 1892-ig németül folyt a tanítás (DGT, 1894: 47). Ezt egyébként a bányatelepek nemzetiségi összetétele indokolta (HUSZÁR, 2013: 98–103). Ekkor azonban Wiesner Raymár pécsi bányagazgató javaslatára – aki talán megértette vagy megérezte az 1890-es évek magyarországi kormányzati politikájának magyarosítási törekvéseit (HANÁK, 1978: 149–160) – Ludwig Ulmann Ritter von Erény vezérigazgató (GRÖSSING ÉS MTSAL, 1979: 172)²¹⁷ elrendelte, hogy a társulati elemi iskolák oktatási nyelve a magyar legyen. (BABICS, 1952: 144). Az iskolák magyar tanítási nyelvét a társulati kiadvány először 1896-ban említette (DGT, 1896: 36).

A vasasi DGT iskola 1893-ban nyitotta meg kapuit a településen lakó bányászgyerekek előtt (DGT, 1894: 47). Öt év múlva, az 1898–1899-es tanévben a somogyi Uradalmi Római Katolikus Népiskolában a már meglévő falusi iskola bővítésével történt a társulati iskola megnyitása (HÁMORINÉ ÉS VÓKÓ, 2006: 152).

A két világháború közötti időszakban a magyarországi közoktatásban, annak is a népiskolai fejlesztési programjában gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter tevékenysége az oktatási törvényalkotásban és az ehhez szükséges források előteremtésében példaértékűnek nevezhető. A trianoni béke után Klebelsberg oktatási és művelődési politikával, tudással és kultúrával akart a magyarság számára ún. „*kultúrfölény*”-t biztosítani a környező országokkal szemben, amely elképzeléseit a kormány és az országgyűlés is támogatta (GLATZ, 1990: 20–24; ORMOS, 1998: 115). A miniszter már 1926-

oktató iskolák típusba sorolását. Az „A” típus a kisebbségi (anyanyelvi) tanítás szempontjából ideális megoldásnak nevezhető, amelyben minden tárgyat a kisebbség anyanyelvén tanították, a magyar nyelv pedig kötelező tantárgyként került oktatásra. A „B” típus vegyes, azaz kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola volt. A „C” típus magyar tanítási nyelvű iskola volt, ahol a kisebbségi nyelv (anyanyelv) oktatása a rendes tantárgyak közé sorolt kötelező tantárgy volt, a többi tárgyat magyarul oktatták. A hittan tanítását nem érintette a rendelkezés, az továbbra is a vonatkozó jogszabály – 1797/1914. VKM eln. sz. rendelet (1914. április 24.) – alapján mindenütt anyanyelven folyt. Vö. SZITA, 1986: 613.

²¹⁶ 1879. évi XVIII. tc. „a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1879.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII> [2022. 05. 31.]

²¹⁷ Ludwig Ulmann Ritter von Erény DGT vezérigazgató (1891–1903).

ban a nyolcosztályos népiskola bevezetése mellett agitált. Argumentációjában a közeli országok – Ausztria, Németország – nyolcosztályos elemi iskolai rendszerére hivatkozott, amelynek nemcsak kultúrpolitikai, hanem közgazdasági vonatkozásai is voltak, hiszen a képzettebb munkaerő kelendőbb a munkaerőpiacon, jobb minőségű termékeket tud előállítani, és „*csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk.*” (KLEBELSBERG, /1926/ 1990: 266) Magyarországon pedig Klebelsberg szerint ekkor nagy gondok voltak az alfabetizáció területén. „*A brutális tény az, hogy az általános tankötelezettség behozatala után több mint fél évszázaddal a nyolcmillió maradék magyarból több mint egymillió a hatévesnél idősebb analfabéta.*” (KLEBELSBERG, /1926/ 1990: 264) Minden próbálkozása ellenére a nyolcosztályos elemi iskolai rendszert neki nem sikerült bevezetni. Fakultatív módon 1928-ban bevezették, azonban 1940-ben vált kötelezővé.

Témánk szempontjából az 1926. évi VII. tc. „*a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról*”²¹⁸ szülő törvény az, amely a vidéki népiskolák építése, fejlesztése szempontjából meghatározó volt (KLEBELSBERG, /1926/ 1990: 255–258). A törvény 4. §-a – „*Az iskola érdekeltsége és az iskola létesítése költségeinek megoszlása*” – szerint a „*társulati adó kivetése alapjául szolgáló jövedelem arányában*” vállalta a DGT több pécsi nem társulati iskola építésének jelentős hányadát, bár további iskolákat már nem alapított a Társaság. 1928-ban tehermentesen átengedte Pécs szab. kir. városnak azt az 1.000 m²-es telket, amelyen az Ulmann-telepi új állami népiskola épült,²¹⁹ így bizonyítva azt az „*áldozatkészséget, amelyet kulturális téren*” a Társaság részéről addig is tapasztalni lehetett.²²⁰ A DGT aktivitását és anyagi szerepvállalását Nendtvich Andor pécsi polgármester és Fischer Béla baranyai főispán is elismerően nyugtázta.²²¹

Egy 1920-as kimutatás szerint a Társaság az adott tanévben 27.000 korona hozzájárulással támogatta az ötosztályos, ugyancsak állami Pécs-Gyárvárosi Iskolát, amelyben összesen 90 gyermek révén volt érdekelt, akiknek szülője, gondviselője a DGT-nél

²¹⁸ 1926. évi VII. tc. „*a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról*”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1926.%2520%25C3%25A9vi%2520VII.%2520> [2022. 05. 31.]

²¹⁹ MNL Z 1481 63. cs. 77. t. Nendtvich Andor polgármester 17310/1928. számú, Bányai igazgatóságához címzett köszönőlevele.

²²⁰ MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Fischer Béla főispán 322/1928. számú, Bányai igazgatóságához címzett levele.

²²¹ MNL Z 1481 63. cs. 77. t. Nendtvich Andor polgármester 17310/1928. számú, Bányai igazgatóságához címzett köszönőlevele. MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Fischer Béla főispán 322/1928. számú, Bányai igazgatóságához címzett levele.

dolgozott. (Az iskola teljes költségvetésében 53.700 korona szerepelt az 1920–1921-es tanévre.)²²²

A társulati iskolaépületekhez – a tantermeken túl – külön tornászó hely és udvar is tartozott. A tanítókat – a létszámuktól függően – vagy az iskolaépületben kialakított lakásban (ld. a szabolcsi, székesegyházi uradalomtól bérelt épületben) vagy a Társulat által rendelkezésre bocsátott lakásokban helyezték el. Minden tanító szén-, illetve tűzifailletményben részesült (DGT, 1894: 46).

2. táblázat. A DGT tanítók lakásviszonyai az 1915. évben²²³

Iskola	Tanító/nő neve	Szoba	Előszoba	Folyosó
Pécsbánya	1. Haffner Vilmos ig.	4	1	-
	2. Werb Károly	3	1	-
	3. Jekl Antal	3	-	1
	4. Varajti Károly	3	-	1
	5. Scheszták	3	1	-
	6. Leordinai Ilka és Leordinay Dominika	3	1	-
Szabolcs	1. Wolf Mihály ig.	4	-	1
	2. Ambruszt Antal	2	1	-
	3. Veják	4	1	-
	4. Lóhr Károly	2	1	-
	5. Székely István	2	1	-
	6. Polácsi János	2	-	1
Somogy	1. Henits Elvira	2	-	-
Vasas	1. Kiesz Ferenc ig.	4	1	-
	2. Payer Tóbiás	3	1	-
	3. Kollár tanítónő	2	-	-

²²² MNL Z 1481 63. cs. 78. t. Kimutatás az érdekeltségek bevonásával megindított pécs-gyárvárosi ötosztályú állami elemi iskola fenntartási költségének az egyes érdekeltekre eső arányos részletéről.

²²³ MNL Z 1481 62. cs. 72. t. Anzahl der Wohnräume der Herrn Lehrer, 1915. február 8.

A taneszközök és tantermi felszerelések beszerzése egységesen, a bányai igazgatóság által előírt helyekről történt. A társulati elemi iskolák – tehát a pécsbányatelepi, a mecsekszabolcsi, a vasasi és a somogyi – azonos rend és szabályzat szerint működtek, eltekintve a szabolcsi iskola már korábban említett magyarnyelvűségétől. Az első társulati iskolába – a pécsbányaiba – a kezdeti években kizárólag a bányamunkások gyermekei jártak, mígnem a vallás- és közoktatásügyi miniszter egyik 1869-es rendelete értelmében – a bányatelep nem vállalati lakóira való tekintettel – közös iskolának nyilvánították. A fenntartói jogok és kötelezettségek azonban továbbra is a DGT-t illették. Pécs városa egy általa fizetett tanítóval vett részt a bányavidék elemi iskolai oktatásában. A társulati tanítók javadalmazása megegyezett az állami oktatásban működő pedagógusok illetményével, ám nyugdíjazásukról a nem állami tanerők számára létesített és államilag segélyezett nyugdíjintézet gondoskodott (BABICS, 1952: 143).

A kezdetben öt, később hatosztályos elemi iskolát ún. ismétlő- vagy vasárnapi iskola egészítette ki, ez azonban jóval kisebb látogatottságnak örvendett, mint az ún. „rendes” iskola. A tanulók nemzetiségi és vallási összetétele hűen tükrözte az adott kolónia népességének sokszínűségét. Míg kezdetben alig volt magyar anyanyelvű diákja a bányatelepi iskoláknak, az 1920-as években megváltozott a helyzet. Az alábbi – Babics által összeállított – 3. táblázatban jól nyomon követhető az asszimilációs folyamat, amely a kor országos trendjének megfelelően a bányatelepek társadalmát is jellemezte.

3. táblázat. A DGT által fenntartott elemi iskolák tanulói nemzetiségük szerint

P = Pécsbányatelep; Sz = Szabolcsbányatelep; V = Vasas

Év	Iskola	Magyar	Német	Cseh	Morva	Krajnai	Szlovák	Horvát	Egyéb	Összes
1875	P.	40	250	60	28	22	82	3	1	486
	Sz.	13	52	26	9	-	2	-	-	102
	V.	5	13	-	-	-	8	-	-	26
1880	P.	29	244	80	28	20	47	2	-	450
	Sz.	19	78	18	29	14	1	-	2	161
	V.	12	35	9	6	1	3	-	1	67
1885	P.	45	245	80	53	22	22	-	1	468
	Sz.	27	154	32	18	24	5	-	1	188
	V.	5	60	22	-	2	-	-	-	89
	P.	34	228	33	63	32	13	-	-	403

1890	Sz.	42	161	27	19	52	1	-	4	306
	V.	24	69	12	2	8	5	-	-	120
1895	P.	106	356	66	47	12	12	1	8	600
	Sz.	46	166	21	4	31	1	1	2	272
	V.	47	92	15	7	3	-	3	-	167
1900	P.	112	389	33	45	18	6	1	-	604
	Sz.	63	164	12	10	25	3	1	-	278
	V.	65	87	10	2	1	-	2	-	167
1905	P.	119	422	44	21	8	-	-	-	614
	Sz.	103	147	9	5	14	-	1	1	280
	V.	35	71	-	-	-	-	-	-	106
1910	P.	132	358	29	14	2	-	-	-	535
	Sz.	117	194	2	1	3	1	3	-	321
	V.	51	54	5	4	-	-	-	-	114
1915	P.	124	312	19	2	-	-	-	2	452
	Sz.	154	202	-	3	2	-	1	-	362
	V.	95	94	3	8	-	-	3	-	203
1920	P.	156	324	5	1	-	-	-	2	488
	Sz.	279	115	-	-	-	-	-	-	394
	V.	165	57	5	1	-	-	-	-	228
1925	P.	185	210	2	-	-	-	-	2	399
	Sz.	292	65	-	-	-	-	-	-	357
	V.	211	21	2	-	-	-	-	-	234
1930	P.	281	79	-	-	-	-	1	-	361
	Sz.	398	14	-	-	-	-	-	-	412
	V.	276	14	-	-	-	-	-	-	290
1935	P.	357	71	-	-	-	-	-	-	428
	Sz.	422	2	-	-	-	-	-	-	424
	V.	320	3	-	-	-	-	-	-	323
1940	P.	438	33	-	-	-	-	1	-	472
	Sz.	400	1	-	-	-	-	-	-	401
	V.	291	5	-	-	-	-	-	-	296
	P.	484	8	-	-	-	-	-	-	492

1945	Sz.	454	1	-	-	-	-	-	-	455
	V.	295	7	-	-	-	-	-	-	302

(Forrás: BABICS, 1952: 145)

Úgy gondolom, szemléletesebb képet kapunk a tanulók nemzetiségi összetételéről, ha a létszámadatokat százalékosan is bemutatom.

4. táblázat. A nemzetiségi tanulók aránya a három DGT iskola – a pécsványatelepi, a szabolcsbányatelepi és a vasasbányatelepi – tanulóinak összlétszámához viszonyítva, 1875–1945

Év	Tanulók száma	Magyar	Német	Egyéb
		nemzetiségű tanulók aránya %-ban		
1875	614	9,4	51,3	39,3
1880	678	8,8	45,5	45,7
1885	745	10,3	61,6	28,1
1890	829	12,0	55,2	32,8
1895	1039	19,0	59,0	22,0
1900	1049	22,8	61,0	17,2
1905	1054	24,3	70,7	5,0
1910	970	30,9	62,5	6,6
1915	1017	36,6	59,7	3,7
1920	1110	54,0	44,7	1,3
1925	990	67,0	30,0	3,0
1930	1063	89,8	10,0	0,2
1935	1175	93,5	6,4	0,1
1940	1169	96,6	3,3	0,1
1945	1249	98,7	1,3	0,0

(Saját csoportosítás, ill. szerkesztés BABICS, 1952: 145. alapján.)

1920-ban volt először 50%-nál nagyobb a magyar gyerekek aránya a társulati iskolákban. A nem magyar anyanyelvű, de magyarul tudó tanulókról is készítettek az 1930-as években kimutatást (lásd: 5. táblázat). A német anyanyelvű diákok közül szinte mindenki beszélt a magyart, alkalmazkodva a kor magyarosító törekvéseihez, nemzetiségpolitikai elvárásaihoz.

5. táblázat. Összegzés a DGT népiskolák nem magyar anyanyelvű, de magyarul tudó tanulóiról a m. kir. Központi Statisztikai Hivatalnak megküldött hivatalos kimutatások alapján²²⁴

Tanév	Pécsbányatelep		Szabolcsbányatelep		Vasasbányatelep	
	Tanulók száma	N. any., de m. tudó	Tanulók száma	N. any., de m. tudó	Tanulók száma	N. any., de m. tudó
1933/34	424	122	343	4	247	12
1934/35	428	71	367	3	227	3
1935/36	423	63	355	3	226	1
1936/37	426	53	342	-	223	1
1937/38	420	30	363	3	216	1

Az iskolákban a tanév elején és a tanév végén is készült német, ill. teljesen azonos tartalmú magyar nyelvű statisztikai kimutatás vagy „átnézet”, ahogy azt a korai években nevezték. Ezekben a következő rovatok szerepeltek: a tanulók száma osztályonkénti, társulati/nem társulati, nemzetiségi, nemi, vallási, születési évekre való lebontásban. Szerepeltették a tanév folyamán eltávozott tanulók számát, mellette a távozás okát (költözés, elhalálozás); az intézményt bizonyítvánnyal elhagyók, a maradók, ill. a tanévismétlésre utasítottak számát. Külön feltüntették a rendes oktatásban résztvevők, ill. az ismétlő vagy vasárnapi iskolások számát. Az „Előmenetel” rovatba az egyes tantárgyakban tanúsított minősítés került. (Nem minden kimutatás tartalmazta az összes tanított tárgyat, de a magyar és német olvasás, a helyesírás és a számtan minden statisztikai jelentésben szerepelt.) A tanulókat az elért eredmény szerint négyféle kategóriába – kitűnő rendű, jeles rendű, elsőrendű és másodrendű – sorolták (a német nyelvű jelentésekben „Rangstufe”-t állítottak fel róluk). A statisztikák – osztályokra és igazolt/igazolatlan tanulóra lebontva – tartalmazták a hiányzási átlagokat is.²²⁵

²²⁴ MNL Z 1481. 60. cs. 70. t. Kimutatás. Kelt 1938. július 7-én.

²²⁵ A pécsbányai iskolára vonatkozó források: MNL Z 1481 58. cs. 70. t. A pécsbányatelepi népiskola statisztikai átnézete 1893–94; MNL Z 1481 61. cs. 71. t. A pécsbányatelepi népiskola statisztikai áttekintése 1903–04, 1904–05, 1908–1909, 1909–1910, 1914–15; MNL Z 1481 58. cs. 70. t. A pécsbányatelepi elemi mindennapi és ismétlő iskola összes osztályának statisztikai kimutatása 1915–16; MNL Z 1481 60. cs. 70. t. az 1927–28. tanév statisztikai áttekintése.

A szabolcsi iskolára vonatkozó források: Az MNL Z 1481 58. cs. 70. t. Statistische Übersicht – Szabolcs 1883–84, Rangstufe der Schüler – Szabolcs 1883–84, MNL Z 1481 58. cs. 70. t. Statistik von Schüler – Szabolcs 1884–85, 1885–86, 1886–87, 1887–88, 1889–90, 1890–91, 1891–92, 1892–93, MNL Z 1481 60. cs. 70. t. A szabolcsbányatelepi társulati népiskola statisztikai átnézete 1927–28, MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Statisztikai átnézet az 1903–04-es, 1904–05-ös tanévben – Szabolcs.

Az iskolákba való beíratás és az év végi vizsgák rendje ugyancsak megegyezett az összes intézményben. Ezekről felhívások formájában tájékoztatták a szülőket, illetve a tanfelügyelőséget. A beíratások eredményéről az iskolák igazgatói értesítették a tanfelügyelőséget és mint tulajdonost és fenntartót, a Bányai igazgatóságot.²²⁶ Például az 1923–1924. tanévre vonatkozó beíratkozási adatokról az alábbi módon értesítették az iskolák felettes hatóságát:

„*Tekintetes M. Kir. Tanfelügyelőség, Pécs*

Tisztelettel bejelentjük, hogy az idei, 1923/24-es tanévre történő beíratkozások iskoláinkban a következő eredménnyel jártak:

<i>Iskola</i>	<i>Mindennapi tanuló</i>	<i>Ismétlő tanuló</i>
<i>Pécsbányatelep</i>	<i>413</i>	<i>180</i>
<i>Szabolcsbányatelep</i>	<i>319</i>	<i>176</i>
<i>Vasasbányatelep</i>	<i>174</i>	<i>72</i>
<i>Összesen</i>	<i>906</i>	<i>428</i>
<i>Múlt évi eredmény (összes)</i>	<i>995</i>	<i>411</i>

*Bányai igazgatóság*²²⁷

Az iskolai könyvtár

Mindegyik iskola saját könyvtárral rendelkezett. A legnagyobb a pécsbányatelepi volt, amelynek az állománya 1894-ben 2.502 kötetből állt, 100 személy látogatta, akik összesen 2.004 kötetet olvastak el, de lehet, hogy csak kölcsönöztek (DGT, 1894: 49). A könyvtárak gyarapítására, illetve a megvásárolandó könyvekre legtöbbször a tanfelügyelőség tett javaslatot, de az új könyvek beszerzéséről minden esetben a DGT gondoskodott. Gyakran előfordult, hogy a könyvtárba a bécsi(!) vagy a pécsi bányai igazgatóság javaslatára, utasítására került új kötet. A társulati iskolák tanítói könyvtárának mindegyike 3-3 példányban megkapta

A vasasi iskolára vonatkozó források: MNL Z 1481 58. cs. 70. t. Jelentés a vasasbányai iskoláról 1893; MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Statistische übersicht 1903–04, 1904–05; MNL Z 1481 60. cs. 70. t. A vasasbányatelepi társulati népiskola statisztikai kimutatása 1927–28.

²²⁶ MNL Z 1481 59. cs. 70. t. 6600 sz. Értesítés az évvizsgák időpontjáról. 1919. május 12.; MNL Z 1481 59. cs. 70. t. 4875 sz. Felhívás a vasasi iskolába való beíratkozásra az 1919–20-as tanévre. 1919. augusztus 8. (Német nyelvű.)

²²⁷ MNL Z 1481 59. cs. 70. t.

Karinthy Frigyes,²²⁸ 5-5 példányban Prohászka Ottokár²²⁹ műveit. 1929-ben a pécsbányai iskola tanítói könyvtára megkapta *Az Olasz–Magyar Barátsági Szerződés*²³⁰ című könyvet, majd Baráthosi Balogh Benedek *Turáni regék és mondák*, a szabolcsbányatelepi tanítói könyvtár pedig a *Vázlatok török testvéreink történetéből* című művet.²³¹ A tanítói könyvtárakból nem hiányozhatott Gróf Bethlen István *A Magyar Országgyűlés története (1868–1927)*, vagy a *Békeszerződések revíziója* című kötet. A könyvek beszerzéséről Bálványi Endre adminisztratív igazgatóhelyettes rendelkezett.²³² A trianoni igazságtalanság és a revízió ébrentartását szolgálta a *Vérző határok* című mű mindhárom iskola tanítói könyvtára számára 2-2 példányban történő megvásárlása,²³³ hasonlóan az *Erdély sötét korszaka* című mű beszerzéséhez.²³⁴ A Társaság nemcsak könyvtár-gyapartítási céllal vásárolt könyveket, hanem a jól tanuló, kiemelkedő teljesítményt nyújtó diákok jutalmazására is. Így kapta a társulati iskolák 50 diákja a *Magyar viharban* című könyvet az 1922–1923. tanév végén,²³⁵ vagy a *Magyar vigasztalás* című könyvet az 1930–1931. tanév befejezésekor.²³⁶ A könyvválasztás szinte mindig a kor hivatalos politikai elvárásainak, hangulatának megfelelően történt, és arról mindig személyesen a Bányaművek adminisztratív igazgatóhelyettese gondoskodott.

Tanügyi felügyelet

Az iskolákban folyó oktatói-pedagógiai munkát rendszeresen értékelte a m. kir. tanfelügyelőség. A látogatást végző tanfelügyelő levélben értesítette a Bányaigazgatóságot a tervezett látogatások időpontjáról, amelyekhez „fogat és éjjeli szállás rendelkezésre bocsátását” kérte.²³⁷ A bányaigazgatóság ezt rendre túlteljesítette, hiszen általában utasította az igazgató-tanítókat, hogy egy-egy ebéd vagy vacsora erejéig a lakásukba is hívják meg a tanfelügyelőt. A DGT mindig fontosnak tartotta, hogy az országos és a helyi hatóságokkal és azok vezetőivel jó intézményi és személyes kapcsolatban legyen. A tanfelügyelői látogatás általános udvariassági körülményeinek megszervezésén túl ezt bizonyítja az a tény is, hogy

²²⁸ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1927. december 30-án Bálványi Endre adminisztratív igazgatóhelyettes tájékoztatta a pécsbányai, a szabolcsi és a vasasi iskolát Karinthy Frigyes műveinek megvásárlásáról.

²²⁹ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1928. október 23-án Bálványi Endre adminisztratív igazgatóhelyettes tájékoztatta a pécsbányai, a szabolcsi és a vasasi iskolát Prohászka Ottokár műveinek beszerzéséről. „A könyvek leltárba veendőik.”

²³⁰ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1929. január 26.

²³¹ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1929. április 19.

²³² MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1928. április 30.

²³³ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1932. szeptember 10.

²³⁴ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1932. június 22.

²³⁵ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1923. március 13.

²³⁶ MNL Z 1482 60. cs. 70. t. 1931. május 6.

²³⁷ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Dr. Berze Nagy János vezető kir. tanfelügyelő 817/1932. sz. levele a Bányaigazgatósághoz.

Dr. Berze Nagy János tanfelügyelő neve is szerepel azon a listán, amely „*az 1924. évben ingyenesen és kedvezményes-áron kiszolgáltatót szénmennyiségekről*” szól. Számára 1924 szeptemberében és decemberében 15-15 q „*Ingyenszén házhoz szállítva*”. A tanfelügyelő az 1925-ös listán ugyancsak 30 q, az 1926-os és 1928-as kimutatáson 45-45 q, az 1927-ben összeállított anyag alapján 15 q ingyen szenet kapott.²³⁸ (A témáról lásd bővebben HUSZÁR, 1995: 262.) A tanfelügyelő részére történt ingyen „*kiutalt szénmennyiség*”-re vonatkozóan természetesen nem azt akarom sugallni, hogy ez határozta volna meg a tanfelügyelői jelentések szakmai minőségét. A tanfelügyelő jegyzőkönyvekben számolt be a látogatások általában pozitív eredményéről. Az ún. átfogó látogatások szinte mindenre kiterjedtek. A tanfelügyelő átnézte az iskola dokumentumait, és megtekintette az egyes osztályok óráit. Ily módon nemcsak a tanítók felkészültségéről és alkalmasságáról kapott árnyalt képet, hanem az egyes osztályokban tanuló gyermekek tudásszintjéről is. A jegyzőkönyvekben foglaltak szerint a tanfelügyelői látogatás mindig össztanítói értekezlettel zárult, amelyen a tanfelügyelő elnökölt, illetve tartott előadást azokról az aktuális pedagógia-módszertani elvekről, amelyeknek a kor elvárása szerint érvényesülniük kellett a tanítási órákon. Ezután a látott órák értékelése következett. A rendszerint kétnapos látogatás során az iskola mindegyik osztályába eljutott, majd a látottak alapján, az egyes tantárgyakra lebontva, megjegyzéseket tett a tanítói-tanulói munkáról, és szükség esetén módszertani ötleteket, javaslatokat is megfogalmazott. A tanfelügyelői látogatásokról készült jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a DGT iskoláiban a kor pedagógiai elveinek megfelelő, alapos, jó tanítói felkészültséget bizonyító oktató-nevelőmunka folyt.²³⁹

Az iskolai ünnepek

Nemcsak az iskolák tanítói, hanem a fenntartó bányavállalat vezetői és a szakmai felügyelő hatóság is fontosnak tartották a nemzeti ünnepek megünneplését. A méltó megemlékezések megtartására szinte mindenki felhívta az igazgatók figyelmét, akinek az iskolához köze lehetett. Ezek között szerepeltek a március 15-i, a karácsonyi ajándékozó ünnepélyek, a pünkösdi dalos ünnepek vagy azok a gyászünnepélyek, amelyeket a trianoni békeszerződést

²³⁸ MNL Z 1481 38. t.

²³⁹ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Tanfelügyelői látogatások dokumentumai: 505/1930. számú pécsbányatelepi társ. el. isk. látogatási jegyzőkönyve 1930. március 4. Dr. Berze Nagy János.

MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Bálványi Endre és Dr. Berze Nagy János levélváltása. 1931. június 8., ill. 11.

MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Dr. Berze Nagy és Bálványi levélváltása a szabolcsbányatelepi népiskolánál tett tanfelügyelői látogatással kapcsolatban. 1930. május 13., ill. 15. Jekl Antal igazgató tanító jelentése. 1930. május 23.

MNL Z 1481 61. cs. 71. t. 189/1930-31., ill. 83/1931-32. számú jegyzőkönyv a vasasi társulati iskolánál tartott hivatalos iskolalátogatásról. Lásd még az egyes iskoláknál!

követően mindenütt megtartottak. „Folyó évi június 4-én lesz 12. évfordulója annak a gyászos napnak, melyen Trianonban az évezredes magyar hazát szétdaraboló békeparancsot kényszerből aláírtuk” – fogalmazott Hoffmann István miniszteri titkár, kir. tanfelügyelő 1932. május 21-én. „Felhívom a címet, hogy ezen a napon – mint a multban is – az iskolában megfelelő műsorral gyászünnepélyt rendezzen, melyen a nap jelentőségét a tantestület valamelyik tagja alkalmas módon fejtegesse s amelyen nemzeti imáink (Himnusz, Szózat, Hiszekegy) is elrendelendők. Hívja fel a cím esetleg a tanulókat a trianoni jelvény feltűnő helyen való viselésére is. Az ünnepély lefolyásáról folyó év június 15-ig hozzám jelentés teendő.”²⁴⁰

A tanítók egyéb feladatai

Az iskolai tanítókat – így azokat is, akiket a DGT alkalmazott – a városi és a vármegyei hatóságok gyakran olyan feladatokkal is megbízták, amelyek a tanítói tevékenységüktől elég távol álltak. Az első világháború utolsó évében például az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető m. kir. miniszter 150.000/917. sz. rendelete alapján a város területén lévő termény- és örleményfelesleg rekvirálásában kellett részt venniük. Pécsbányatelepről többek között Haffner Vilmost, Varajti Károlyt és Jekl Antalt bízták meg ezzel, és ez időre „a tanítási feladatok alól is felmentettek.” A feladat, amit a tanítóknak el kellett végezni, nem lehetett túl népszerű. „Az Országos Közélelmezési Hivatalt vezető m. kir. miniszter 150.000/917. sz. rendelete értelmében a város területén levő termény- és örleményfeleslegeket házról-házra és háztartásról-háztartásra való járás útján 1918. évi január hó 2. napjától kezdődőleg rekviráltatnom kell.” A tevékenység „...előreláthatólag 10-14 napot vesz igénybe” – tudatta Nendtvich Andor polgármester minden érintettel.²⁴¹

Választások idején a választók névjegyzékének az elkészítésébe vonták be a tanítókat, vagy szavazat összeíró biztosnak nevezték ki őket. Ilyen alkalmakkor gyakran előfordult, hogy az iskolák tantermeit jelölték ki szavazóhelyiség céljára.²⁴² Ahhoz, hogy Kiesz Ferenc, Ambruszt Antal, Székely Károly és Németh Vince a képviseléválasztások lebonyolításánál a nekik felajánlott tisztséget elfogadják, a Bányai igazgatóság hozzájárulása kellett.²⁴³

²⁴⁰ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1137-1932. tanf. sz., Bányai igazgatóságnak címzett levél a trianoni gyászünnepély megtartása tárgyában.

²⁴¹ MNL Z 1359 12. cs. 25. t. 33025/1917. sz. 1917. december 31. Tárgy: Varajti Károly tanító átengedése a terményrekvirálás céljaira. MNL Z 1359 12. cs. 25. t. 33025/1917. sz. 1918. január 2. Tárgy: Tanterem átengedése a terményrekvirálás fogantatosítása céljaira. MNL Z 1359 12. cs. 25. t. 16/1918. sz. 1918. március 9. Tárgy: A tanítószemélyzet átengedése az újabb gabona és liszt rekvirálás fogantatosításánál való közreműködés céljaira.

²⁴² MNL Z 1359 13. cs. 26. t. 16597/1921. szám.

²⁴³ MNL Z 1359 13. cs. 26. t. (192)2. május 8. A hozzájárulást a Bányai igazgatóság részéről Bálványi Endre adminisztratív igazgatóhelyettes írta alá.

1937 júliusában a társulati iskolák életében eddig nem tapasztalt tandíjszedési kötelezettségre vonatkozó körlevelet kaptak a Bányaművek vezetőjétől az igazgató-tanítók. Idézet Szabolcs Rezső bányagazgató leveléből: „*tekintettel arra, hogy a társulati iskolák minden szükségletét a bányagazgatóság fedezi*”, elrendelte, hogy „*a pécsbányatelepi iskolát kivéve, a társulati iskolákba nem társasági alkalmazottak gyermekei az 1937/38. tanévre havi 2,- P tandíj előzetes befizetése ellenében vehetők fel. A felvétel iránti kérelmeken a szülők, illetve gyámok ennek megfizetésére kötelezettséget tartoznak vállalni.*”²⁴⁴

1938–1939-ben az ismétlőiskolákba járókkal együtt összesen 1.305 tanuló látogatta a társulati iskolákat.²⁴⁵ Az 1938–1939. tanév kir. tanfelügyelőség által összeállított „Határidő mutatója”-ban a következő, fontosabb dolgokat kellett teljesítenie minden elemi iskola vezetőjének:

- szept. 1–5-ig pótbeíratások;
- okt. 6. aradi vértanúk emléknapja;
- okt. 15-ig beírt tanulók kimutatása;
- nov. 15-ig osztálybeosztások kimutatása,
nem állami tanszemélyzet nyugdíjintézeti bejelentése;
- dec. 6. Magyarország kormányzójának névünnepe (Miklós nap);
- márc. 15. nemzeti ünnep;
- máj. 15-ig tevékenységi kimutatás;
- máj. 30. Madarak és fák napja;
- jún. 4. trianoni gyásznapi;
- jún. 20-ig tankönyvjegyzék kiállítás és továbbítás a tanfelügyelőséghez;
- júl. 1–5. beíratások az elemi iskolába;
- aug. 1-15-ig iskolai költségvetés;
- aug. 20. gondnokságok, iskolaszékek újjáalakítása.

Minden hónap 1-én és 15-én el kellett készíteni az igazolatlan mulasztók kimutatását (kivéve a nyári hónapokat), illetve a hónap 1–5. között a tantestületi tagok előző havi mulasztásáról a jelentést. A tanévre esedékes három szülői értekezletet december, január és február utolsó tanítási napjára írta elő a határidő mutató. A számtalan teendő között szerepelt még a tavaszi

²⁴⁴ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Szabolcs bányagazgató 1937. július 15. 10681/é sz. „Körözüvény”-e iskolai tandíjak, előlegek ügyében.

²⁴⁵ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Kimutatás az 1938–39. tanév tanulólétszámáról és osztálybeosztásáról.

fásításhoz szükséges csemeték, husángok beszerzése (október), a félárú vasúti menetjegy váltásra jogosító igazolványok kiváltása (november), alkoholelles nap (február).²⁴⁶

A társulati iskolák feladatait megsokszorozta, hogy vezetőik nemcsak a tanfelügyelőség részére tartoztak elszámolással, hanem a fenntartó Bányagazgatóság számára is rendszeres, gyakran kétnyelvű – magyar és német – jelentést kellett küldeniük. A háborús évek ebből a szempontból fokozott igénybevételt jelentettek a tanítók számára, hiszen azon túl, hogy nagyobb figyelmet kellett fordítaniuk a hazafias nevelésre, a katonai szolgálatra behívott tanerőket a rendeletek szerint hat hétig helyben megoldva, „házilag” kellett helyettesíteni. 1940. augusztus 5-én, a társulati igazgatótanítói értekezlet jegyzőkönyve szerint, amelyen a három iskolaigazgató – Ambrus (Ambruszt) Antal (Pécsbánya), Jéki (Jekl) Antal (Szabolcs), Glatt Győző (Vasas) – és Dr. Sik Jenő bányagondnok, valamint Borsy Jenő felügyelő, iskolagondnok vett részt, mindhárom társulati iskolánál 2 katonai szolgálatra behívott tanító helyettesítését kellett elrendelni, ami csak váltakozó tanítási rend mellett volt megoldható.²⁴⁷ 1940. augusztus 26-án ismét összeült az igazgatók értekezlete, hogy felhívja a bányagondnokság figyelmét a tanévkezdést is veszélyeztető problémára: Pécsbányáról további 2 tanító vonult be, Szabolcsról további 3, ezen kívül egy tanerő tartós betegség miatt volt távol, és hasonló volt a helyzet Vasason is. A három iskolából 10, tehát egy teljes tantestületnyi tanító hiányzott háborús okok vagy betegség miatt. A rendkívüli viszonyok közepette 3 kisegítő tanító alkalmazásáról rendelkezett a bányagondnok, és mindenütt váltakozó rendszerű tanítást javasolt.²⁴⁸

Az 1940. évi XX. tc. *„az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról”*²⁴⁹ rendelkezett. Az új jogszabály szerint a népiskolában a tankötelezettség hat éves korban kezdődik és kilenc évig tart. Előremutató intézkedései ellenére a háborús költségvetés nehéz helyzete miatt nem valósulhatott meg maradéktalanul az elképzelés, annak ellenére, hogy a legtöbb településen megszervezték a 7–8. osztályt (MÉSZÁROS, NÉMETH ÉS PUKÁNSZKY, 2003: 329). Ennek szellemében készítették el az igazgatók a tanfelügyeletnek címzett jelentéseiket, kiemelve, hogy az 1940–1941. tanévre tervezett hetedik osztályok beindításához *„sem elegendő tanerővel, sem tanteremmel nem rendelkezünk, sőt, a nagyszámú katonai behívás folytán népiskoláinkban a tanítást csak váltakozó tanítási rendszer bevezetésével és*

²⁴⁶ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Határidő Mutató az elemi fokú tanintézetek számára.

²⁴⁷ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Az 1940. augusztus 5-én tartott társulati igazgatótanítói értekezlet jegyzőkönyve.

²⁴⁸ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Az 1940. augusztus 26-án tartott társulati igazgatótanítói értekezlet jegyzőkönyve.

²⁴⁹ 1940. évi XX. tc. *„az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról”*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1940.%2520%25C3%25A9vi%2520XX.%2520> [2022. 05. 31.]

*ideiglenes kisegítő tanerők alkalmazásával tudjuk elkezdni.*²⁵⁰ A társulati iskolák igazgatói a legújabb törvényi rendelkezés alapján, felmenő rendszerben a nyolcosztályos népiskolai tanításra való áttérés előkészítése közben annak nehézségeit foglalták össze. Az 1941–1942. tanévre valamelyest javult a helyzet. A beíratási eredmények összesített kimutatása szerint a 3 legnagyobb iskolában összesen 1.256 tanulóra számítottak, és iskolánként – annak ellenére, hogy ebben a tanévben már mindenütt beindították a VII. osztályt – csak 1-1 tanerő hiányzott. Minden nehézség ellenére a társulati iskolák eleget tettek a nyolcosztályos népiskolai rendszerre történő folyamatos átállási kötelezettségnek, amit az alábbi táblázat is mutat.

6. táblázat. Összesített kimutatás a DGT elemi népiskolák 1941–1942. tanévi beíratási eredményeiről²⁵¹

Iskola	O s z t á l y o k								Összes
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.		
Pécsbányatelep	t. beírt	71	90	98	70	63	72	43	507
	még.várh.	25	-	-	-	-	-	-	25
	Összes	96	90	98	70	63	72	43	532
	sz. tanerő	2	2	2	1	1	2	1	11
	v. tanerő								10
	h. tanerő								1
Pécszabolcs	t. beírt	56	78	91	67	80	37	32	441
	még.várh.	25	-	-	-	-	-	-	25
	Összes	81	78	91	67	80	37	32	466
	sz. tanerő	2	2	2	1	2	1	1	10
	v. tanerő	2	2	1	2	1	1	-	9
	h. tanerő								1
Vasas	t. beírt	37	43	42	32	39	31	27	251
	még.várh.	7	-	-	-	-	-	-	7
	Összes	44	43	42	32	39	31	27	258
	sz. tanerő	1	1	1		1		1	5
	v. tanerő	1	1	1		1			4
	h. tanerő								1

²⁵⁰ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 16667/é. jelentés a VII. osztály megnyitásának akadályáról.

²⁵¹ MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Összesített kimutatás a társulati elemi népiskolák 1941/42. tanévi beíratási eredményeiről.

(Megj.: t. beírt = tényleg beírt; még várh. = még várható; sz. tanerő = szükséges tanerő; v. tanerő = valós, meglévő tanerő)

A DGT iskolaorvost is alkalmazott a négy társulati iskola gyermekei számára, aki a második világháború első évében – az 1939–1940-es tanévben – átfogó vizsgálat keretében összesen 1.240 – közülük 1.069 iskoláskorú, és 171 napközi otthonos – gyermeket vizsgált meg a négy oktatási intézményben. Az 1.069 elemi iskolás közül 169 (14,9%) volt beteg, nem számítva a 705 (65,9%) gyermek esetében regisztrált fogszuvasodást. Rosszul táplált gyermeket az inséges idők ellenére sem talált az orvos, és „csak” 10 gyermeknél állapított meg tuberkulózist. A vizsgálat eredményét az iskolaorvosi intézmény nagy sikereként könyvelte el.²⁵²

A német nyelv oktatása

Figyelemreméltó a német nyelv oktatásának helyzete a bányavidéken. A kérdésről Tilkovszky Loránt átfogó tanulmánya tájékoztat (TILKOVSZKY, 1988: 112–146). A német nyelv oktatásának kérdését a bányatelepi iskolákban a két világháború közötti időszakban, a nemzetiségi tanulói létszámokon kívül, az aktuálpolitikai helyzet erősen befolyásolta. 1938-ban a Bányai igazgatóság, tudomásulvétel végett jelezte a Kir. Tanfelügyelőségnek, hogy a társulati iskolákban „*több szülő óhajára, az általános művelődés előmozdítása és a... középiskolába kerülő népiskolai tanulók tanulmányainak megkönnyítése céljából pécsbányatelepi, pécsszabolcstelepi és vasasbányatelepi társulati elemi iskoláinkban az előírt tanterven kívül, önként jelentkezők részére az 1938/39. tanévtől kezdve, külön tanfolyam tartásával a német írás, olvasás és nyelv tanítását vezetjük be teljesen ingyenesen.*”²⁵³ A Bányai igazgatóság erről körözüvényben értesítette munkásait, amelyben közölte a tanfolyamok pontos időpontját az egyes iskolákban. A heti két óra a „saját tanerők” elfoglaltságát növelte, a „*szükséges tankönyveket és irkát... hosszú lejáratú hitelként*” kapták a tanfolyamra jelentkezők.²⁵⁴ Az iskolaigazgatók, mivel a tanulók többsége alig, vagy csak nagyon gyengén beszélt németül, értetlenül álltak a tömeges jelentkezés előtt. Például Pécsbányatelepen a III–VI. osztályba beiratkozott 269 tanuló közül 203 részt kívánt venni a tanfolyamon. Többségüket azonban – gyenge nyelvtudásukra hivatkozva – törölték (TILKOVSZKY, 1988:

²⁵² MNL Z 1481 60. cs. 70. t. A DGT iskolaorvosának jelentése az 1939/40. iskolaévről.

²⁵³ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Szabolcs Rezső bányai igazgató 1938. augusztus 9. 16042/2. sz. levele Dr. Berze Nagy Jánoshoz.

²⁵⁴ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 19004/é. sz. Körözüvény, 1938. október 17.

123). Sokan az új politikai helyzettel való azonosulás jelének vélték a német nyelv iránti nagy lelkesedést, amely visszahozta a korábban eltörölt német nyelvet a bányatelepi iskolákba.

1938-ban az Anschlusst követően a DGT a Reichswerke „Hermann Göring” AG. részévé vált (MEYER, 1999). A még mindig jelentős számú német anyanyelvű bányász gyermekét az iskolákban nagyrészt német származású, de érzelmileg magyarrá vált, asszimilált tanítók oktatták, akiknek nagy része az 1930-as években nevét is magyarosította.

Az 1920-as években a DGT Bányaigazgatóságának vezetése a kormány iránti lojalitását bizonyítandó nem élt a VKM által nyújtott nemzetiségi oktatási lehetőséggel. Az A, B, C típusú iskolák közül egyiket sem választotta, hanem oktatási intézményeiben magyarul tanították továbbra is a gyerekeket. Két 1929-ből származó levél a bányavidék népiskoláiban a német nyelv oktatásának „kiküszöböléséről” szól. Werb Károly pécsbányai iskolaigazgató a Bányaigazgatóságnak küldött levelében tájékoztatta a fenntartót, hogy a DGT iskolák igazgatóival – Jekl Antal mecsekszabolcsi, Glatt Győző vasasi igazgatóval – megtartott értekezletükön kérték az iskolai rendtartással kapcsolatban azon javaslatuk elfogadását, „*hogy a német olvasás és írás tanítása iskoláinkból küszöböltessék ki: 1. mert annak idején itt senki sem kérte az iskolatípus megállapítását a tanítási nyelv tekintetében, 2. ennek folytán nem is kötelező iskoláinkban (elemi népiskolákban) a német nyelv tanítása.*”²⁵⁵ A Bányaigazgatóság illetékes igazgatóhelyettese, Bálványi Endre két nappal később jóváhagyta az iskolaigazgatók javaslatát. „*A német olvasás és írás tanítását a jövő tanévtől kezdve beszüntetjük, mert ez az elemi iskolákra nézve nem kötelező.*”²⁵⁶

A világháborús magyar politika németorientáltságának jeleként fogható fel a vallás- és közoktatásügyi miniszter 2863/1941. sz. rendelete, amely 1941. december 13-án érkezett meg az iskolákba. A DGT esetében ennek külön hangsúlyt adott a Társaság 1938-ban megváltozott tulajdonosi háttere – a Reichswerke Hermann Göring AG. –, ami a német nemzetiszocialista befolyást a bányatelepi iskolai oktatásban is megnövelte (ROZS, 1992: 410). A körözüvény, amely a „*német tagozatú osztályok megnyitására folyó évtől kezdve*” címet viselte, tájékoztatta a miniszteri rendeletről. A körözüvényben utasították az igazgatókat, hogy ezen osztályok számára akár osztályösszevonások árán is biztosítsanak termet „*olyanképpen, hogy azok kizárólag a szóban forgó német tagozatú osztály rendelkezésére álljanak, ezekben a termekben váltakozó magyar-német tanítás ne folyjék... és más előadást, tanfolyamot se tartsanak*”. Ezekbe az osztályokba, amelyekben „*minden népi német szülő (tehát nemcsak*

²⁵⁵ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 177. sz. 1928/29. 1929. április 22.

²⁵⁶ MNL Z 1482 60. cs. 70. t. Bálványi Endre adminisztratív bányaigazgató-helyettes levele a társulati népiskolák – Pécsbánya, Szabolcs, Vasas – igazgatóinak. 1929. április 24.

*Volksbund tag) beirathatja gyermekét... ezen német tagozatokban a magyar nyelv tanítása a törvényes keretek között szerepel*²⁵⁷

A német tagozatok tanévnyitó ünnepélyére tanév közben, 1941. január 24-én került sor, amelyre Baranya vármegye és Pécs város vezetőit is meghívták. A meghívásért Baranya vármegye alispánja ugyan köszönetet mondott Szabolcs Rezső m. kir. bányáügyi főtanácsos bányai igazgatónak, de azon nem vett részt. Az alispán, vélhetően nem akarta személyes jelenlétével a nemzetiszocialista színezetű rendezvény jelentőségét növelni. Az alispán képviselőt sem küldött maga helyett. Távolmaradásának okául nem túl meggyőző érvet hozott fel: *„Minthogy rövid üdülési szabadságomról csak most érkeztem haza és hivatalomat a mai napon vettem ismét át, az ünnepélyen, legnagyobb sajnálatomra, nem volt alkalmam megjelenni.*”²⁵⁸ A pécsi városvezetők részvételéről nincs információ.

A pedagógusokról

A vizsgált időszak végén, az 1941–1942. tanévben a Társaság iskoláiban összesen 25 pedagógus tanított 26 osztályban összesen 1.259 gyermeket. A diákok 23%-a vett részt ekkor az iskolák által szervezett nyelvtanfolyamokon (lásd: 7. táblázat).

7. táblázat A DGT társulati iskoláiban tanító (társulati és nem társulati) tanítók az 1941–1942. tanévben²⁵⁹

Iskola	Tanító neve	Társulati/ Nem társ. (T/Nt.)	Osztály	Tanulók száma	Megj.	N. nyelvtanf.-ra jelentkezett	
						Kezdő	Haladó
PÉCSBÁNYATELEP	Kőszegi István	T	I. a	48		62	52
	Németh Margit	T	I. b	53			
	Bérces Károly	T	II. a	42			
	Radóné Ambrus Erzsébet	T	II. b	41			

²⁵⁷ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 26574/Bg. Körözüvény a társulati iskolák igazgatóinak „miheztartás végett”. 1941. december 13.

²⁵⁸ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. 1942. január 26-án kelt alispáni levél.

²⁵⁹ MNL Z 1481 60. cs. 70. t. Bericht über die Verhältnisse der DDSG-Bergweksschulen am 25. Sept. 1941.

	Csermák Margit	T	III. a	47				
	Vécs Ottó	T	III. b	50				
	Rónaszéki Nándor	Nt.	IV.	71				
	v. Sümegi Antal	Nt.	V.	62				
	Németh Vince	T	VI. a	34				
	Sass Ernő	T	VI. b	40				
	Ambrus Antal	T	VII.	47	igazgató			
	Tasch Pál	T			ig., nyelvtanf. vezető			
	Összesen:	12		535				114 (21%)
	SZABOLCS	Hartai Katalin	T	I.	68			nyelvtanf. H.
Kerényi József		T	II.	75	kat. szolg.			
Jéki Antal		T	III. a	44	igazgató			
Szabolcs József		Nt.	III. b	48	püspökségi			
Kiss Ferenc		T	IV.	67				
Varajti Károly		T	V. a	41				
Schmidt András		T	V. b	40	kat. szolg. nyelvtanf. K.			
Hermann István		T	VI.	38				
Schein Károly		T	VII.	32				
Összesen		9		453		89 (20%)		
VASAS	Horváth Róza	T	I.	50	nyelvtanf. vezető	55	28	
	Löhr Károly	T	II.	42	igazgató			

	Weyse Keresztély	T	III–IV.	78			
	valamennyi tanító, váltva		V.	42			
	Kabar Ferenc	T	VI	59			
	Összesen	4		271		83 (30%)	
3 DGT iskola	Összesen	25	26	1259		286 (23%)	

Fontos adatsor a DGT iskolafenntartói tevékenységével kapcsolatban a tanítók helyzetére vonatkozóan az a fizetési összehasonlító kimutatás, amely a társulati tanítók valós bérét, illetve jövedelmét hasonlította össze azokkal a tanítói bérekkel és juttatásokkal, amelyeket ugyanezek a pedagógusok állami iskolákban kaptak volna 1942-ben (lásd: 8. táblázat).

8. táblázat. A DGT tanítók jövedelem kimutatása a világítás- és fűtéstámogatás nélkül az azonos bérfokozatba tartozó állami fizetésekkel összevetve²⁶⁰

(A táblázat azt mutatja, hogy milyen juttatásokban részesültek a tanítók a valóságban a DGT társulati iskoláiban.)

Tanító neve	DGT fizetés i fokoz at	Havi fizeté s (DGT)	Különböz et kiegyen- lítés	Lakás v. lakás- pénz	Steuer - vergü - tung	30%	Juttatáso k összege	Különböz et az I. és II. tábl. között
Ambrus Antal	B 2 – 5	350,-	52,-	Minden tanító	21,99	127,1 4	550,93	106,43
Jéki Antal	B 2 – 5	350,-	52,-	termesztébe ni	21,14	126,9 5	550,09	105,59
Löhr Károly	B 2 – 3	280,-	32,-	juttatásként kap lakást,	11,26	96,98	420,24	35,24
Varajti	C 2 –	266,-	35,-	mint az	13,29	94,29	408,58	3,08

²⁶⁰ MNL Z 1481 60. cs 70. t. „Vergleichstabelle ohne Berücksichtigung der Beleuchtung und Heizdeputate.” Az 1942. márc. 6-án kelt, 4584/b. sz. levél melléklete.

Károly	13 C 2 - 14	281,-	35,-	állami iskolákban.		98,79	428,08	22,58
Németh Vince	C 2 – 11	236,- 251,-	31,- 31,-		13,28	84,09 88,59	364,37 383,87	83,13 63,63
	C 2 - 12							
Sass Ernő	C 2 – 11	236,- 251,-	31,- 31,-		15,97	84,90 89,40	367,87 387,37	17,13 2,37
	C 2 – 12							
Herman n István	C 2 – 12	251,- 266,-	32,- 32,-		12,94	88,79 93,29	384,73 414,23	0,27 19,23
	C 2 - 13							
Schein Károly	C 2 – 10	224,- 236,-	30,- 30,-		9,67	79,11 82,71	342,78 358,38	82,28 97,88
	C 2 – 11							
Kőszegi István	C 2 – 10	224,- 236,-	30,- 30,-		8,31	78,70 82,30	341,01 356,61	89,49 73,89
	C 2 – 11							
Weyse Sámuel	C 2 – 10	224,- 236,-	30,- 30,-	8,20	78,66 82,26	340,86 356,46	39,64 24,04	
	C 2 – 11							
Hartai Katalin	C 2 – 7	188,- 200,-	23,- 23,-	3,-	64,20 67,80	278,20 293,80	52,20 67,80	
	C 2 – 8							
Kiss Ferenc	C 2 – 8	200,- 212,-	26,- 26,-	7,29	69,99 73,59	303,28 318,88	92,72 77,12	

	C 2 – 9							
Tasch Pál	B 2 – 3	180,-	-		5,39	85,62	371,01	84,99

(Egy helyettesítő segélydíjas okl. tanító ugyanekkor havi 100,- pengőt kapott a DGT-nél, ezen felül semmiféle juttatásra nem volt jogosult.)²⁶¹

9. táblázat. Milyen juttatások illették volna meg a DGT tanítóit, ha állami iskolában tanítottak volna?²⁶²

Tanító neve	Állami fizetési fokozat	Havi fizetés (állami)	Családtagok utáni kiegészítés					Lakás v. lakás- pénz	Juttatások összege
			házastárs	Gyermek					
				1	2	3	4		
Ambrus Antal	VII.2.	404,50	40,-	-	-	-	-	Minden tanító természetbeni juttatásként kap lakást, mint a DGT-nél.	444,50
Jéki Antal	VII.2.	404,50	40,-	-	-	-	-		444,50
Lőhr Károly	VIII.2.	305,-	40,-	40,-	-	-	-		385,-
Varajti Károly	VII.3.	365,50	40,-	-	-	-	-		405,50
Németh Vince	VIII.1.	327,50	40,-	40,-	40,-	-	-		447,50
Sass Ernő	VIII.2.	305,-	40,-	40,-	-	-	-		385,-
Hermann István	VIII.2.	305,-	40,-	40,-	-	-	-		385,-
Schein Károly	IX.1.	260,50	-	-	-	-	-		260,50
Kőszegi István	IX.1.	260,50	40,-	40,-	40,-	50,-	-		430,50

²⁶¹ Vö.: MNL Z 1481 61. cs. 71. t. Zengy Ágnesnek címzett, 1940. szeptember 10-én kelt megbízás.

²⁶² MNL Z 1481 60. cs. 70. t. „Vergleichstabelle ohne Berücksichtigung der Beleuchtung und Heizdeputate.” Az 1942. márc. 6-án kelt, 4584/b. sz. levél melléklete.

Weyse Sámuel	IX.1.	260,50	40,-	40,-	40,-	-	-	380,50
Hartai Katalin	IX.3	226,-	-	-	-	-	-	226,-
Kiss Ferenc	IX.3	226,-	40,-	40,-	40,-	50,-	-	396,-
Tasch Pál	IX.3	226,-	40,-	40,-	40,-	50,-	60,-	456,-

A fenti táblázatok kereseti adatsorai világosan mutatják, hogy a DGT tanítók javadalmazása jelentős mértékben meghaladta az ún. állami pedagógusok járandóságát.

A két világháború közötti baranyai népiskolák helyzetéről Laki János kutatásai alapján kaphatunk képet (LAKI, 1983: 213–254). Az 1922. és az 1943. évi iskolai felmérések adatait vizsgálva a legfontosabb paramétereket az alábbiakban foglalom össze olyan módon, hogy a DGT érdekeltségi körébe tartozó települések iskoláit külön részletesen is bemutatom.

1922-ben Baranyában 334 népiskola működött, amelyek épületére vonatkozó megállapítások közül 4 „kifogástalan”, 105 „jó karban van”, 115 „megfelelő” minősítést kapott. A maradék 110 iskola mindegyikénél valamilyen hiányosságot fedeztek fel a felmérés készítői, a „nedves, rozoga” (26 iskola) jelzőtől az „életveszélyes” (4) kategóriáig. (LAKI, 1983: 214)

Baranya megyében 1922-ben és 1943-ban a népiskolák helyzetét és a változásokat az alábbi 10. táblázat jól szemlélteti.

10. táblázat. A népiskolák helyzete Baranya megyében 1922-ben és 1943-ban.

	Iskolák száma (db)	Tanítók száma (fő)	Beiratkozott tanulók száma (fő)	Egy tanítóra jutó tanulói létszám (fő)	Tantermek száma (db)	Egy tanteremre jutó tanulók száma (fő)
1922	375	616 (468 férfi és	26.775	kb. 43,5	626	kb. 43

		148 nő)				
1943	405	886 (565 férfi és 331 nő)	38.837	kb. 43,8	853	kb. 45,5

(Forrás: LAKI, 1983: 219)²⁶³

Az általam legfontosabbnak ítélt hat szempont alapján összeállított táblázat adatairól elmondható, hogy két évtized alatt az iskolák száma kb. 7,4%-kal, a tanítók száma 43,8%-kal, a beírt tanulók száma 45%-kal, a tanteremek száma kb. 36,3%-kal nőtt, ami azonban nem javított az egy tanítóra és az egy tanteremre jutó tanulók számán, sőt e vonatkozásban némi romlás is bekövetkezett. Természetesen az átlagszámok mögött nagy szóródás tapasztalható, hiszen előfordult például, hogy egy tanító 10, 50 vagy akár 80 gyereket is tanított osztatlan formában egy tanteremben (LAKI, 1983: 214). Nagy előrelépésnek számít a „beírt”, azaz beiratkozott tanulók számának 45%-kal és a tanítók számának 43,8%-kal történő növekedése. A vizsgált időszakban, két évtized alatt a tanítónők száma több mint duplájára nőtt. Vélhetően itt ragadható meg a pedagógus pálya elnöiesedésének kezdete!

A VKM a későbbi 1926. VII. törvénycikket előkészítő felmérése népiskolai ellátottság vonatkozásában Baranyát, a hiányosságok és nehézségek ellenére, megfelelőnek minősítette, így e területen jelentősebb állami iskolai beruházást nem tervezett (LAKI, 1983: 218). A DGT iskolák különösen jó minősítéseket kaptak mind infrastrukturális, mind szakmai szempontból, amiről a továbbiakban részletesen is lesz szó.

Ezek után nézzük a DGT érdekeltségi területén lévő iskolák helyzetét az 1922. és 1943. évi felmérés szerint Laki János tanulmánya alapján.

Mecsekszabolcs

1922

R. k. iskola: 3 tanterem (196 m²), bővítésre szorul. 2 tanító, 1 tanítónő, 6 osztály, 131 beírt tanuló (128 r. k., 1 ref., 2 g. kel. – 128 magyar, 1 német, 2 szerb). A tanítás nyelve: magyar.

Szabolcsbányatelepi társulati iskola: 6 tanterem (354 m²). 7 tanító, 1 tanítónő, 6 osztály, 380 beírt tanuló (373 r. k., 4 ref., 3 ág. ev. – 316 magyar, 64 német). A tanítás nyelve: magyar.

²⁶³ Laki statisztikája átszerkesztve, saját szempontok szerint csoportosítva. (H. Z.)

1943

R. k. iskola: 4 tanterem (235 m²), 2 tanító, 3 tanítónő, 8 osztály, 196 beírt tanuló (185 r. k., 4 ref., 5 ág. ev., 2 unitárius – 195 magyar, 1 német). A tanítás nyelvét nem adta meg a forrásközlés, de más forrás alapján tudható, hogy magyar. (Lásd a Mecsekszabolcsi Elemi Népiskola c. fejezetet.)

Bányatelep, társulati iskola: 9 tanterem (509 m²), 7 osztály (V. o. nincs), 7 tanító, 4 tanítónő, 386 beírt tanuló (370 r. k., 6 ref., 5 ág. ev., 2 unitárius, 1 g. kel., 2 izraelita – 383 magyar, 3 német). Egy tanteremben váltakozó tanítás. A tanítás nyelvét nem adta meg a forrásközlés, de más forrás alapján tudható, hogy magyar. (Lásd a Mecsekszabolcsi Elemi Népiskola c. fejezetet.)

Bányatelep, társulati iskola: 2 tanterem (110 m²). 1 tanító, 1 tanítónő, 6 osztály (VII–VIII. o. nincs). 55 beírt tanuló (53 r. k., 2 ref. – 55 német). A tanítás nyelve: német.

Uradalmi r. k. iskola: 1 tanterem (62 m²), 1 tanító, 1 osztály (csak V. o. működik), 55 beírt tanuló (53 r. k., 1 ref., 1 ág. ev. – 55 magyar). A tanítás nyelve: magyar.

Pécsbányatelep

1922

Pécsbányatelepi társulati iskola: 9 tanterem, 8 tanító, 1 tanítónő, 470 beírt tanuló (448 r. k., 1 g. kat., 1 ref., 20 ág. ev. – 172 magyar, 286 német, 2 horvát, 10 egyéb). A tanítás nyelvét nem adta meg a forrásközlés, de más dokumentumok alapján tudható, hogy magyar. (A VKM által 1928-ra elkészített összesítő felmérés a magyar népoktatás helyzetéről megállapítja, hogy az ipari és bányavállalatok által fenntartott iskolák – ide sorolja Pécsset is – „valóban mintaszerűek”. Ez a lakosság írástudásának százalékos arányában mutatkozik meg a legjobban. Pécs esetében ezek a DGT iskolák voltak!)

1943

Pécsbányatelepi társulati iskola: 12 tanterem (766 m²), 8 tanító, 5 tanítónő, 8 osztálycsoport, 510 beírt tanuló (455 r. k., 3 g. kat., 32 ref., 19 ág. ev., 1 unitárius – 496 magyar, 14 német). 1 tanító katona. A tanítás nyelve: magyar.

Pécsbányatelepi társulati iskola: 2 tanterem (70 m²), 2 tanító, 6 osztálycsoport (VII–VIII. o. nincs), 53 beírt tanuló (45 r. k., 1 ref., 7 ág. ev. – 8 magyar, 45 német). A tanítás nyelve: német.

Somogy

1922

A. R. k. iskola: 1 tanterem (65 m²), jó karban. 1 tanító, 6 osztálycsoport, 69 beírt tanuló (69 r. k. – 69 magyar). A tanítás nyelve: magyar.

B. Bányatelep, uradalmi r. k. iskola: 3 tanterem, jó karban. 1 tanító, 2 tanítónő, 6 osztálycsoport, 143 beírt tanuló (133 r. k., 10 ág. ev. – 135 magyar, 8 német). A tanítás nyelve: magyar. Váltakozó tanítás.

1943

A. R. k. iskola: 2 tanterem (118 m²). 1 tanító, 1 tanítónő, 8 osztálycsoport, 96 beírt tanuló (83 r. k., 1 g. kat., 4 ref., 1 ág. ev., 3 unitárius, 4 baptista – 96 magyar). Tanítás nyelve a forrásközlésben nem szerepelt, de más forrásból és a 100%-os magyar diáklétszámból tudható, hogy magyar.

B. Bányatelep, uradalmi r. k. iskola: 4 tanterem (218 m²), 8 osztálycsoport, 2 tanító, 2 tanítónő, 222 beírt tanuló (196 r. k., 8 ref., 11 ág. ev., 7 g. kel. – 219 magyar, 3 német). Tanítás nyelve a forrásközlésben nem szerepelt, de más forrásból és a közel 100%-os magyar diáklétszámból tudható, hogy magyar.

Vasas

1922

A. R. k. iskola: 1 tanterem (51,3 m²), összedőléssel fenyeget. 1 tanító, 6 osztálycsoport, 52 beírt tanuló (50 r. k., 2 ág. ev. – 52 magyar). A tanítás nyelve: magyar.

B. Bányatelep, társulati iskola: 3 tanterem (171 m²), megfelelő. 3 tanító, 6 osztálycsoport, 169 beírt tanuló (162 r. k., 2 ref., 5 ág. ev. – 132 magyar, 37 német). A tanítás nyelve: magyar.

1943

A. R. k. iskola: 1 tanterem (63 m²), 8 osztálycsoport, 110 beírt tanuló (104 r. k., 1 ref., 5 ág. ev. – 110 magyar), a tanító katona, helyettes működik. Tanítás nyelve a forrásközlésben nem szerepelt, de más forrásból és a 100%-os magyar diáklétszámból tudható, hogy magyar.

B. Társulati iskola (Bányatelep): 5 tanterem (294 m²). 8 tanulócsoprt, 270 beírt tanuló (239 r. k., 15 ref., 14 ág. ev., 2 baptista – 268 magyar, 2 német). 2 tanító katona, helyettesek működnek. Tanítás nyelve a forrásközlésben nem szerepelt, de más forrásból és a közel 100%-os magyar diáklétszámból tudható, hogy magyar.

C. Bányatelepi társulati iskola: 1 tanterem (142 m²), 1 tanító, 5 osztálycsoport (VI–VII–VIII. o. nincs). 19 beírt tanuló (16 r. k., 2 ág. ev., 1 baptista – 19 német). A tanítás nyelve: német.

A DGT társulati iskoláinak tantermeiről, azok számáról és nagyságáról egy 1944. március 11-én kelt forrás²⁶⁴ összefoglaló tájékoztatást ad, amely azonban nem nyújt alapvetően új információkat az 1943-as jelentéshez képest.

A szakoktatásról

A 19. század végének gazdasági realitása és a Társaság racionális gazdálkodása, illetve humánerő utánpótlásának megszervezése a DGT szakoktatás iránti elkötelezettségében öltött testet.

A Monarchia nagyarányú gazdasági fejlődése szükségessé tette a szakképzés korszerű kereteinek kialakítását. Az 1884. évi XVII. tc., az „Ipartörvény” megteremtette a népiskolai keretből kilépő kötelező tanoncoktatás jogi feltételrendszerét (VÖRÖS, 1979: 1403).²⁶⁵ Tény azonban, hogy az Ipartörvény következtében az állam a bányavidékeken nem állított fel tanonciskolákat, a bányaiskolák pedig nem tartoztak az állami közoktatási rendszer irányítása alá (KRISZTIÁN ÉS NÉMETH, 2006: 23).

Dióhéjban megemlítenéd, hogy a Pécsbányatelepi M. Kir. Szénbányász Iskola 1896 őszén kezdte meg tevékenységét (KRISZTIÁN, 1996: 139–160). A DGT által folytatott, nagy tőkebefektetéssel járó fejlesztések következtében a 19. század végén fokozódott a termelés, ami egyre magasabb létszámot és ennek megfelelő szakmai irányítást igényelt. Bár működtek az országban bányaiskolák – például Selmezbányán, Felsőbányán – egy idő után nem győzték kielégíteni a növekvő szakemberigényt, és az a korábbi gyakorlat sem volt folytatható, amelyben a bányamunkás szakmai képzés nélkül vajúrrá, munkafelügyelővé vagy egyéb vezetővé válhatott (KRISZTIÁN, 1987: 27; 1996, 141–142). Mivel a szénbányász iskolákban végzetek az ércbányászat és kohászat altiszti, felügyeleti személyzetét is erősítették, és mivel a pécsi szénmedencében működő DGT szolgálati szabályzata is előírta, hogy a munkás kapjon oktatást felügyeletétől, a DGT is támogatta a bányászoktatás bevezetését, és a bányásziskola felállítása érdekében folyamatos kapcsolatot tartott fenn Pécs város vezetőivel (KRISZTIÁN, 1996: 142). Mindebből következően a DGT iskolarendszere is azt a tendenciát erősítette, amelynek eredményeként bányászgenerációk adták családon belül egymásnak tovább a

²⁶⁴ MNL Z 271 84. cs. 155. t.

²⁶⁵ 1884. évi XVII. törvénycikk, Ipartörvény. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1884.%2520%25C3%25A9vi%2520XVII> [2022. 05. 31.]

szakmát, hiszen a Társaság a „bölcstől a sírig” életkeretet adott a pécsi bányásztársadalomnak.

A fent leírtaknak azonban alapfeltétele volt, hogy a DGT pécsi bányászata a – vizsgált korszak egészét nézve – alapvetően gazdaságosan, nyereségesen működött, megállta helyét a versenytársakkal folytatott gazdasági, néha politikai küzdelemben is.

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy a DGT a korabeli magyarországi átlagot meghaladóan teljesítette a vizsgált időszakban iskolafenntartói kötelezettségeit, illetve feladatait mind szakmai, mind anyagi vonatkozásban. Elemi iskoláiban nemcsak a társasági alkalmazottak gyermekeinek ezreit tanították pedagógusai, hanem a bányában nem dolgozó szülők gyermekei is beiratkozhattak.

IRODALOM

Elsődleges források

A tanulmányhoz felhasznált levéltári források az alábbi fondjegyzékben megtalálhatók:

Magyar Országos Levéltár Bányászati Fondok. (1985) Repertórium. Sárközi Zoltán, Tóth Róbert (összeáll.). Levéltári Leltárak 83. Magyar Országos Levéltár, Budapest.

1868. évi XXXVIII. tc. „a népiskolai közoktatás tárgyában”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1868.%2520%25C3%25A9vi%2520XXXVIII.%2520> [2022. 05. 31.]

1879. évi XVIII. tc. „a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900018.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1879.%2520%25C3%25A9vi%2520XVIII> [2022. 05. 31.]

1884. évi XVII. tc. Ipartörvény. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1884.%2520%25C3%25A9vi%2520XVII> [2022. 05. 31.]

1908. évi XLVI. tc. „az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90800046.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1908.%2520%25C3%25A9vi%2520XLVI.%2520> [2022. 05. 31.]

1926. évi VII. tc. „a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról”. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer->

ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1926.%2520%25C3%25A9vi%2520VII.%2520 [2022. 05. 31.]

1940. évi XX. tc. „az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról”.
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1940.%2520%25C3%25A9vi%2520XX.%2520> [2022. 05. 31.]

DGT (1894): Az I. cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszénbányái. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XXVII. Vándorgyűlése tagjainak felajánlja a Társulat. A Társulat saját kiadása, Pécs.

DGT (1896): Az I. cs. kir. szab. Dunagőzhajózási Társulat Pécs melletti köszénbányái. Az 1896. évi Millenniumi Budapesti Országos Kiállítás alkalmából a bányászat barátainak felajánlja a Társulat. A Társulat saját kiadása, Pécs.

Szakirodalom

BABICS András (1952): A pécsvidéki köszénbányászat története. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.

GLATZ Ferenc (1990): Konzervatív reform – kultúrpolitika (Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi). In: Tudomány, kultúra, politika – Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest. 5–26.

GRÖSSING, Helmut – FUNK, Ernst-Ulrich – SAUER, Manfred – BINDER, Johannes (1979): Rot–Weis–Rot auf blauen Wellen. 150 Jahre DDSG Eigentümer, Herausgeber und Verleger: Erste Donau–Dampfschiffahrts–Gesellschaft, Wien.

HÁMORI Istvánné – VÓKÓ János (2006): Pécs–Somogy története. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs.

HANÁK Péter (1978): A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. A századvég nacionalizmusa. In: Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. I. k. Akadémiai Kiadó, Budapest. 149–183.

HUSZÁR Zoltán (1995): Jótékonykodás és befolyásolás. A DGT és Pécs kapcsolatának szociálpolitikai vonatkozásai az 1920–1930-as években. In: Ódor Imre (szerk.): Baranya. 1994–1995, VII–VIII. évf. 253–266.

HUSZÁR Zoltán (2013): A Duna vonzásában. Fejezetek a Dunagőzhajózási Társaság történetéből. Virágmandula, Pécs.

- KLEBELSBERG Kunó (1990): A nyolcosztályos népiskola (1926). In: Tudomány, kultúra, politika – Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest. 264–267.
- KLEBELSBERG Kunó (1990): Falusi népiskoláink kiépítése (1925). In: Tudomány, kultúra, politika – Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest. 255–258.
- KRISZTIÁN Béla (1996): A Pécsi Magyar Szénbányász Iskola megalapítása és működése. In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. Pécs Története Alapítvány, Pécs. 139–160.
- KRISZTIÁN Béla: (1987): Szénbányásképzés Pécsett. In: Honismeret 1987/15, 5. szám. 27–28.
- LAKI János (1983): A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás 1982. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs. 213–254.
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (2003): Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEYER, August (1999): Hitlers Holding. Die Reichswerke „Hermann Göring”. Europa Verlag, München – Wien.
- ORMOS Mária (1998): Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ROZS András (1992): A népinémet mozgalom erősödése az Anschlusst követően a Dunagőzhajózási Társaság pécsvidéki bányatelepein. In: Szita László (szerk.): Baranyai Történetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs. 395–410.
- SZITA László (1986): A nemzetiségi nyelvtanítás a Délkelet–Dunántúlon a két világháború közötti időszak oktatásügyi statisztikájának tükrében. In: Szita László (szerk.) Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs. 603–646.
- TILKOVSKY Loránt (1988): Német nemzetiségi kérdés a mecseki bányavidéken (1919–1945). In: Bányászat a Mecsekben. Mecseki Bányászati Múzeum Múzeumi Füzetek 2. A konferencia anyagát sajtó alá rendezte, szerk.: Huszár Zoltán. Pécs. 112–145.
- VÖRÖS Károly (1979): Művelődés. In: Kovács Endre (főszerk.): Magyarország története 1848–1890. 6/2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1395–1475.

KLEIN ÁGNES: AZ OKTATÁSPOLITIKA HATÁSA A NEMZETISÉGI NYELVHASZNÁLATRA A TOLNA MEGYEI NÉMETEK KÖRÉBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Bevezetés

Az első világháborút lezáró békeszerződéseket követően az addig 45%-ban (8.276.593 fő) nemzetiségek által lakott Magyar Királyság lakosságának immár 89,6%-át alkották magyarok, a fennmaradó 11%-on (830309) hat nemzetiség osztozott. Közülük 550.000-en (6,89%) (LAJTAI, 2020) tartoztak a német kisebbséghez. A fenti adatok alapján elmondhatjuk, hogy a németek váltak az 1920-as évektől Magyarország legnagyobb létszámú kisebbségévé. Az általános iskolák 2/3-a és a középiskolák fele (ROMSICS, 2001), valamint a nemzetiségi iskolák számára tanítókat képző intézetek egésze a szomszédos államok területein maradt (NESZT, 2014). Ebben a teljesen új helyzetben kellett Magyarországon – amely egyébként mindemellett komoly gazdasági, politikai és társadalmi nehézségekkel küzdött – az oktatást az új helyzetnek megfelelően kialakítani.

Jelen munka célja, hogy bemutassa a magyarországi németiség nyelvhasználatát az említett időszakban a különböző helyszíneken – az iskolákra fókuszálva. Áttekintjük, hogy a legfelsőbb szinten hozott oktatási törvények, valamint ezek megyei szintű alkalmazása hogyan valósult meg a különböző szintereken. A tanulmány egyrészt levéltári kutatások, tanügyi jelentések és korabeli újságcikkek vizsgálata, másrészt strukturált interjúk alapján készült.²⁶⁶ Ez utóbbi módszer különösen a társadalmi, a mindennapi és a mikrotörténelem területéhez nyújthat új ismereteket, közelítve az eseményeket, történéseket a személyes perspektívához, érthetőbbé, átélhetőbbé, az egyéni tapasztalatok közé besorolhatóvá téve azokat. A módszer alkalmazásának egy komoly hátránya az idő múlása.²⁶⁷

Előzmények

1879-ben, Trefort Ágoston minisztersége alatt született meg a XVIII. törvénycikk a magyar nyelv kötelező tanításáról (KÉRI, 1997). A törvény hatására megváltozott a nemzetiségi oktatást folytató iskolák struktúrája is: míg 1869-ben 1232, addig 1880-ban 867 iskolában folyt az oktatás német nyelven, a kétnyelvű oktatást folytató intézmények száma

²⁶⁶ A kutatás adatai 2010-ben kerültek rögzítésre. Ugyanebben az évben részei megjelentek (KLEIN, 2011). Jelen tanulmányban ezeket az eredményeket teljes mértékben újra feldolgozva és kiegészítve mutatjuk be.

²⁶⁷ Részletesen az oral és visual history témakörhöz lásd: FRITZ, 2021.

856-ról 919-re növekedett (RUTSCH ÉS SEEWANN, 2014: 105). Az 1890-es évektől azonban a magyar nyelv tanításával összefüggő miniszteri rendeletek sokasodása jelezte, hogy a nemzetiségekkel szembeni magatartás megváltozott (KÉRI, 1997). Ennek a folyamatnak első lépését jelentette 1883-ban az a rendelet, amely az érettségi vizsga nyelveként a magyart írta elő, ami maga után vont a gimnáziumok tannyelvének változását (BELLÉR, 1990). A gimnáziumi tannyelvű oktatást behatároló törvényt követte az 1891. évi XV. törvénycikk 8. szakasza, amely előírta, hogy a nem magyar nyelvű gyerekekkel az óvodában magyar nyelven is kell foglalkozni. A folyamat törvényi szintű kifejeződése és betetőzése volt az 1907-ben megszavazott „Lex Apponyi” törvény, amely újrafogalmazta az 1879-es törvényben foglaltakat (KÉRI, 1997).

Az 1907. évi XXVII. törvénycikk 19. §-a alapján megjelent a magyar nyelv tanításának terve a nem magyar tannyelvű népiskolák számára. A tantervet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1908. évi 120000 rendeletével adta ki. Az új kisebbségi tanterv célként tünteti fel, hogy a tanulóknak olyan szinten kell elsajátítaniuk a magyar nyelvet a 4. évfolyam végére, hogy gondolataikat szóban és írásban közölni tudják (Tanterv, 1908/120000 sz.). A tanító feladatainak meghatározását kiterjeszti a felkészülésre, de szól a tanító egyéniségéről, szerepéről az iskolában és a társadalomban, kiemelve a magyar nyelv terjesztésének kötelességét az iskolában, de a környezetében is.

Az anyanyelv nagymértékű visszaszorulása állapítható meg: ezeket a kisebbségi iskolákat már nem nevezhetjük más tannyelvű iskolának, hanem kétnyelvűnek. Érdekes az egyes tárgyak tanítási nyelvét megvizsgálni. A készségi tárgyak és a hittan nyelve maradt az anyanyelv, míg a „fő” tárgyak nyelvét a magyar lett. Az Apponyi-féle rendelkezések hatására jelentősen csökkent a kisebbségi iskolák száma: az I. világháború kitöréséig az elemi iskolák 80%-a magyar anyanyelvű lett (SZATMÁRY, 1892). Kizárólag a német nyelvű oktatást vizsgálva 1905-ben 272 egynyelvű és 331 kétnyelvű népiskolában folyt német nyelven az oktatás. Ehhez szorosan hozzátartozik az a tény is, hogy különösen a városi németek körében a kétnyelvűség egyre jellemzőbb volt, és körükben 1910-re elérte a 49,1%-ot, országosan pedig 39,8%-ot tett ki azoknak a polgároknak az aránya az össznépegen belül, akik két nyelvet tudtak használni (RUTSCH ÉS SEEWANN, 2014: 105).

Ez azonban, mint látni fogjuk, nem volt jellemző a zárt dél-dunántúli német települések lakosságára. Bleyer Jakabot²⁶⁸ idézve: „a német faluban lakó, német környezetben élő, magyarul nem tudó gyermek magyar tannyelvű népiskolában eléri-e az ismereteknek, a

²⁶⁸ Bleyer Jakab (1874–1933) germanista, magyarországi német politikus, 1919. augusztus 15. és 1920. december 16. között a Nemzetiségi Minisztérium vezetője, 1926-tól parlamenti képviselő.

műveltségnek azt a fokát, melyet ugyanannyi évfolyamú német tannyelvű iskolában régente elért és a mai viszonyok közt fokozottabb mértékben kell elérnie. Ha igen, akkor folytassuk a magyarosítást, ha nem, kötelességünk visszaállítani a német tannyelvű iskolákat – a saját érdekünkben, a magyar haza érdekében. A magyar nyelv legyen ezentúl is tantárgy, egyik főtantárgy, mint volt a jelenlegi iskola-politika érvényesülése előtt, de csak tantárgy.” (BLEYER, 1917: 148)

Az I. világháborút követően Klebelsberg Kunó építette ki az új kisebbségi oktatási rendszert. Engedélyezte kisebbségi szervezetek és magánszemélyek számára oktatási intézmények létrehozását és azok tannyelvét is ők határozhatták meg. Az állami iskolákban negyven fő kérelme esetén vezették be a kisebbségi nyelven folyó oktatást, amennyiben szükséges volt, párhuzamos osztályokat is indítottak (MIKÓ, 1944: 457; NÁDOR, 1998: 61). A legnagyobb jelentőséggel azonban a 4800/1923. számú kormányrendelet 18. §-a és a kultuszminiszter 110478/1923. számú rendelete bírtak, amelyek a kisebbségi oktatás 3 iskolatípusát határozták meg, amelyek ma is a kisebbségi oktatás vázát képezik.

A típus: kisebbségi tannyelvű népiskola, ahol a magyar nyelvet és irodalmat kötelező tárgyként oktatják.

B típus: vegyes tannyelvű iskola, amelyben az anyanyelvet, a természeti és gazdasági ismereteket, rajzolást, kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, földrajzot, történelmet, polgári jogokat és kötelességeket, testnevelést magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatokat, olvasást-írást, számolást, mérést, éneket magyar és anyanyelven tanítják.

C típus: magyar tannyelvű kisebbségi iskolák, amelyekben a tanuló anyanyelve kötelező tantárgy az oktatásban.

A rendelet számolt a magyarországi nemzetiségek különböző igényeivel, nyelvtudásával. A döntés a gyerekek iskoláztatását illetően a szülők joga lett, akik a család, a gyerekek nyelvtudása alapján választhattak a 3 típus közül. Az *A* típusú oktatást, mivel a kisebbségek nagy hányada kétnyelvű volt, továbbá a magyar nyelv az érintkezés és a továbbtanulás nyelve volt, kevesen választották, inkább a *B* típusú felelt meg igényeiknek. Problémát már a rendelet megjelenésekor is a *C* típusú oktatás okozta, amely során a kisebbségi nyelv csak tantárgyként jelentkezik, illetve igyekeztek helyi szinten a szülőket a *C* típusú oktatás irányába befolyásolni. A vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyta jóvá, hogy melyik községben milyen típusú iskola működjék. A végeredményt számszerűsítve: 40 *A*, 139 *B* és 263 *C* típusú iskolával rendelkeztek a németek az 1920-as években (BELLÉR, 1991; TILKOVSKY, 1998).

A következő évtizedben ez a hármas beosztás többször is változott az aktuális politika céljainak megfelelően, ám alapjaiban a struktúra kiindulási pontként megmaradt. Az 1930-as

évek során a *B* típusú kisebbségi oktatást vezették be, a másik két típust kivezették, néhány évre rá ismét visszahozták a hármass rendszert (KLEIN, 2004).

A magyar mint második nyelv tanítása

A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdése nemcsak a politika, hanem a szakma képviselőinek fókuszába is bekerült. Ez az érdeklődés számos cikket eredményezett, és több tankönyv, jegyzet előszavában is tájékoztatták a tanítókat a legújabb módszerekről, de gyakorló tanítók praktikus, hasznos ötletei is megfogalmazódtak.

A cikkek, bevezetők közös vonása a szemléltetés, a játékosság fontossága és szükségessége. Ennek változatosságát mutatja, hogy számos, az idegen nyelv tanításában ma haladónak számító technikát már a két világháború között ismertek és használtak. A ma előszeretettel alkalmazott poszteres megoldásokat több szerző is javasolta. A csomagolópapírra feltűzött képeket és megnevezéseiket jól alkalmazhatónak vélték beszélgetések, írás-olvasás tanítására, a szókinccs bővítésére, a kép és a megnevezés közötti kapcsolat elmélyítésére. A nyelvtanítás céljaként a kétnyelvűség elérését, a készségek fejlesztését és az ismeretek átadását nevezték meg (PETRÓCZY ÉS WERNITZ, 1941; SALAMON, 1942).

Az, hogy a magyarországi kisebbségek nem az irodalmi nyelvet, hanem nyelvjárásokat beszéltek, kevés figyelemben részesült. Kardeván (1943: 927–930) szerint 3 nyelv játszik szerepet az iskolai oktatásban, és mindhárom figyelembe vételével tervezhető csak sikeres tanóra. A tanítónak tehát nem elég ismernie az irodalmi nyelvet és a magyar nyelvet, hanem azt a nyelvjárást is ismernie kell, amely az adott vidéken honos. A nyelvjárást meglátása szerint a következő esetekben kell használni:

- az első év, az iskolába lépés kezdetén, a szülői ház és az iskola közti szakadék áthidalására;
- hangulatkeltésnél;
- szómagyarázat során;
- önálló tanulmányként.

Magyar nyelven véleménye szerint annyit kell beszélni, amennyit csak lehet, mert nyelvet csak beszéd útján lehet elsajátítani.

A kérdés fontosságát bizonyítja, hogy a kor elismert nyelvpedagógusa, Lux Gyula, a budapesti német nyelvű tanítóképző igazgatója és több, az idegen nyelvek tanításával foglalkozó könyv szerzője is behatóan foglalkozott a témával. Nagy gondot okoz a tanítóknak a magyar nyelv tanítása, mert nem tanulták – vélte. „Pedig az idegen nyelv tanítása igen nehéz

feladat, amely nemcsak nagy szakképzettséget, hanem alapos módszertani képzettséget is kíván” – írta Lux (1932: 512). Kiindulópontként javasolta az idegen nyelvtanulás lépéseinek megismerését, azt, hogy mi megy végbe a „lélekben.” „A nyelv nem ismeret, hanem készség”, mégpedig „kifejező és felfogó készség, amely aktív és passzív tevékenységeken” nyugszik – tette hozzá (LUX, 1932: 512). Ennek figyelembe vételével a következő elveket sorolta fel:

- Törekedjünk minden új szót, minden új mondatot a tanuló előtt minél többször kiejteni, azt a tanulóval kiejtetni, elolvasatni és leírni.

- Minden új szót értelmes összefüggő mondatokban tanítsunk, és a gyermek is így igyekezzon őket elsajátítani.

A nyelvtan tanítása során az induktív módszer alkalmazását javasolta azzal az indoklással, hogy az olyan szabály, amely ezen az úton nem ismertethető meg, nem való a népiskolába. A nyelvtan és a szavak megtanulása még nem képesít beszédre, ezért „a nyelvet annak eleven értelmes összefüggésében, természetes viszonyításában hasznos” tanítani (LUX, 1932: 513). A beszéd gyakorlásához a Gouin-sorokat²⁶⁹ ajánlotta. Megkülönböztette a természetes nyelvtanulást, és javasolta ennek bevezetését a gyermekkori nyelvtanulásban (LUX, 1932).

Megjelent a szakirodalomban az anyanyelvre épülő nyelvtanítás, a legfontosabb azonban, hogy a nyelvjárást mint anyanyelvet figyelembe vették.

Nemzetiségi oktatás Tolna megyében

Az 1920–1945 közötti 25 évben a kisebbségi oktatás struktúrája többször módosult, ami óriási bizonytalanságot okozott az oktatási rendszerben résztvevők tanfelügyelők, tanárok és szülők körében. Ezt támasztják alá a korabeli tanfelügyelői jelentések és az osztálynyilvántartások.

A Tolna megyei tanfelügyelő jelentései szerint 1919–1944 között a tannyelv kérdése fontos szerepet játszott, amit a statisztikai adatok is alátámasztanak. Az 1930-as népszámlálás során Tolna megye 242 042 lakosából 60 000, 1941-ben 68 445 fő vallotta anyanyelvének a német nyelvet, ami a lakosság negyedét jelentette. Emiatt is fontos szerepet kapott az oktatás nyelvének kérdése. Tolna megyében 48 olyan település volt, ahol a lakosság 75-100%-a, 4 településen pedig a lakosság több, mint 40%-a volt német anyanyelvű (CZIBULKA ET AL., 2004).

²⁶⁹ A direkt módszer képviselője, aki a képeket kifejlesztette. Ezek cselekvéssorokat ábrázolnak, amelyek alapján a gyerekek irányítottan beszélni tudnak. Ma is használják az idegennyelv-oktatásban.

A német nyelvű oktatást azok a falvak követelték a leghatározottabban, amelyekben a németek többségben éltek. Emiatt Jung Miklóst a német kisebbségi elemi iskolák helyettes tanulmányi felügyelőjévé nevezték ki.²⁷⁰

Az iskolafelügyelők jelentései elégedetten vették tudomásul, ha a magyar nyelv mint oktatási nyelv iskolai bevezetésére sor került, de a német oktatási nyelv használata aggályokat keltett, mint például Felsőnána, Diósberény, Kalaznó és Szárazd esetében, ahol a gyerekek csak olvasni és írni tanultak meg magyarul, ami a tanfelügyelői jelentés szerint nem felelt meg az oktatási miniszter 09.404/1919²⁷¹ számú rendeletének. Felszólította a pedagógust és a szülői tanács tagjait, hogy „tanítsanak többet magyar nyelvet az iskolában, mert a jelenlegi helyzet kellemetlenségeket okozhat”.

Az 1920-as évek a tannyelvet illetően a régi rend visszatérését mutatják. Míg a Tanácsköztársaság idején sok iskola újra bevezette a német oktatási nyelvet, most ismét a magyart részesítették előnyben. 1923-ban Szárazd, Szakadát, Diósberény, Mucsi, Kurd, Csibrák és Dúzs iskoláit a tanfelügyelő²⁷² megdicsérte a magyartanítás terén elért eredményeikért. Sok faluban kétnyelvűen oktatták a különböző tantárgyakat: ahány falu, annyi eltérés mutatkozott a két tanítási nyelv viszonyában. A tanítási nyelv meghatározása az archívum forrásai alapján nem egyszerű, részben az iratok hiánya miatt, részben mert a vizsgált 20 évben számos iskola politikai okokból többször is váltott tannyelvet, mint például Kakasd, Belac, Ladamány,²⁷³ Cikó²⁷⁴ és Mucsi²⁷⁵ 1924-ben. A felsorolt települések a németet választották az oktatás nyelveként (de korábban Grábócon és Felsőnánán is), ahogyan az a tanfelügyelői jelentésből kivehető. Az osztálynyilvántartások alapján látható, hogy az 1923–1924. tanévben a magyar nyelvű oktatás dominált (30 iskola), 7 iskolában folyt *B*, *A* típusú iskola pedig 1942-ig nem volt. Ettől az évtől politikai okok miatt a megye 40 iskolájában ismét a németet választották tanítási nyelvvül. 22 elemi népiskolában tartották fenn a

²⁷⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1920/13182 Tanulmányi felügyelő kinevezése. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷¹ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1919/154. Felsőnána, Diósberény, Kalaznó és Szárazd falvak népiskoláiban folyó oktatás tannyelvéről. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷² Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1923/1332 Tanfelügyelői jelentés Szárazd, Szakadát, Diósberény, Mucsi, Kurd, Csibrák és Dúzs iskoláiban a magyartanítás terén elért eredményekért. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷³ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/1333 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Kakasd, Ladamány és Belac községekben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/1365 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Cikó községben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/III/1450 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Mucsi községben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

kéttannyelvű oktatást. Sok településen megfigyelhető német tannyelvű iskolák vagy osztályok indítása, például Kisdorogon, ahol német nyelvű népiskola jött létre az állami iskola mellett.²⁷⁶ Ebben az évben neveztek ki egy olyan tanfelügyelőt, „aki folyékonyan beszélt németül”,²⁷⁷ német nyelvű tankönyveket dolgoztak ki („Útmutató a szemléltető oktatáshoz”, „Beszéd- és értelemgyakorlatok”), valamint a kisebbségi iskolákban továbbképzések zajlottak.²⁷⁸

A kutatás bemutatása

Hipotézisek

A kutatás strukturált interjúk alapján készült: Tolna megyei nők és férfiak nyelvhasználatukkal, magyar nyelvtudásukkal és a két világháború közötti iskolai tapasztalataikkal kapcsolatos kérdésekre válaszoltak. Eredetileg kérdőívek kitöltése volt a cél, azonban a résztvevők száma lehetővé tette az interjúkat, továbbá ekképpen több kiegészítő információt adtak a közlők. A kérdőív kérdései alapján készültek az interjúk, adott sorrendben, ami egyszerűbbé tette a kiértékelést. A mintákat 50 férfi és nő töltötte ki 25 településről, akik életkora a beszélgetés idején 83 és 95 év között volt. A legidősebb nő életkora 94 volt, míg a legfiatalabb férfi 83 éves volt.²⁷⁹

A következő hipotézisek fogalmazhatók meg:

1. Bár a két világháború közötti családi életben a magyarországi németek helyi nyelvjárásai uralták a kommunikációt, a magyar nyelv presztízsnyelvként jelent meg a nyilvánosságban zajló kommunikáció során.
2. A magyar nyelvű oktatás és a tankönyvek gondot okoztak a német ajkú lakosságnak. A Tolna megyében élő német lakosság túlnyomóan földműveléssel, iparral foglalkozott, tehát a tanulás nem tartozott a különösen támogatott tevékenységek közé, hiszen a földeken, a műhelyben szükségük volt a gyerekek, fiatalok segítségére, így kevesen tudtak továbbtanulni.
3. A fiúk több lehetőséget kaptak a továbbtanulásra, de az otthonról való eltávozásra is, így a magyar nyelvet magasabb szinten sajátították el, mint a nők.

²⁷⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1942/815 Tanfelügyelői jelentés német tannyelvű iskolák, osztályok indításáról. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1942/228 Jelentés tanfelügyelő kinevezéséről. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ Köszönet azoknak, akik vállalták a beszélgetést, információk átadását.

4. A lakhely tekintetében is nagy különbségek lehettek: míg a kis falvak lakói egymás között maradtak, addig a városi élet több nemzet együttélését jelentette. Így a városban, nagyobb településen élők többet használták a magyar nyelvet, jobban is beszélték. Cserében a német nyelvjárások megmaradásának fontos feltétele volt a falvak zártsága.

A résztvevők adatai

Az interjú kérdéseire válaszoló nők aránya 4%-kal magasabb volt, mint a férfiaké. A résztvevők többsége népiskolát végzett 70% (n=35), 30%-uk (n=15) középfokú végzettséggel rendelkezik. Szignifikáns összefüggés van a nők diplomája és lakóhelyük között. Azok, akik magasabb fokú iskolába jártak, olyan településen éltek, ahol megfelelő középiskolai intézmény volt, azaz nagyobb településen. A válaszadók közül 4 nő (8%) és 11 férfi (22%) rendelkezik középfokú végzettséggel: a nők mind nagyobb településen éltek, ahol lehetőségük volt, ilyen jellegű intézménybe járni, a férfiak közül viszont csak minden második, az egész minta 12%-a (n=6 fő).

A tesztszemélyek anyanyelve a nyelvjárás, második nyelvként mindannyian a magyar nyelvet jelölték meg. Saját bevallásuk szerint 80% (n=40) jól beszél a második nyelvet, 16% (n=8) átlagos, 4% (n=2) pedig alapszintű magyar nyelvtudással rendelkezik. A nyelvtudás és a nemek között összefüggés tapasztalható, a nők kevésbé jó magyar nyelvtudást tudtak felmutatni, mint a férfiak. A nők mintegy fele (n=24) középszintű nyelvtudásról, a nők negyede (n=12) pedig alapszintű magyar nyelvtudásról számol be, a férfiak közül senki sem beszél ez utóbbi szinten.

Endogámia jellemzi a résztvevők többségét: 94% (n=47) saját népcsoportból választott házastársat, így a partnerek is német nyelvjárást beszélnek, ami a nyelvmegőrzés egyik legfontosabb feltétele volt.

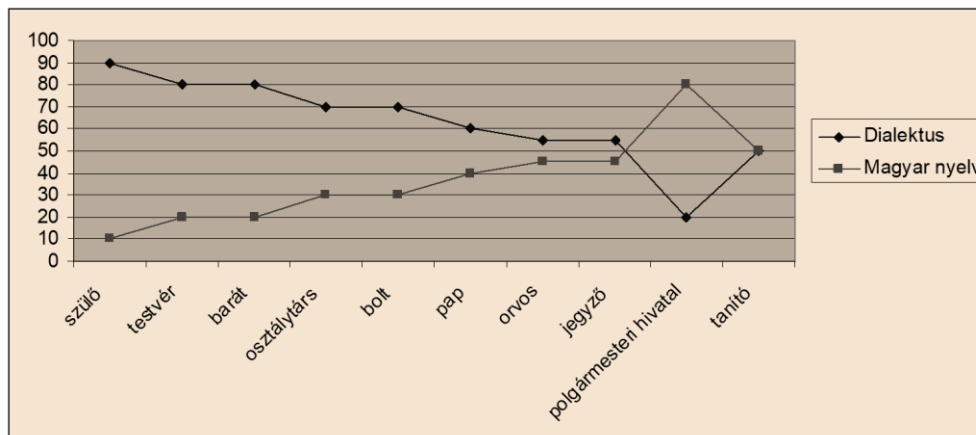
A megkérdezettek 80%-a (n=40) faluban, 20% (n=10) nagyobb településen élt a két világháború között. Ez a tény a nyelvmegőrzésben szintén nagyon fontos szerepet játszott.

Kommunikációs partnerek és a nyelvválasztás összefüggései

A kommunikáció nyelvének megválasztása több tényezőn is múlik, ezek között domináns szerepet játszik a helyszín és a partnerek. A helyszínek részben privát (családi, baráti társalgás), részben félprivát (beszélgetés az osztálytársakkal, az üzletben), valamint hivatalos jellegűek (kommunikáció az orvossal, a lelkésszel, a tanítóval, a közjegyzővel és a

polgármesteri hivatalban). A következő diagramon a helyszínek és szereplők alapján látható a nyelv választás.

1. diagramm. Nyelv választás beszélgető partnerek és a helyszín függvényében

Az, hogy a helyszínek és beszélgető partnerek egyértelműen befolyásolták a nyelv választást, látható a fenti diagramon. A legtöbben a nyelv járást választották a szüleikkel folytatott kommunikáció során. Ezt követte a testvérekkel és a barátokkal való beszélgetés, a privát, családi helyzetek. Az üzletben vagy az osztálytársakkal való beszélgetés során, félhivatalos helyzetben a nyelv járást beszélők aránya 70%-ra esett vissza. Még kevesebben döntöttek úgy, hogy hivatalos helyzetben használják a nyelv járást, a kérdezettek fele alkalmazta a tanítóval (50%; n= 25), 56% (n=28) az orvossal vagy a jegyzővel, míg a legtöbben a lelkipásztorral (60%; n=30) beszélgetve. Az egyértelmű mélypontot a nyelv járás választás esetében a polgármesteri hivatal jelentette, ahol a magyar nyelv használata a 80%-ot (n=40) érte el a vizsgált időszakban. Még annak az árán is, hogy nem értették a beszélgetést részleteiben vagy az egyes nyomtatványokat, ahogy néhányan beszámoltak róla. Csúpan az apró, zárt falvakból származó alanyok (n=13) (26%) jeleztek, hogy a polgármesteri hivatalban is használták a helyi nyelv járást, de közülük további négy fő (8%) a magyar nyelvű űrlapok kitöltése miatt döntött a vegyes nyelvhasználat mellett.

Azok a kérdések, amelyek a településen vezető szerepet, a helyi közösségben előkelő helyet elfoglaló emberek nyelvhasználatára vonatkoztak, jelentették a következő kérdéscsoportot. Minél nagyobb egy nyelv presztízse, annál tágabb a használati köre és ennek következtében nagyobb a fennmaradási potenciálja (HERMAN, 1987: 450). A presztízsváltozatok olyan nyelv- vagy dialektuscsaládok, amelyek pozitív konnotációval rendelkeznek egy közösségben, társadalomban. Nyelvi kisebbségek esetében, akik

rendelkeznek mindkét nyelv ismeretével, sokszor ezen múlik, hogy a nyelvet beszélők választják-e ezt a nyelvi változatot egy helyzetben közös kódként. A kutatás során a válaszadók többsége (33 fő, 66%) azt állította, hogy a település előljárói magyarul beszéltek egymással, 34% (n=17) pedig azt, hogy településükön a nyelvjárást használták ők is. Hasonló arányban (66%; n=34 fő) vélték, hogy a magyar nyelv számított magasabb rendű nyelvnek, míg 34% (n=16 fő) szerint ez a nyelvjárás volt. Ők azért tartották a nyelvjárást tekintélyesebbnek, mert annak alkalmazása a közös kommunikáció során az idősek felé irányuló tiszteletadás egy megnyilvánulása volt. Kizárólag falusi lakosok válaszaiban találkoztunk ezzel az indoklással. A nagyobb és ezzel együtt heterogén összetételű településeken a magyar nyelv jelentkezik mint a hivatalos kommunikációs szituációk nyelve, mint szabványos nyelv. A német nyelv standard változata nem került említésre.

Az oktatás és tanulás nyelve

Az oktatás nyelve alapján a megkérdezettek 90%-a (n=45 fő) vegyes tannyelvű, 6%-a (n=3 fő) német, 4%-a (n=2 fő) magyar tannyelvű iskolába járt. Többségük tehát vegyes tannyelvű iskolába járt, ám a B iskolatípus feltételei, vagyis a német és a magyar oktatási nyelv 50%-os megosztottsága nem teljesült. A kérdőívet kitöltők főként magyar nyelven adták meg a szaktárgyak nevét. A hittant, olvasást, írást, számolást, rajzot és a zenét tanulták németül. Ezek a tantárgyak az alsóbb osztályokra jellemzőek. Több, mint a kérdezettek fele, 60% (n=30 fő) erősítette meg, hogy az I–IV. osztályban németül folytak az órák, a felsőbb osztályokban viszont áttértek a magyar nyelvre. A megkérdezettek többsége, 45 fő (90%) német nyelvórákon is részt vett, bár alacsony óraszámban és csak segédnyelvként, amíg a magyart be nem tudták vezetni az oktatásban a tanítás nyelveként. Ez a fajta kisebbségi oktatás nyugodtan tekinthető egyfajta átmeneti oktatásnak.

A tankönyvek nyelvezete is hasonló tendenciákat mutat. A legtöbben (70%; n=35 fő) magyar és német nyelvű tankönyvekből tanultak, csak magyar nyelvű tankönyvek voltak elérhetők 20% (n=10 fő) számára, és csak német nyelvűeket használt 10%-uk (n=5 fő).

A válaszadók 20%-ának (n=10 fő) volt problémája az oktatás nyelvével. Azok a válaszadók, akiknek ez nem okozott gondot, azt nyilatkozták, hogy a tanárok nyelvjárásban is elmagyarázták a tananyagot; mások olyan jól beszéltek magyarul, hogy megértették a legfontosabb dolgokat. Akinek nehézségei voltak, nem tudta követni az órán a munkát, okként a magyar nyelvtudás hiányát jelölte meg, ők félreértették a magyar nyelvű magyarázatokat, keverték a két nyelvet, mikor szóban kellett válaszolniuk.

Kedvenc tantárgyként a történelmet, a matematikát, a hittant és a földrajzot adták meg legtöbben. A magyar nyelvtant és helyesírást, az állampolgársági ismereteket kedvelték a legkevésbé, mert ezek igényelték a legintenzívebb tanulást.

Arra a kérdésre, hogy szívesen jártak-e iskolába, mindössze két férfi válaszolt nemmel. Mindenki szeretettel emlékezik tanáira a gyermekszeretet, a tőlük kapott segítség, támogatás miatt.

Gyerekkorukban a résztvevők kevesebb, mint 50%-a (n=22 fő) kapott otthon segítséget a tanuláshoz, bár 80%-uk (n=40 fő) állította, hogy az osztályzatoknak nagyon fontos szerepe volt a családban. Csak 20%-uk (n=10 fő) érezte úgy, hogy a tanulmányi teljesítmény nem különösebben fontos. Általában napi egy órát töltöttek tanulással, de néhányan munka közben (például állatok gondozása). Mivel nem sok segítséget kaptak, így a tanulás 10 főnek (20%) gondot jelentett a magyar nyelvű könyvek miatt. Bemagolták a szöveget anélkül, hogy megértették volna, és másnap az iskolában felmondták. Kevés könyvük volt otthon, 0-5 volt egy háztartásban átlagosan, ezek többnyire naptárak voltak, amelyeket kincsként őriztek, és amit gyerekként nem mindig kaptak kézbe. Általában napi 20 percet olvastak, mert segíteni kellett a ház körül, a földeken vagy a műhelyben.

Ennek megfelelően csak kevesen tanultak tovább, általában 2-3 gyerek egy településről. Ennek okaként a szegénységet említették: szükség volt a gyerekek munkájára. Ha több gyerek született, általában a fiú tanulhatott tovább. Kizárólag a népiskola adott 80% (n=40 fő) számára lehetőséget a magyar nyelv elsajátítására, 20%-nak (n=10 fő) más lehetősége is volt, például városi rokonok, csere magyar falusi gyerekekkel, szolgálói munka egy magyar családnál, játék magyar gyerekekkel (főleg, akik nagyobb településeken éltek), katonai kiképzés (fiúknak) vagy a továbbtanulás.

Összefoglalás

Jelen munka alapján a magyarországi német kisebbség nyelvének megőrzését elősegítő tényezők a családi homogenitás, az azonos nemzetiségű partner, a falusi élet, a német nyelvjárás használata nemcsak a magánszférában.

A magyarországi németek nyelvét és kultúráját fenntartó és népszerűsítő intézményi infrastruktúra hiánya elősegítette nyelvhasználatuk erodálódását, valamint a már meglévő kétnyelvűséget. A nyilvánosságban a legtöbb esetben a magyar nyelvet preferálták, minél hivatalosabb, nyilvánosabb volt a helyzet, annál inkább alkalmazkodtak nyelvileg, és előnyben részesítették a magyart mint presztízsnyelvet.

Ezt a tendenciát erősítette az oktatás, mert a német nyelvet, általában a nyelvjárást, amelynek írásos változata hiányzott, csak az iskolai órákon beszélték. Az iskola, ahol a magyart erősen preferálták, a nyelvtudás szempontjából egyfajta átmeneti helyként szolgált. A magyar nyelv elsajátítása tűnt a legfontosabb célnak, bár nőknél és a legkisebb falvakban mérsékelt sikert tudtak csak elérni. Az egyik személy a kérdőívben említette, és nem ok nélkül: „Tulajdonképpen egyetlen nyelvet sem beszéltünk tökéletesen.” A harmadik nyelv, az irodalmi német nyelv, az olvasásban és az írásban játszott szerepet.

A nyelvmegőrzésben a zártság és az endogámia voltak a legerősebb tényezők, de ezek a második világháború után elégtelennek bizonyultak. A hagyományos faluközösségek megszűntek, az emberek nem maradhattak a zárt faluközösségeikben, de a nyelvmegőrzés egyéb fontos tényezői, mint a német nyelvű oktatás, a kultúra ápolása és általában az intézményhálózat teljesen hiányzott, így a nyelvmegőrzést lehetővé tevő tényezők eltűnését semmi sem pótolta, aminek a következménye az úgy nevezett „néma generáció” lett, akik bár a német nyelvjárást értették, de már nem beszélték.

IRODALOM

Elsődleges források

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1919/154. Felsőnána, Diósberény, Kalaznó és Szárazd falvak népiskolaiban folyó oktatás tannyelvéről. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1920/13182 Tanulmányi felügyelő kinevezése. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1923/1332 Tanfelügyelői jelentés Szárazd, Szakadát, Diósberény, Mucsi, Kurd, Zsibrák és Dúzs iskoláiban a magyartanítás terén elért eredményekről. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/1333 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Kakasd, Lodomány és Belac községekben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/1365 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Cikó községben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1924/III/1450 Tanfelügyelői jelentés tannyelv váltásáról Mucsi községben. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1942/815 Tanfelügyelői jelentés német tannyelvű iskolák, osztályok indításáról. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára 501 a 1942/228 Jelentés tanfelügyelő kinevezéséről. Tolna Vármegyei Tanfelügyelőség iratai 1890–1949 (1950) Általános iratok /r. XXIV./501/a./

Szakirodalom

BELLÉR, Béla (1990): Ungarns Nationalitätenschulpolitik von der Ratio Educationis bis zur Gegenwart (1770–1990). In: Spiegel–Schmidt, Franz (szerk.): Internationale Historikerkonferenz in Budapest. Suevia Pannonica, München, 52–67.

BLEYER Jakab (1917): A hazai némettség kérdéséhez. Kritikai megjegyzések. In: Budapesti Szemle 1917/45, 487. szám. 47–148. http://real-j.mtak.hu/2458/1/BudapestiSzemle_1917_171.pdf [2022. 04. 24.]

BÚS, Imre – KLEIN, Ágnes (2008): Weitervererbung der Kinderkultur bei den Ungarndeutschen. PTE IGYFK, Szekszárd.

CZIBULKA Zoltán – HEINZ Ervin – LAKATOS Miklós (2004): A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. KSH, Budapest.

DONÁTH Péter (1998): Iskola és politika. Az állami nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944. K. n., Budapest.

FRITZ, Gerhard (2021): Oral history. In: Huszár, Zoltán – Klein, Ágnes (szerk.): Menschen in der Geschichte. Ungarndeutsche Schicksale kennenlernen durch oral und visual history. Historegio. Fritz, Gerhard (főszerk.). Verlag Manfred Hennecke, Remshalden.

HERMAN József (1987): Gondolatok a közösségi kétnyelvűségről. In: Magyar Nyelv 1987/83, 4. szám. 448–454.

JÁSZI Oszkár (1912/1986): A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest.

KARDEVÁN Jenő (1943): A német tanítási nyelvű népiskola nyelvi problémái. In: Néptanítók Lapja 22. (különkiadás) 927–930.

KÉRI Katalin (1997): Az 1879: XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In: Hanák Péter (főszerk.): Híd a

századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. University Press Pécs, Pécs. 269–280.

KLEIN Ágnes (2004): Kisebbségi tantervek az alapfokú oktatásban a magyar neveléstörténetben. (1869-től napjainkig): Elméleti alapvetésük és vizsgálatuk. Disszertáció.

LAJTAI Máttyás (2020): Nemzetiségi viszonyok és a statisztikai adatgyűjtés Magyarországon. In: Statisztikai Szemle 2020/98, 6. szám. 547–572.

LUX Gyula (1932): A magyar nyelv tanítása a nemzeti kisebbségi népiskolában. In: Néptanítók Lapja 65. 13. 511–513.

MIKÓ Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikatörténet köréből. Minerva, Kolozsvár.

NÁDOR Orsolya (1998): A magyar nyelv és a nyelvi jogok az anyanyelvi oktatás összefüggésében. In: Regio 1998/9, 1. szám. 49–81.

NESZT Judit (2014): A középfokú elemi iskolai tanítóképzők intézményrendszerének kiépülése és változásai 1828-tól 1945-ig. <http://docplayer.hu/14717031-Doktori-ph-d-ertekezes-a-kozepfoku-elemi-iskolai-tanitokepzok-intezmenyrendszerenek-kiepulese-es-valtozasai-1828-to1-1945-ig.html> [2017. 08. 01.]

PETRÓCZ-WERNITZ Jenő (1941): Magyar beszédtanítás gyermeklélektani alapon a kisebbségi iskolában. In: Néptanítók Lapja 74. 13. 584–586.

ROMSICS Ignác (2001): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest.

RUTSCH, Nóra – SEEWANN, Gerhard (2014): Geschichte der Deutschen in Ungarn. Pécs.

SALAMON Zoltán (1942): A hangsúly és a szórend a magyar nyelv tanításában. In: Néptanítók Lapja 75. 2. 102–104.

SZATMÁRY György (1892): Nemzet állam és népoktatás. Lampel Róbert Nyomdája, Budapest.

TILKOVSKY Lóránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században, Csokonai Kiadó, Debrecen.

PÁLMAI DÓRA: AZ INTÉZMÉNYES BÁBAKÉPZÉS KEZDETEI PÉCSETT. A BÁBAKÉPZŐ TANFOLYAM ÉS A PÉCSI M. KIR. BÁBAKÉPZŐ INTÉZET

Bevezető

A bábaság története során sokféle fogalommal találkozhatunk, hiszen használták a parasztbába, a cédulás bába, az okleveles bába és a segédbába kifejezéseket is. A fogalmak képzettségbeli különbséget tükröznek. A parasztbábák mindenféle tanulmány és képzés nélkül, csak a saját tapasztalatuk alapján működtek. A bábaképzés 18. századi elindulásakor, de még a 19. században is a legtöbb bábaként működő nő ebbe a kategóriába tartozott. Ennek oka sokrétű, hiszen a bábaképzés elterjedtsége, annak nyelve, a tanfolyam hossza és ára, valamint a képzés elérhetősége, vagyis az intézmény és a lakhely közötti távolság mind közrejátszott ebben. A cédulás bábák azok a szülésznők, akiket a tisztí főorvos vagy sebész oktatót és vizsgáztatott. A viszonylag rövid, 5-10 napos tanfolyamokon szerezték meg képesítésüket. Okleveles bábáknak azok a szülésznők számítottak, akik végzettségüket vagy egyetemen, vagy valamely képző intézetben szerezték meg.

A bábaság történetét több szerző²⁸⁰ is megírta már különböző aspektusokból, így munkámban levéltári és sajtóforrások kritikai feldolgozása által a pécsi intézményes bábaképzés 20. század eleji történetének feltárására törekedtem.

Az intézményes bábaképzés kezdete Pécsen

1891-ben Mendl Lajos megyei tisztí főorvos előterjesztést intézett a Baranya megyei törvényhatóságához, melyben a vármegye közegészségügyének szomorú helyzetére²⁸¹ és a megye településeinek bábakkal való szegényes ellátottságára hivatkozva javasolta egy bábaképző intézet felállítását. A főorvos a vármegye 1890-es egészségügyi összefoglalójában

²⁸⁰ KORBULY György (1936): A magyar szülészet bölcsőköra. In: Orvosképzés 1936/26. 164–270. A bábák történetéhez. In: Orvosi Hetilap 1975/116, 40. szám. 2372–2373. DEÁKY Zita (1996): A bába a magyarországi népi társadalomban. Centrál Európa Alapítvány, Budapest. KRÁSZ Lilla (2003): A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Osiris, Budapest. DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla (2005): Minden dolgok kezdete. A szülészet kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század. Századvég, Budapest. KAPRONCZAY Katalin (2007): A bábák oktatása. In: Kapronczay Katalin: Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Budapest. 100–108. PETROVICS Alica (2011): A 250 éves magyar bábaoktatás–szülésznőképzés tankönyvei. In: Debreceni Szemle 2011/19, 2. szám. 233–242.

²⁸¹ Magyarország közegészségügyi helyzetéről lásd: KAPRONCZAY Károly (2010): A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből, 1876–1944. Budapest. A csecsemőhalandóság statisztikájáról összefoglaló mű: FARAGÓ Tamás (2003): Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Hermész Kör – Osiris, Budapest. 446–474.

több adattal is alátámasztotta kérvényét. Kiemelte, hogy az adott évben gyermekági lázban 59 nő halt meg, ami kevesebb az 1889-ben gyermekági lázban elhunyt nők számánál, a vármegyében foglalkoztatott bábák száma azonban csökkenést mutatott az adott években. Míg 1889-ben 42 okleveles bába működött, addig 1890-ben már csak 40, és csupán 17 növendék nyert főorvosi bábaképesítést.²⁸² A vármegye bábaügyének szabályozása, illetve egy bábaképző intézet felállításának kérdése azonban még minisztériumi jóváhagyásra várt.²⁸³ A városi tanács támogatta Mendl javaslatát, mellyel megkeresték a városi közkórház igazgatóságát is. A javaslat itt is támogatásra talált, azonban a kórház fejlesztését is kilátásba helyezték, hiszen az intézet elhelyezésére nem ált rendelkezésre megfelelő hely.²⁸⁴

Az alispán a megyei tiszti főorvost azzal bízta meg, hogy az 1890-es beszámoló nyomán vizsgálja meg, mi az oka a magas halálozási rátának. A jelentés részleteit a Pécsi Figyelő hasábjain is megjelentették. Mendl Baranya közegészségügyének rossz helyzetét, elsősorban a magas gyermekhalandóságot a kuruzslásba vetett hittel és az egészségügyi személyzet, vagyis a szakképzett orvos és az okleveles bábák elutasításával okolta. Emellett kiemelte azt is, hogy a sok szülő „Isten akaratának” tekintette egy kisgyermek betegségét és halálát, és nem vett igénybe szakszerű segítséget a beteg gyógyításában. Mindezt a tudatlanságra vezette vissza. További okként jelölte meg, hogy a körorvosi állások legnagyobb része betöltetlen volt. A pécsi járásban 37.403 főre 56 községben 1 körorvos jutott például. Ez annak fényében is kevésnek tekinthető, hogy Pécs városában könnyen lehetett orvosi ellátáshoz jutni. Mendl utalt még a lakviszonyok sokszor szörnyű körülményeire is, melyek kedveztek a betegségek terjedésének.²⁸⁵

Ugyanebben az évben, 1892-ben jelent meg Baranya vármegye szabályrendelete a bábaügy rendezéséről. Ebben leírták, hogy a legalább 1500 lakossal rendelkező községek kötelesek okleveles szülésznőt alkalmazni. Ha a település nem rendelkezik ekkora lélekszámmal, akkor több kisebb közösség akár közösen is alkalmazhat egy okleveles szülésznőt. Ha nem szövetkeztek ezek a kisebb közösségek, akkor cédulás bábát, azaz főorvosnál szerzett képesítéssel rendelkező szülésznőt voltak kötelesek alkalmazni. Ebben az esetben azonban kikötötték, hogy amennyiben a településen okleveles bába telepedik le, a főorvosi képesítésű

²⁸² Mendl egy 1899-ben megjelent írásában is az 1890-es, a vármegye közegészségügyéről készült beszámolójára hivatkozott, melyből további adatokat tudhatunk meg. Az 1890-es évek elején a megyében csupán 26 diplomás bába működött, akik 15 község között voltak megosztva, 350 község pedig bába nélkül volt. Ezekben néhol működtek cédulás bábák, a születési statisztikák azonban nem támasztották alá hatékonyságukat. Mendl kiemelte, hogy 100 szülésből 3-4 nő meghalt, illetve a megszületett gyermekek 56 százaléka nem érte meg a fél éves kort. (Pécsi Figyelő, 1899. július 12. 4.)

²⁸³ Pécsi Figyelő, 1891. május 27. 1–2.

²⁸⁴ Pécsi Figyelő, 1891. február 14. 4.

²⁸⁵ Pécsi Figyelő, 1892. március 30. 2.

bábának két éve van megszerezni az oklevelet, más esetben az oklevelés szülésznő automatikusan átveszi állását. Főorvosi bábaképesítő okmányt a vármegyében ezentúl csak a pécsi közkórházi tanfolyamon lehetett szerezni, ahol legalább 4 héten át elméleti és gyakorlati szülészeti kiképzésen vett részt a növendék. A növendék tanfolyam alatti ellátását és a végzettség megszerzése után a baba működéséhez szükséges felszerelést az adott községnek kellett kifizetni. A szabályrendelet továbbá kitért még a szülésznő kötelességeire, a tiltott tevékenységekre (fertőző betegek ápolása, halottak mosdatása stb.), járandóságára, a kör- és járásorvosi felügyeletre és az esetleges szabályszegésekre is.²⁸⁶ A vármegye 1910-ben adott ki új szabályrendeletet a bábákkal kapcsolatban. Ebben lényeges eltérést mutat, hogy már a legalább 800 fős településeknek is oklevelés bábát kellett alkalmazniuk, továbbá a községi bábának immár csak egy éve volt az oklevél megszerzésére, ha oklevelés baba telepedett le az adott településen.²⁸⁷

Az 1892 júliusában a közkórházban elindult bábatanfolyamról és az első végzetekről az alábbi sorokkal számoltak be a közgyűlési beszámolóban: *„Örvendetes tényül jegyzi föl a jelentés, hogy a babaügy rendezése érdekében fölállított baba-tanfolyam-ból, mely júliusban megnyílt, ma már 29 falusi szülésznő került ki alaposan kitanítva s így a helytelen kezelés miatt előfordult gyermekhalálozások száma csakhamar apadni fog.”*²⁸⁸

A vármegye által működtetett bábaképző tanfolyam

1896-ig működhetett a bábaképző tanfolyam a közkórház épületében elhelyezve, ekkor azonban a belügyminisztérium kimondta, hogy a kórház helységeit külön díjazás nélkül nem vehetik igénybe, csak gyógykezelés céljára. A városnak ekkor évi 1000 forintot szavazott meg a megye a tanfolyam fenntartására a betegápolási alapból, de miután bevonták az alap felhasználását az országos betegápolási alapba, nem tudták tovább finanszírozni a tanfolyamot. Az alispán ekkor tárgyalásokat indított Pécs város tanácsával, hogy közösen létesítsenek egy szülésznői tanfolyamot. A szerződést öt évre tervezték megkötöni, azonban ha közben állami szülésznő képzés indult volna Pécsen, a szerződés semmissé vált volna. A

²⁸⁶ MNL BaML IV.432. Baranya vármegye szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (1872–1949) 4. doboz, 38. gyűjtemény – Baranya vármegye szabályrendelete a babaügy rendezése tárgyában (1892, 1910) – Baranya vármegye szabályrendelete a baba-ügy rendezése tárgyában. Pécs, 1892.

²⁸⁷ MNL BaML IV.432. Baranya vármegye szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (1872–1949) 4. doboz, 38. gyűjtemény – Baranya vármegye szabályrendelete a babaügy rendezése tárgyában (1892, 1910) – Baranya vármegye szabályrendelete a baba-ügy rendezése tárgyában. Pécs, 1910.

²⁸⁸ Pécsi Figyelő, 1893. január 11. 2.

szerződés értelmében a vármegye évenként 1000 forinttal járul a tanfolyamhoz, melyen szükség esetén 100 növendéket is képesek kinevelni.²⁸⁹

A tanfolyamot továbbra is a közkórház épületében kívánták elhelyezni, így a tárgyalásokba bevonták a kórház igazgatóját, Erreth Lajost is. Egy 1895. október 11-én kelt levelében az igazgató támogatását fejezte ki a közös cél érdekében, azonban kiemelte, hogy az átépítések során nem a bábaképző intézet elhelyezésére készültek, az új helységek a növekvő beteglétszámhoz és a megfelelő számú kórterem kialakításához lettek igazítva.²⁹⁰ Az ügy emberbaráti jellege miatt azonban kész volt az intézet számára öt helységet berendezni a kórház régi épületében: „*nevezetesen kórszobákat és szülőszobát a tancélokra szolgáló szülőnők elhelyezésére s egy tantermet az elméleti oktatás számára*”.²⁹¹ Az igazgató azonban feltételeket is szabott. A képzés fontossága miatt a képzés időtartamát 4 hónapban jelölte meg, amely idő alatt a kórház egyik főorvosa végezné az elméleti oktatást, és az előforduló szüléseknél az ügyeletes orvos felügyelete és útbaigazítása mellett gyakorlati képzésben is részesültek volna a növendékek. Az igazgató kérte, hogy a vármegye törvényhatósága évi 1000 forintot fizessen a kórháznak, melyből 400 forint az előadó főorvos tanári illetménye, fejenként 100 forint a három másodorvosnak járt volna, a fennmaradó 300 forint pedig a kórház pénztárában marad mint a tanterem bérleti díja vagy kárpótlásként a kimaradt ápolási díjakért.²⁹²

A tanfolyam létszámát azonban problémásnak vélte az alispán, hiszen a vármegyének közel 400 bábára lett volna szüksége, melyet évi egy tanfolyammal és tanfolyamonként 10 növendéssel csupán, 40 év alatt értek volna el.²⁹³ Erreth az elérendő célt és a kórház érdekeit is figyelembe véve próbálta folytatni a levelezést. Kérte, hogy a város tanteremként ajánlja fel a Rudolfineum (árvaház) épületének egy termét. Kiemelt feltétel volt, hogy az előadásokkal a kórház egyik főorvosát bízta meg, aki rangját és állását megtartva vesz részt a képzésben, tanári illetménye megfelel főorvosi illetményének. Mindez lehetővé tenné azt, hogy évente a nyári hónapok kivételével 4 darab 10 hétig tartó kurzust indítsanak, melyekre azonban 25

²⁸⁹ Pécsi Figyelő, 1896. január 11. 4.

²⁹⁰ A pécsi közkórház kibővítéséről lásd: PILKHOFFER Mónika (2003): A pécsi közkórház kibővítése (1891–1895). In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46–47. Pécs. 103–110.

²⁹¹ MNL BaML IV.1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 6326/1895. Pécsvárosi Közkórház Igazgatósága a Városi Tanácsnak, 1895. október 11.

²⁹² MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 6326/1895. Pécsvárosi Közkórház Igazgatósága a Városi Tanácsnak, 1895. október 11.

²⁹³ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 21.142. sz. alisp. 895. alispáni leirata a Városi Tanácsnak – 1895. november 8.

növendéknél többet ne vegyenek fel. A vármegye területére kiterjedő működésre a működési engedélyt a vármegye adná ki.²⁹⁴

Erreth ezen javaslatát a városi tanács előterjesztésként felküldte a belügyminiszternek. Kérték, hogy egy 5 éves szerződést fogalmazzanak meg erről, és az ez időszakra szükséges 5000 forintot a betegápolási alapból utalják át.²⁹⁵ A belügyminiszter a felterjesztést jóváhagyta, ezért a város átadta az árvaház egy termét tanításra. Ennek berendezésére kért az igazgató 25 db fiókkal ellátott kis asztalt, 25 db fa széket, 1 db 3 tálas mosdószekekrényt a bábák számára és egy dobogóra helyezett nagyobb fényezett asztalt és széket a tanár részére, valamint egy iskolatáblát. Az első tanfolyam hallgatóit a vármegye 1896. február 25-ére rendelte be.²⁹⁶

A tanfolyamokról készült kimutatások alapján 1896-ban 4 tanfolyamot tudtak elindítani, és az 58 felvett növendék közül 57 szerzett képesítést. 1897-ben három tanfolyamot tudtak indítani, melyeken az 59 felvett hallgatóból 58, míg 1898-ban a három tanfolyam 47 növendéke közül 47 fő szerzett képesítést. 1899-ben a három tanfolyamon csupán 28 résztvevő volt.²⁹⁷ A tanfolyamok vezetésére dr. Schwartz Frigyes, a kórház belgyógyászati osztályának főorvosát nevezték ki.²⁹⁸

A Bábaképző Intézet felállítása

1899-ben Mendl Lajos vármegyei tisztii főorvos a megyei közigazgatási bizottság július 12-i ülésén előterjesztést tett, hogy Pécs városában bábaképző intézetet állítsanak fel az addig működő bábaképző-tanfolyam helyett, s erre tegyenek javaslatot a belügyminiszternek és a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Mendl kiemelte azt is, hogy a tanfolyam, melynek fenntartása mind a megye, mind Pécs városára súlyos terheket rótt, hasznos, hiszen a Baranyában működő képzett bábák száma emelkedett.²⁹⁹ A belügyminiszter ígéretet tett egy bábaképző intézet felállítására, azonban a főorvosi képesítést is fenntartandónak vélte a

²⁹⁴ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 7369/895. Pécsvárosi Közkórház Igazgatósága a Városi Tanácsnak. – 1895. december 9.

²⁹⁵ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Baranyavármegye közönsége által Pécssett 1896. évi január hó 13-án tartott hónegyedes rendes közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata. 13 sz./kgy. 896.

²⁹⁶ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 1190/896. sz. Pécsvárosi Közkórház Igazgatósága a Városi Tanácsnak. – 1896. február 25.

²⁹⁷ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tisztii főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai – 14. doboz – Bábaképző Intézet kimutatása az okleveles bábákról (1896–1911).

²⁹⁸ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – 1642/896. Pécsvárosi Közkórház Igazgatósága a Városi Tanácsnak. – 1896. március 11.; Pécsi Figyelő, 1896. március 12. 3.

²⁹⁹ Pécsi Figyelő, 1899. július 12. 4–5.

kisebbségi települések számára, illetve azoknak a kisebbségi településeknek, akik nem képesek a 8-10 heti képzésen bábát taníttatni településük számára, ösztöndíjat helyezett kilátásba.³⁰⁰

Pécs városa ugyan jelezte a belügyminisztériumnak, hogy a közkórház és a Rudolfineum épülete közül a Rudolfineum lenne inkább megfelelő az intézet elhelyezésére, a belügyminisztérium engedélyével 1901-ben végül a közkórház épületében lett elhelyezve a pécsi M. Kir. Bábaképző Intézet.³⁰¹

A város bábaképző intézetének felállítási engedélye mellett egy körrendelet érkezett, melyben kiemelték, hogy az 1000 főnél nagyobb községeknek kötelességük okleveles bábát alkalmazni. A tanfolyam saját költségen volt elvégzendő, azonban a belügyminisztérium azokat a településeket, amelyek ugyan 1000 főnél nagyobbak voltak, de anyagilag mégsem engedhették meg a tandíj kifizetését, a minisztérium bábaösztöndíjjal látta el. Baranya vármegye részére 1901-re a minisztérium 10 ösztöndíjat helyezett kilátásba. Az ösztöndíj leírásában konkrét feltételeket fogalmaztak meg. Elsősorban az 1000 lakosnál nagyobb, de 1200 lakosnál kisebb települések pályázhattak. Az ösztöndíj fejenként 180 korona volt,³⁰² melyet abban az esetben kapott meg a növendék, ha a tanfolyamon tényleg megjelent. Az ösztöndíj elnyerésével letelepedési kötelezettséget is vállalt a bábanövendék, hiszen az ösztöndíjat elnyerő növendék köteles volt legalább 5 évig egy kötelezvényben megjelölt községben lakni és bábgyakorlatot folytatni.³⁰³ Ennek tényét a tiszti főorvos volt köteles felterjeszteni a minisztériumba. Megjegyzésként szerepelt azonban, amennyiben valamilyen igen fontos okból (például férjhezmenetel miatt) a bábának költöznie kellett, de az új településen nem volt gyakorlatot űző okleveles bába, akkor nem kellett visszafizetnie a megjelölt összeget.³⁰⁴

³⁰⁰ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai. 13. doboz, Bm. 121346. VI. a. 1899. november 27.

³⁰¹ Pécsi Napló, 1901. augusztus 8. 4.

³⁰² A bábaösztöndíj az alábbi költségeket foglalta magában: a bábanövendék útiköltsége (8 korona), az 5 hónapi teljes ellátás költsége (100 korona), a tan- és vizsgadíj (40 korona), egy teljesen felszerelt bábátáska ára (28 korona) és a képesítő oklevél bélyegdíja (2 korona). (MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai. 13. doboz, Bm. 76643. VI.a. 1900. július 24. Körrendelet.)

³⁰³ Egy kötelezvény szövege: „Alulírott a ki a m. kir. vallás- és közoktatásügyi/m. kir. belügyi minister úrtól rendes szülész női oklevélnek a m. kir. állami bábaképző intézetben leendő megszerzésére korona fill. ösztöndíjat kaptam, ezennel kötelezem magamat, hogy szülész női gyakorlat folytatása végett a hatóság által kijelölt községben – a hol okl. bába megtelepedve nincsen, – telepedem meg; kötelezem magamat arra is, hogy a mennyiben ezen lakhelyemet szülész női gyakorlatom megkezdésétől számítandó öt éven előtt elhagynám, az élvezett ösztöndíjnak fent megnevezett összegét az illetékes vármegye alispánja kezéhez visszafizetem.” (MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai. 14. doboz – Bábaképző Intézet kimutatása az okleveles bábákról (1896–1911), Kötelezvény, 1903.)

³⁰⁴ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai – 13. doboz, Bm. 76643. VI.a. 1900. július 24. Körrendelet.

Az ösztöndíj tényleg bevezetésre került. A vármegye minden évben megkapta a felhasználható ösztöndíjas keretet vagy létszámot, ezekre a helyekre tudtak azok a kisebb települések jelentkezni, amelyek nem tudták volna finanszírozni a képzés összegét.³⁰⁵

A bábatanfolyam

Pécsett évente két tanfolyamot indítottak az intézetben.³⁰⁶ A téli tanfolyam október 1-től február végéig tartott, tanítási nyelve magyar és német volt. A nyári tanfolyamot március 1. és július 31. között tartották, ennek nyelve magyar, horvát és szerb volt. Bábainternátusban 30-35 növendéket tudtak ekkor elhelyezni. A felvételi feltételek minden intézetben egyformák voltak. A növendék nem lehetett 20 évesnél fiatalabb és 40 évesnél idősebb, ennek tényét keresztlevéllel vagy születési bizonyítvánnyal kellett igazolni. Korengedményt abban az esetben lehetett kérni a mindenkori vallás- és közoktatásügyi minisztertől, ha egy cédulás vagy másodrendű bába továbbképzése miatt szerette volna a tanfolyamot elvégezni. A felvételi kérelemhez illetőségi és erkölcsi bizonyítványt, valamint a községi, kör- vagy járásorvos által kiállított egészségi bizonyítványt kellett mellékelni. A tanfolyamon való részvétel feltétele volt, hogy a növendék írni és olvasni, de legalább olvasni tudjon.³⁰⁷ A képzés során elméleti és gyakorlati ismereteket egyaránt szereztek a növendékek. A bábaképző intézetben az igazgatón kívül tanársegédek, egy vezető bába (főmadame) vett részt a tanfolyamok lebonyolításában és a betegek ellátásában.³⁰⁸ A tanfolyamot pedig egy záróvizsgálattal teljesíthették a növendékek, melyen a tiszti főorvos, a közkórház igazgató főorvosa és a tanfolyamot vezető orvos vett részt.³⁰⁹

Az ösztöndíjas növendékek körül azonban problémák lehettek, hiszen a belügyminiszter fontosnak tartotta, hogy további utasítást is kiadjon a településeknek az ösztöndíj felhasználásáról, melynek több pontjában is a képzésre jelentkezők vagy a képzésen résztvevők hiányosságaira hívta fel a figyelmet. Miután több bábaképző intézeti igazgató jelentésében is szerepelt, hogy a jelentkezett növendékek közül több *„nem volt olyan értelmes,*

³⁰⁵ Baranya vármegye 1902 és 1904 között minden évben 10 darab állami 100 koronás ösztöndíjat kapott a belügyminisztériumtól. (Baranyavármegye Hivatalos Lapja, 1902–1904)

³⁰⁶ Országos viszonylatban az 1900-as évek első évtizedében 11 bábaképző intézet működött: Budapest, Kolozsvár, Szeged, Pozsony, Szombathely, Nagyvárad, Pécs, Nagyszeben, Debrecen, Ungvár és Szekszárd települések adtak otthont egy-egy intézetnek.

³⁰⁷ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai, 14. doboz – Utasítás a m. kir. belügyminister által okleveles bábák kiképzésére szánt bába ösztöndíj felhasználása tárgyában.

³⁰⁸ A pécsi bábaképző intézet tanársegédei: Strieker Péter (1902–?), Cholnoky Ferenc (1902–?), Weisz Armin (1910–?), Hegedüs Béla (1911–?), Dóbiás Gábor (1912–?), Kozma József Péter (1912–?), Lőke Lajos (1913 – 1915–?), Szegedy Kálmán (1913 – 1915–?), Schmidt János (1913 – 1915–?), Glós Géza János (1915–?). Az intézet szülész női: Boán Margit (1902–?), Móricz Károlyné (1907 – 1911–?). (Hivatalos Közlöny, 1898–1915)

³⁰⁹ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai, 14. doboz – 6204. sz. alisp. 1901. Levél a tiszti főorvosnak.

hogy okleveles bábává történő kiképzetésében bízni lehetett volna”,³¹⁰ továbbá több jelentkező olyan testi hibával kért felvételt a képzésre, melyek alapvetően nem feltűnőek, azonban alkalmatlanná teszik a szülésznői hivatásra. Ilyen például a kezek, ujjak, körmök fogyatkozásai, elváltozásai, különböző bőrbajok stb. Ezért adták utasításba, hogy a jelentkezés előtt már különös figyelmet fordítsanak az értelmességre és a testi rátermettségre. Kiemelték továbbá, hogy több panasz is érkezett a képző intézetektől arra vonatkozóan, hogy az ösztöndíjas hallgatók nem vittek elegendő fehérneműt és ruházatot, ami megnehezítette a kiemelten fontos tisztaság megtartását.³¹¹

Az 1901-es első bábatanfolyamra 7 növendék, a második tanfolyamra pedig csupán 6 hallgató jelentkezett. (Pécsi Figyelő, 1901. május 7. 5.; Pécsi Figyelő, 1901. október 15. 2.)

A bábátankönyv

Kézmárszky Tivadar szülész, egyetemi tanár 1876-ban írta meg *A szülészet tankönyve bábák számára* című tankönyvét, mellyel egy olyan struktúrát tudott adni a bábák elméleti oktatásának, amelyet még a 20. század közepén is követendőnek tartottak. A könyv előszavában így fogalmaz: „Ha mindazokat a szabályokat, melyeket e könyv tartalmaz, jól megtanulta a bába, s gyakorlatában azok szerint cselekszik, üdvös lesz működése, maga pedig hasznos tagja a társadalomnak.” (KÉZMÁRSZKY, 1887: Előszó)

A tankönyv két fő részből áll, illusztrációt nem tartalmaz. Az első részében a terhesség, a szülés és a gyermekágyi rendes lefolyásáról ír. Először az emberi test anatómiai felépítését mutatja be, majd specifikusan a női medence és nemi részeiről írt. A normál terhességet bemutató fejezetben annak lefolyásáról, a terhesség észleléséről és az életrendszabályokról írt. Kitért a test terhesség során bekövetkező külső és belső változásaira, a terhesség idejének meghatározására, a terhesség során követendő étkezési szokásokra, a ruházatra, a tisztálkodásra. A harmadik fejezetben részletesen leírta a szülés menetét. Ebben a részben írt a legrészletesebben a bába teendőiről a szülő nő körül. A negyedik fejezetben a gyermekágyas időszak lefolyásáról, az újszülött szülést követő testi változásáról, illetve a gyermek és az édesanya ápolásáról szólt.

A tankönyv második fő fejezete a terhesség, szülés és gyermekágyas időszak rendellenes lefolyásáról szól. Rendellenes eltérésnek tekint minden olyan dolgot a terhesség, a szülés és a gyermekágyi időszaka alatt, mely eltérő a rendes lefolyástól. Ezek kezelését már az orvos

³¹⁰ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai. 14. doboz – Utasítás a m. kir. belügyminister által okleveles bábák kiképzésére szánt bába ösztöndíj felhasználása tárgyában.

³¹¹ MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai. 14. doboz – Utasítás a m. kir. belügyminister által okleveles bábák kiképzésére szánt bába ösztöndíj felhasználása tárgyában.

feladatának tekinti, azonban a bábáknak képesnek kell lenniük felismerni ezeket az eltéréseket. Az egyes fejezetek ebben a részben sorra veszik azokat a rendellenességeket, melyekkel a várandóság alatt találkozhat a szülésznő. Ilyen például a terhesség alatti vérzés, a vetélés vagy koraszülés, a visszértágulat vagy a vizesedés, a szülés alatt megtapasztalható arcfekvés, farfekvés, a szülés alatti vérzés, a gyermekágyas időszakban pedig a felléphető betegségek, az újszülöttek álhalála vagy nem anyatejes táplálása.

A tankönyvhöz kapcsolódó függelékben a szerző bemutatja a bábák némely ápolási teendőit, mint például a húgycsap alkalmazása, a hüvely öblítése vagy különböző borogatások alkalmazása.

Kézmárszkynek ez a tankönyve hat kiadást élt meg, de felépítése olyan alapot adott, amelyhez csak a tartalmat kellett frissíteni. Ez a struktúra jelenik meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából Mann Jakab, a szegedi bábaképző intézet igazgatója által a bábaképző intézeteknek készített hivatalos „*Magyar Bábakönyv*”-ben is (1902). Ezt az illusztrációkkal gazdagított tankönyvet, majd a később megjelent kiadásait is csupán a tartalom szempontjából frissítette a könyv átdolgozásával megbízott, aki általában valamely bábaképző intézet igazgatója volt.

Kiadásra került emellett olyan tankönyv is, melyet egy-egy bábaképző intézet igazgató jelentetett meg. Ilyen például Kenézy Gyula, a debreceni bábaképző intézet igazgatójának gazdagon illusztrált *Bábakönyv* című tankönyve 1910-ből. Felépítését tekintve ez is megegyezik a Kézmárszky-féle tankönyvvel.

Doktor Sándor igazgatói kinevezése és a bábaképző intézet elhelyezése, építése

1901 októberében jelent meg a Hivatalos Közlönyben a pályázati hirdetmény a pécsi bábaképző intézet igazgató-tanári állásáról. A felhívásban az új bábaképző intézet igazgatóját keresték, olyan orvos doktort, aki valamely tudományegyetemi szülészeti kórodán (klinikán vagy kórházban), valamely bábaképezdében vagy valamely közkórház szülészeti osztályán, vagy szülőintézetben tanársegédi, gyakornoki vagy al- és segédorvosként volt alkalmazva. A pályázathoz az okmányokon kívül csatolni lehetett az esetleges irodalmi működést bizonyító dolgozatokat is. A szóban forgó állással évi 2400 korona fizetés, 600 korona évi lakbér és a szabályszerű vizsgadíjak jártak.³¹²

A pozíciót végül Doktor Sándor nyerte el, és töltötte be 1921-ig. „*Doktor Sándor 1864. június 4.-én Beregrákoson született, mint egy szegény parasztcsalád nyolcadik gyermeke. A*

³¹² Hivatalos Közlöny, 1901. 23. sz. 557.

*feltűnően élénk eszű és tanulnivágyó gyermek Szatmáron végezte gimnáziumi tanulmányait. Majd a budapesti egyetem orvosi fakultására iratkozott be, ahol orvos doktori diplomát szerzett. Utána Kézmárszky tanár szülészeti klinikájára kérte felvételét. Klinikai munkásságának évei alatt nagy szorgalommal és rátermettséggel építette fel szülészeti és nőgyógyászati ismereteit. Szakmájában nemcsak gyakorlati vonatkozásában képezte ki magát, hanem értékes tudományos tevékenységet is fejtett ki, amelyre úgy bel, mint külföldön felfigyeltek. A Kézmárszky iskola egyik legkitűnőbb tagjának tartották.”*³¹³ Innen került Pécsre a bábaképző intézet élére. A szakma kiváló elméleti szakembernek és gyakorlati sebésznek tartotta.

1906-ban a kultuszminisztérium egy későbbi, 1908. május 1-jét megjelölő határidővel felmondta a bábaképző intézet helységeit, és Pécs városától ingyen telket kért az új intézet felállításához.³¹⁴ 1906. július 25-én Pintér Sándor helyettes polgármester, Slezák Viktor városi osztálymérnök, Járányi János tb. aljegyző és Doktor Sándor helyszíni szemlét tettek az építkezés helyének kiválasztásához. Először megtekintették a Báthory utca 6. számú ház mögötti és a városi kertészet alatti területet, de mivel többsége magántulajdon volt, megszerzése költséges lett volna a városnak. Felmerült még a budai külvárosi vásártér országút alatt elterülő része is, a jelenlévők a Littke-féle laktanyával átellenben lévő részét megfelelőnek találták. A püspöki árvaház telkét csak súlyos összeg árán tudta volna megvásárolni Pécs városa, így alkalmatlannak tekintették ezt a lehetőséget is.³¹⁵

1906. augusztus 30-án újabb bejárást tartottak, melyen Nendtvich Andor polgármester, Oberhammer Antal gazdasági tanácsos, Rauch János főmérnök, Cserta Antal és Horváth Antal bizottsági tagok, Jóványi János aljegyző és Doktor Sándor vettek részt. Ezúttal öt területet tekintettek meg. A gyermekmenhely északnyugati szomszédságában lévő telek magántulajdon volt, valamint a szigeti külvárosi vásártér északkeleti részét a távolság miatt tekintették alkalmatlannak. Utóbbi a szegényebbek által lakott budai külvárostól esett igen messze. A város tulajdonát képező major telket, melyre a tűzoltó laktanyát tervezték, túl nagy értékűnek tekintették az átadásra, valamint a Maléter-féle malomépületet a Rákóczi úton is nagy áldozatok árán tudták volna megvásárolni. Az új épület felállítására a Munkácsy Mihály

³¹³ PTE EL VIII. 105. a. 1946/47. tanév harmadik rendes ülése, 1946. november 22. XIV. pont – dr. Lajos László ny. r. tanár előterjesztése dr. Doktor Sándor emlékének megőrkítése tárgyában.

³¹⁴ MNL BaML IV.1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Pécs szab. kir. város törvényhatósági bizottságának 1906. évi augusztus hó 22-én tartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata – 213 kgy. szám. /19064/1906.

³¹⁵ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Jegyzőkönyv az 1906. július 25-én tartott helyszíni bejárásról.

utcában lévő régi posta telkét tartották megfelelőnek, ha kiegészítik a zsidó hitközség délre fekvő kertjével.³¹⁶

Érdekes adalékot nyújt Schoditsch Lajos, a bábaképző intézet terveinek elkészítésére felkért műépítész Doktor Sándornak írt levele 1906. október 13-ról. Az építész levelében bizonyos helyszínrajzok visszaküldéséről írt, illetve jelezte, hogy ideje lenne a városnak döntést hozni a telek ügyében: *„Igen jó volna ha már a város döntene egyszer mert addig tényleg nem tudunk semmit sem csinálni csak gondolkodni. [...] Ha a telek meg van szavazva légy szíves engem azonnal értesíteni sürgönyileg, mert Tóth Lajos öméltósága is szeretné tudni hogy hogy áll a bál?”*³¹⁷

Az 1906. december 10-én tartott rendkívüli közgyűlésen újabb lehetséges telkek (például a papnövelde veteményes kertje) merültek fel. A bejárást végzők azonban a szigeti külvárosi óvodához tartozó telket vélték a legalkalmasabbnak, ebben az esetben azonban meg kellett volna vásárolni az Attila utca 11. szám alatti házat. A közgyűlés azt javasolta, hogy a város engedje át az óvoda telkét, a kincstár pedig vásárolja fel a tulajdonostól az Attila utcai házat. A ház lebontása után a Báthory utca meghosszabbításával át tudták volna helyezni az óvoda bejáratát.³¹⁸

Pécs város községi iskolaszéke azonban fellebbezést nyújtott be a telek átadása ellen. Azzal indokolták, hogy a szigeti külvárosi iskolával és óvodával kapcsolatos kert megcsonkítása rossz hatással lenne több szempontból is. Káros lenne oktatási szempontból, hiszen a gyakorlati oktatásra már felosztották a területet, az őszi hónapokban facseteteket ültettek oda a tanulók. Egészségi szempontból, hiszen csekély hely maradna az 1700 tan-, ismétlő- és óvodaköteles gyermek részére, a bábaképző magas falai pedig beárnyékolnák a megmaradt területet. Etikai szempontból is problémásnak tekintették a telek átengedését, hiszen a 13-15 éves tanulóknak nem kell állandóan szülés előtti nőket látnia, mely miatt *„hamar megrendül gyermekeinkben a gólyamadárban hit”*.³¹⁹

³¹⁶ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Jegyzőkönyv az 1906. augusztus 30-án tartott helyszíni bejárásról.

³¹⁷ MNL BaML XIV.16. Doktor Sándor orvos, politikus irathagyatéka, 2. doboz, Dr. Doktor Sándor baráti levelezése 1906–1939, Schoditsch Lajos levele Doktor Sándornak, 1906. október 13.

³¹⁸ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Pécs szab. kir. város köztörvény hatósági bizottság 1906. évi december hó 10-én tartott rendkívüli közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata.

³¹⁹ MNL BaML IV. 1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Pécs szab. kir. város községi iskolaszékének 1906. évi december hó 28-án tartott üléséről felvett jegyzőkönyv kivonata; Fellebbezés a 306/28088/1906. szám alatt hozott közgyűlési határozat megsemmisítése iránt.

Pécs város építési bizottságának 1907. február 16-án tartott ülésén elhangzott, hogy a kultuszminiszter nem fogadta el a város által átadni kívánt területet, hanem az intézetet az arra alkalmasabb budai külvárosi vásártéren kívánta felépíttetni mintegy 1600 négyszögöl területen.³²⁰ 1907 májusában a minisztériumból újabb küldött érkezett helyszínbejárásra, aki azonban egyik korábban felmerült telket sem tartotta megfelelőnek. Az újabb terület felkutatása során a gyermekmenhely mellett elterülő, özv. Littke Józsefné és társai tulajdonát képező bálicsi szőlő és kert is a bizottság figyelmébe került, melyet a miniszteri küldött és a bábaképző igazgatója is megfelelőnek talált. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium megvásárolta a telket, ezért a város hozzájárulását csupán a gyalogút telekig történő kiegészítésében és a vízhálózat telekig történő kiépítésében kérte, amit a városi közgyűlés vállalt is: *„a város hozzájárulás fejében a Hirschfeld féle sörgyár északnyugati sarkától a Kismakár utca folytatásában annak keleti oldalán egész a létesülő bábaképezdei épületig [...] egy méter széles járdát megépíttet, továbbá kiterjeszti az épületig a vízvezetékét”*.³²¹

Az épület elkészítésére Schoditsch Lajos műépítészt kérték fel. A megvásárolt telken ekkor feltehetően csak a Littke-villának nevezett kétemeletes épület állhatott. Emellé lett felépítve a főépület, egy gazdasági épület, a kertben pedig egy teniszpálya és egy medence. A későbbi, 1922-es átalakítási terveken egyedül az épület pince szintjén látható jól az egyes termek eredeti funkciója. Az épület bal szárnyának pince szintjén alakították ki a kb. 92 nm nagyságú internátusi hálót és a kb. 64 nm-es internátusi ebédlőt a bábanövendékek számára.³²²

Az építési munkálatokról 1908-ban jelent meg hír, melyben elmarasztalták a városi tanácsot amiatt, hogy nem gondoskodik az építkezés megkezdése óta vastag porral fedett utca takarításáról.³²³

A bábaképző tanfolyamai Doktor Sándor igazgatósága alatt

Doktor Sándor vezetése alatt a bábaképző intézet a kor egyik legmodernebb intézetének számított. A betegforgalom száma folyamatosan emelkedett, és Horvátországból is egyre több

³²⁰ MNL BaML IV.1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Pécs szab. kir. város építési bizottságának 1907. évi február hó 16-án tartott üléséből felvett jegyzőkönyvi kivonat.

³²¹ MNL BaML IV.1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz, 7814/1914. – Pécs szab. kir. város köztörvényhatósági bizottságának 1907. évi május hó 29-én tartott rendkívüli közgyűléséről fölvetett jegyzőkönyv kivonata.

³²² MNL BaML XV. Baranya Megyei Levéltár tervtára (18. sz.–20. sz.) 1.e. Kőszeghy Gyula építészmérnök hagyatéka (1909–1944) 50. M. Kir. Állami Bábaképző; A főépület többi termének funkciójáról, az igazgatói lakásról, valamint a tanársegédek és főmadame lakásáról nincs információnk.

³²³ Munkás, 1908. október 4. 4.

nő érkezett az ellátás miatt. Mindezt Doktor Sándor egy 1918-as pályázatában arra vezette vissza, hogy elvárta magától és kollégáitól is a folyamatos szakmai fejlődést.³²⁴

Ahogy korábban jeleztük, a bábaképző intézetekben évente két tanfolyamot indítottak. Ennek időpontjait a kultuszminisztérium 1907. évi 101.074. számú körrendeletével módosította. Mindkét tanfolyam egy hónappal korábban kezdődött az eddigi időpontoknál, így a téli tanfolyam szeptember 1-jén, a nyári pedig február elején indult el. Két intézmény, a pécsi és a nagyváradi intézet kérte, hogy átmenetileg a régi rend szerint tarthassák meg tanfolyamjaikat.³²⁵

1912-ben minisztériumi engedéllyel és a város támogatásával létrehozta a szülészeti poliklinikát, melyet a korszak egy sajátos intézményének lehet tekinteni. Doktor Sándor a Munkás 1912. január 14-i számában részletesen írt a poliklinika szükségességének okairól és működéséről. Mivel az 1910-es évek elején országos szinten még mindig 4-5000 nő halt meg évente gyermekágyi lázban, az igazgató fontosnak tartotta a tisztaság hirdetését nem csak a szülés körül, hanem az azt követő gyermekágyi időszakban is. A legveszélyeztetettebb rétegeként a szegényeket jelölte meg, akiknek az egészségtelen, zsúfolt, sötét lakásban önhibájukon kívül is nehéz elérni azt a tisztaságot, amelyre egy szülés alatt vagy azt követően szükség volna. A poliklinikát tehát értük hozták létre, hiszen a szülő nő lakására nem csak a baba érkezett ki a szülés támogatására, hanem bábanövendékek is, akik minden látogatáskor segédkeztek a lakás takarításában és a nagyobb gyermekek ellátásában. A baba teljes felszerelést is vitt magával a szülő nőhöz, így például fehérneműt, gumilepedőt, tálakat és egyéb szükséges eszközöket, melyet a gyermekágy végéig a lakásban is hagyott. A tisztaság növelését szolgálta az is, hogy a baba minden látogatása alkalmával tiszta fehérneműt vitt magával, az elhasználtat pedig az intézet mosodájában tisztították (DOKTOR, 1912: 6).

Összegzés

A bábaképzés fejlesztését Pécsen a vármegye rossz közegészségügyi helyzete hívta életre, ezáltal azonban egy olyan intézet, a pécsi M. Kir. Bábaképző Intézet kialakítása felé haladt a város – nagy nehézségek és súlyos költségek árán –, mely fennállása alatt városi és országos szinten is meghatározó, szakmailag elismert intézetnek számított. Az első világháború alatt a bábaképzés megszűnt az intézetben, a betegek ellátása is nehézségekbe ütközött, majd a szerb megszállás alatt az épületet is kifosztották. Ilyen körülmények között vette át az épületet és a

³²⁴ MNL BaML XIV.16. Doktor Sándor orvos, politikus irathagyatéka, 2. doboz, Orvosi működésének iratai – Pályázat a kolozsvári egyetem szülészeti és nőgyógyászati tanszékére, 1918.

³²⁵ Hivatalos Közlöny, 1907. 15. évf. 23. sz. 511–512.

bábák képzését a Pozsonyból elmenekülő, majd átmenetileg Budapesten elhelyezett, végül Pécssett otthonra lelt M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikája. Az ambuláns rendelést a klinikán 1921 szeptemberében tudták megnyitni, decemberben pedig a fekvőbeteg ellátás is elindulhatott. A bábaképzést csupán egy évvel később, 1922 őszén szándékoztak újraindítani. Mivel azonban a megye több bábája a világháború vagy kora miatt elhunyt, s újak képzése nem történt meg, a gyermekhalandóság ismét megemelkedett Baranyában, mindez pedig a bábák képzésének újraindítását sürgette meg a klinika keretein belül.

IRODALOM

Elsődleges források

Sajtóforrások

Baranyamegye egészsége. In: Pécsi Figyelő, 1891. május 27. 1–2.

Bábaképző intézet Pécssett. In: Pécsi Figyelő, 1891. február 14. 4.

MENDL Lajos: Szomorú jelentés. In: Pécsi Figyelő, 1892. március 30. 2.

Közgyűlés a megyén. In: Pécsi Figyelő, 1893. január 11. 2–3.

A vármegye bábái. In: Pécsi Figyelő, 1896. január 11. 4.

Változások a közkórház orvosi karában. In: Pécsi Figyelő, 1896. március 12. 3.

Bábaképző-intézet Pécssett. In: Pécsi Figyelő, 1899. július 12. 4–5.

A pécsi bába tanfolyam. In: Pécsi Figyelő, 1901. május 7. 5.

Vármegyei közgyűlés. In: Pécsi Figyelő, 1901. október 15. 2.

Hivatalos Közlöny, 1898–1915.

Munkás, 1908. október 4. 4.

DOKTOR Sándor: Szakszerű segítség lebetegdő nőknek. In: Munkás, 1912. január 14. 6.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) IV.432. Baranya vármegye szabályrendeleteinek levéltári gyűjteménye (1872–1949) 4. doboz, 38. gyűjtemény – Baranya vármegye szabályrendelete a bábaügy rendezése tárgyában (1892, 1910).

MNL BaML IV.1406.e. „C” (1946-tól III.), Gazdasági és Építési, 1926-tól Gazdasági, 1947-től Népjóléti és Kulturális ügyosztály iratai (1902–1929). 120. doboz. Iktatott iratok (1914), 7814/1914.

MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai. 13. doboz. Bábaképzéssel kapcsolatos iratok, 1901.

MNL BaML IV. 413. Baranya vármegye tiszti főorvosának iratai – 1901. Egészségügyi jelentések, bábaképzés iratai. 14. doboz. Bábaképzéssel kapcsolatos iratok, 1902–1903.

MNL BaML XV. Baranya Megyei Levéltár tervtára (18. sz.–20. sz.) 1.e. Kőszeghy Gyula építészmérnök hagyatéka (1909–1944) 50. M. Kir. Állami Bábaképző.

MNL BaML XIV. 16. Doktor Sándor orvos, politikus irathagyatéka, 2. doboz. Dr. Doktor Sándor baráti levelezése 1906–1939.

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL) VIII. 105. Orvosi Kar és intézeteinek iratanyaga (1890–) 1919–1950 (–1957) a. Kari ülési jegyzőkönyvek, 1926–1951.

Másodlagos források

A bábák történetéhez. In: Orvosi Hetilap 1975/116, 40. szám. 2372–2373.

DEÁKY Zita (1996): A bába a magyarországi népi társadalomban. Centrál Európa Alapítvány, Budapest.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla (2005): Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század. Századvég, Budapest.

FARAGÓ Tamás (2003): Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Hermész Kör – Osiris, Budapest. 446–474.

KAPRONCZAY Károly (2010): A magyarországi közegészségügy szakterületeinek történetéből, 1876–1944. Budapest.

KAPRONCZAY Katalin (2007): A bábák oktatása. In: Kapronczay Katalin: Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Budapest. 100–108.

KENÉZY Gyula (1910): Bábakönyv. Debrecen.

KÉZMÁRSZKY Tivadar (1887): A szülészet tankönyve bábák számára. Budapest.

KORBULY György (1936): A magyar szülészet bölcsőköre. In: Orvosképzés 1936/26. 164–270.

KRÁSZ Lilla (2003): A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Osiris, Budapest.

MANN Jakab (1902): Magyar Bábakönyv. Budapest.

PETROVICS Alica (2011): A 250 éves magyar bábaoktatás–szülésznőképzés tankönyvei. In: Debreceni Szemle 2011/19, 2. szám. 233–242.

PILKHOFFER Mónika (2003): A pécsi közkórház kibővítése (1891–1895). In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46–47. Pécs. 103–110.

III. MÉDIA ÉS NEVELÉS

MAISCH PATRÍCIA: BEPILLANTÁS A NŐK OLVASÓVÁ NEVELÉSÉNEK HISTORIOGRÁFIAI PERSPEKTÍVÁIBA

Bevezetés

A nők olvasóvá nevelése témamegjelölés, bármely korszakot tekintjük, önmagában is többféle tudományág részdiszciplínáit és eredményeinek vizsgálatát sejteti maga mögött. Az adekvát vizsgálatokhoz többek között a 18–19. századi társadalomtörténetet, a nevelésügyet és az ezzel kapcsolatos változásokat/kívánalmakat, a művelődéstörténeti beágyazottságot, a műveltségesszményt, az olvasási szokásokat (ideértve ennek irodalomtörténeti, olvasástörténeti, könyv(tár)történeti viszonyait), a téma hungarológiai vetületét is szükséges figyelembe venni, mindezt pedig a sok esetben még marginalizáltan megjelenő női dimenzió vertikumában. A multidiszciplinaritás ugyanakkor nem egyedülálló a nőtudományokban, hiszen a diszciplína metódusai, a mikrotörténeti vizsgálatok, az új forrástípusok feltárása, beemelése révén egy-egy kutatói kérdés újfajta, de legalábbis többszemponútú szemléletmódot és megközelítést igényel.

A historiográfiai áttekintés elsősorban a nők olvasóvá nevelésének reformkorról foglalkozó kutatásaira összpontosít, részben nemzetközi perspektívában. A tanulmány alapja „A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon” (MAISCH, 2021: 14–28) című doktori értekezés releváns fejezete, illetve annak átdolgozott, aktualizált változata. Az említett kutatás a reformkori női olvasói szokásokat a nőnevelés és női művelődés irányából közelíti meg. Az alapkutatás a korszak közéleti (sajtó) és egyéni (ego-dokumentumok) vélekedését is elemzi nevelés-, művelődés-, olvasás- és nőtörténeti szempontból, figyelembe véve a reformkort jellemző nép/nemzetnevelő, nyelvújító szándékokat, az olvasás forradalmának megjelenését. A tanulmány célja, hogy betekintést nyújtson a nőnevelés-történeti kutatások egyik, az eddigiekben kevésbé vizsgált területébe és annak színes, összetett kutatási lehetőségeibe.

A nőtörténeti kutatásokról

„A képzeletben mérhetetlen fontos; a gyakorlatban teljesen jelentéktelen. Elejétől végig áthatja az egész költészetet; a történelemből jószerével hiányzik.” – értekezik Virginia Woolf 1929-ben megjelent „Saját szoba” (WOOLF, 1929; magyarul: WOOLF, 1986: 62) című esszéjében a nők történelemben és irodalomban betöltött szerepéről, illetve történeti és

irodalmi narratívában való megjelenési lehetőségeiről. Érvrendszere párhuzamba állítható a nőtörténetírás történetiségével, kialakulásának évtizedével. A szerző a nők szerepkonstrukcióinak tisztázását, a maskulin mellett a feminin szemlélet bevezetésével a(z irodalom)történetírás komplexszé tételét sürgeti, melynek tartalmi elemei napjaink kutatója számára is releváns vizsgálati területté teszik az irodalom és történelem női narratíváinak feltárását. Kívánalma az Annales-kör 1930-as években kibontakozó új kutatási irányzatával teljesült, mely a múlt korábban nem látható szereplői és momentumai felé fordult, megteremtve többek között a nőtudományok máig formálódó diszciplínáit. A historiográfiai áttekintés – a bevezetésben vázolt alapkutatás nyomán – három fókusz köré épül: nőnevelés-történet, (női) művelődéstörténet és olvasástörténet. Ezek az interdiszciplinaritás miatt sok esetben fedik egymást, így élesen nem különíthetők el. Előbbi két vetület azokat a főbb kutatásokat, irányokat igyekszik megemlíteni, melyek nézeteim szerint fontos alapként szolgálnak a női olvasástörténet vizsgálatához.

A női művelődés és olvasói szokások historiográfiai vázolásához (melyre jelen dolgozatban teljességre törekvően nem vállalkozom) különösen szerteágazó történeti forrásokat, kutatásokat és metódusokat szükséges áttekinteni, hiszen nélkülözhetetlen az irodalomtörténet (ideértve a történeti és a forrásként fellelhető irodalmi műfajokkal foglalkozó vizsgálatokat), az olvasástörténet, a művelődéstörténet, a nőnevelés-történet és a társadalomtörténet legfontosabb eredményeit érinteni. E diszciplínák történeti beágyazottsága is változó múltra és hagyományra tekint vissza, s a nőtörténeti kutatások eredményei egyelőre továbbra is gyakorta „kiegészítő”, mintsem komplex szemléletet tükröznek az egyes tudományterületeken belül. Különösen igaz ez a hazai kutatásokra. Miként azt Kéri Katalin is jelzi Gyáni Gábor vélekedését citálva, „szembetűnően csekély a kimagasló egyéni teljesítmények száma, és jobbára a (...) kisebb lélegzetű egyéni kutatásokat is reprezentáló munkák képviselik itt a történelmi tudást.” (GYÁNI, 2011: 12; idézi: KÉRI, 2018: 59)

A nőtudományi iskolák megismerése szempontjából kiemelendő Pető Andrea „Társadalmi nemek és a nők története” című írása (PETŐ, 2003), illetve a kutatónő által szervezett „Women in History – Women's History: Central and Eastern European perspectives” konferencia tanulmánykötete (PETŐ ÉS PITTAWAY, 1994). Az átfogó munkák közül a nők történelmével foglalkozik Borus Judit és Joan Wallach Scott hazai és nemzetközi kutatásokat jegyző „Van-e a nőknek történelmük?” című könyve (BORUS ÉS SCOTT, 2001) és a Lácza Magdolna által szerkesztett „Nők és férfiak..., avagy a nemek története” című kötet (LÁCZAY, 2003). A hazai nőtörténeti kutatóközpontok az új eredmények összefogására, megismertetésére törekednek. Az MTA Nőtörténeti Munkabizottsága multidiszciplináris

megközelítésben a társadalomtudomány és egyéb történeti diszciplínák kurrens kutatásait hivatott ösztönözni. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nőtörténeti Kutatóközpontja korábbiakban nem érintett területek felé is nyit, mint például a női kommunikációtörténet (SIPOS ÉS KRÁSZ, 2019). Ugyancsak jelentősek a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének kiadványai (többek között: TÖRÖK, 2020; 2016) és tudományos konferenciái, melyek a női irodalmi hagyomány bemutatásának engednek teret. A női szereplehetőségek és családtörténet mentén építkeznek az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport könyvei (többek között: ERDÉLYI, 2021; 2020; GYÁNI, 2020). A Petőfi Irodalmi Múzeum „Nővilág” című tudománynpszerűsítő sorozata 2022-ben indult. Ennek keretein belül a múlt különféle női szereplőinek, dimenzióinak megismerésére nyílik lehetőség elismert hazai kutatók által. A program elnevezése összecseng a Fábri Anna és Várkonyi Zoltán szerkesztette „Nők világa”-val (FÁBRI ÉS VÁRKONYI, 2007), mely a női vertikumot művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok mentén tárja fel. Szintén a Petőfi Irodalmi Múzeumhoz kötődik az a női művelődéstörténet szeleteit bemutató kiállítás, mely végül tanulmánykötet formájában is napvilágot látott. „A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből” című album (PAPP, 2014a) a női olvasástörténet szempontjából is jelentős kutatásokat közöl.

Ahhoz, hogy közelebbről megvizsgálhassuk és értelmezhessek a nők olvasáshoz és neveléshez való jogáról szóló reformkori vitákat, a korszak társadalomtörténetét, a női szereplehetőségeket, a politikai, jogi berendezkedést is érdemes áttekinteni. A 18–19. századi nőképről, a nőkérdésről, a reformkorra már jellemző honleányi szerepről, a női életterekről és szubjektumról számos megközelítésben értekeztek az elmúlt évtizedekben, de Kornis Gyula (KORNIS, 1927) és Bobula Ida (BOBULA, 1933) egészen korán, az 1920–30-as években foglalkozott a kérdéssel. Borbíró Fanni munkái (BORBÍRÓ, 2011; 2001) a 19. századi nőkérdés változásait vázolják, míg a női szubjektum és identitás körét érintik Séllei Nóra elemzése (SÉLLEI, 2007a). A hazai nő történeti kutatásoknak az utóbbi években legkiemelkedőbb munkája Gyáni Gábor „A nő élete – történelmi perspektívában” című monográfiája (GYÁNI, 2020), mely a kutató korábbi, a női szubjektummal és identitással kapcsolatos eredményeit (GYÁNI, 2014; 2006) is összegzi, újrapozícionálja. A szerepkonstrukciókról, a nyilvános szférában való megjelenésről folyó vizsgálatok között a Nagy Beáta és S. Sárdi Margit szerkesztette tanulmánykötet segíthet a korabeli női szerepek megfogalmazásában (NAGY ÉS S. SÁRDI, 1997), míg a hölgyek reformkori társasági életben betöltött szerepéről László Ferenc publikációja (LÁSZLÓ, 2007) ad átfogó képet. Értékes adalékok találhatók azokban a kutatásokban, melyek a nők magánszférából a nyilvános szférába való lépésének aktusát

vizsgálják a tekintetben is, hogy ez miként egyeztethető össze a korszak eszencialista nőképével. Ide kapcsolódhat a nők íráshoz és olvasáshoz való jogáról, megítéléséről Gyulai Pál „Írónőink” című 1858-ban megjelent kritikai dolgozatát (GYULAI, 1908) kommentáló tanulmányokat felvonultató „Angyal vagy démon” című tanulmánykötet (TÖRÖK, 2016). Ugyan a kritikai dolgozatot Gyulai a reformkort követően közölte, ez és az ezzel foglalkozó írások érzékletesen vázolják a korszak női írással (és sok esetben az olvasással) kapcsolatos vélekedéseit. A honleányi szerepnek a század második felében való formálódásáról adnak látképet Bozsoki Petra kutatásai, aki a honleányság és női emancipáció kapcsolatát Kánya Emília személyén keresztül vizsgálja (BOZSOKI, 2020; 2019). Talán ez utóbbi két tétel kevésbé tűnik a reformkori olvasóvá nevelés szempontjából relevánsnak, viszont érdekes megfigyelni azt a korszakon átívelő változást, hogy míg a 18–19. század fordulóján a társadalmi diskurzus a nők olvasáshoz való jogát firtatta, addig a következő századfordulóra a nőkkel nem(csak) mint fogyasztókkal, passzív szereplőkkel kellett számolni, hanem mint az irodalmi élet aktív formálóival is.

A reformkor eszme- és mentalitástörténeti alapjához a női irodalom, a nők és kultusz viszonyát érintő kutatások közül Rákai Orsolya értekezései (RÁKAI, 2011; 2007; 2004) a reformkori (női) olvasástörténet hungarológiai aspektusához szolgálhatnak kiváló adalékkal, ideértve a női identitásképzés kérdéseit történeti vertikumban. A hungarológia, valamint a nők és nemzetépítés kutatási horizontját szélesítik Kereszty Orsolya munkái (KERESZTY, 2015; 2011). Az áttekintés a továbbiakban a teljesség igénye nélkül érinti a nőnevelés-történeti, művelődéstörténeti és olvasástörténeti kutatási előzmények, a reformkori olvasóvá nevelés női dimenziója szempontjából adekvát 20–21. századi kutatásokat.

A nőnevelés-történeti és női művelődéstörténet-kutatások áttekintése

A nőnevelés-történeti kutatások hazánkban az 1990-es évektől kezdődően mutatnak felívelő tendenciát, noha a neveléstörténet forrásainak összegyűjtése már a korábbi évszázadokban is jellemző volt. Ez újabb kori kutatások alapköveit Kéri Katalin és Pukánszky Béla helyezte el a nőnevelés-történeti irodalomban. Kéri Katalin vizsgálatainak fókuszában az újkori Magyarország lánynevelése áll, legutóbbi összegző munkájában (KÉRI, 2018) alapos részletességgel közli a nőtörténet-kutatás, a lánynevelés-történet hazai és nemzetközi historiográfiáját, kitérve a nem nyugati kultúrák (KÉRI, 2015a) neveléstörténetére. Előbbi, illetve a szerző korábbi publikációi (KÉRI, 2015b; 2014; 2008; 1997) érintik a női olvasás kérdéskörét, elsősorban a 19. század második felére, a dualizmus korára fókuszálva. Pukánszky Béla a nőnevelés-történet teljes történeti spektrumot átfogó munkájában

(PUKÁNSZKY, 2013; 2006) a lányok nevelését, annak ideológiai, eszmei hátterét és (intézményi) kereteit az ókortól a második világháború magyar viszonyaiig vezeti. A hazai arisztokrácia lánygyermekének nevelésével foglalkoznak Virág Irén kutatásai. „A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)” című tanulmányában (VIRÁG, 2013) a kutató nő magándokumentumokra támaszkodva tárta fel gróf Brunszvik Teréz, gróf Teleki Blanka és további tíz hölgy nevelésének körülményeit és színtereit, de a nevelés kérdéskörét is vizsgálta reformkori sajtótermékekben (VIRÁG, 2010). A nemzetközi irodalom tekintetében kitekintésként említhető többek között Natalie Zemon Davis és Joan Wallach Scott „Women’s History as Women’s Education” című kötete (DAVIS ÉS SCOTT, 1985), illetve Carol Strauss Sotiropoulos doktori értekezése (SOTIROPOULOS, 2001). A neveléstörténeti dimenzió mellett a női művelődés, műveltségelmélet kérdései is meghatározóak az olvasóvá nevelés helyzetének feltárásában. A korszakot megelőző műveltségelméletet érinti Lengyel Tünde „A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek” (LENGYEL, 2019) és 18. századi forrásokra támaszkodva Bellagh Rózsa „»A jó és bölcs asszony« a 18. századi halotti beszédekben” (BELLAGH, 2007) című tanulmánya.

A 18–20. századi női szerzőség kérdéskörében folytatott kutatások fundamentumát Fábri Anna munkái (FÁBRI, 2003; 2001; 1997; 1996) jegyzik. A kutató nő az 1980-as években írt tanulmányai és összefoglaló kötetei (FÁBRI, 1987) a 19. századi irodalom alakulását a magánszféra terén vizsgálták, különös tekintettel a század eleji irodalmi szalonokra. A magánszférában maradván, a női művelődés és olvasói szokások terén nem csupán a szalonok világa (BENEDEK, 1969) bír fontos történeti forrással, hanem az ego-dokumentumok (levél, napló, memoár) is. E forrásanyagokban személyes leírásokat találhatunk a nők szubjektív világáról, érdeklődési köréről és olvasói szokásairól. Annak ellenére, hogy egyes 19. században írt női naplók a 20. század korábbi évtizedeiben már elérhetőek voltak (SZENDREY, 1930; KOZOCSA, 1938; CSATKAI, 1943; WESSELÉNYI, 1981; GÁBOR, 1982; PULSZKY, 1986), ezek mind kutatói, mind olvasói szempontból az ezredfordulót követően kerültek (újra) a figyelem homlokterébe (SLACHTA, 2014; DÉZSI, 2020), s váltak a 19. századi irodalom és művelődés disputájának részévé. Ez részben a jelenkori, a mikrotörténelem felé forduló kutatásoknak, valamint az egyre szélesebb és multidiszciplináris kutatói kérdések sokaságának is betudható. A magándokumentumok vizsgálata még számtalan elemzési lehetőséget nyújt a nevelés- és művelődéstörténetben. Az 1800-as évek előtt keletkezett női naplókutatás S. Sárdi Margit nevéhez fűződik (S. SÁRDI, 2014; 2006), míg a 19. században írt diáriumok kapcsán Fábri Anna (FÁBRI, 1996) mellett kiemelendő Katona Csaba feltáró munkája (KATONA, 2014ab), aki 2014-ben folytatásokban publikálta Slachta Etelka naplóját.

A napjainkban reneszánszát élő Szendrey Júlia-kutatások között Buza Péter a 2000-es években a csaknem hatvan évig publikálatlan napló nyomán végzett kutatást Szendrey Júlia irodalmi és társadalmi hatásával kapcsolatban, hely- és családtörténeti fókusszal (BUZA, 2016). Gyimesi Emese, Szendrey Júlia-kutató levéltári vizsgálatokon nyugvó publikációi a költőnő irodalmi tevékenysége (GYIMESI, 2021; SZENDREY ÉS GYIMESI, 2018) mellett, a gyermekkortörténet-kutatás szempontjából novumként feltárt forrásokat (GYIMESI, 2019) is közreadnak. Ugyancsak jelentősek Pogány György naplókutatásai (POGÁNY, 2014; 2013), illetve nőnevelés- és olvasástörténeti szempontból ide sorolhatók e tanulmány szerzőjének (MAISCH, 2021; 2019) elemzései. A naplók értelmezési keretében a lentebb említett olvasástörténeti kutatások mellett Philippe Lejeune (LEJEUNE, 2003) önéletírással, Gyáni Gábor (GYÁNI, 2019) és Kövér György (KÖVÉR, 2011) naplóírással kapcsolatos munkái segítik az eligazodást. A női szubjektum és alkotás a feminista irodalomtudomány felől Toril Moi (MOI, 1999), Séllei Nóra (SÉLLEI, 2007b), Hima Gabriella (HIMA, 1999; 1998) és Horváth Györgyi (HORVÁTH, 2007; 2005a) publikációi nyomán tárható fel, utóbbi szerző a női olvasás elméletével is foglalkozott (HORVÁTH, 2005b), miként L’Homme Ilona (L’HOMME, 1999) is.

A nők olvasóvá nevelése szempontjából ugyancsak fontos segítséget nyújtanak a korszak különféle sajtótermékeinek nevelés- és művelődéstörténeti vizsgálatai, melyek ugyan jellemzően marginalizáltan érintik az olvasástörténetet, mégis jó alapként szolgálnak. A magyar sajtótörténet alapkutatásai között Kókay György, Kosáry Domonkos és Fenyő István „A magyar sajtó története” című kötete (KÓKAY, 1979) a 18–19. század sajtójának magyarországi alakulását, kurrens lapjait és azok rövid történetét közli. A századelő tudományos sajtójának neveléstörténeti aspektusait többek között Hüber Gabriella Margit publikációi (HÜBER, 2019; 2012) jegyzik. Szintén releváns a reformkori divatlapok olvasástörténeti vizsgálata, mely által képet kaphatunk például a nők számára javasolt olvasmányokról, azok témáiról. A női olvasókkal e tekintetben többek között Fazekas Júlia is foglalkozik (FAZEKAS, 2020) a Török Zsuzsa által szerkesztett „Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920” című tanulmánykötetben (TÖRÖK, 2020). A divatlapoknál maradva, s visszacsatolva az előző alfejezetre, e sajtótermékek emancipatorikus jellegére hívják fel a figyelmet Pintér Györgyi kutatásai (PINTÉR, 2013).

A reformkori irodalmi-tudományos folyóiratok (többek között a Tudományos Gyűjtemény és a Felső Magyar Országi Minerva) művelődéstörténeti vizsgálatai sem egyedülállók. A Tudományos Gyűjteményt az 1970-es években elemezte Mader Béla, elsősorban Thaisz András főszerkesztőségét fókuszba emelve (MADER, 1976). Az értekezés a női művelődéssel

kapcsolatos publikációkat a dilettáns szövegek csoportjába sorolja, noha az első nyilvános nővita épp ezekben az esztendőkből zajlott a folyóiratban (MAISCH, 2018). Erre többek között Fábri Anna és Borbíró Fanni – már említett – munkái is felhívják a figyelmet. A Tudományos Gyűjtemény repertóriumát Csécs Teréz állította össze (CSÉCS, 1998). A felvilágosodás kori folyóiratokról neveléstörténeti (FEHÉR, 2005; 2004; 2001b), pedagógiai (FEHÉR, 1985) és művelődéstörténeti, nőnevelés-történeti (FEHÉR, 1999) szempontból is tág képet kapunk Fehér Katalin kutatásai által, aki a Tudományos Gyűjtemény (FEHÉR, 2001a) és a Felső Magyar Országai Minerva (FEHÉR, 2002) teljes vertikumát bemutatta.

Az olvasástörténeti kutatások és irodalma

Az olvasástörténeti kutatások kapcsán röviden szükséges említést tenni a (rész)diszciplína kialakulásáról, mely a könyvtörténeti vizsgálatokból az elmúlt bő harminc évben bontakozott ki, majd oldódott fel a társadalomtudományi kutatásokban. A könyvtörténet virágzása az 1960–1970-es évektől datálható. Az alapkutatások között említendő az angol Richard D. Altick „The English Common Reader” (ALTICK, 1998), valamint Lucien Febvre és Henri-Jean Martin „A könyv születése” című (magyarul: FEBVRE ÉS MARTIN, 2005) 1958-as publikációja. Utóbbi hiatusaira hívja fel a figyelmet 1983-ban Elisabeth L. Eisenstein, aki „The Printing Revolution in Early Modern Europe” című munkájában (EISENSTEIN, 1983) rávilágít arra a tényezőre, melyre a francia szerzők műve nem reflektál. Jelesül, hogy a könyvkultúra megjelenése nem Gutenbergnek köszönhető, ő csupán a szöveg sokszorosításának egy újfajta technikáját fejlesztette ki. A kutató a kéziratból a nyomtatott könyvkultúra átmenetével kapcsolatban végzett vizsgálatokat.

A könyvtörténeti kutatások első hulláma – jellemzően kvantitatív módszertannal dolgozva – statisztikai adatok által a könyvpiac és a könyvgyűjtési szokások koronkénti változásait prezentálta. Ilyetén módon a könyvek birtoklását tudták feltérképezni. A jelentéskonstrukciókra és az olvasottak befogadására, elsajátítására koncentráltan a könyvtörténeti és olvasástörténeti kutatások kettéválása, az olvasástörténet formálódása az 1980-as évektől jellemző. Az olvasói szokások, a szöveg materiális befogadásának vizsgálata már lehetővé tette az olvasástörténet irodalomelméleti és antropológiai szemléletű értelmezését, s szükségszerűen új forrástípusok megjelenését is magával vonzotta. Mi több, maga az olvasástörténet kifejezetten a különféle forrástípusok találkozásán alapul, melynek célja már nem csupán az olvasmányok és könyvtulajdonok tételes felsorolása, hanem annak vizsgálata, hogy az olvasóban az olvasói élmények miként interpretálódtak – fejtette ki véleményét az Annales-kör történésze, Roger Chartier (KOVÁCS ÉS LÁSZLÓFI, 2019). Az

elmúlt korok esetében ezek megvilágítása természetesen számos akadályba ütközik. Ezen a ponton válnak új kutatási területté és módszerré az ego-dokumentumok vizsgálatai. Ugyan a 16–17. századi források az olvasási szokásokról jóval kevesebb forrásanyagot vonultatnak fel, a 18–20. századi magándokumentumok értékes és gazdag elemzési lehetőséget biztosítanak, noha ezek a társadalom csupán egy szűk elitjének olvasási szokásai megismerését teszik lehetővé. Az ego-dokumentumok és a női olvasmányok párhuzamában is találkozunk olyan kútfőkkel, melyek az olvasó személyes élményeit, kritikáit és továbbgondolásait tárják a kutató elé (MAISCH, 2021). E szempontból (is) metszéspontot találunk a korszak nevelői-didaktikai tanácsai, az olvasóvá nevelés és az olvasástörténet mezsgyéjén (MAISCH, 2021; 2019).

Az olvasástörténeti vizsgálódások egyik alap kutatása Guglielmo Cavallo és Roger Chartier nevéhez és 1995-ben megjelent „A History of Reading in the West” című munkájához fűződik (magyarul: CAVALLO ÉS CHARTIER, 2000). Az új olvasóközönség megjelenésével foglalkoznak Marty Lyons publikációi (LYONS, 1999). A viktoriánus könyvkutatások megalapozója Simon Eliot és Robert Darnton, s ugyancsak e korszakot kutatja Kate Flint 1993-ban megjelent könyve, a „The Woman Reader” (FLINT, 1993). A szerző a vizsgálatokat a reneszánszig visszavezetve találja meg a nők olvasási jogainak korlátozását. A korszak úgy vélte, az olvasás által a nők szexuális és erkölcsi romlása valósul meg, mely nem csupán képzeletükben, de cselekvéseikben is megmutatkozik. Jacqueline Pearson még az 1990-es években publikált írásai szintén e korszak vertikumát érintik. A „Women’s Reading in Britain 1750–1835: A Dangerous Recreation” című kötetében (PEARSON, 1999) a kutató az olvasás női szerepekre gyakorolt hatásait elemezte korabeli dokumentumok alapján. Rámutatott, hogy a nők olvasáshoz való jogának korlátozásában elsősorban a hagyományos női szerepekre háruló veszélyt igyekeztek kivédeni a kor gondolkodói. A közelmúlt nemzetközi olvasástörténeti tanulmányai közül megemlíthető a Juliet John és Matthew Bradley által szerkesztett „Reading and the Victorians” című tanulmánykötet (JOHN ÉS BRADLEY, 2015).

A hazai olvasástörténeti kutatásokban az olvasóvá nevelés, az olvasóközönség megszervezésének ismereteit első ízben Fülöp Géza összegezte (FÜLÖP, 1978), aki a könyves kultúra mellett (FÜLÖP, 1974) már az 1970-es években foglalkozott a „köznép” olvasóvá nevelésével (FÜLÖP, 1976; BENDA, 1976), valamint ezen törekvések reformkori folyóiratokban (FÜLÖP, 1975) való megjelenésével. Részletes áttekintést nyújt Ropolyi László tanulmánya a könyv és olvasó viszonyáról (ROPOLYI, 2003), illetve az olvasás és alfabetizáció változásairól Keszeg Vilmos jegyzete (KESZEG, 2008). A női olvasástörténetben Horváth Györgyi (HORVÁTH, 2005b) érinti a kérdést. A már fentebb is említett, a Petőfi Irodalmi

Múzeum által kiadott tanulmánykötet (PAPP, 2014a) történetiségében vázolja a női olvasmányok és olvasói szokások változását. A reformkorra vetítve a kötet szerkesztő, Papp Júlia a „Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában” címet viselő kutatása (PAPP, 2014b) releváns, az azt megelőző időszakhoz pedig V. László Zsófia „Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században” című tanulmánya (V. LÁSZLÓ, 2014) szolgáltat értékes ismeretanyagot. A 18–19. századi női olvasmányok terén a már említett Pogány György reformkori női naplók vizsgálatával a naplóírók olvasmányait (POGÁNY, 2013; MAISCH, 2021), valamint a felvilágosodás (POGÁNY, 2008) és a dualizmus kori (POGÁNY, 2014) női olvasás (közéleti) nézeteit tárta fel. A női olvasói gyakorlatot árnyalják Frauhammer Krisztina kutatásai (FRAUHAMMER, 2019; 2017), melyek rendkívül fontos adalékként szolgálnak a 19. századi vallásos művek háttérbe(nem)szorulásáról.

Némileg visszakanyarodva a könyvtártörténethez Monok István arisztokrata női könyvtárkutatásaira (MONOK, 2016; 2014; 2010; 2005; 2000; 1997ab) vetül a fény, melyek a 18. század közepéig ölelik fel a témát. A könyvtártörténeti ismeretek mellett érdemes a nők könyvkiadói/mecénási szerepét is megvizsgálni, melyhez Pesti Brigitta „Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában” című kutatása (PESTI, 2019) szolgálhat jó alapul. A kérdés amiatt is releváns, mert a reformkorban – a nők olvasóvá nevelésével párhuzamosan – implicit szándékként jelenik meg, hogy a nők korábbi mecenatorikus szerepét, a könyv- és folyóiratkiadás piacosodásával összhangban a fogyasztói, előfizetői, vásárlói szerep vegye át.

A 18–19. század fordulójának, illetve a reformkornak a női magánkönyvtáiról, lehetséges olvasmánylistáiról a „hagyományos” olvasástörténeti munkák tudósítanak. Ezek közé tartozik Somkuti Gabriella 1981-es publikációja, mely Újfalvy Krisztina könyvtárának és lehetséges olvasmányainak bemutatására vállalkozik (SOMKUTI, 1981) Kispál Mihály „Egy régi magyar író nő könyvtára” (KISPÁL, 1887) alapján, illetve megemlíthető még a Szendrey Júlia könyvtárát is érintő „Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával” (SZENDREY, 2018) című kiadvány.

Az olvasóvá nevelés kérdéskörét nemformális keretek között vizsgálva mintegy vakfoltként jelenik meg a különféle reformkori olvasóköri és egyesületi tevékenysége, noha már a 20. század közepén is találkozhatunk ilyen jellegű vizsgálódásokkal, például Nagydiósi Gézané „Női olvasómozgalom a múlt század közepén” című rövid összegzésében (NAGYDIÓSI, 1957). A hazai olvasóköri létszámáról tudósítanak Kéri Katalin fent említett írásai (KÉRI, 2014; 1997), de az olvasóegyesületek működésével jellemzően helytörténeti jellegű munkák foglalkoznak. Ekként kapunk képet a tordai olvasó nőegyletről Orbán Balázs „Torda

város és környéke” című munkájából (ORBÁN, 1889). Ugyancsak a régebbi kutatások között lelhetünk „A kolozsvári »főasszonyságok« könyvtára 100 esztendővel ezelőtt” (SZEMZŐ, 1940) áttekintő munkára és az „Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában” (KÁLLAY, 1927), elsősorban az irodalmi szalonok helyével és jelentőségével foglalkozó Kállay-írásra, vagy még régebről Toldy Ferenc „Irodalmi társasköreink emlékezete. Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig” címet viselő publikációjára (TOLDY, 1875). Az újabb eredmények között Szilágyi Márton a hazai szalonélettel kapcsolatban a korábbiakban megfogalmazott kételyeket, pontatlanságokat tisztázó „Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja. Legenda és valóság” című kutatása (SZILÁGYI, 2017) új – sok esetben a magánszféra dokumentumaihoz nyúló – kútfők alapján definiálja újra Beleznayné szalonjának jelentőségét a felvilágosodás időszakában.

Összegzés

A historiográfiai áttekintés természetesen jelen formájában nem ad teljes képet a nők olvasóvá nevelésének eddigi kutatásairól, azonban a nevelés- és művelődéstörténeti horizonton kiinduló alapként szolgálhat a későbbi kutatások folytatására. A fentiek mellett szükséges figyelembe venni a 18–19. század fordulójának Nyugat-Európából induló második olvasási forradalmát és az ehhez kapcsolódó „olvasási lázat”, melynek előszele a reformkorra már hazánkat is elérte (MAISCH, 2021: 63–69), ennek terminológiai-historiográfiai áttekintése egy következő tanulmány anyagát képezi majd.

A fenti összeállítást végigtekintve két megállapítást szeretnék kiemelni. Az egyik, hogy a már meglévő kutatások multiperspektivikussága és sokrétűsége nyomán lehetőségünk nyílik a legszélesebb körű szakirodalmi-elméleti feltáró vizsgálatokat elvégezni, ez viszont azt az elvárást is támasztja a kutató irányába, hogy a legpontosabban határozza meg a kutatási téma fókuszpontjait. Másrészt, az alapszakirodalmak kritikájaként megjegyezhető a kutatási probléma kapcsán már említett megállapítás, miszerint a nők olvasóvá nevelésének dimenziója nem, vagy csak részben jelenik meg a kutatások között, melyek a 19. századot érintően alapvetően inkább a dualizmus korszakát emelik a vizsgálat időkeretei közé. Az is szembetűnő, hogy az irodalomtörténet és az olvasástörténet neveléstörténeti megközelítésben még viszonylag keskeny interdiszciplináris hidat alakított ki. A historiográfiai bepillantás célja a nők olvasóvá nevelése vizsgálatában rejlő számos kutatási irány felvillantása, a tudományterület egyelőre kiaknázatlan lehetőségeinek említése, mely természetesen további szempontokkal, eredményekkel gazdagítható.

IRODALOM

- ALTICK, Richard D. (1998): *The English Common Reader: A Social History of the Mass Reading Public 1800–1900*. Ohio State University Press, Ohio.
- BELLAGH Rózsa (2007): „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest. 211–226.
- BENDA Kálmán (1976): A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: *Valóság* 1976/19, 4. szám. 54–62.
- BENEDEK István (1969): *Párizsi szalonok*. Magvető Kiadó, Budapest.
- BOBULA Ida (1933): *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- BORBÍRÓ Fanni (2011): „A nő szüli ugyan a férfiút, de alkotja a törvényt”. A nők helyzete és a nőkérdés alakulása a 19. századi Magyarországon. *Árkádia*. http://www.arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/borbiro_nokhelyzete [2020. 01. 31.]
- BORBÍRÓ Fanni (2001): „Föl a tett mezejére, polgártársnőim!” 1848–49. In: *Rubicon* 2001/12, 6. szám. 34–36. <https://tinyurl.hu/DqNq/> [2020. 01. 11]
- BORUS Judit – SCOTT, Joan W. (szerk., 2001): *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest.
- BOZSOKI Petra (2020): *A honleányság mint női emancipáció. Kánya Emília alakja és munkássága*. Doktori (PhD) értekezés. PTE BTK, Pécs. <https://tinyurl.com/bdfjpxt9> [2021. 10. 10.]
- BOZSOKI Petra (2019): Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. In: *Irodalomismeret* 2019. évf., 3. szám. 19–54. http://www.irodalomismeret.hu/files/2019_3/bozsoki_petra.pdf [2020. 09. 12.]
- BRADLEY, Matthew – JOHN, Juliet (szerk., 2015): *Reading and the Victorians*. Ashgate Publishing, Surrey-Burlington.
- BUZA Péter (2016): *Bagolyröpte Pest felett*. Budapesti Városvédő Egyesület, Budapest.
- CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk., 2000): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- CSATKAI Endre (1943): Zadjeli Slachta Etelka soproni naplója. In: *Soproni Szemle* 1943/7, 3. szám. 1–155.
- CSÉCS Teréz (1998): *Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertórium*. Palatia Nyomda és Kiadó Bt., Győr.

DAVIS, Natalie Zemon – SCOTT, Joan W. (1985): *Women's History as Women's Education*.
Smith College Library.

DÉZSI Ibolya (2020): *Szendrey Júlia élete, naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*.
Atlantic Press Kiadó, Budapest.

EISENSTEIN, L. Elizabeth (1983): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*.
Cambridge University Press.

ERDÉLYI Gabriella (szerk., 2021): *Anyák és apák. Szülői szerepek, gondoskodás és tekintély a patriarchális családban (1500–1918)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

ERDÉLYI Gabriella (szerk., 2020): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*.
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

FAZEKAS Júlia (2020): *Olvasó honleányok, bajszos írónők. Nők a reformkori divatlapokban*.
In: Török Zsuzsa (szerk.): *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*.
Reciti, Budapest.

FÁBRI Anna (2003): „Határozz, és kimondtad sorsodat”. A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban. In: Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza. 141–146.*

FÁBRI Anna (2001): *Író nők vagy írónők? A női dilettantizmus és professzionalizmus kérdése a 19. századi magyar irodalomban*. In: *Rubicon 2001/12, 6. szám. 25–29.*

FÁBRI Anna (1997): *Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális identitás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában*. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 61–73.

FÁBRI Anna (1996): „A szép tiltott táj felé”. A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905). *Kortárs Kiadó, Budapest.*

FÁBRI Anna (1987): *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Magvető Kiadó, Budapest.

FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk., 2007): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest.

FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean (2005): *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*. Osiris Kiadó, Budapest.

FEHÉR Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

- FEHÉR Katalin (2004): Vélemények, viták a nevelésről két reformkori folyóiratunkban. In: *Neveléstörténet* 2004/1, 1. szám. 17–40.
- FEHÉR Katalin (2002): A Felső Magyar Országai Minerva és a művelődés. In: *Magyar Könyvszemle* 2002/118, 1–4. szám. 373–385.
- FEHÉR Katalin (2001a): A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés. In: *Magyar Könyvszemle* 2001/117, 1–4. szám. 411–430.
- FEHÉR Katalin (2001b): Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- FEHÉR Katalin (1999): Leánynevelésünk és a felvilágosodás kori magyar sajtó. In: *Magyar Könyvszemle* 1999/115, 2. szám. 231–241.
- FEHÉR Katalin (1985): Neveléelméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban. In: *Magyar Könyvszemle* 1985/101, 1–4. szám. 233–240.
- FLINT, Kate (1993): *The Woman Reader, 1837–1914*. Oxford University Press, USA.
- FÜLÖP Géza (1978): A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÜLÖP Géza (1976): Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. In: *Magyar Könyvszemle* 1976/92, 1–4. szám. 94–101.
- FÜLÖP Géza (1975): Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. In: *Magyar Könyvszemle* 1975/91, 1–4. szám. 181–195.
- FÜLÖP Géza (1974): A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára). In: *Magyar Könyvszemle* 1974/90, 1–4. szám. 249–294.
- FRAUHAMMER Krisztina (2019): *Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*. MTA – SZTE, Szeged.
- FRAUHAMMER Krisztina (2017): Olvasva imádkozni, imádkozva olvasni. Alfabetizáció és olvasástörténeti adalékok az imakönyv műfaja kapcsán. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- GÁBOR Júlia (szerk., 1982): *Kölcsey Antónia naplója*. Magvető Kiadó, Budapest.
- GYÁNI Gábor (2020): *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, Budapest.

- GYÁNI Gábor (2019): Az ego-dokumentumok történetírói haszna. In: *Bárka* 2019/27, 2. szám. 69–74.
- GYÁNI Gábor (2014): A nőiség mint narratív identitás. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére.* KSH Népeştudományi Kutatóintézet, Budapest. 11–22.
- GYÁNI Gábor (2011): A nők avagy a nemek története: fogalmak és helyzetkép. In: Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncelédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában.* Jász Múzeumért Alapítvány, Jászberény. 8–15.
- GYÁNI Gábor (2006): Női identitás egy reformkori napló tükrében. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna hatvanadik születésnapja alkalmából.* Kortárs Kiadó, Budapest. 33–40.
- GYIMESI Emese (2019): *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában.* MTA Lendület Magyar Családtörténet Kutatócsoport, Budapest.
- GYULAI Pál (1908): *Kritikai dolgozatok.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- HIMA Gabriella (1999): *Az irodalomtudomány jelenkori irányzatai.* Eötvös Kiadó, Budapest.
- HIMA Gabriella (1998): Gender Studies. A feminista irodalomtudomány történetéhez. In: *Debreceni Szemle* 1998/6, 4. szám. 615–621.
- HORVÁTH Györgyi (2007): *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban.* Kijárat Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH Györgyi (2005a): *A sajátként/idegenként felismert múlt. A történeti elbeszélés identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban a hetvenes évektől a kilencvenes évekig.* Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- HORVÁTH Györgyi (2005b): *Női olvasás: fenyegető élvezetek? A női olvasó az olvasás normalizációs folyamatában.* In: Lóránd Zsófia – Scheibner Tamás – Vaderna Gábor – Vári György (szerk.): *Laiikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei.* Dayka Könyvek, Budapest. 23–50.
- HÜBER Gabriella Margit (2019): (Vita)kultúra és (köz)művelődés a 19. század eleji tudományos folyóiratok hasábjain. In: Csiszár Beáta – Bódog Ferenc – Mező Emerencia – Závodi Bence (szerk.): *VIII. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2019 – Tanulmánykötet.* Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, Pécs. 107–119.
- HÜBER Gabriella Margit (2012): „A szivárvány színei” – Az Erdélyi Múzeum pedagógiai üzenete. In: *Képzés és Gyakorlat* 2012/10, 3–4. szám. 68–82.
- JOHN, Juliet – BRADLEY, Matthew (2015): *Reading and the Victorians.* Routledge, London.

- KATONA Csaba (2014a): Lány tollal: sorvezető Slachta Etelka naplóihoz. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok vele...” Etelka soproni úrileány naplója (1838–1840). Mediawave, Győr.
- KATONA Csaba (2014b): Többéjszakás kaland – avagy Slachta Etelka újrafelfedezése. Néhány gondolat a naplók másodszori kiadásához. In: Slachta Etelka: „...kacérkodni fogok vele...” Etelka soproni úrileány naplója (1838–1840). Mediawave, Győr. 5–11.
- KÁLLAY Miklós (1927): Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában. In: *Literatúra* II. 1927. évf., 2. szám. 244–249.
- KERESZTY Orsolya (2015): Nők részvétele az emancipációs művelődési mozgalmakban a dualizmus kori Magyarországon. In: Andl Helga – Molnár-Kovács Zsófia (szerk.): *Iskola a társadalmi térben és időben V.* Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs. 104–113.
- KERESZTY Orsolya (2011): *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918.* Edition Nove, Budapest.
- KESZEG Vilmos (2008): *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.* Egyetemi jegyzet. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- KÉRI Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással).* Kronosz Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (2015a): *Adatok és művek a nem nyugati kultúrák neveléstörténetének kutatásáról. Historiográfiai áttekintés.* PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Pécs.
- KÉRI Katalin (2015b): *Női élet, leánynevelés az újkorban. Válogatott tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- KÉRI Katalin (2014): „Nők csak mértékkel olvassanak...” Adalékok a hazai női olvasóközönség 18–19. századi formálódásának történetéhez. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére.* PTE Egyetemi Könyvtár, Pécs. 319–342.
- KÉRI Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914.* Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (1997): *Női időtöltések száz évvel ezelőtt.* In: *Valóság* 1997/40, 3. szám. 36–44.
- KISPÁL Mihály (1887): *Egy régi magyar írókönyvtára.* In: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1887/11, 2. szám. 184–188.
- KORNIS Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848 között.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- KOVÁCS Janka – LÁSZLÓFI Viola (2019): „Mára az olvasástörténet diadalát az eltűnése jelenti.” Beszélgetés Roger Chartier francia történésszel. In: *Sic Itur Ad Astra*, 2019/27, 68. szám. 50–20.
- KOZOCSA Sándor (szerk., 1938): Kölesey Antónia naplója. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- KÓKAY György (szerk., 1979): A magyar sajtó története I. (1705–1848). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖVÉR György (2011): Én-azonosság az ego-dokumentumokban. In: *Soproni Szemle* 2011/65, 3. szám. 219–242.
- LÁCZAY Magdolna (szerk., 2003): Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom – polgári társadalom 16. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza.
- LÁSZLÓ Ferenc (2007): A nők mint a reformkori társas élet főszereplői. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *Nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest. 161–170.
- LEJEUNE, Philippe (2003): *Önéletírás, élettörténet, napló*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- LENGYEL Tünde (2019): A kora újkori női műveltség problémái – elvárások, határok és lehetőségek. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest. 21–33.
- L'HOMME Ilona (1999): Női olvasók. In: L. Simon László – Thímár Attila (szerk.): *Az olvasó – az olvasás*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest. 25–32.
- LYONS, Martyn (1999): *New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers*. In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (eds.): *A History of Reading in the West*. University of Massachusetts Press, Amherst. 313–345.
- MADER Béla (1976): *A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András (1819–1827) szerkesztősége idején*. Doktori értekezés. JATE, Szeged.
- MAISCH Patrícia (2021): *A nők olvasóvá nevelése a reformkori Magyarországon*. Doktori (PhD) értekezés. PTE BTK OTNDI, Pécs. <https://tinyurl.com/3syhhjhu> [2022. 06. 20.]
- MAISCH Patrícia (2019): *A lánynevelés lenyomatai 19. századi női naplókban*. In: Ács Marianna – Czeferner Dóra – Pusztafalvi Henriette – Takács Zsuzsanna Mária (szerk.): „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” Új kutatások a nőnevelés történetéről. Kronosz Kiadó, Pécs. 145–159.
- MAISCH Patrícia (2018): *A folyóiratok szerepe a 19. századi hazai (nő)irodalmi vitákban. Az első nővita a Tudományos Gyűjteményben*. In: András Hanga – Lips Adrián (szerk.): *Kommunikációs terek 2018*. DOSZ – T3 Kiadó, Budapest – Sepsiszentgyörgy. 137–147.

- MOI, Toril (1999): Feminista irodalomkritika. In: Jefferson, Ann – Robey, David (szerk.): Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Osiris Kiadó, Budapest. 233–254.
- MONOK István (2014): A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században. In: Papp Júlia (szerk.): A zsolttártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. 79–94.
- MONOK István (2010): A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről. In: Magyar Könyvszemle 2010/129, 2. szám. 141–157.
- MONOK István (2005): Az olvasott örökség – hagyomány és megújulás. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): Kulturális örökség – társadalmi képzelet. OSZK – Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–92.
- MONOK István (1997a): Könyvtárak és könyvolvasás 1526–1750. In: Iskolakultúra 1997/7, 5. szám. 17–22.
- MONOK István (1997b): A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. In: Könyvtári Figyelő 1997/43, 3. szám. 485–498.
- NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.): Szerep és alkotás. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- NAGYDIÓSI Gézáné (1957): Női olvasómozgalom a múlt század közepén. In: Magyar Könyvszemle 1957/73, 1–4. szám. 66–67.
- ORBÁN Balázs (1889): Tordai olvasó nőegylet. In: Orbán Balázs: Torda város és környéke. <http://mek.oszk.hu/04700/04756/html/index.html> [2020.12.20.]
- PAPP Júlia (szerk., 2014a): A zsolttártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
- PAPP Júlia (2014b): Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában. In: Papp Júlia (szerk.): „Ti vagytok a’ polgári Erény ’s Nemzetiség védangyali...”. A zsolttártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. 141–162.
- PEARSON, Jacqueline (1999): Women’s Reading in Britain 1750–1835: A Dangerous Recreation. Cambridge University Press, Cambridge.
- PESTI Brigitta (2019): Nők szerepe és jelentősége a 17. századi könyvkiadás mecenatúrájában. In: Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág Kiadó, Budapest. 138–155.
- PETŐ Andrea (2003b): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris Kiadó, Budapest. 514–532.

- PETŐ, Andrea – PITTAWAY, Mark (ed., 1994): *Women in History – Women’s History: Central and Eastern European perspectives*. CEU, Budapest.
- PINTÉR Györgyi (2013): Sajtókutatás – divatlapkutatás. A reformkori divatlaptörténet-írás esélyei. In: *Médiakutató* 2013/14, 4. szám. 37–44.
- POGÁNY György (2014): Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején: Slachta Etelka, Kánya Emília olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról. In: *Könyv és Nevelés* 2014/16, 1. szám. 42–58.
- POGÁNY György (2013): „Honleányok” és a könyvek. Leányolvasók és leányolvasmányok a reformkorban. In: *Könyv és Nevelés* 2013/15, 1. szám. 43–55.
- POGÁNY György (2008): Nézetek a női olvasásról Magyarországon a felvilágosodás első szakaszában. In: *Könyvtári Figyelő* 2008/18, 3. szám. 450–461.
- PUKÁNSZKY Béla (2013): *A nőnevelés története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PULSZKY Terézia (1986): *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Magvető Kiadó, Budapest.
- RÁKAI Orsolya (2011): Idegen testek: xenológia, modernség és feminizmus az ezredfordulón, avagy a társadalmi nyilvánosság újabb szerkezetváltozása. In: *Helikon* 2011/57, 1–2. szám. 87–96.
- RÁKAI Orsolya (2007): A nők és a nemzet kulturális-kultikus megalkotása. A hallgatás hona. In: *Alföld* 2007/58, 5. szám. 52–56.
- RÁKAI Orsolya (2004): Tükör által színről színre: az (ön)azonosság (f)elismerése: fikció és realitás keveredése a kultuszban. In: *Literatura* 2004/30, 2. szám. 219–224.
- ROPOLYI László (2003): A könyv és az olvasás. In: *Iskolakultúra* 2003/13, 6–7. szám. 114–120.
- SÉLLEI Nóra (szerk., 2007a): *A nő mint szubjektum, a női szubjektum*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SÉLLEI Nóra (2007b): *Nem félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SIPOS Balázs – KRÁSZ Lilla (szerk., 2019): *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- SLACHTA Etelka (2014): „...kacérkodni fogok veled...” Etelka soproni úrileány naplója (1838–1840). Mediawave, Győr.
- SOMKUTI Gabriella (1981): Ujfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Budapest. 449–484.

- SOTIROPOULOS, Carol Strauss (2001): *Frictions, Fictions and Forms: Woman's Coming of Age in English Eighteenth-century Educational Discourses*. Dissertation. University of Connecticut.
- S. SÁRDI Margit (2014): *Napló-könyvek. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*. Attraktor, Budapest.
- S. SÁRDI Margit (2006): *Naplók és naplóíró nők (XVII–XVIII. század)*. In: *Irodalomtörténet* 2006/87, 4. szám. 618–628.
- SZEMZŐ Piroska (1940): *A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 100 esztendővel ezelőtt*. In: *Magyar Könyvszemle* 1940/64, 1–4. szám. 171–172.
- SZENDREY Júlia (2018): *Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*. Szépmíves Könyvek, Budapest.
- SZENDREY Júlia (1930): *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálos ágyán tett vallomása*. Genius Kiadó, Budapest.
- SZENDREY Júlia – GYIMESI Emese (2018): *Szendrey Júlia összes verse*. Kortárs Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI Márton (2017): *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna irodalmi szalonja. Legenda és valóság*. In: Gurka Dezső (szerk.): *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 41–54.
- TOLDY Ferenc (1875): *Irodalmi társasköreink emlékezete. Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*. In: *Budapesti Szemle* 1875/8. kötet, 15. szám. 1–15.
- TÖRÖK Zsuzsa (szerk., 2020): *Nők, időszak kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*. Reciti, Budapest.
- TÖRÖK Zsuzsa (2019): *A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája*. In: *Irodalomismeret* 2019/14, 1. szám. 93–114.
- TÖRÖK Zsuzsa (szerk., 2016): *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*. Reciti, Budapest.
- VIRÁG Irén (2013): *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Líceum Kiadó, Eger.
- VIRÁG Irén (2010): *A magánnevelés és köznevelés dilemmája a reformkori sajtóban*. In: Fenyő Imre – Rébay Magdolna (szerk.): *Felszántatlan területeken*. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen. 121–132.
- V. LÁSZLÓ Zsófia (2014): *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században*. In: Papp Júlia (szerk.): *A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest. 95–126.
- WESSELÉNYI Polixéna (1981): *Olaszhoni és schweizi utazás*. Magvető Kiadó, Budapest.

WOOLF, Virginia (1986): Saját szoba. Európa Könyvkiadó, Budapest.

WOOLF, Virginia (1929): A Room of One's Own. Hogarth Press, England.

MOLNÁR-KOVÁCS ZSÓFIA: A MOHÁCSI CSATA REPREZENTÁCIÓJA A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI TANTERVEKBEN

„A tantervek sajátos vonása az állandóság és a változás feszítő dialektikája, a múltba és a jövőbe tekintő jelenidejűség. Szűkebb vagy tágabb körű közmegegyezés alapján közvetít – olykor örökösnek ítélt – hagyományokat és értékeket az egymást követő generációk számára; de szakadatlanul ki van téve a – gazdasági, társadalmi mozgásfolyamatok, az általános politikai, a művelődés- és oktatáspolitikai hatások, a tudomány, a technika és a kultúra gazdagodása, a műveltségcsere és a művelődéskép változásai s természetesen a neveléstudomány (mindinkább: a didaktika és a tantervelmélet) fejlődése által indukált – átalakulás és megújulás állandó kényszerének.” (KELEMEN, 2002: 95)

Bevezetés

A tanulmány keretei között a dualizmus kori magyar középiskolai³²⁶ tantervek elemzésére vállalkozunk, melynek során a történelem tantárgyat, azon belül pedig kiemelten a magyar (nemzeti) történelem tanítására vonatkozó előírásokat helyezük a vizsgálat fókuszába. A feltáró elemzéssel arra kívánunk rávilágítani, hogy a középiskolai tanulmányok során mely osztályokban (évfolyamokon) és milyen módon, milyen elképzeléseket tükrözve valósul meg az 1526. évi események, a mohácsi csatavesztés tanítása, tehát a Mohács-kép, illetve a mohácsi csata történelme hogyan jelenik meg az elemzett szillabuszokban. Kutatásunk nem titkolt célja továbbá a tantervek releváns tartalmi csomópontjainak kiemelése, azok strukturált feldolgozása, mely egyfelől előkészíti és segíti a tankönyvek témafókuszú kutatását, másfelől pedig e szabályozók – problémátörténeti megközelítést érvényesítő – elemzése önmagában is helytálló, árnyalt (rész)eredményeket kínál „Mohács” iskolai reprezentációjáról.

A tantervi források köre

A vizsgálat forrásbázisát kizárólag a tantervi dokumentumok – a dualizmus időszakának elején még érvényben lévő, ám azt megelőzően keletkezett, valamint a dualizmus korában érvénybe lépett középiskolai tantervek és a kapcsolódó utasítások – jelentik, a törvények és

³²⁶ A „középiskola” kifejezés – ahogy erre Mészáros István is rávilágít – „az 1840-es évek elején jelent meg a magyar nyelvben.” (MÉSZÁROS, 1995: 5) A középiskola „1850–1938 között azokat az iskolákat jelentette, amelyekben a nyolcosztályos tanulmány érettségivel zárult, s ez felsőoktatási intézményben való továbbtanulásra jogosított.” (MÉSZÁROS, 1995: 5) A dualizmus korában az általánosan képző – érettségit adó – középiskolák közé két intézménytípus tartozott: a nyolcosztályos gimnázium és a nyolcosztályos reáliskola.

rendeletek tanulmányozásától ezúttal eltekintünk. A korszak tanterveit számba véve, az elemzés alá vont középiskolai tantervek (időrendi sorrendben) a következők:³²⁷

1. *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (1849-1850/51).
2. *Ideiglenes gimnáziumi tanterv* (1861).
3. *Kis- és nagygimnáziumi tanterv* (1868).
4. *Gimnáziumi tanterv* (1871/1872).
5. *Reáliskolai tanterv* (1875).
6. *Gimnáziumi tanterv* (1879) és az *Utasítások a gimnáziumi tanítás tervéhez* (1880).
7. *Reáliskolai tanterv* (1884) és a *vonatkozó utasítások* (1886).
8. *Gimnáziumi tanterv* (1899) és a *vonatkozó utasítások* (1903).
9. *Reáliskolai tanterv* (1899) és a *vonatkozó utasítások* (1912).

A vizsgált magyar középiskolai tantervek főként a budapesti Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum könyvtári állományát gazdagítják. A korabeli tantervek közötti eligazodást, keresést jelentősen megkönnyíti *Horánszky Nándor* 1974-ben közzétett *Közoktatási tantervek 1868–1971* című munkája, mely a Magyarországon 1868 és 1945 között érvényben lévő általános képzési tanterveket is teljeskörűen magában foglalja (HORÁNSZKY, 1974).

1526 a dualizmus kori középiskolai tantervekben

1849 – 1850/1851. *Organisationsentwurf*

Az *Entwurf* két fő részét – a gimnáziumok tantervét és a reáliskolák tanítási tervét – egyaránt szükséges közelebről szemügyre venni. A gimnáziumi tanórák sorában a „*Földrajz és történelem*” összevontan – a tanulók számára kötelező tárgyként – jelenik meg, így e komplex tárgy tanítására szentelt időt együttesen rögzíti a tanterv: az algimnáziumban valamennyi évfolyamon heti 3, míg főgimnáziumban az 1. osztályban heti 4, míg 2–4. osztályban heti 3 óra állt rendelkezésre (HORÁNSZKY, 1990: 49–50). Az algimnáziumban a tárgy célja: „*A földfelszín áttekintő ismerete, természeti és politikai tagolódása szerint. A fontosabb személyek és események áttekintése a népek, nevezetesen Ausztria történelméből, valamint kronológiai összefüggéseik ismerete.*” (HORÁNSZKY, 1990: 49) A tantervi előírások nyomán az algimnázium 3. osztályában az „*Újabb korok történelme*” (Kr. u. 476-tól 1648-ig) kerül előtérbe. Az évfolyam első felében a középkori, míg a második felében az osztrák

³²⁷ A vizsgált középiskolai tantervek pontos bibliográfiai adatait lásd a tanulmány végén (*Irodalomjegyzék*).

történelemé³²⁸ a főszerep. Az algimnázium 4. évfolyamán egyrészt zárul az osztrák történelem tanítása, másrészt az ún. „népszerű honismeret” köré épül a történelemtanítás, melynek lényege: a „*megismerkedés az osztrák állammal, a saját szülőháza kiemelésével*” (HORÁNSZKY, 1990: 50).

A főgimnáziumi történelemtanítás célja: „*A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggéseiben való áttekintése; a görögök, a rómaiak és a haza történelmi fejlődésének alaposabb ismerete.*” (HORÁNSZKY, 1990: 50) A 3. osztályt tekintve a tanterv igen szűkszavúan határozza meg a releváns tananyagot: „*Újabb történelem a jelenkorig*” (HORÁNSZKY, 1990: 50). A 4. évfolyamon pedig ismét az osztrák történelem kerül fókuszba, „*részeinek figyelembevételével, különösen a saját szülőhazáéval (...)*” (HORÁNSZKY, 1990: 50).

Az *Entwurf* második részében a reáliskolákra vonatkozó tantervi előírásokról tájékozódhatunk, melyek a – teljes, három évfolyamos és két évfolyamos – alreáliskola és a főreáliskola tantárgyi beosztását, azok évfolyamonkénti leírását, heti óraszámát egyaránt rögzítik. A teljes alreáliskola tantervében a „*Földrajz és történelem*” tárgy tanításának célja lényegét tekintve megegyezik az algimnáziumnál olvasottakkal. A különbség mindenekelőtt az alreáliskola profiljából adódó árnyaltabb megfogalmazásban, részletezésben érhető tetten: a tárgy tanítása során az ipar és kereskedelem terén mutatkozó főbb hatásokat, jellemvonásokat is tárgyalni szükséges (HORÁNSZKY, 1990: 191). A tanterv az 1–2. osztályban heti 3, a 3. osztályban heti 4, míg a 4. (gyakorlati) év során heti 2 tanórát irányoz elő. A 3. osztályban kerül előtérbe az „*újabb korok történelme*” (Kr. u. 800-tól), valamint a „*középkor végétől az újkori történelem mint Ausztria történelme kerül tárgyalásra*” (HORÁNSZKY, 1990: 192). A 4. osztályban a „*Népszerű országismeret*”-tel találkozunk ugyan, de e megjelölés szintén Ausztria földrajzát, alkotmányát, statisztikáját foglalja magában (HORÁNSZKY, 1990: 192). A három évfolyamos alreáliskolai tanterv a „*Földrajz és történelem*” tárgy vonatkozásában csupán rövid instrukciókat kínál, s a tanórák számát heti kettő órában (1–2. osztályban), illetve heti 3 órában (3. osztályban) határozza meg. A 2. osztály első félévében (Ausztria kivételével) az európai országok kerülnek a fókuszba, s azokhoz történelmi megjegyzések kapcsolódnak. A második félév ellenben teljes egészében Ausztria földrajzára helyezi a hangsúlyt. A 3. osztályban pedig a honismerettel (Ausztria történelme, alkotmánytan, statisztika) foglalkoznak a tanulók (HORÁNSZKY, 1990: 197). Végül a két évfolyamos alreáliskolai tanterv a „*Földrajz és történelem*” tantárgy igencsak

³²⁸ „(...) a sajátosan a szülőhazát érintő események kiemelésével és a világtörténelem fő mozzanatainak tekintetbevételével.” (HORÁNSZKY, 1990: 50)

minimalizált, vázlatos áttekintését nyújtja. Az órakeret mindkét évfolyamon heti 2 óra. A 2. osztály tananyaga gyakorlatilag megegyezik a három évfolyamos alreáliskola 3. évfolyamán rögzített tartalmi elemekkel. Ausztria történelmén felül ugyanakkor a földrajzi sajátosságok is megvilágításba kerülnek (HORÁNSZKY, 1990: 200).

A főreáliskola tanterve a „*Történelem és földrajz*” tárgy oktatását mindhárom évfolyamon heti 3 órában irányozza elő. A tárgy osztályok szerinti leírásánál – az al- és főgimnáziumi, valamint az alreáliskolai osztályok gyakorlatát követve – magyar történelmi aspektus bemutatásával nem találkozunk, e tantervben e megközelítésmód hiánya határozottabban körvonalazódik. A tárgy célja ugyanis: „*A világtörténelem főbb eseményeinek oknyomozó összefüggésükben való áttekintése; Ausztria történelmi kialakulásának és jelenlegi állapotának behatóbb ismerete*” (HORÁNSZKY, 1990: 202). A 2. osztályban a középkor és az újkor 17. század kezdetéig datálható időszak, míg a 3. osztályban az újkor történelmének további szakasza jelenik meg hangsúlyosan (HORÁNSZKY, 1990: 202–203).

Az Entwurf vonatkozó sorainak áttekintése, lényegkiemelése egyértelművé teszi egyrészt az egyetemes történelem tantervi dominanciáját, másrészt azt, hogy – „*Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti tervé*”-ről lévén szó – az „országismeret”, „honismeret” kifejezések az iskolafokok utolsó évfolyamain nem a magyar, hanem az osztrák történelem fokozott tanításának igényét és követelményét jelölik (lásd: HORÁNSZKY, 1990). Ahogy Unger Mátyás monográfiájában is olvasható tehát: „*A Thun-Bonitz-Exner-féle szabályzat a magyar történelmet lényegében száműzte a középiskolából.*” (UNGER, 1979: 10)

1861. Ideiglenes gimnáziumi tanterv

Az ideiglenes gimnáziumi tantervben a vizsgált kérdés kapcsán csupán néhány iránymutató kívánalom azonosítható. A tanterv kimondja, hogy a „*hazai történet (...) eddigelé elhanyagolt vagy kicsinyes és sok részben korlátolt tanítását ezentúl a tárgy fontosságához mért terjedelmű, lehetőleg részrehajlatlan hűségű s helyel-közzel a kortannal, földleirattal és államismével felvilágosított történelmi élénk előadásnak kell felváltani. Ekként szükséges kezelni a világtörténelem tanítását is.*” (TANTERV, 1861: 125) A tanórákra szánt időkeret tekintve pedig 3–5. évfolyamon heti 2 óra, 6–8. osztályban a vegyes tannyelvű gimnáziumokban heti 3 óra, a kizárólag magyar gimnáziumokban 6. évfolyamon heti 3 óra, míg 7–8. osztályban heti 4 óra áll rendelkezésre a történelmi ismeretek oktatásához (TANTERV, 1861: 125).

1868. Kis- és nagygyimnáziumi tanterv

Az osztrák–magyar kiegyezés (1867) létrejöttét követően kiadott első középiskolai tanterv már egyértelmű utasítást ad mind a kisgyimnáziumban, mind pedig a nagygyimnáziumban a magyar (hazai) történelmi szálak – egyetemes történelemmel összefüggő – oktatására. A kisgyimnáziumi történelemtanítás célja: *„A megelőzőtt legfontosabb világesemények vázlatos ismertetésével a hazai történet alapvonásainak összefüggő tudása, folytonos tekintettel a világtörténet egyidejű nevezetesebb eseményeire. Ez utóbbiak közé számíttatnak: a) a nagyobb szerű változások, melyeken (...) a föld fölüllete keresztülment, ugymint: a történetben fontosabb szerepet játszott nemzetek, országok, néha kormányformáknak, sőt egyes nagyobb szerű dynastiáknak is keletkezése, vagy bukása, rövid, de élesen körülírt vázlatával azon viszonyoknak, melyek azt előidézték”* (TANTERV, 1868: o. n.). A „Történelem” tárgy évfolyamok szerinti tananyagbeosztását közelebbről is szemügyre véve egyrészt láthatjuk, hogy a 3. és 4. kisgyimnáziumi osztályban heti 2-2 órában kapnak történelmi ismereteket a tanulók. Másrészt pedig 4. osztályban kerül előtérbe a magyar történelem azon időszaka, melyre vizsgálatunk is kiemelten fókuszál: *„Magyarország történetéből a vegyes házak s a Habsburgház; a világtörténetből minden magyar történeti korszak végén kiemeltetnek röviden oly legnagyobb fontosságú események, (...) különös tekintettel az évszámokra, melyek, rátámaszkodva a magyar történet időviszonyaira és egyidejű eseményeire, mind a magyar, mind a később előforduló világtörténetre nézve a chronologiai ismeretet elő fogják segíteni és kölcsönösen megszilárdítani.”* (TANTERV, 1868: o. n.)

A nagygyimnázium ún. rendes tantárgyainak sorában a történelem tárgy az *„Egyetemes történet különös tekintettel a görög és római - és később a magyar történetre”* elnevezéssel kapott helyet (TANTERV, 1868: o. n.). Ahogy a tárgy címe is egyértelműen előrevetíti, az 5. és 6. osztályban heti 3-3 órát felölelő történelemtanítás célja: *„A világtörténet alapvonásainak tudása biztos ismeretével a hely és időbeli viszonyoknak, beható tekintettel a classicus ókorra s később a hazai történetre.”* (TANTERV, 1868: o. n.) Témánk szempontjából a 6. osztály tananyagának érdemes figyelmet szentelnünk, hiszen ezen évfolyamon a középkor- és újkor kerül előtérbe *„különös tekintettel Magyarország történetére”* (TANTERV, 1868: o. n.).

1871/1872. Gimnáziumi tanterv

A gimnáziumi tantervben – a korábbi gyakorlatot követve – a „Történet” tárgy az al- és főgyimnázium ún. rendes tantárgyai közt egyaránt megtalálható (lásd: TANTERV, 1871). Az algimnáziumot érintő előírások az 1868. évi gimnáziumi tantervvel tartalmi azonosságot mutatnak, így Magyarország történetét tekintve a vegyesházi és Habsburg-házi királyok kora,

annak áttekintése 4. osztályban – heti 2 órában – kerül előtérbe (TANTERV, 1871: 46). A főgimnáziumban a történelem tanítása már mind a négy évfolyamon (5–8. osztályban) megjelenik, ugyanakkor a vizsgált témánk szempontjából elegendő a – heti 4 órában előírányzott – 8. osztályos tananyagra koncentrálnunk. A tanterv – igen szűkszavú meghatározással élve – „*Magyarország oknyomozó története*”-nek szenteli a teljes évfolyamot (lásd: TANTERV, 1871: 51).

1875. Reáliskolai tanterv

A nyolcosztályos reáliskola tanterve (lásd: KLAMARIK, 1881: 236–245) a „*Történelem*” tárgy tanításának célját 3 alpontban rögzíti, melynek utolsó, „c” pontja kifejezetten a magyar történelem tanítását érintő célkitűzésekre mutat rá. Ennek mentén tehát az oktatási cél: „*Ismerete hazánk művelődése történetének, a társadalmi viszonyok és a törvényhozás különös tekintetbe vételével.*” (KLAMARIK, 1881: 237) Az iskolatípus 8 évfolyamára előírányzott tananyagot szemlélve a 2. osztálynál megjelenő felsorolásban rögtön szembetűnő „*A mohácsi vész*” kifejezés jelenléte, mely az elemzés alá vont valamennyi dualizmus kori tanterv közül elsőként fogalmazza meg hangsúlyozottan, illetve külön e tananyagrészt tanításának kívánalmát, ezzel is kifejezve annak jelentőségét (KLAMARIK, 1881: 237). A 2. évfolyamnak szánt történelmi tananyagban, illetve annak első felét tekintve tehát a következőket olvashatjuk: „*II. osztály, 2 óra. a) Magyar történet a mohácsi vészig. (Az Anjouk kora. A török háborúk. Hunyadiak kora. A mohácsi vész.)*” (KLAMARIK, 1881: 237) A felsőbb évfolyamokon pedig a 8. osztályos tananyagban – egy átfogó meghatározást nyújtva – találkozunk újra a hazai történelem tanításával („*VIII. osztály, 3 óra. Magyarország pragmatikai története.*”) (KLAMARIK, 1881: 237).

1879. Gimnáziumi tanterv

Az 1870-es évek végén kiadott gimnáziumi tanítási terv a „*Történelem*” tárgy célját a következők szerint összegzi: „*Az egyetemes történelem összefüggő áttekintése s a magyar történetnek oknyomozó, s művelődéstörténettel egybekapcsolt ismerete.*” (TANTERV, 1879: 7) A felosztás alapján Magyarország történelmének tanítása – heti 3 órában – a 8. osztály tananyagában érhető tetten, „*tekintettel a társadalmi és állami viszonyok fejlődésére, a kútfőknek s a történetírásnak ismertetésével.*” (TANTERV, 1879: 8) A tantervhez készített, 1880-ban kiadott utasítások – illetve azok általános előírásai – ezt megerősítve közléteszik, hogy az „*összes történelmi tanítás legutolsó és legméltóbb befejezésének tekintti (...) a középiskola hazánk és nemzetünk történelmi fejlődésének beható felvilágosítását. Itt a történelmi*

ismeretek azon mennyisége nyújtandó, melylyel bármely tudományos pályán működő honpolgárnak birnia kell, s oly tárgyalás alkalmazandó, mely az események okaira és hatásaira, a szereplő egyének jellemére, a társadalom különböző feladatainak és köreinek egymásra való hatására kellő gondot fordít.” (UTASÍTÁSOK, 1880: 8) A tantervben elrendelt tananyagbeosztás részletes utasításai szintén ezen elképzeléseket tükrözik (UTASÍTÁSOK, 1880: 62–77). Az osztályonkénti bontás szerint az alábbi 8 pont mentén ragadhatók meg a 8. évfolyamban előirányzott gondolati ív főbb mozzanatai:

„I. Bevezetés. (...)

II. A kereszténység befogadása és a királyság megalapítása. (...)

III. A szt. István alkotmányának bomlása; a hűbéri eszmék szerinti szervezkedés. (...)

IV. Mátyás kora. (...)

V. A köznemesség és a főnemesség küzdelme; az ország hanyatlása. (...)

VI. A nemzeti és a vallási ellentétek. (...)

VII. Vallási, nemzeti és alkotmányos küzdelmek. (...)

VIII. A nemzet és a dynastia kibékülése. Az újkori államintézmények. (...)

(UTASÍTÁSOK, 1880: 75–77)

A Mohács-kép-kutatás szempontjából e 8 tematikai csomópont közül az 5. alcím tartalmát érdemes közelebbről is megvizsgálni. E pont értelmében az ország hanyatlását két megközelítésben is tárgyalják a tanórán: egyrészt pénzügyi, illetve alkotmányos tekintetben, másrészt pedig „A török előrenyomulása. Belgrád eleste és a mohácsi vész” által (UTASÍTÁSOK, 1880: 76). Ehelyütt Unger Mátyás megállapítására is szükséges felhívunk a figyelmet, hiszen a téma (további) elemzése szempontjából lényeges információ annak tudatosítása, hogy a „VIII. osztályban tanított anyag már 1879-ben elnyerte azt a keretét, amely fél évszázadon át alig változott.” (UNGER, 1979: 42)

1884. Reáliskolai tanterv

Az 1884. évi reáliskolai tantervben a „Történelem” tárgy célja – az előző bekezdésben rögzített Unger-i megállapítással összhangban – az 1879. évi gimnáziumi tantervben foglaltakkal tartalmi azonosságot mutat, ugyanakkor a magyar történelem ismeretével kapcsolatban nem szerepel az „oknyomozó” áttekintés kitétele. A történelem tantárgy célja tehát a reáliskolákban „Az egyetemes történet összefüggő áttekintése és a magyar történetnek a művelődéstörténettel egybekapcsolt ismerete.” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9)

A magyar (nemzeti) történelem tanítása a tanterv értelmében a 3. és 8. osztályban valósul meg. 3. osztályban (heti 3 órában) a központi téma „Magyarország történetének áttekintése”

(REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9), míg 8. osztályban – szintén 3 órában, ugyanakkor tágabb kontextusba helyezve – „*Magyarország története, tekintettel a műveltségi és alkotmányi viszonyokra*” a mérvadó (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 9). A reáliskolai tantervhez kapcsolódó utasítások szintén rávilágítanak a gimnáziumi és a reáliskolai tanterv közötti hasonlóságra, hiszen a történelem és földrajz tárgy vonatkozásában megállapítja, hogy a tananyag „*csakis a feldolgozás sorrendjében tér el némileg a gymnasiumi tantervtől*” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 21).

Az osztályok szerinti részletezés alapján 3. osztályban a honfoglalás előtti időktől 1848-ig kronologikusan épül fel a történelmi tananyag. Az előírányzott tematika alapján pedig a honfoglalás kérdésköre, az Árpád-házi, vegyesházi és Habsburg-házi királyok kora tekinthető ezen évfolyam leginkább fókuszált területének. A „Mohács” témakört vizsgálva a Jagelló-kori Magyarország tanórai feldolgozása, azon belül pedig egyrészt II. Ulászló, másrészt II. Lajos uralkodása meghatározó. Utóbbi esetében több rész kérdés áttekintése is kívánatos: „*Gyámuralom, Brandenburgi György; a török viszonyok, Nándorfehérvár és Sabácz eleste, Szoliman; az ország belzavarai; a mohácsi vész.*” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 78)

A 8. évfolyam tananyaga – ahogy fentebb már utaltunk rá – az 1879. évi gimnáziumi tantervvel tartalmi egyezést mutat, így gyakorlatilag ugyanazon nyolc fő tantervi csomóponthoz igazodik a teljes gimnáziumi és reáliskolai tananyag. A Mohács témakör, illetve a mohácsi vész tárgyalása pedig – szintén az 1879. évi tantervvel azonos módon – az 5. pontban jelenik meg, s az ország hanyatlásáról szólva kerül feldolgozásra: „*A törökök előnyomulása; a mohácsi vész*” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884: 94).

1899. Gimnáziumi és reáliskolai tanterv

Az 1899. évi gimnáziumi és 1899. évi reáliskolai tanítási tervben szereplő „*Történet*” című tantárgy célja és tananyagfelosztása – a korábbi elveket erősítve – megegyezik egymással. Különbség csupán annyiban tapasztalható, hogy a tanterv a 3. osztály számára előírányzott magyar nemzeti történelmet (1526-ig) a gimnáziumi osztályokban heti 3, míg a reáliskolában heti 2 órában határozza meg. A többi évfolyamon heti 3 óra áll rendelkezésre a történelemtanításhoz. (Lásd: GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: X; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: X) A „*Történet*” című tárgyra vonatkozó általános és részletes utasítások szintén azonosak, melyre a reáliskolai tantervi utasítások – a tananyag részletezésével párhuzamosan – fel is hívják a figyelmet: „*A tanterv ugyanaz, mint a gimnáziumban; az anyagot egyformán szabja meg, csak az időben tesz különbséget a III. osztályban.*” (REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 88) Az 1899. évi gimnáziumi tanterv – s az 1899. évi

reáliskolai tanterv szintén – a „Történet” című tárgy célját a következőkben határozza meg: „Cél: A történeti fejlődés áttekintése egyetemes történeti alapon s a magyar nemzet történetének beható ismerete szoros kapcsolatban az egyetemes történeti eseményekkel és hatásokkal.” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: X; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: X) A tanterv értelmében a történelmi ismeretek tanítása valamennyi évfolyamon megjelenik, s a részletes utasításokat olvasva az is nyilvánvalóvá válik, hogy „kétszeres nyomatékmal előáll az a követelés, hogy a történettanítás középpontjába a nemzeti történet állíttassék. Ily értelemben a történet tanítása mindjárt az első osztályban a nemzeti történettel indul meg; ezzel jut befejezéséhez a VIII-ban, s nincs olyan osztály, amely a nemzeti történetet mellőzné, vagy legalább a haza földjét teljesen elhagyná.” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 166; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 84) Vizsgált témánk szempontjából – e kört szűkítve – a továbbiakban csupán a 3. és 8. évfolyam tananyagát, annak felosztását indokolt közelebbről szemügyre venni.

3. osztályban a tananyag középpontjában Magyarország története áll a honfoglalás előtti időktől 1526-ig bezárólag. A témakör tárgyalása során a magyarság eredete, a honfoglalás, az Árpád-házi és vegyesházi királyok kora egyaránt mélyebb áttekintésre kerül. (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 171–173; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 89–91) Ezen évfolyam utolsó történelmi altémáját („Vegyes házak. A Jagellók kora. Az ország hanyatlása”) tekintve II. Ulászló mellett II. Lajos uralkodása határozza meg a Jagellók korának bemutatását, s ez utóbbi részeként esik szó „Mohács”-ról, illetve az 1526. évi mohácsi csatáról [„II. Lajos. A főnemesség és köznemesség harca (Rákos. Hatvani országgyűlés). Szolimán 1521. és 1526-ki hadjáratai. A mohácsi csata.”]. (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 173; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 91)

8. osztályban a magyar (nemzeti) történelmi események szintetizálása – „különösen az állami élet fejlődésének összefoglaló áttekintése” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 180; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 99) – kerül a tananyag fókuszába. Az 1899. évi gimnáziumi és reáliskolai tanterv történelemtanítást meghatározó irányelvei a 8. osztályos tananyag vonatkozásában – illetve azok fő vonalaiban – szintén az 1879. évi gimnáziumi tantervvel párhuzamba állíthatók. A vizsgált 1899. évi tantervek a 8. osztályos tanulók számára történelemből az alábbi főbb tartalmi csomópontokat rögzítik:

„I. Bevezetés. (...)

II. A kereszténység és királyság megalapítása. (...)

III. Szt. István alkotmányának bomlása; új szervezkedés a hűbéri eszmék alapján. (...)

IV. Mátyás kora. (...)

V. *Az ország hanyatlása. (...)*

VI. *Az ország három részre szakadása. (...)*

VII. *Küzdelmek az alkotmányért és vallásszabadságért. (...)*

VIII. *Újkori államintézmények. (...)*” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 180–183; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 99–101)

A felsorolt egységek közül az 5. pontot közelebbről is szemügyre vesszük, hiszen ennek részeként ismerkednek meg a tanulók a mohácsi csatával. „*Az ország hanyatlása*” című részben tehát szó esik a köz- és főnemesség küzdelméről a hatalomért, az 1514. évi Dózsa György-féle parasztfelkelésről, továbbá a mohácsi csatáról, annak előzményeiről: „*Külügyi viszonyok. A Habsburgház hatalmának növekedése a XV. század végén és igényei a magyar koronára. A török előnyomulása, a mohácsi csata.*” (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 182; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 100) 8. osztályban a történelemtanítás mindezen felül kiterjed még „*Magyarország politikai, gazdasági és műveltségi jelen állapotának ismertetése*”-re is (lásd: GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899: 183; lásd még: REÁLISKOLAI TANTERV, 1899: 101–102).

Összegzés

Elemzésünk során „Mohács” tantervi megjelenésének témakörére fókuszáltunk a dualizmus kori középiskolai tantervek vonatkozásában. A feltáró elemzéssel arra kívántunk rávilágítani, hogy mely évfolyamokon, illetve hol és hogyan írják elő a releváns tantervek a téma tanórai áttekintését. Tantervelemzésünk nyomán – összesen tehát 9 tanterv tartalmi vizsgálatára alapozva – a következő főbb megállapításokra jutottunk:

- 1) A kiemelt korszak tanterveinek vizsgálata óhatatlanul is ráirányította a figyelmet a *magyar (nemzeti) történelem tanításának fejlődésére*. A kutatás során közel 70 év hazai tanterveit vettük gondosan szemügyre, melyre alapozva a szakirodalommal teljes mértékben egybeeső megállapításokra jutottunk. Egyet kell értenünk Unger Mátyás azon meglátásaival, mely szerint az 1880-as évektől 1945-ig bezárólag a középiskolákban „*a szervezett történelemtanítás során háromszor is visszatértek Magyarország történetére. (...) A III. osztályban tanított nemzeti történelmet meghatározta az »érzelmi színezet«.* (...) *A második fokozatban azt kívánták elérni, hogy Magyarország történelmi fejlődésének egyes szakaszait szinkronba hozzák az egyetemes történelemmel (...). A harmadik fokozat feladata (...) a középiskolai tanulmányok végén álló ifjak számára a történelmi ismeretek szintetizálása.*” (UNGER, 1979: 148–149) Jelen vizsgálat során szintén ezt tapasztaltuk.

Jellemzően tehát a 3. és 8. osztály Magyarország történetét, míg a közbeeső évfolyamok a világtörténelemben ágyazott nemzeti történelem tanítását hangsúlyozzák. Ebből kifolyólag pedig a Mohács-kép vizsgálatához kiemelten a 3. és 8. osztály – s az érintett egyetemes történelmi időszak tárgyalását megvalósító további évfolyam (5. vagy 6. osztály) – tantervi előírásainak behatóbb tanulmányozása szükséges.

- 2) Az előző pontban kiemelt középiskolai évfolyamok tantervi instrukcióit alaposan vizsgálva a továbbiakban az 1526. évi mohácsi csata tantervi megjelenésére koncentráltunk. E mentén pedig az alábbi eredmények kibontakozásának lehettünk szemtanúi:
- a) Vizsgálatunk során – a tantervi műfajtypusokat tekintve – szillabus-típusú tantervek³²⁹ elemzésére vállalkoztunk, melyek fő sajátossága, hogy csupán rövid (vázlatos) leírást nyújtanak a nevelési célokról, a kívánt tananyagról, valamint a tantárgyakra és iskolai évfolyamokra előírt tartalmi csomópontokról, az óratervről (lásd: BÁRDOSSY, 2006). Ebből kifolyólag pedig a fókuszba emelt 1526. évi magyar eseményekről is csupán címszavakban, tehát kulcsszavak, rövid kifejezések által esik szó („*A mohácsi vész*”, „*A mohácsi csata*”, „*Mohács*”).
 - b) E kifejezések valamely formájával először az 1875. évi reáliskolai tantervben találkozunk („*A mohácsi vész*”), majd valamennyi elemzés alá vont tantervi dokumentumban megjelenik a vizsgált osztályokban (lásd: 1. táblázat), tehát jellemzően a 3. és 8. évfolyamon. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a dualizmus korát markánsan meghatározó gimnáziumi és reáliskolai tantervek többsége *a (hazai) történelem tanításának szerves részeként a mohácsi vész tanórai keretek között történő tárgyalását tételesen kiemeli, rögzíti.*

³²⁹ „A szillabuszt a tananyag tervének is szokták nevezni. (...) Az állami oktatás első szillabus-tervétől (a Mária Terézia által kiadott »Ratio Educationis«-tól, azaz 1777-től) kezdődően 1950-ig kidolgozott tantervek lényegében ebbe a tantervi műfajtypusba sorolhatók.” (BÁRDOSSY, 2006: 114)

1. táblázat: „A mohácsi vész”/„A mohácsi csata”/„Mohács” előfordulása a dualizmus kori középiskolai tantervekben

Tanterv	Évfolyam							
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1849 – 1850/1851. <i>Organisationsentwurf</i>							☞	☞
1861. Ideiglenes gimnáziumi tanterv								
1868. Kis- és nagygimnáziumi tanterv								
1871/1872. Gimnáziumi tanterv								
1875. Reáliskolai tanterv		▲						
1879. Gimnáziumi tanterv								▲
1884. Reáliskolai tanterv			▲					▲
1899. Gimnáziumi tanterv			▲					▲
1899. Reáliskolai tanterv			▲					▲

▲ = „A mohácsi vész”/„A mohácsi csata”/„Mohács” kifejezés megjelenése a tantervben

☞ = A reáliskola vonatkozásában adott évfolyam nem releváns.

(Forrás: saját szerkesztés)

A tantervek és tankönyvek között mindenkor fennálló erős kapcsolat okán ehelyütt felidézzük Illik Péter gondolatait, hiszen vizsgálatunk révén tantervi oldalról annak részleges alátámasztására lehetőségünk nyílt. Illik meglátása szerint ugyanis: „A 18. századi tankönyvek főként német és latin nyelvűek. Ezekben nyoma nincsen a mohácsi csatának, nem jelenik meg. (...) Így tulajdonképpen a 19. századi nemzettudat szüli meg a Mohács-szimbólumot, és vési bele a közgondolkodásba. Ez (...) megerősíti azon feltevést is, hogy eddig az időszakig a mohácsi csata, bár tényként létezett (hiszen megtörtént), egyáltalán nem tekintették fordulópontnak, nem foglalt el különleges helyet a magyar történelemben!” (ILLIK, 2018: 230) Bár kutatásunk során 18. századi, valamint 19. század első felében keletkezett tanterveket (és tankönyveket) nem vettünk górcső alá – így ezekről releváns megállapításokat tenni sem áll módunkban –, de az 1. táblázat alapján az egyértelműen látható, hogy míg a 19. század közepén, illetve a század második felének elején a középiskolai tantervek nem térnek ki külön „Mohács”-ra, addig e témakör az 1870-es évektől egészen a századfordulós tantervekig bezárólag már kiemelten említésre, – adott esetben többször is – tárgyalásra kerül. Ez pedig annak

jelentőségét, valódi hangsúlyát is érzékelteti a vizsgált korszak középiskolai tananyagának vonatkozásában. Ezt támasztja alá továbbá az is, hogy minden olyan elemzés alá vont tantervben, mely a mohácsi vésről külön említést tesz (lásd: 1. táblázat), e téma (altéma) feldolgozása az adott évfolyamra előírányzott fő tematikai csomópontok egyikének záróakkordjaként azonosítható, így fordulópont, (le)zárópont jellege megerősítést nyer.

- c) Végül az előző két pontban rögzített megállapítások nyomán határozottan körvonalazódnak azok az iránymutató tantervi pillérek, melyekre építve a két korszak tankönyvi Mohács-képének kibontása megvalósítható. Tantervelemző munkánk tapasztalatait felhasználva tehát kijelenthetjük, hogy a dualista korszak történelemtankönyveinek mohácsi csatára fókuszáló elemzéséhez hangsúlyozottan a 3. és 8. osztály számára készült magyar (nemzeti) történelmi tankönyvi kötetek behatóbb vizsgálata szükséges. Lehetséges továbbá egy olyan szál feltérképezése is, melynek során a világtörténelembé ágyazott magyar történelmi események feltárása valósul meg. Ennek feltétele azonban a középiskolai 5. és 6. osztály – világtörténelemmel foglalkozó – történelemtankönyveinek előzetes tanulmányozása, további megfontolt előkészítő vizsgálata.

IRODALOM

Elsődleges források

A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1903. évi 43,381. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, é. n. (GIMNÁZIUMI TANTERV, 1899)

A gymnasiumi tanítás terve. (Kiadta a vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszter, 1879-ik évi 17630. sz. a. kelt rendeletével.) Nyomatott a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1879. (TANTERV, 1879)

A gymnasiumok tanterve. 14,464./1868. számhoz. Buda, 1868. (TANTERV, 1868)

A gymnasiumok tanterve. Buda, 1871. Középtanodai Rendeleték Tára, 1871. 12. szám. 42–52. (TANTERV, 1871)

[A magyar királyi Helytartótanács] 58244. sz. [rendelete]. In: Rapant, Daniel (1943): Viedenské memorandum slovenské z roku 1861. Spisy Historického Odborů Matice

Slovenskej Svázok 6. Vydala Matica Slovenská v Turč. Sv. Martine. 122–131. (TANTERV, 1861)

A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. Kiadott a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1884. évi 15446. és 1886. évi 11891. sz. a. kelt rendeleteivel. Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában, Budapest, 1886. (REÁLISKOLAI TANTERV, 1884)

A reáliskolai tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások. (Kiadattak a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1899. évi 32,818. és 1912. évi 117,142. sz. a. kelt rendeleteivel.) Hivatalos kiadás. A Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, Budapest, 1912. (REÁLISKOLAI TANTERV, 1899)

HORÁNSZKY Nándor (szerk.) (1990): Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. (Organisationsentwurf). Fordította: Schaffhauser Ferenc. A tantervelmélet forrásai 12. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.

Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1880-ik évi 16179. sz. a. kelt rendeletével. A Magyar Királyi Állam tulajdona, Budapest, 1880. (UTASÍTÁSOK, 1880)

Szakirodalom

BÁRDOSSY Ildikó (2006): A curriculumfejlesztés elméleti és gyakorlati kérdései. In: Bárdossy Ildikó – Forray R. Katalin – Kéri Katalin (szerk.): Tananyagok a pedagógia szakos alapképzéshez. PTE BTK HEFOP projekt. Bölcsész Konzorcium, Budapest – Pécs. 113–149.

HORÁNSZKY Nándor (1974): Közoktatási tantervek 1868–1971. 1. Az általános képzés tantervei. Neveléstörténeti bibliográfiák 3. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

ILLIK PÉTER (2018): Tanulj tinó, avagy a mohácsi csata a hazai tankönyvekben. In: Botlik Richárd – Illik Péter: A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető? Unicus Műhely, Budapest. 229–243.

KELEMEN Elemér (2002): Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon. Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

KLAMARIK János (1881): A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.

MÉSZÁROS István (1995): Magyar iskolatípusok 996–1990. A magyar neveléstörténet forrásai VI. 2. kiadás, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

UNGER Mátvás (1979): A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemtankönyveinkben a századfordulótól a felszabadulásig. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

STUMMER KRISZTINA: SAJTÓTERMÉKEK A NŐI FELSŐ KERESKEDELMI ISKOLÁKRÓL A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A nők művelődési lehetőségei a 19. századtól a 20. század közepéig

Évezredes fejlődési folyamat eredménye, mire a nők bekapcsolódhattak hazánkban az államilag szabályozott intézményes oktatásba. A művelődés különböző formái és szinterei az 1868. évi 38. törvénycikket megelőzően is rendelkezésre álltak, ugyanakkor nem mindenki számára és nem azonos mértékben voltak elérhetők. A 18. századig jellemzően családi körben, az édesanya mellett sajátították el a lányok a mindennapokban szükséges ismereteket. Magasabb társadalmi körökben a családok nem ritkán a fiaik mellett a leánygyermek oktatására is áldoztak (RÉBAY, 2006). A családi körön túl a művelődés további színterét jelentették a női szerzetesrendek (angolkisasszonyok, orsolyiták) kolostorai, ahol olykor az elemi szinten túlmutató oktatás is zajlott (PUKÁNSZKY, 2006).

Az első állami szintű törekvés, amely a lányok művelődéséhez való hozzáférését is érintette, Mária Terézia nevéhez köthető. Jóllehet a lányokról külön nem ejtett szót az 1777-es I. Ratio Educationis, de úgy fogalmaz, hogy „a polgárok és lakosok minden osztályára kiterjed” (KORNIS, 1913: 36). Ezt a „hiányosságot” orvosolta a II. Ratio Educationis 1806-ban, amikor rendi alapon tagolva részletezi a két nemmel szembeni elvárásokat.

A nőket érintő egyre élénkülő társadalmi diskurzus – amely a fizikai, mentális és lelki képességeiket is górcső alá vette – az oktatás kérdéskörét is gyakran a viták keresztjébe helyezte.

A 19. század első felének oktatásügyi ambíciói a népoktatási intézmények létrehozására és elterjesztésére is kiterjedtek. A lányok vonatkozásában ebben a tárgyban az 1843–44-es országgyűlésen tervezetet nyújtottak be egy olyan intézmény felállítására, amelyben nevelőnők képzése valósulna meg. A tervezet támogatás hiányában nem emelkedett törvényerőre (NAGYNÉ, 1969). Ezzel egyidőben magánkezdeményezések is napvilágot láttak. Zirzen Janka vezetésével 1840-ben alakult nőnevelő intézet Jászberényben. 1846-ban két újabb neves intézet gyarapította a lehetőségek tárházát. Teleki Blanka a főúri lányok honleányi nevelésére helyezte a hangsúlyt pesti iskolájában, míg Karacs Teréz a házias erényekre alapozva Miskolcon alapította meg „nőnevelőjét” (PUKÁNSZKY, 2006).

Az 1855-ös év jelentett újabb előrelépést, amikor is az angolkisasszonyok fenntartásában – elsősorban saját rendtagjaik képzésére – létrejött Magyarország első tanítónőképző intézete (PUKÁNSZKY, 2006).

A népoktatás megteremtését célzó állami iniciatívák a század első felében rendre meghiúsultak. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tervezete alapján az 1868. évi 38. törvénycikk teremtette meg hazánkban a népoktatást. Az Eötvös nevével fémjelzett törvény előírta, hogy „[m]inden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járatni, életidejük 6-ik évének betöltésétől egész a 12-ik, illetőleg 15-ik év betöltéséig” (1868. ÉVI XXXVIII. TC. 1. §). Minden iskolai fokon – így az elemi képzésben is – elrendelte a törvény a két nem külön oktatását. Hat éves kortól kezdve minden leány- és fiúgyermek felekezeti és rendi hovatartozástól függetlenül köteles volt iskolába járni. A 12. életévig az elemi népiskola fogadta a növendékeket, majd 15 éves korig az ismétlőiskolát látogatták. A hat elemi után továbbtanulni szándékozónak a felsőbb népiskola jelentette az egyik lehetséges irányt. Ezen a szinten látványosan távolodott egymástól a két nem képzése. A fiúknak három esztendő tanulóidő mellett több és magasabb szintű ismeretet kínált a felsőbb népiskola, míg a lányok esetében az általánosan képző tárgyak mellett a női munkák (úgy mint kertészkedés, kézimunka) kaptak kitüntetett szerepet.

Egy másik lehetséges irány a továbbtanulásnak a polgári iskola, ahova a négy elemi osztály elvégzése után lehetett belépni. A képzés négy esztendőt ölelt fel (a fiúk esetében hatot), tartalmát tekintve széleskörű ismereteket biztosított és praktikus tudásanyagot is közvetített.

A törvény értelmében egy évvel később, 1869-ben létrejött az első állami fenntartású tanító- és tanítónőképző intézet.

Annak ellenére, hogy a leánynövendékek immár különböző iskolai szintereken képviselthették magukat, a két nem megszereshető tudásszintje között szakadék tátongott. Többek között ezt szerette volna kiküszöbölni a nők művelődési ügyét felkaroló Veres Pálné Beniczky Hermin és az általa vezetett Országos Nőképző Egyesület. 1869-ben – az állami cselekvést megelőzően (1875) – létrehozták az első felsőbb leányiskolát. Az új intézménytípus célja, hogy a lányok „oly mérvű általános műveltséget szerezhessenek, a mely egyfelől élethivatásukra szükséges, és másfelől megfelel azon általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaik érdekében gymnasiumi és reáliskolai középtanodáinkban nyerhetnek” (MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1875: 498). Hosszú távon a felsőbb leányiskola nem tudta ezen vállalásait teljesíteni.

1883-tól – leánygimnáziumok híján – magántanulóként a fiúk gimnáziumaiban szerezhettek érettséget a leánynövendékek. Az első nyilvános leánygimnázium megnyitására

1896-ban az Országos Nőképző Egyesület jóvoltából került sor. A leánygimnáziumok száma lassú ütemben növekedett, 1912-re mindössze négy működött (RÉBAY, 2009). 1916-ban a korábbi felsőbb leányiskolák felső leányiskolákká alakultak, valamint új intézményként létrejött a felső kereskedelmi leányiskola (MAGYARORSZÁGI RENDELETEK TÁRA, 1916).

A következő mérföldkő az 1926-os, a nők iskoláztatását érintő első törvényi szabályozás. A leánygimnázium a hagyományos humanisztikus műveltséget közvetítette, a leányliceum a reáliskolákhoz hasonlóan a modern nyelvekre helyezte a hangsúlyt, míg a leánykollégiumban elsősorban az anyai és háziasszonyi ismereteket sajátíthatták el a lányok és az első két típusal ellentétben érettségit sem adott (RÉBAY, 2006).

Ezt a fajta intézményi sokszínűséget Hóman Bálint felszámolta 1934-ben, amikor egységesen a „magyar középiskola neve: gimnázium” lett (1934. ÉVI XI. TC. 4. §). Hosszú távon nem bizonyult célravezetőnek, így 1938-ban a gimnázium mellett a korábbival névazonos, de attól független és attól eltérő leányliceumot alapított Hóman (RÉBAY, 2009).

A női felső kereskedelmi iskolák létrejötte

A 19. század második felétől kezdett növekedni az igény a nők szakmai képzésének megszervezésére. 1888-ban létrejött az önálló kereskedelmi tanfolyam hat hónapos képzési idővel, amelyet két év múlva nyolc hónapra emeltek. A folyamatosan növekvő társadalmi igény megkívánta a minőség további emelését. Pozsonyban 1909-ben beadványt nyújtottak be a vallás- és közoktatásügyi miniszter részére egy új iskola alapításának tárgyában. Még ugyanebben az évben az engedély birtokában megnyitotta kapuit hazánk első női felső kereskedelmi iskolája. Különlegessége, hogy tantervében és szervezetében a fiúiskolák 1895. évi 44.001. számú rendeletét vette át, így kisebb különbségektől eltekintve gyakorlatilag megegyezett a két nem képzése (NAGY, 2014). Ez egyetlen másik képzési forma esetében sem érhető tetten. Minden esetben gondot fordítottak a női hivatásnak megfelelő órák tantervbe való beépítésére. Évről-évre gyarapodott az új női iskolák száma. A népszerűség oka, hogy a három esztendő tanuló mellett 1912-től kereskedelmi érettségit adott és korlátozott mértékű továbbtanulásra is jogosított.

Folyamatos viták tárgyát képezte az általánosan művelő és szakmai órák aránya, a képzési idő és a tanulói túlterheltség. 1919-re érett meg az elhatározás, hogy bevezessék a negyedik évfolyamot, mert „a kereskedelmi iskolák tananyagát három év alatt becsülettel elvégezni teljes lehetetlenség” (TRAUTMANN, 1898; idézi: NAGY, 2014: 97). A bővülés mellett strukturális átalakulás is végbement. Két tagozaton működött az oktatás: az első két évfolyam a kereskedelmi tagozat, ahol elsősorban a belföldi viszonyok megismerésére koncentrált a

képzés. A felső tagozat középpontjában már a nemzetközi közgazdasági és kereskedelmi ismeretek álltak. Az érdeklődésre való tekintettel a női kereskedelmi iskolák és tanulók száma dinamikusan növekedett, így az 1920-as évek végére 18 intézmény állt a növendékek rendelkezésére (SCHACK ÉS VINCZE, 1930).

Az iskolatípust érintő első törvényi szabályozás 1938-ban jelent meg. A felső kereskedelmi iskolák gazdasági középiskolákká váltak és középszintű intézményként folytatták tovább tevékenységüket. Amellett, hogy az általános műveltség a korábbiakhoz képest nagyobb szerepet kapott, új tanítási terv jelent meg és nevében is változás történt, immár kereskedelmi középiskola néven működött tovább.

A Nemzeti Nőnevelés

A Nemzeti Nőnevelés egy 1880 és 1919 között megjelenő havi folyóirat a leányiskolák tanítónői, tanítói és általában nőneveléssel foglalkozók számára. Évente átlagosan tíz alkalommal vehette kezébe az olvasóközönség a legújabb lapszámot. Amint a sajtótermék alcíme is jól tükrözi, a tartalmak egyaránt megcélozták a tanítóközönséget és a nőnevelés ügye iránt érdeklődőket is. A lap szerkesztéséért a budapesti Sugárúti Állami Tanítóképző Intézet tanári kara felelt. Az írások címei között keresséve nagyon változatos témákkal találkozhatunk: a hazai viszonyok mellett gyakran említést tesznek a szerzők a külföldi viszonyokról, tájékozódhatunk a meglévő iskolatípusokról és az azokat érintő reformokról, érintik a nők gazdasági és társadalmi szerepvállalását érintő kérdéseket, módszertani ajánlásokat tesznek az oktatást illetően, de könyvismertetések is helyet kapnak az írások között. A szerzők neveit áttekintve szembetűnő, hogy a korszak egyéb sajtótermékeihez képest a női tollforgatók magasabb számban képviseltették magukat, így nemcsak nevében és tartalmában, hanem íróit tekintve is női lapról beszélhetünk (A PALLAS NAGY LEXIKONA, 1896).

A lapszámokat 1909 (az első női felső kereskedelmi iskola megnyitása) és 1919 (a Nemzeti Nőnevelés működésének vége) között tekintettük át. Mielőtt rátérnénk a kiválasztott írásokra, érdemes a szerzőkről is néhány szót ejteni. A Nemzeti Nőnevelés esetében öt publikáció felelt meg a fentebb megfogalmazott feltételeknek, ebből négy közlés volt névvel ellátva.

Sebestyén Stetina Ilona az Erzsébet Nőiskola tanára és igazgatója. Nagy köztiszteletnek örvendett, mivel „mély tudása, a legalaposabb szakismerete, széles látóköre, óriási olvasottsága, leszűrt ítélete és legelsősorban forró hazafisága a nagyok között is a legelőkelőbb helyek egyikére teszi őt a művelt magyar társadalomban” (MÓK, 1925: 230).

Fáradhatatlanul dolgozott a nőnevelés érdekében, több olvasókönyvet írt, hosszú időn keresztül a Mária Dorothea Egyesület alelnöki pozícióját töltötte be.

Dörfler Janka a budapesti Állami Nőiipariskola tanárnője volt, emellett tagja a Magyar Paedagógiai Társaságnak. Közéleti tevékenysége során az Országos Kézimunka Tanítói Vizsgálóbizottság alelnöki pozícióját is betöltötte, valamint miniszteri biztosi feladatokat is ellátott (ÉRTESÍTŐ, 1929).

Relkoviç Mita tanárnő a VII. kerületi Peterdy-utcai Községi Polgári Leányiskola alkalmazottja volt (ÉRTESÍTŐ, 1930). Írásaiban elkötelezetten érvelt a nőnevelés fontossága mellett és rendületlenül szorgalmazta a polgári leányiskolák fejlesztését.

Végül, de nem utolsó sorban Schmidt Mária nevét kell megemlítenünk. Schmidt magyar és történelem szakos tanárnőként dolgozott hazánk első leánygimnáziumában (GRÁBERNÉ, 2017).

A témához kapcsolódó öt írást időrendi sorrendben vesszük számba. A sort egy 1909-ben megjelent publikáció nyitja meg. Az ismeretlen szerző az első női felső kereskedelmi iskola megnyitásáról számol be, amit nagy lelkesedéssel fogad és elismeréssel adózik Pozsony városa felé. Úgy véli, „lehetetlen, hogy örömmel ne üdvözljük azokat, a kik az első női felső kereskedelmi iskolát megalapították, Pozsony városát, a pozsonyi kereskedelmi iparkamarát... A női iskola létesítése egy újabb elévülhetetlen érdeme Pozsonynak” (A POZSONYI NŐI FELSŐ KERESKEDELMI..., 1909: 421). A folytatásban olvasható, hogy a családok érdeklődését jól tükrözi, miszerint a 200 koronás tandíj ellenére is 39 jelentkezőt számlál az iskola az első tanévben. A szerző Beke Manó³³⁰ szavait is idézi és helyesli, aki az új intézménytípust egyenesen korszakos alkotásnak nevezi és hangsúlyozza annak gyakorlati hasznát. Sőt, a női kereskedelmi képzés jelentősége kapcsán úgy fogalmaz, hogy „aki pedig ebben az országban fegyvert ad a nők kezébe, existenciát biztosít nekik, az humánus dolgot mível” (A POZSONYI NŐI FELSŐ KERESKEDELMI..., 1909: 422). Fegyver alatt a munkavállaláshoz szükséges szakmai ismeretek elsajátítását értette.

Egy évvel később Sebestyén Stetina Ilona tollából látott napvilágot egy, a kereskedelmi képzést bíráló közlemény. Alapvető célja, hogy összehasonlítsa hazai és német viszonylatban a női életpálya lehetőségeit. Arra a következtetésre jut, hogy sok szempontból a magyarországi gyakorlati irányú iskolák megelőzik német társaikat. Ugyanakkor a képzési színvonallal nincs egyenes arányban nálunk a nők alkalmazása, valamint javadalmazásuk sem. Jogosan veti fel kritikaként, hogy nálunk a „női felső kereskedelmi iskolákban nőket

³³⁰ Beke Manó matematika és fizika szakos tanár. Támogatta és szorgalmazta a lányok magasabb (középszintű és felsőfokú) szintű ismeretszerzését. (NAGY S., 1976)

nem alkalmaznak”, hanem csak „beültetik őket a férfitanárok óráira felügyelőül” (SEBESTYÉNNÉ, 1910: 63). Javasolja a női oktatók alkalmazását. Jóllehet, Stetina Ilona szavaival egyet kell értenünk, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az írás megjelenése előtti esztendőben nyílt meg az első női iskola, így nem feltétlenül állt rendelkezésre annyi idő, hogy női oktatókat képezzenek ki (SEBESTYÉNNÉ, 1910).

Az 1913-as évre két közleményt datálhatunk: egyet Relkoviç Mitától, egyet pedig Dörfler Jankától. Relkoviç elsősorban a polgári leányiskolák ügyét helyezi középpontba, értekezik a reformokról, de kitér a kereskedelmi képzés sajátosságaira is. Kritizálja a tanfolyami képzéseket az alacsony minőségük miatt, és mert a „női felső kereskedelmi iskolák munkájukat erősen túlszárnyalták” (RELKOVIÇ, 1913: 214), ezért sem nem jósol nekik hosszú jövőt.

Dörfler Janka ugyanebben az évben Nemzetközi Közgazdasági Tanfolyam Budapesten címmel közölte írását. Kongresszusi beszámolójában az elhangzott beszédeket foglalja össze. A kereskedelmi képzés mellett olyan témák is elhangzottak, mint a női munkavállalás vagy a bérek. Beszámolójában idézi többek között Gerhardtné Zigány Jolán előadását, aki a fiúk és lányok teljesen azonos szakmai képzéséről értekezik. Úgy fogalmaz, „szervezetükben és hatásukban a fiú és leány felső kereskedelmi iskoláknak teljesen egyenlőknek kell lenniök. A kiképzés mind a fiú-, mind a leányiskolákban tartalom és kitűzött cél tekintetében csak egyértékű lehet” (DÖRFLER, 1913: 288). Zigány Ilona támogatja és szorgalmazza a két nem teljesen azonos iskolai képzését. Az azonos célok és tartalom pedig a munkaerőpiaci elhelyezkedés során azonos esélyeket kell, hogy jelentsen mindannyiuk számára. Mind a betöltendő pozíciókban, mind a munkabérekben. „Egyenlő kiképzés, egyenlő munka és egyenlő fizetés: ezek legyenek az iránymutatói az átalakulásnak” – azonosul véleményével Dörfler (DÖRFLER, 1913: 289).

Az ötödik és egyben utolsó írás Schmidt Mária tollából származik. A veszprémi angolkisasszonyok női felső kereskedelmi iskoláját alapul véve elmondja, hogy az oktatás célja nemcsak szakembereket nevelni, „hanem olyan általános műveltséggel felruházott nőket is, akik női hivatásukban haladnak a mai idők gazdasági irányával” (SCHMIDT, 1918: 251). Az iskolának Schmidt Mária tehát kettős szerepet szán. Reálisan látja, hogy nem minden nő tud vagy akar munkát vállalni a tanulmányait követően, de az átalakuló gazdasági és társadalmi igényekre az iskolának reagálnia kell, és a mindennapokban is jól alkalmazható ismeretek nem hiányozhatnak a tantervből. A női felső kereskedelmi iskola megfelel ezeknek az elvárásoknak, hiszen a szakmai életben és a hétköznapokban egyaránt hasznosítható jártasságokat biztosít.

A fent bemutatott öt írást tartalmuk és a nők kereskedelmi képzésének megítélése szempontjából két csoportra osztottuk. Az egyik csoport negatív kritikát fogalmaz meg, míg a másik pozitív képet közvetít a képzésről. Bár több publikáció is kritikai hangvétellű, de Sebestyén Stetina Ilona az egyetlen, aki negatív irányból közelíti meg a kereskedelmi szakképzés témakörét. Hiányolja a női tanárok jelenlétét az iskolatípusból. Egyfelől leány növendékek oktatás-nevelésére a tanítónőket alkalmasabbnak tartja, másfelől a nők munkaerőpiaci bevonódása is erősödne az iskolai alkalmazásukkal.

A további négy írás inkább a képzés pozitív jegyeit állítja a középpontba. A pozsonyi iskola megnyitásakor számtalan helyeslő és konstruktív vélemény érkezett. Ezzel a „korszakos alkotással” mind a kereskedelmi élet, mind a lányok keresetszerzési lehetőségei terén fejlődést reméltek. Nem mellesleg azzal, hogy a középfokú szakmai képzést elérhetővé tették a lányoknak, elismerték, hogy sokan rászorulnak az önálló kenyérkeresetre is. Schmidt Mária az iskolatípus kettős funkcióját illeti dicsérettel, mivel általános műveltségre és praktikus tudásra egyidejűleg szert tehetnek a növendékek. Relkovič Mita kiemeli a felső kereskedelmi iskolák létjogosultságát a régebb óta fennálló kereskedelmi szaktanfolyamokkal szemben. Dörfler Janka beszámolója (Gerhardtné Zigány Ilona gondolatai alapján) kiáll az érvényben levő iskolai szervezet mellett és támogatja a két nem azonos képzését. Ezen túlmenően az azonos bérezés kérdését is érinti – ez azonban független az iskola tantervétől.

A Kereskedelmi Szakoktatás

A Kereskedelmi Szakoktatás című folyóiratot Schack Béla alapította Pozsonyban, majd két évvel később a Kereskedelmi Szakiskolai Tanárok Országos Egyesületének Közlönyévé vált. Szerkesztői között olyan neveket tudhatunk, mint Schack Béla,³³¹ Vincze Frigyes³³² vagy Trautmann Henrik.³³³ Egy-egy szám tartalomjegyzékét átlapozva egyértelműen látszik a tematikai sokszínűség. Közöltek jegyzőkönyveket, hazai és külföldi kereskedelmi iskolákról szóló ismertetőket, tantárgyi módszertani írásokat, megtalálhatók továbbá könyvismertetők, az iskolák felszereltségének bemutatása, statisztikai közlemények stb.

³³¹ Schack Béla úttörő a kereskedelmi szakoktatás területén. Szakmai pályafutása során a kereskedelmi iskolák főigazgatója lett, majd a vallás- és közoktatási minisztériumban kinevezték a kereskedelmi oktatási ügyosztály főnökévé. [Sásdy-Schack Béla. In: KENYERES (szerk.) (é. n.): Magyar Életrajzi Lexikon, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/sasdy-schack-bela-77981/>]

³³² Vincze Frigyes a Kereskedelmi Akadémia tanára, majd később igazgatója. (Dr. Vincze Frigyes tanár, Magyar Nemzeti Digitális Archívum, https://mandadb.hu/tetel/17020/Dr_Vincze_Frigyes_tanar)

³³³ Trautmann Henrik közgazdász, kereskedelmi iskolai tanár. [Trautmann Henrik, In: KENYERES (szerk.) (é. n.): Magyar Életrajzi Lexikon, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/trautmann-henrik-783AA/>]

A Kereskedelmi Szakoktatást alapvetően 1909-től 1938-ig (ekkor a felső kereskedelmi iskolák középszintre emelkedtek és középiskola néven működtek tovább) tekintettük át, ugyanakkor két olyan cikkről is fontos szót ejtenünk, amelyek még 1909 előtről származnak. Így összesen hat (négy + kettő) témánkat érintő bejegyzést tudunk felsorakoztatni. A korábbiakhoz hasonlóan először most is a szerzőket vesszük számba, majd azt követően időrendi sorrendben az írásaikat. A hat írás esetében kettőnél nincsen szerző feltüntetve. Ami a nemi eloszlást illeti, a négyből három tollforgató férfi és egyetlen a nő. Vargha Lajos elemi és polgári iskolai tanító, később kereskedelmi iskolai vizsgálatot is tett. Kereskedelmi iskolai tanárként Szombathelyen tevékenykedett. Közéleti tevékenysége során a Vas megyei tanítóegyesület járásköri alelnöki pozícióját töltötte be.³³⁴ Sebők Jenő munkásságát Pozsonyban kezdte, majd Győrött folytatta felső kereskedelmi iskolai tanárként. Győrben kezdetben a női iskolában vállalt állást, később a fiúiskolában oktatott áruismeretet, kémiát és földrajzot. Aktívan részt vett a közéletben, több szervezetnek tagja, illetve vezető tisztségviselője volt.³³⁵ Szirmai Gina, az egyetlen női szerző, a Budapesti Kereskedelmi Akadémia német és francia nyelv tanára. Végzettségét tekintve középiskolai és felső kereskedelmi iskolai és gyorsírás tanárnő (ÉRTESÍTŐ, 1934). Végül Szuppán (Suppán) Vilmosról kell szót ejtenünk, akinek a nevével a Magyar Pedagógia kapcsán is találkozni fogunk. Szuppán munkássága során több szintéren is bizonyította szakértelmét. Tanított főreáliskolában, polgári iskolai tanítóképzőben, felsőbb leányiskolában, sőt a felsőbb leányiskolák miniszteri biztosává is kinevezték. Dolgozott a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban, és mindezek mellett számtalan publikáció került ki kezei alól.³³⁶

Ahogy korábban utaltunk rá, a hat vonatkozó írás közül kettő nem tartozik szervesen a vizsgált időszakhoz, mivel korábban keletkeztek, de mégis elengedhetetlenek gondoljuk, hogy ezeket megemlítsük. Miért is idézzük tehát ezeket a gondolatokat és mi a jelentőségük? Mindkét esetben közel 15 évvel az első női felső kereskedelmi iskola megnyitása előtt már megfogalmazódott az a felvetés, hogy igény mutatkozik ezen iskolatípusokra. A társadalmi és oktatásügyi valóságtól elrugaszkodva előre prognosztizálták a női intézménytípus megnyitását. Vargha Lajos 1895-ben a nők kereskedelmi tanfolyamairól és azok minőségéről értekezett. A tanulmányi idő növelését javasolta és kilátásba helyezte, hogy a lányok számára is elérhetővé kellene tenni magasabb „qualificatio” megszerzését. Ezen a gondolatmeneten

³³⁴ Vargha Lajos. In: SZINNYEI (szerk.) (é. n.): Magyar írók élete és munkái, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/v/29227.htm>

³³⁵ Sebők Jenő. Győri SZC Baross Gábor Két Tanítási Nyelvű Közgazdasági Technikum, <http://www.barossgyor.hu/hun/sebok-jeno.html>

³³⁶ Szuppán Vilmos. In: SZINNYEI (é. n.): Magyar írók élete és munkái, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

tovább haladva úgy fogalmaz, „nem lehetetlenség tehát, hogy egyszer csak arra ébredünk, hogy a felső kereskedelmi iskolákkal szemben *női kereskedelmi akadémiákat* találunk. Joggal félnek tehát a férfiak” (VARGHA, 1895: 124). Az utolsó mondata háttérében a korszakban egyre fokozódó nővita azon gondolata sejthető, miszerint a férfiak attól tartanak, hogy a nők elveszik előlük a munkalehetőségeket (KÉRI, 2015).

A másik újságcikk ismeretlen szerzője szintén a női kereskedelmi tanfolyamok mentén indítja gondolatmenetét. Felvázolja, hogy hosszú folyamat eredményeként jutottunk el a női kereskedelmi tanfolyamok megnyitásáig, „az idő pedig, legalább nálunk, nem érkezett el még arra, hogy a millenáris évben megnyitott első leánygymnasium mintájára női felső kereskedelmi iskolákat állítsunk” (NŐK A KERESKEDELMI AKADÉMIÁBAN..., 1897: 89). A tanfolyam szerényebb célokat állít fel, mint a kereskedelmi iskola, de bizalmát fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy „lassankint le fognak dűlni azon sorompók, melyeket rövidlátásunk és előítéletünk nem annyira az illendőség és erkölcs oltalmára, mint inkább tiszta érzés és józan felfogás rovására állított fel” (NŐK A KERESKEDELMI AKADÉMIÁBAN..., 1897: 92). Reméli, hogy a jövőben szélesebb körben elterjed az „eszme”, és a férfiak mellett a nők előtt is kinyílnak a kapuk a műveltség megszerzésének irányába (STUMMER, 2021).

A Pozsonyi Női Felső Kereskedelmi Iskola megnyitása című bejegyzés anonim módon jelent meg. Ennek ellenére gyaníthatjuk, hogy ugyanattól az írótól származik, mint a – szintén – 1909-ben a Nemzeti Nőnevelésben megjelent írás. Ugyanazon gondolatok mellett szóról szóra szerepel a Kereskedelmi Szakoktatás hasábjain az az idézet, hogy „[a]ki pedig ebben az országban fegyvert ad a nők kezébe, egzisztenciát biztosít nekik, az humánus dolgot mivel” (A POZSONYI FELSŐ KERESKEDELMI..., 1910: 39). Hasonló módon üdvözli az iskola megnyitását és elismeri gyakorlati hasznosságát (STUMMER, 2021).

Sebők Jenő a munkavállalás oldaláról közelíti meg a kereskedelmi képzést. Az első világháború idején kialakuló munkaerőhiányt a nők bevonásával sikerült mérsékelni. A háborút követően várható, hogy a dolgozó nők továbbra is be szeretnék tölteni állásaikat. Sebők egyfelől arra a kérdésre keresi a választ, hogy a hivatalnoki és kereskedelmi pályára igyekvő nők és férfiak előképzettsége megfelel-e egymásnak, másfelől pedig arra, hogy az ezeken a pályákon dolgozó nők előképzettsége egységes-e. Ez utóbbi kérdésre hosszasan fejt ki válaszát. Egyértelműen kijelenti, hogy nem egységes a képzés, hiszen három különböző úton (női kereskedelmi tanfolyam, női felső kereskedelmi iskola, felső kereskedelmi leányiskola) juthatnak a lányok kereskedelmi végzettséghez. Helyes lépésnek véli a tanfolyamok után női felső kereskedelmi iskolák megnyitását, és hogy „helyezzük őket [ti. a lányokat] akkor férfikollégáikkal egy nivóra, azáltal, hogy az övékével megegyező képesítést

adunk nekik” (SEBŐK, 1918: 198). Úgy vélekedik, hogy az új képzés „mint a gyakorlati életre nevelő iskolatípus várakozáson felül bevált” (SEBŐK, 1918: 198), ezt pedig alátámasztja az is, hogy az intézetek száma évről-évre növekedett. Ugyanakkor rosszállását fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a társadalom és a munkaadók nem tesznek különbséget a tanfolyami és az iskolai végzettség között, annak ellenére, hogy az iskola érettségit ad. Ezt a helyzetet csak tovább fokozta véleménye szerint a felső kereskedelmi leányiskolák létrejötte, amely az általános műveltségnek kívánt nagyobb teret biztosítani. Bár a női felső kereskedelmi iskolák tanításterve „nem nevezhető [...] ideálisnak”, a jobb családok mégis szívesen választják leányaik számára, mert fel akarják vértetni őket a „az élet szeszélyes véletleneivel szemben” (SEBŐK, 1918: 203).

Szuppán Vilmos minden írásában – mint ahogy azt látni fogjuk a Magyar Pedagógiában is – rendkívül kritikusan viszonyul a női kereskedelmi képzéshez. Kétszeresen is beteg iskolának nevezi: „rajta van a fiúiskola minden nyavalyája, azon felül külön bajok is kínozzák” (SUPPAN, 1931: 420). Nagy hibának aposztrofálja a két nem azonos képzését és szánalmat érez „a sok leány iránt, akit az azonos tantervvel megnyomorítottak” (SUPPAN, 1931: 420). Eltérő fizikai és lelki karakterük alapján teljesen más képzést vázol fel a lányok számára, főként serdülő korban. Példának állítja a középiskolákat, amelyek igen helyesen felismerték ezt, és ennek megfelelően szervezték meg az oktatást a női felső kereskedelmi iskolák „pedagógiailag helytelen” működésével szemben. Rosszállóan veti a döntéshozók szemére a differenciálás hiányát, és a feministák előharcosainak nevezi őket (SUPPAN, 1931).

Végül Szirmai Gina Svájc középfokú női kereskedelmi oktatása címet viselő publikációját kell megemlítenünk. A svájci képzés bemutatása során kitér arra, hogy nincs nemi alapon elkülönített tanterv, sőt sok esetben vegyes osztályokban tanulhatnak a növendékek. Szuppánéhoz hasonló érveket sorakoztat fel, és a tapasztalatra alapozva jelenti ki, „hogy a fiúiskolákra szabott tanításterv követelményei nem állíthatók egész terjedelmükben a női iskolák elé. Törekednünk kellene egyes, a női léleknek idegen ismeretek helyett a nő hivatását jobban kielégítő ismeretanyagot nyújtani” (SZIRMAI, 1937: 26). Egyrészt a lelki sajátosságokat veszi alapul, másrészt a női hivatás alatt egyértelműen a tradicionális nőfelfogás (nőkép) értendő, tehát hogy váljék a lányokból jó feleség, jó háziasszony és jó anya. Mindezen felül hiányolja még a „sajátos női kereskedelmi iskolai tankönyv” (SZIRMAI, 1937: 26) meglétét is.

A Kereskedelmi Szakoktatás hasábjairól hat publikációt mutattunk be. Ebből kettő nem a vizsgált periódusban született, de korukat megelőzve előre vetítették a női felső kereskedelmi iskolák megnyitását. Az iskolatípushoz való viszonyulás tükrében kettő írás tekinthető

támogatónak: Vargha Lajos prognózisa, valamint a pozsonyi iskola megnyitóján elhangzott beszéd. Szuppán Vilmos és Szirmai Gina ezzel szemben hevesen bírálta a női jelleg hiányát, és a nemi különbségekre hivatkozva szorgalmazták a tanterv újragondolását. A további két írás nem foglal állást. Az 1897-ből származó közlemény megállapítja, hogy a szakképzés női ágát is fejleszteni kell, de még nem érkezett el az idő hazánkban a női felső kereskedelmi iskolák megnyitására. Sebők Jenő egyetért az egyenlő képzéssel, de rávilágít arra is, hogy az érvényben levő tanításterv nem ideális, a női természetnek „kissé száraz”.

A Magyar Pedagógia

A Magyar Pedagógia a hazai neveléstudományi, pedagógiai élet egyik legrangosabb, mai napig is működő folyóirata. Működését 1892-ben kezdte meg a Magyar Paedagogiai Társaság lapjaként. A társaság egyik legfontosabb feladatául tűzte ki olyan folyóirat létrehozását, amely tükrözi a munkájukat, valamint „hogymindazokat egyesítse, kik nevelésünk ügyének fejlesztését szívükön hordják” (CSENGERI, 1982: 1). Nem csak egy-egy réteget vagy tanítócsoporthoz kívánt megcélozni, hanem általános érvényűen mindenkit. Tematikája változatos: érint elméleti és gyakorlati kérdéseket, bemutatja az aktuális tankönyveket, neveléstörténeti írások is helyet kaptak, számba veszi az iskolatípusokat. Politikai okok miatt 1947-től 1961-ig a lap szüneteltette működését (MÉSZÁROS, 1992).

Az 1909-től 1938-ig terjedő időszakból négy közleményt emelhetünk ki. Mind a négy esetben névvel vállalták a szerzők véleményüket. A korábban már bemutatott Szuppán Vilmostól kettő, illetve Loczka Alajostól szintén kettő írás származik. Loczka Alajos kémia és természettudomány tanárként szerzett diplomát. Munkássága során a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Szakoktatási Ügyosztályának vezetői pozícióját is betöltötte. Bár kifejezetten leányneveléssel és kereskedelmi oktatással nem foglalkozott, de a Szakoktatási Ügyosztály vezetőjeként rálátással bírt a szakmai oktatásra, és számtalan szakiskola nyitása is a nevéhez kapcsolódik.³³⁷ Szuppán Vilmos egy kongresszusi beszámoló gondolatait közli, és arra reflektálva fejti ki véleményét. Hosszasan elidőzik Gerhardt Ottóné kijelentése felett, aki „az általános emberi haladás, a gazdasági fejlődés és a női munka felszabadulása érdekében kívánja, hogy a leányoknak és fiúknak mindenben teljesen megegyező és gyakorlati kiképzést biztosítsunk” (SZUPPÁN, 1914: 61). A szerző szerint élénk disputa alakult ki a felvetés kapcsán, de elsősorban saját elhangzott érveit idézte. Abban helyt ad Gerhardt Ottóné kijelentésének, hogy a két nem egyenértékű képzésben részesüljön. Ezt viszont nem az azonos

³³⁷ Loczka Alajos. In: KENYERES (szerk.) (é. n.): Magyar Életrajzi Lexikon, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/1-76823/loczka-alajos-76A47>

tanterven keresztül látta megvalósíthatónak. Akárcsak a Kereskedelmi Szakoktatásban, itt is elsődleges érvként a férfiak és nők eltérő mentális és fizikai felépítését említi. Ez a különbség determinálja szerinte a nőket arra, hogy egyes munkakörök betöltésére alkalmasabbak, mint a férfiak. Példaként az ízlést és megfelelő nyelvtudást igénylő munkaköröket, valamint az „elárusítást” veti fel. Hibának tartja, hogy figyelmen kívül hagyjuk az eltérő előképzettséget is. Minden iskolatípus és fokozat nemek szerint differenciált tantervet alkalmaz, így a felső kereskedelmi iskolába való belépéskor egészen más tudásanyaggal rendelkeznek a lány és fiú növendékek. Továbbá amellet sem mehetünk el nézete szerint szó nélkül, hogy a lányokat a természetes hivatásuknak megfelelően kell nevelni, így „sohasem szabad a leánynak valamely hivatásra való kiképzésében megfélekedezni az anyai és háziasszonyi teendőkre való neveléséről s azáltal őt elidegeníteni természetes hivatásától” (SZUPPÁN, 1914: 61).

Hasonló gondolatokra alapozva tette közzé az 1930-as A felső kereskedelmi iskolák problémája című három részes cikksorozat utolsó írását. Először általánosságban véve beszél a felső kereskedelmi iskolákról, idézi több oktatáspolitikus (Kármán Mór, Klebelsberg Kuno) szavait, majd visszatekint a múltba. Számba veszi az alkalmakat, amikor felszólalt az eltérő tanterv érdekében és összegzi az érveit. A női kereskedelmi iskolák megnyitása előtt (1908) arra tett javaslatot, hogy a felsőbb leányiskolákra építve szervezzék meg a képzést. Később – a már többször is említett – testi és lelki különbségeket helyezte középpontba a reformjavaslatai megfogalmazásakor. Több ponton kritizálja a kereskedelmi iskolák működését, az pedig, hogy „a női iskolának szóról-szóra ugyanaz a tanterve van, mint a fiúiskolának”, rossz fényt vet a képzésre, és ezáltal „kétszeresen is beteg: rajta van a fiúiskola minden nyavalyája, azonfelül női nevének dacára nem leányiskola” (SZUPPÁN, 1930: 207). A betölthető pozíciók oldaláról szemlélve számos tanóra feleslegesnek bizonyul, „mivel nőből nem lehet tőzsdeügynök vagy diszponens, főkönyvelő, biztosítási matematikus stb.” (SZUPPÁN, 1930: 209) Egy kereskedelmi leányiskola felállítását vizionálja, ahol kevesebb szakmai ismeret kapna helyet, az így felszabaduló időt pedig a kézimunkára és háztartástani ismeretekre lehetne fordítani.

Loczka Alajos a nőnevelést és nőnevelő intézeteket tematizálja közleményében. Hiányol az intézményi palettáról egy olyan alternatívát, amely „magyar nagyasszonyok utódait nevelné” (LOCZKA, 1934: 91). Hiányol egy olyan iskolát, amely korszerű általános műveltséget biztosít, emellett kertészeti és gazdasági ismereteket is ad, valamint a háztartás vezetés fortélyait is megtanítja diákjai számára. A tanítónőképzést tartja a legcélravezetőbbnek, a női kereskedelmi iskolát pedig bírálja, amiért a női hivatásra nem fektet kellő hangsúlyt. Két évvel későbbi írásában nem vitatja, hogy a változó világban a

nőnek is meg kell állnia a helyét a munka területén, de szerinte a női hivatás továbbra sem elhanyagolható szempont. „A kereskedelmi szakoktatás 1909 óta nők részére szervezett iskolákkal is bővült, ezek működése és tanítási anyaga a fiúkéval azonos. Az ipari szakoktatás keretében is létesültek a nők részére különálló iskolák, ezek azonban természetesen nagyon különböznek a fiúiskoláktól, mert a női hivatáshoz igazodnak.” (LOCZKA, 1938: 80) Evidenciaként tekint az anyai és háziasszonyi ismeretek oktatására. Elismeri, hogy a nők sok esetben önfenntartásra szorúlnak, de csak a hivatásukkal összeegyeztethető életpályákat tartja számukra elfogadhatónak (LOCZKA, 1938).

A Magyar Pedagógia vizsgált írásaiban mindkét szerző a női jelleg hiányát emeli ki legfőbb kritikaként az iskolatípussal szemben. Úgy vélik, női neve ellenére nem készíti fel a lányokat a velük szemben támasztott társadalmi elvárásokra, úgymint az anyai, háziasszonyi és feleségszerepre.

Összegzés

A fentiekben három sajtóorgánium hasábjain vizsgáltuk meg a női felső kereskedelmi iskolák társadalmi megítélését. Az áttekintett lapszámokban összesen 15 közleményt találtunk, amelyek az intézménytípusról véleményt formáltak. 12 alkalommal a szerzők névvel ellátva adták közre gondolataikat. Mindannyian érintettek a nőnevelés vagy szakképzés területén, így tapasztalataikra támaszkodva osztják meg észrevételeiket az olvasókkal. A hét férfi mellett öt hölgyet is találhatunk a tollforgatók között, általuk pedig a női perspektívát is megismerhetjük. Tartalmukat tekintve a 15 cikket három kategóriába sorolhatjuk be. Az első kategóriába a támogató (6 db), a másodikba a negatív hangvételű (7 db), a harmadikba az állást nem foglaló (2 db) műveket csoportosíthatjuk (lásd: 1. táblázat).

1. táblázat Sajtóorgániumokban megjelenő említések a női felső kereskedelmi iskolákról

	Támogató	Negatív	Semleges	Összesen
Nemzeti Nőnevelés	4	1		5
Kereskedelmi Szakoktatás	2	2	2	6
Magyar Pedagógia		4		4
Összesen	6	7	2	15

Forrás: Nemzeti Nőnevelés, Kereskedelmi Szakoktatás és Magyar Pedagógia

A Nemzeti Nőnevelés a leányok oktatását, munkavállalását és lehetőségeit felkaroló lapként a másik két sajtóterméknél magasabb arányban közölt pozitív hangvételi írásokat a képzéssel kapcsolatban. A Magyar Pedagógia a rá jellemző konzervatív szemléletmódot tükrözte a cikkeken keresztül is, és elsősorban a női lelkületnek megfelelő tantárgyakat hiányolta a tantervből. A három folyóirat közül a Kereskedelmi Szakoktatás a „legkiegyensúlyozottabb” abban a tekintetben, hogy a pozitív és a negatív hangvételi közlemények egyenlő számban szerepelnek.

IRODALOM

A Budapesten felállítandó állami felsőbb leányiskola programja. In: Magyarországi rendeletek tára 1875. Vodianer, Budapest. 497–499.

A Budapesti Kereskedelmi Akadémia hetvennyolcadik évi jelentése az 1934–35. iskolai évről.

https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B2088_B2158_1934/?pg=147&layout=s&query=szirmai [2022. 05. 23.]

A. m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1916. évi 86.100. eln. számú rendelete valamennyi tankerületi és felsőkereskedelmi iskolai kir. főigazgatóhoz és a felsőbb leányiskolák miniszteri biztosához, a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetéséről. In: Magyarországi rendeletek tára, 1916. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest. 1369–1375.

A Pallas Nagy Lexikona. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/> [2022. 05. 20.]

A Pozsonyi Női Felső Kereskedelmi Iskola megnyitása. In: Nemzeti Nőnevelés 1909/30, 8–9. füzet. 421–422.

Az 1868. évi XXXVIII. tc: *A népiskolai közoktatás tárgyában*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221868%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D> [2022. 05. 19.]

BARÁTHOSI-BALOGH Benedek (szerk.) (1931): Budapest Székesfőváros VII. kerületi Peterdy-utcay Községi Polgári Leányiskolájának értesítője az 1930–1931. iskolai tanévről. Budapest.

CSENGERI János (1892): Olvasóinkhoz. In: Magyar Paedagógia 1892/1, 1–2. szám. 1–2.

- DÖRFLER Janka (1913): Nemzetközi közgazdasági tanfolyam Budapesten. In: Nemzeti Nénevelés 1913/34, 7–8. füzet. 285–291. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/nemzeti-noneveles-1913-34e-07-08sz-168#page/40/mode/1up/search/kereskedelmi> [2022. 03. 16.]
- GRÁBERNÉ Bősze Klára (2017): Nénevelő intézetek a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/nonevelo-intezmenyek-a-19-szazad-vegetol-a-20-szazad-vegeig-a-wlassics-kollegium#footnote-5> [2022. 05. 20.]
- Győri SZC Baross Gábor Két Tanítási Nyelvű Közgazdasági Technikum (é. n): Sebők Jenő. <http://www.barossgyor.hu/hun/sebok-jeno.html> [2022. 05. 23.]
- KORNIS Gyula (1913): Az 1777-iki Ratio Educationis. Pedagógiai Könyvtár. Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, Budapest.
- LOCZKA Alajos (1934): Középfokú gazdasági szakoktatásunk. In: Magyar Pedagógia 1936/45, 79–92.
- LOCZKA Alajos (1938): A gyakorlati középiskoláról és tanítóképzésről szóló törvényjavaslatok. In: Magyar Pedagógia 1938/47, 74–85.
- MÉSZÁROS István (1992): Magyar Paedagógia – Magyar Pedagógia 1892–1992. In: Magyar Pedagógia 1992/92, 1. szám. 5–24. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Meszáros_MP921.pdf [2022. 05. 27.]
- MÓK Ferencné (1925): Sebestyénne Stetina Ilona. In: A Nemzet 1925/2, 9–10. szám. 230–231. http://epa.oszk.hu/03800/03863/00006/pdf/EPA03863_a_nemzet_1925_09-10.pdf [2022. 05. 20.]
- NAGYNÉ Szegvári Katalin (1969): A nők művelődési jogaiért folytatott harc Magyarországon (1777–1918). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- NAGY Sándor (1976): Pedagógiai Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nők a kereskedelmi akadémiában. Ábrai Lajos igazgató megnyitó beszéde az Aradi Női Keresk. Tanfolyam felavatásakor, 1896. november 15. In: Nemzeti Nénevelés 1897/5, 3. szám. 88–93.
- PUKÁNSZKY Béla (2006): A nénevelés évezredei. Gondolat, Budapest.
- RÉBAY Magdolna (2006): A leány-középiskolák jogi szabályozása Magyarországon és nemzetközi kitekintésben az 1870-es évektől 1945-ig. Doktori (PhD) értekezés, Debrecen.
- RÉBAY Magdolna (2009): A leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. Új Mandátum Kiadó. Budapest.
- RELKOVIČ Mita (1913): A polgári leányiskolák továbbfejlesztése. In: Nemzeti Nénevelés 1913/34, 5–6. füzet. 205–216.

- Sásdy-Schack Béla. In: Kenyeres Ágnes (szerk.) (é. n.): Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> [2022. 05. 23.]
- SCHMIDT Mária (1918): Értesítők a mult iskolaévről. Második sorozat. In: Nemzeti Nőnevelés 1918/39, 9–10. füzet. 248–252.
- SEBESTYÉNNÉ STETINA Ilona (1910): Női életpályák. Nemzeti Nőnevelés 1910/31, 2. füzet. 58–66.
- SEBŐK Jenő (1918): Néhány megjegyzés a női kereskedelmi szakoktatásról. In: Kereskedelmi Szakoktatás 1918/16, 8. szám. 198–205.
- STUMMER Krisztina (2021): Nők a Kereskedelmi Szakoktatás hasábjain. In: Simonics István – Holik Ildikó – Tomory Ibolya (szerk.): Módszertani újítások és kutatások a szakképzés és felsőoktatás területén. X. Trefort Ágoston Szakképzés- és Felsőoktatás-pedagógiai Konferencia Tanulmánykötet. Óbudai Egyetem, Budapest. 386–395.
- SUPPAN Vilmos (1931): Még néhány szó a felső kereskedelmi iskola problémájáról. In: Kereskedelmi Szakoktatás 1932/38, 10. szám. 409–421.
- SZINNYEI József (é. n.): Szuppán Vilmos. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [2022. 05. 23.]
- SZINNYEI József (é. n.): Vargha Lajos. In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> [2022. 05. 23.]
- SZUPPÁN Vilmos (1914): A X. kereskedelmi oktatásügyi nemzetközi kongresszus. In: Magyar Pedagógia 1914/23, 57–62.
- Trautmann Henrik. In: Kenyeres Ágnes (szerk.) (é. n.): Magyar Életrajzi Lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> [2022. 05. 23.]
- VARGHA Lajos (1895): Női kereskedelmi tanfolyamaink. In: Kereskedelmi Szakoktatás 1895/4, 4. szám. 122–124.
- Vincze Frigyes. In: Magyar Nemzeti Digitális Archívum (é. n.): https://mandadb.hu/tetel/17020/Dr_Vincze_Frigyes_tanar [2022. 05. 16.]
- ZULAWSKY Elemérné (szerk.) (1929): A M. Kir. Állami Nőipariskola Értesítője az 1918/9–1928/9. tan évekről. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt. https://adt.arcanum.com/hu/view/Budapest_B2513_B2537_1918/?pg=28&layout=s [2022. 05. 20.]